

844/ЖРД 821/477/05
Т 40
120

НАУМ ТИХИЙ

В ДОРОГУ
ВИХОДЬ
НА СВІТАННІ

НАУМ ТИХИЙ

В ДОРОГУ ВИХОДЬ НА СВІТАННІ

Роман

Київ
Видавництво художньої літератури
«Дніпро»
1985

У2
Т46

**ВКЛЮЧЕНО
В КАТАЛОГ**

Произведение известного украинского советского писателя — о нашей сельской молодежи, о ее первых самостоятельных шагах в жизни. В нелегких коллизиях, в противоборстве характеров и устремлений, в упорном труде постигают молодые герои высоту истинных моральных ценностей, красоту Человека и человеческих взаимоотношений.

*02 об
014911/22 П*

*Отраслевое РУ
г. Киевской обл.
г. Дзержинское*

**ОТРАСЛЕВАЯ
ЦЕНТРАЛИЗОВАННАЯ
БИБЛИОТЕКА
РУ им. Дзержинского
г. Киевской обл.**

Т 4702590200—072
М205(04)—85 72.85.

© Передмова, художне оформлення,
Видавництво «Дніпро», 1985 р.

ТВОРИТИ КРАСУ НА ЗЕМЛІ

Статистика свідчить: сьогодні з тисячі написаних книг тривале життя має лише одна. Мабуть, подібні підрахунки дуже умовні, й не лише через те, що активне життя книжки зафіксувати важче, ніж життя механізму, а ще й тому, що книги, як і кораблі, не тільки зникають у мореві, а й повертаються іноді з далеких мандрів. (Сьогодні знову на морських просторах можна побачити чимало вітрильників). Хоч справді на наших очах зникає з читацького обрію багато книжок, деякі з них «перепливли море», деякі зістарілися ще «на стапелях», а інші — навіть у кресленнях, авторських задумах.

Особливо це стосується художніх творів, прив'язаних до певних вузьких проблем і підкорених тільки їм — зникає проблема, зникає і книга.

Я повів про це мову не випадково. У книзі Наума Тихого порушується ряд проблем, якими жило село в п'ятдесяті роки. І якби роман «В дорогу виходь на світання» «тримався» тільки на тих проблемах, вони потягли б авторський корабель на дно. Сказати правду, та це й природно, — сьогоднішнє око помічає на борту роману той давній вантаж: кукурудзяні ланки, які садять кукурудзу вручну; віру в те, що одним вольовим рішенням можна поправити геть усі виробничі справи; переселення придніпровського села з ложа майбутнього моря на нове місце тощо...

Однаке й сьогоднішнього читача здатні схвилювати тривоги й боріння, які панують у серці Ганни Хмільченко, стежка, яку вона торує в житті. Автор проводить свою героїню через випробування трудом, коханням, славою. Останнього вона не витримує. У романі показано досить поширене в ті часи (а інколи й тепер) явище, коли уславлений трудівник за почестями поволі забуває своє основне завдання — трудитися, й забуває також, що саме труд возвеличив його. «Сказати тобі правду, то мені по тій порі ланка нагрузкою стала: за сидінням по президіях нема коли і в поле вийти. Одно тільки вряди-годи вказівки даю», — вчить Ганну на своєму гіркому досвіді інша знатна ланкова, Килина. Ганна постає перед нашими очима живою, з глибоким зацікавленням стежимо за її думками, переживаємо її удачі та поразки.

Ще глибша, хоч у романі їй відведено й менше місця, доля Варвари Савівни. Її чоловік пропав на війні безвісти — лишилася молодого вдовою. Автор не прорубує для неї широких вікон у світ, не силе в них сонячні промені, її вікно примеркло, пригасло назавжди, а оте кохання до Юрка, то промені випадкові, до того ж холодні.

Досить виразні в творі також Віра, її мати; скупі, але рельєфно змальовані Раменний і новий голова колгоспу — Осадчий.

Темі формування нової людини в українській літературі присвячено багато творів. Про ту ж таки ланку, навіть про ланку по вирощуванню кукурудзи, написано десяток повістей та романів. Проте виробничі стосунки міняються, а людина залишається сталою, тільки її клопотами ми переймаємося по-справжньому. Наум Тихий мовби переймається молодістю своєї героїні, радіє і сумує разом з нею, а відтак переймаємося її настроєм, радіємо й сумуємо і ми.

І ще однією якістю цінний роман. У ньому відчувається ота тривога, ота турбота за землю, за працю на ній, яка сьогодні звучить повсюдно; тема сув'язі людини з землею, пошуки отого вічного, що єднає їх завжди. Людина не мислима без землі, людина і земля — єдине ціле, вони — в одній орбіті, з нею можна жити тільки в злагоді, будь-яке віддалення від неї згодом обертається лихом.

Земля і людина — вічний сюжет людської історії, людських надій і розчарувань, її минулого й майбутнього. Все на землі, все від землі, яка вона, — такі й ми. Ціна землі вимірюється ціною людського щастя, вона — міра людського розуму, душі, моральності. Звільнення від земляного рабства — це зовсім не звільнення від відповідальності за неї, за те, що на ній росте, від уболівання за громадський лан, як за свій власний. Звичайно, людина прийшла на землю не тільки для того, щоб працювати, а щоб творити красу й самій ставати вищою і кращою, тільки такий сенс має її буття на землі.

Ці думки мовби стихійно впливають з роздумів і клопотів героїв роману. Автор досить глибоко перейнявся турботами селянина, в ряді місць розкриває селянську психологію глибше, ніж деякі традиційно «сільські» письменники, які такою мірою романтизують працю селянина та природу, яка їх оточує, що раз по раз збиваються на фальш.

Повільно, широко плине ріка авторської розповіді, на ній непомітно кручій, звихрених струменів, і, як у кожному непоспішливому плині, перед нами спочатку контурно, а далі чіткіше вимальовуються постаті тих, до кого несе нас романна ріка, виразніше лунає мова, прочитуються думки і вгадуються мрії героїв.

Ми не шкодуємо, що потратили час на знайомство з ним. «...Достоїнства роману безперечні, і визначаються вони тим, що перед нами — твір, пройнятий поезією нелегкого загартування молодих характерів, заснований на вдумливому художньому аналізі життєвого матеріалу», — писав свого часу Леонід Новиченко. Либонь, і сьогодні, по чверті століття, можна приєднатися до цих слів, відповідно врахувавши деякі корекції невпинного плину часу.

Юрій Мушкетик

Де той поштар забарився? Вже котрий раз виходить Одарка Гнатівна до воріт, а його нема й нема. Коли б сказали: молодість вертається, то й її так не виглядала б, як тепер виглядає однорукого Дмитра з його потертою брезентовою сумкою.

Хата Хмільченків стоїть під горою. Звивиста, як ручай на скелястому ґрунті, вулиця пробігає повз неї, затиснута з обох боків суцільним, потемнілим від давності плетивом ліс. Од воріт і по ліву руку, і по праву тільки й видно дороги, що до найближчого звиву. Може, той Дмитро десь там уже йде та от-от з-за повороту й вигулькне? Жінка стоїть, стоїть... Ні, не видать! Невже ж то він сьогодні й не заявиться сюди, на Підгору?

Безнадійно зітхнувши, Одарка Гнатівна знову вертається на город. Побрязкуючи цепом, вилазить з будки Диба, лягає посеред стежки і починає повагом, як і личить старому собаці, обмітати поруділу траву кошлатим хвостом. Але чого ж то хазяйка байдуже пройшла мимо? Ще такого не бувало. Хоч би гримнула чи штурхана дала!

Одарка Гнатівна схиляється над грядкою. Помідори такі, що до них часом, як забудешся, і доторкнутися боязко — опечуть. Того і жди, що кошик од них займеться. А спіють же як хутко! Оцей ось уранці ледь жовтавий був, а, гляди, за день і готовий. Сонце страх як палить цього літа! Проте городині і так і так пора: серпень уже на половині.

Одарка знаходить на грядці ще з півдесятка помідорів, які от-от луснуть од соку, що розпирає їх.

«Серпень...— думає вона.— Травень у піч саджає, а серпень хлібину виймає... Але ж і справді жарко, як у печі... Посуха... Гляди, земля й насіння не оддасть. Тільки на грядці й уродило, бо поливали двічі на добу, а от у степу...»

Раптом думка повертає до іншого, не менш болючого. «Серпень мине, а там — вересень, почнеться навчання... Хоч би витримала Ганнуса ті екзамени! Соромно буде в село повертатись ні з чим... Невже це ти, сміятимуться, так скоро і на агрономшу вивчилась? Хіба в інституті не п'ять років учаться?»

Од цього зовсім нестерпно стає. В кошик летять без розбору жовті і навіть зелені помідори. Ні, треба кінчати!.. До Брилючихи зайти, може? Вона теж за своєю Віркою вболіває.

Поставивши в сінях кошик та нашвидку помивши руки, Одарка вибігає з хати.

— Чого це ти так захекалась? Може, звістку яку одержала? — кидається навстріч баба Секлета, тільки-но Одарка відхилила хвіртку.

— Де там та звістка! А вам нічого не прийшло?

Брилючиха — огрядна й висока баба, з широким кошавим обличчям, недовірливо поглядає на гостю, мружачи темні, під сивуватими бровами очі.

— Чого ж ти так бігла? Я на городі була, ну, думаю, не інакше, як телеграма від Ганни прийшла.

— Яка там телеграма! — відмахується Одарка Гнатівна. — Ще ж коли ті екзамени кінчатся! Днів десять ждять, не менше.

— А я чогось і не вірю, щоб поталанило нашим дівкам, — помовчавши з хвилину, підступає Брилючиха з іншого боку. В душі вона ані на гріш не вірить сусідці, ніби та ніяких звісток не одержувала, але вдає, що заспокоїлась. — Я вже Вірці своїй казала: даремно тільки гроші проїздиш. А щоб якийсь з того толк вийшов, так навряд...

— Чого ж, може, що й вийде... — зітхає Одарка. — Одно правда, що поталанити мусить. Головне, той екзамен витримати!

— Та ще й підмастити де слід, — вставляє баба Секлета. — Лисенкова менша, кажуть, торік з тисячами поїхала...

— Брешуть, мабуть, — знизує плечима Одарка Гнатівна. — Де б вони ті тисячі взяли, як саме позаминулої зими погоріли?

Тепер вона вже жалкує, що пішла до Брилючихи. Хіба не знає її? Зроду ж не розрадить! Навпаки — випитає, де в тебе болить, та туди й жменю солі сипоне. Було б уже краще коло хати стояти — може ж, таки надійде поштар?

Одарка помалу задкує до воріт:

— Піду, мабуть, бо ніколи.. .

Але просто так не відпустить її стара! З чимось же прибігала Хмільченкова! Може, передумала, сказати не хоче?

— О! Вже заніколилось! — досадливо розводить вона руками. — Чи в тебе діти голодні дома zostались? Одна ж у тебе Ганнуся!

З-за повороту ліси виринає висока широкоплеча постать Прокопа Олексійовича. Баба Секлета перша помічає його.

— Чогось твій оно йде, чи не з новиною? — І мерщій до воріт. — Прокопе! Тут твоя Одарка! Чого так поволи йдеш?

— А чого б я мав бігти? — посміхаючись, одказує віддалеки Прокіп Олексійович. — Уже ж вона не молода!

— Ти на себе подивись краще, вона з виду літ на двадцять молодша за тебе! — підлещується до Одарки Брилючиха.

Але Одарка Гнатівна стривожена: чи не навмисний отой Прокопів спокій?

— Щось несеш? — запитує вона насторожено.

Прокіп спиняється біля воріт.

— Еге ж, несу. Порожнього кисета несу на заправку. Зібрався на острів їхати, кинувся — аж..

— На пошту заходив? — перебиває Одарка.

— Як би ж то я міг зайти? Хіба не бачиш — з протилежного боку йду. — Якусь хвилину він мовчить, насмішкувато похитуючи головою, потім ехидно проказує: — Ех, баби, баби! Маєте тепер роботу! Що ж, балакайте, трусіться, а я пішов.

— Може, тобі ще чогось треба? — поривається за ним услід жінка. Але Брилючиха вчасно встигає вчепитися в рукав її кофти:

— Та стій, не спіши, нічого за чоловіком бігати! Воно й справді не така вже ти молода, щоб отак за ним поспішати. Молодша за мене годів на шість, не більше ж, га?

Одарка не заперечує, хоч, коли Брилючиха заміж ішла (а була вже вона на ту пору не першої молодості), її, Одарку, ще й на вечерниці не пускали: мала!

Стара, передихнувши, знову підступає з розпитами — то з того, то з того боку, бо ж таки кортить! Може, ті Хмільченки тишком-нишком і вв'язали у вузлик своїй Ганні скількись там тисяч? Тоді її напевно приймуть!

— Що ти своїй на дорогу дала? Одарко, чуєш? Питаю ж...

Одарка Гнатівна замислено дивиться на вулицю, на лісу, за якою щойно мигнув чоловіків кашкет, і мовчить.

А Прокіп Олексійович тим часом уже порядкує в сніях.
— Акиш, акиш, попеляста, щоб тобі!..

Щось поробилось Одарці від тих іспитів! Поставила в сніях помідори, а курки не вигнала. Поклювала три штуки та ось і четвертого... Добре, що він нагодився, а то всі перепсувала б. Мабуть, і хата не метена? Хмільченко одчиняє двері — так і є! Геть здуріла баба!

Кришеного тютюну в бляшанці мала жменька на дні — закруток на п'ять, та й то чи стане. Треба сидать та кришити. За скільки ж це днів подужав він таку силу курива? Як Ганька поїхала, повну-повнісіньку натоптав. Раніше на місяць ставало, а тепер? Скільки ж це, як Ганька поїхала? Днів п'ятнадцять? Встигла, мабуть, уже страху набратися за ці півмісяця. Чи ж то мислима річ — сидить їх там чоловік десять, професорів при окулярах, при портфелях, сивоголові усі, поважні, а воно ж — дівча, стоїть перед ними... «Ану про це, Ганько, розкажи! І ще про те скажи!» Так ви ж заждіть, терпіння майте, хай-но спершу виучитьса! Вона тоді незгірш од вас знатиме і це, і те.

Прокопові руки спритно орудують ножем, самі по собі зсипають махорчане кришиво в бляшанку, а перед очима Ганька стоїть, переминається з ноги на ногу, мучить хусточку в руках... Гляди, ще заплаче... Та підкажіть же хоч слово їй ви, сивобороді! Вона вам онука! Коли ж би встигла так натоптати голову, як самі понатоптували! Та й ти, Ганько, кажи, що знаєш, не мовчи! Не сором батька й матір, школи не сором! Чи дурно ти десять років училась?

І бачиться йому, як Ганна нараз випросталась, блиснула весело карими очима, взяла в руки крейду...

— Говори, говори, доню, — лагідно проказує вголос Прокіп Олексійович, наче Ганна може його почути, — говори, говори!..

— Що я вам, тату, скажу?

Батько раптом мовби прокидається: от тобі й маєш! Сміявся з Одарки, а самому серед білого дня доччин голос чувається! Але, може, не причувся? Прокіп Олексійович обережно згортає зі стола в бляшанку останні крихти махорки. Тепер він майже певний, що Ганнин голос він таки чув. Але чому не повертає голови, не встає з-за столу, не ступає навстріч? Вона ж стоїть на порозі!

Все це пролітає в думках протягом короткої миті, якої не вистачає навіть на те, щоб закрити бляшанку кришкою. Батько зводиться з стільця.

— Ти, Ганно?

Ганна й справді стоїть на порозі з чемоданом в одній та вузликом у другій руці, як півмісяця тому, перед від'їздом. Але невже минуло тільки півмісяця? Батько може поклястися, що не такою їхала з дому дочка. Дитиною була, боявся, щоб не заблудилася у великому місті, щоб у трамваї якийсь халамидник чемодана не одняв. А тепер дівчина стоїть перед ним, зовсім доросла, трохи наче й чужа, хоч і схожа на його дочку.

— Як же це ти...— здивовано починає Прокіп і ледве стримується, щоб не сказати: «Як ти встигла так вирости?» — як же це... Одна ти приїхала?

Ганна ставить чемодан, кладе на лавку вузлик і довгодовго примощує його, наче він скляний і от-от упаде. «Очі ховає...» — здогадується батько. Але відповідає дочка на диво спокійно:

— Чого ж одна... З Катериною...

— А Вірка Брилючишина осталась там?

— Вірка?..— Ганна на мить зам'ялась, мовби не розуміє, про що її питають, і відказує аж надто вже невпевнено: — Вірка? Ні, не осталась... Тобто вона...

Ага! Он воно в чім річ! Вірку, мабуть-таки, прийняли! Ну що ж, усе ясно! Прокіп Олексійович раптом згадує, що він збирався на острів і біля стайні його ждуть люди. Поспіхом запихає в кишеню пузатого кисета і вже од порога кидає, чогось ніяковіючи перед дочкою:

— Піду матір гукну, бо мені на острів треба...— і мерщій за поріг: він уже знає, що зараз тут сліз буде, сліз!..

Ганна теж знає: прибіжить мати — без сліз не обійдеться. Почнуть докопуватись, чому та як так вийшло. І, звичайно ж, про Вірку питають: «А вона теж приїхала? Ні? То, виходить, її прийняли?» І піде, й піде! Що не скаже — все одно не повірять... Але ж і казати не можна — потім лиха не оберешся! І мало ж тій Вірці отаке стукнути в голову!

2

Іх було четверо на машині — трое дівчат і моряк. Дівчата їхали од самого вокзалу. Моряк підсів біля цукроварні, на околиці міста.

— На Джерелівку? — гукнув він. І не встигли дівчата відповісти, як новий пасажир стояв уже в кузові.

— Чого ж ви не признаєтесь, куди машина йде?

— Було б дождатися, поки скажем, — неприязно зиркнула спідлоба Ганна.

Моряк поставив біля обшарпаного борту свою дерев'яну скриньку і, сівши на неї, зітхнув:

— І хто б його міг подумати, що у Прокопа Хмільченка така сердита дочка виросте!

Ганна здивовано видивилась на нього: невже джерелівський? Ні, джерелівського вона впізнала б, хай би навіть не те що в морську форму — в попівську рясу вирядився.

— А ви звідки мене знаєте?

— Вас? — моряк несквапно обернувся на її голос, наче вгавав — відповідати чи ні. Але в останню мить у його очах, перед тим втомлених і мутнувятих, спалахнула іскорка: — Агентурні відомості маю...

— Що то ще за відомості такі? — насуплено перепитала Ганна, марно намагаючись приховати свою зацікавленість.

І, мабуть, це збоку виглядало дуже кумедно, бо моряк посміхнувся. Йому раптом захотілось подразнити дівчину, і він сказав:

— Я і оцю знаю, що коло вас сидить. Лаврусєва вона. Так? Ну от... А про подружку вашу чогось не уточнили. Попередили тільки, що як трапиться така білява та кучєрява, то це не джерелівська... Правда ж?

Білява сиділа на новенькому чемодані спиною до кабіни і похмуро дивилась на свої сиві од пилюки туфлі. За машиною клубочилась густа, непроглядна хмара гарячої куряви. Час від часу, коли шофер перед глибокою вибоїною натискав на гальма, ця хмара накочувалась на кузов.

— Ти б підтикала свої кучері під хустку! — говорила їй Ганна. — А то бач, як тебе розвідьмило!

Але та тільки рукою спроквола відмахувалась — мовляв, чи не однаково вже! За всю дорогу — а їхали дівчата до цього цілу ніч і сьогодні півдня у поїзді — вона навряд чи з десяток слів вимовила — одно супиться та супиться. Морякові все ж відповіла і одразу виказала свій поганий настрій:

— І чого ото людям голову морочити! Я ж вас знаю.

— Знаєте? — блиснув сліпучо-білими на темному обличчі зубами моряк і разом із скринькою підсунувся ближче до неї. — Це цікаво, ану скажіть, хто я такий?

— Та хто... Чулаїшин ви Юрко.

— Чудно! Так чого ж я не знаю, чия ви?

— Вгадайте, як ви вже такий вгадко! — байдуже кинула білява і знову одвернулася.

Навіть Юрко Чулай, якому рідко коли доводилось за словом до батька бігати, на мить розгубився: що за дівчата такі? По правді кажучи, це йому аж до живого допекло, бо зроду ж іще ні одна дівчина так зневажливо не ставилась до нього! Запаливши свою морську люлечку, він хвилин кілька помовчав, та все ж не витримав:

— Слухайте-но, красуні! Ви чи не з похорону їдете? Не бачу тонусу! В Джерелівці таких раніше не водилось! Хіба що, може, баба Брилючиха була такою замолоду та...

Але він не встиг доказати, бо Ганна й Катерина Лаврусь раптом зареготали, а білява обпекла і їх, і його злим поглядом:

— От іще! Знайшли!

— Стривай-но, стривай! — ляснув себе по лобі моряк.— Так ти чи не Брилючишина? Віра ж, здається? Ти ж мені й родичка якась, бабиного зятя троюрідна невістка!

Навряд чи дівчатам і снилось, що по дорозі від станції до Джерелівки — на останньому перегоні їхнього аж надто невеселого зворотного рейсу — вони так безтурботно сміятимуться. Коли сідали біля вокзалу на машину, то ледве сльози стримували, а тепер ось...

Таким уже був оцей Юрко Чулай, їхній земляк, про якого вони чули, що він десь є, борознить моря й океани, але який ні разу навіть у відпустку не приїздив. Біля нього приречений на смерть — і той засміявся б. Дівчатам, які знали його матір — стару, згорблену Чулаїху, — здавалось, що тому її синові, про котрого вона хвалиться кожному зустрічному, не менш як років п'ятдесят. Того-то вони спершу здивувалися, що Юрко на вигляд аж надто молодий. Середній на зріст, міцний у плечах, з широким смуглявим обличчям і чистим, без жодної зморщечки, лобом, він міг зійти якщо не за їхнього ровесника, то принаймні за двадцятип'ятирічного. Весела Юркова вдача проступала в усьому: і в тому, як він начебто й рівно, а все ж набакир носив свого новенького, з морським крабом кашкета, і в тому, як округлим рухом мага-чародія добував з кишені люльку... Але найвиразніше свідчили про неї його очі — зеленкуваті, лукаво примружені, з рухливими баламутними бісиками, які зникали тільки тоді, коли він, задумавшись, мовчав.

Та Юрко Чулай, мабуть, з природи не міг довго мовчати. Видно, сама доля потурбувалась про дівчат і підкинула їм оцю веселу душу, щоб вони менше згадували про свої аж ніяк не блискучі справи. Юрко знав силу-силенну всіляких історій і любив і вмів їх розповідати. Вони в нього, наче у фокусника, нанизані були на невидиму ниточку, і тількино кінчалась одна, як за нею вже витикалася друга.

— То ще нічого! — збивав він ціну попередній. — Ось я вам інший приклад наведу!

Але Юрка мало було слухати, і дівчата це скоро зрозуміли. На нього дивитися треба, бо розповідає він і очима, і руками, і навіть люлькою. Ось він щойно доказав одну і одразу ж починає нову побрехеньку:

— А хто з вас знає, що таке конфуз? Може, знаєте? Тоді я не буду...

— Ні, ні, не знаємо! — вже загодя сміються дівчата. — Поясніть!..

— Дивина! Така ж наче проста штука... — знизую плечима Чулай. — Хай уже солдат, темний чоловік, не знав, а ви... Та вже гаразд, — розважливо погоджується він, і тільки губи в нього ледь помітно тремтять та в очах бісики блимають. — Доведеться, бачу, вам пояснити, бо куди це годиться — такі гарні дівчата, а зовсім не підковані... Так от слухайте. Стоїть, значить, фельдфебель перед строєм новобранців і просвіщає їх: «Винтовка образца 1891 года состоїть...» — Юрко, зображуючи фельдфебеля, прикушує губу і примружується. — Ану, хто знає, з скількох частей состоїть винтовка образца 1891 года? З скількох, питаю, га? З десяти? Брешете, дерев'яні ваші голови! З сьєми основних частей! А що должон уміть солдат? Солдат должон уміть у два щота розібрать винтовку і зібрать, як положено! А не то... не то можеть получиться конхвуз! Пойняли?» — «Так точно, пойняли!» — виструнчується Юрко за новобранців. «А може, не пойняли?» — «Так точно, не пойняли!»

Дівчата не зводять очей з Чулаєвого обличчя, а він уже знов картинно підкручує уявні фельдфебельські вуса:

— «От же ж дерев'яні голови! Ну, що тут непонятного? Ось ти, Калитка, чого не пойняв, кажи?» — «Про конхвуз, господин фїтьфєбель, не пойняв я... Що воно, звиняйте, як ви зволити сказать... конхвуз?» — «Конхвуз... гм... Як тобі в біса й пояснити, що воно таке... — хмуриться Юрко, тепер уже не підкручуючи, а задумливо поскубуючи уявного вуса, і нараз злодійкувато підморгує самому собі. — А ось

як! Уяви собі, Калитка, що замісто винтовки образца 1891. года взяли ми й тебе розібрали на сім основних частей... Розібрали, значить, і зучаєм, для чого ноги служать, для чого голова... А тут — рр-раз! — сигнал строїться! Його величество цар-імператор прибули нашому полку смотр встроювать! Що ми повинні робить? Повинні тебе, солдата Калитку, мигом з отдельных частей зібрати і бігом — строїться! Кидаємось у десять рук згвинчувать тебе, цю часть до цієї, цю до цієї... Давай-давай, не зівай! Нема коли роздумувать! Ну... та отак поспішаючи, замісто голови пригвинчуємо тобі що? Казьонну часть! Пойняв?»

Дівчата вже за животи тримаються, а моряк, і оком не зморгнувши, веде своєї:

— «Що ж тут такого? Ну, вийшла ошибка... І, главное, діватись же тобі, біднязі, нема куди! Всі біжать строїться, і ти в строй став. Але поглянув би хто, який у тебе внешний вид!.. Воротничок на тобі не сходиться? Раз! Фуражка не налазить? Два! Солдати одним духом кричать «урря!» царю-батюшці, а ти?.. Тобі й гикнуть нічим, не то що «урря» кричати... Ось тобі й конхвуз!.. Пойняв?..»

Чулай задоволено пихкає люлькою, тим часом як дівчата од сміху мало з чемоданів не падають. У нього вже напоготові нова історія, і, виждавши трохи, він починає:

— То ще нічого, ось я вам новий приклад наведу!

Де він був раніше, оцей Юрко Чулай! Дівчата всю ніч оцей не стуляли — журились. Не знали, куди сховатися від невеселих своїх думок. Хвилинами така підступала каламуть, що ладні були на першій-ліпшій станції зійти та світ за очі податись, аби тільки не додому, бо ж у селі всі знають, куди вони їздили! «Ну як, дівчата, справи?» — допитуватимуться. А в дівчат такі тріумфи, що краще про них і не згадувати!

Тепер же ніхто, крім шофера, мабуть, і не помітив, як проминули Малинівку, як позаду лишилися Нова Слобода, Вєськи. От-от уже і Джерелівка скоро покажеться, а дівчатам байдуже — регочуть... Ні, чого справді не нагодився Чулай учора звечора?

Та як би, певне, здивувалися вони, коли б веселий оцей Юрко Чулай признався, що вчора звечора він і сам мало не плакав. Лежав на полиці в вагоні, безперестанку смалив і думав, думав... Надто вже несподівано ломонуло його життя, ломонуло так, що він і ахнути не встиг... А спитати — за що? Не міг собі простити, що так по-дурному по-

вівся! Почав упиратися: «Не я, не я...» Наче підмінили його на ту хвилину, бо Юрко досі зовсім іншим бачив і знав себе.

Але вертатись і переінакшувати було вже пізно, і всі ці дні Чулая невідступно гризла досада. І навряд чи дівчатам спаде коли-небудь на думку, що отут, на машині, не він їх, а вони його розвеселили. На душі в Юрка, звичайно, не полегшало від того, що стрів своїх землячок. Навпаки — ще сумніше стало. Зрозумів, що море, Одеса, рідний теплохід «Буг» — все те, чим жив стільки років, безповоротно лишилось позаду. Але в присутності дівчат морякові не годиться сидіти насупленим, і він заговорив, а заговоривши — захопився... Жіноче товариство завжди отак впливало на Юрка, і він зрадів, що хоч у цьому лишився такий, як і був.

Машина, натужно виючи та сопучи, над силу тягла за собою по вибоїстій дорозі важку руду хмару. Довкола лежав випалений сонцем післяжнивний степ. На обрії коливалась блякло-сіра стіна куряви, і здавалось, що то вицвіле алюмінієве небо там розтопилось і опливає на землю. Юрко приторкнувся до лискучого козирка кашкета і, одсмикнувши руку, дмухнув на пальці.

— Ого! Як у тропіках.

І, може, він негайно почав би розповідати якусь билицю чи небилицю про тропіки, але тієї ж миті озвалась і Катерина:

— Дівчата! Онде Козача балка! Бачите, вітрогон видніється? — і зітхнула: — Це вже все наше...

Чулай при цих Катерининих словах схопився на ноги і глянув у той бік, куди вона показувала. І, чого з ним майже ніколи не траплялось, він відчув, як у нього затьохало і защеміло серце. Рідне село!.. Виявляється, можна майже десять літ його не бачити, місяцями не згадувати про нього, а воно все одно живе в тобі! Виходить, де і що б ти не робив, по яких би морях тебе не носило, все одно — тут, тут ти був кожної миті, бо в рідному селі, мов якір серед зелених хвиль, увесь час лежала частка твоєї душі...

Юрко явно не належав до тих, котрі легко розчулюються. Як і всі баяндрасники й жартуни, він чи не змалку звик у всьому, що його оточувало, підмічати в першу чергу смішне. Інколи це навіть скидалося на душевну черствість, бо Юрко міг часом і навмисне покепкувати з того, що зводило інших.

Але тепер було зовсім не те. Після дев'ятирічної розлуки та ще після того, що недавно трапилось, домівка манила до себе, як найдорожче у світі. Раптом зворухнулися спомини. Згадалися товариші, з якими грався на вигоні, і школа згадалась, і батькова могила на цвинтарі, і ще, і ще... До цієї хвилини він і не уявляв, просто не замислювався над тим, що дев'ять літ — такий великий шмат часу. Тепер Юрко подумав, що тієї осені, коли він полишав Джерелівку, оці дівчата ще, мабуть, і до школи не ходили, а якщо й ходили, то од сили в перший клас. А мати за ці роки, певне, так постаріла, що він і не впізнає її. І село він навряд чи впізнає. Отого вітрогона біля Козачої балки не було... Та що вітрогон! Корівник чорнів обвугленими кроквами. В школі, в клубі — ніде ані півшибочки не блискало!

— Гарною, мабуть, стала наша Джерелівка? — спитав Юрко трохи здавленим голосом, зовсім не схожим на той, яким щойно розповідав свої історії. — Га, дівчата? Чого ж ви мовчите?

Але з дівчатами теж щось діялось. Вони мовби забули, що й він тут. Спохмурнівши, про щось перешіптувались, потім засперечалися. Віра звелася і сердито махнула рукою:

— Ну, ви як хочете!

— Дурна ти, от що! — процідила крізь зуби Ганна. Проте й собі встала.

Ще до Джерелівки залишалось добрих три кілометри, а дівчата вже підсунули свої чемодани та вузлики до борту. Несподівано Віра, а за нею і ті двоє заляскали долонями по дахові кабіни. Чулая це здивувало:

— Ви-що, пішим строем маєте ввійти? Чи, може, у Тополівку переселилися?

— А ви думали: ми джерелівські? — Віра спритно перестрибнула через борт і, вже стоячи на обочині, зневажливо пхикнула: — У вашій Джерелівці і через сто років таких, як ми, не буде.

Чулай навіть і відповісти нічого не встиг, бо машина одразу рушила, а Віра, сплюнувши, лайнулася:

— І принесли ж його на нашу голову! Як ви думаєте, не розкаже він?

— Потрібна ти йому дуже, щоб про тебе розказувати! — похмуро буркнула Катерина. Озираючись, вона підняла свого чемодана і перестрибнула через вузьку канавку. — Ну, чого стали? Гайда, а то он хтось їде.

Через кілька хвилин, продершись крізь зав'южену пилюкою лісосмугу, дівчата зупинились. Перед ними поваленим і закуйовдженим кукурудзинням буріло поле. Аж до рядка тополь, що виструнчилися в кінці гонів, ніде ані живої душі. По той бік лісосмуги вже зовсім близько торохтіла по дорозі підвода. Ганна приглушеним голосом сказала:

— Чого там іще шукать, давайте тут і отаборимось.

— Ой же й насидимось ми, поки звечоріє! — глянувши з-під долоні на сонце, зітхнула Катерина. Віру від цих слів мов підкинуло:

— Ну, йди! Хочеш — іди! Та ще бумажку з оцінками витягни — маєш же чим похвалитися!

Потім дівчата якийсь час сиділи мовчки. Прогув по дорозі грузовик, і на них накотилася задушлива хвиля куряви. Проскрипів віз, проторохтіла лійка... Вряди-годи по лісосмузі перебігав сухий шерех, і тоді здавалось, що вона жерстяна. Віра, зірвавши жорсткий листок, зосереджено жувала його.

Нарешті Ганні аж дихати нічим стало од цієї гнітючої мовчанки:

— Слухайте-но, куріпки, давайте вже або голосити, або ж співать! — Було і сумно, і боляче, і разом з тим смішно, що вони, як дурні, сидять у засідці за три кілометри од села. — Ну, чого носи похнюпили, Катю, Вірко? Питаю, чого носи похнюпили? — Йй захотілось чимось розважити їх, і вона штовхнула Віру під лікоть: — Ех ти! Я на твоєму місці і не злазила б з машини! Юрко до неї і так, і так підсідав, та білявою та кучерявою називав! Ха-ха-ха! Дурна ти, йй-право! Сиділа насуплена... А він же моряк та красень який!

— Здався він мені, той красень! — відсунулась од неї Віра.

— А брешеш же, брешеш!

— Чого ж брешу? То він тобі в око впав, так і прикипіла!

— Я?

— А то хто ж? Ви-итріщилась на нього, ну, думаю, зараз з'їсть! А воно ж, тьху! — Віра сплюнула недожований листок. — Хоч з сіллю, хоч з сахаром — не смачне! — Раптом вона підвелась: — Знаєте, що я, дівчата, надумала? Я їду назад!

— Ку-уди?

— Туди-ж! — Віра зірвала з голови косинку і, витрусивши її, витерла обличчя. — У кого там гребінець ближче,

дайте причешусь.— І коротко виклала: вона повертається назад, бо вдома їй все одно робити нічого. І взагалі то дурниця, що вони поїхали з останнього екзамену. Треба було добути до кінця. Може ж таки, прийняли б. А втім, ще й тепер не пізно.

— Куди не пізно? — ехидно примружилась Ганна.— Чи ти на свої красиві очі надієшся — тоді інша річ. Чого ж одразу не осталась?

— А таки шкодую, що не осталась! Ось поставлять мені післязавтра з фізики п'ятірку і...

— І-і-і! Ждуть тебе там, щоб п'ятіркою почастувати! — втрутилася Катерина.— По вісім заяв на одне місце, а тобі п'ятірку заготовили!

— А хай би по вісімнадцять, яка різниця! Ставлять же й п'ятірки!

Ганна смикнула Катерину за рукав:

— Не займай її, нехай вертається! — Але тут же, озлившись, сама напалась на Віру: — Йй-богу, недарма тобі з математики трійку вліпили! Ну, полічи: п'ять у тебе та чотири та дві трійки — п'ятнадцять! Ну, хай тепер навіть п'ятірку одержиш — все одно буде ж тільки двадцять балів, а там і з двадцятьма трьома чи пройдуть.— Вона аж задихалась.— Про мене, як ти з одного маху не перескочила, не пробуй навкарачки перелізти!

Проте на Віру нічого не діяло. Може, вона справді на щось сподівалась, може, гадала, що вдасться повторно скласти ті дисципліни, з яких у неї трійки?..

Невідомо, що Віра думала, але за годину вона вже їхала назад, до станції. Дівчата повіддавали їй усе, що в них залишилося з харчів, повитрушували до копійки всі свої гроші — хай їде, як їй так загорілось.

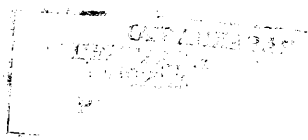
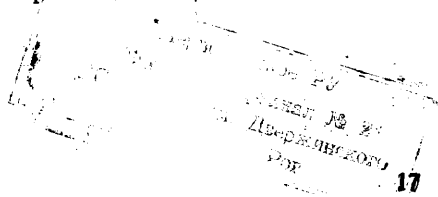
Уже як машина рушила, Віра гукнула:

— Дивіться ж, нікому ні звуку!

— Ну, що будемо робити — в засідку знову підемо? — спитала Катерина, коли трохи осіла курява і можна було розтулити рота.

Ганна рішуче завдала чемодан на плече.

— На біса вона нам здалась, та засідка! Ми й городами пройдемо так, що нас ніхто не побачить.

В ту хвилину, коли Ганна, насторожено визирнувши з-за сусідчиної груші, нарешті набралася духу й ступила на своє подвір'я, в другому кінці села біля одних воріт зупинилася запорошена лінійка. Невисока на зріст струнка жінка, в сірій од дорожньої пилюки блузці та вицвілій волошковій хустині, звичним рухом прив'язала віжки і відхилила хвіртку.

— Ігор! Ігорьо-ок! — погукала вона, проминувши прив'язані спекою кущі бузку та наближаючись до хати. Ніхто їй не відповів. Але несподівано на хазяйчиній половині, дзенькнувши, розчинилось вікно, і з нього виглянув чоловік у смугастій морській тільняшці. Негустий темно-каштановий чуб нависав йому на лоба, затуляючи очі, та в рішучих лініях підборіддя, в упевненому повороті міцної загорілої шиї щось таке знайоме сяйнуло їй, що жінка, мовби наткнувшись на невидиму перепону, зненацька зупинилася, і в неї боляче тьохнуло серце.

Дуже довго очікувана радість діє так само, як несподіване горе. Чомусь раптом стає важко дихати, і туманіє голова, і ноги немовби прирастають до землі, і руки, котрим тепер лишилося тільки дотягтися і наяву приторкнутися до щастя, обвисають немічно й безвільно. Жінка кілька разів судорожно ковтнула повітря і на мить заплющила очі. «Ну, от і все», — стомлено подумала вона, ніби щойно завершила багатолітню виснажливу роботу.

Не мала сили рушити з місця. Слова, ті давно-давно виношені і вимріяні слова, які сотні разів зривалися з губ уві сні, тепер застрягли в грудях, і не було навіть надії, що їх вдасться видобути. Але, може, вони й не потрібні? Скільки часу минуло, як вона його побачила? Година? День? Рік? Чому ж він мовчить, чому не біжить навстріч?

Мовчання триває ще якусь мить, і раптом:

— Чого ж ви стали, Варваро Савівно, ідіть, ідіть до нас!

Голос Чулаїхи долинає відкільсясь здалеку і од затаєної радості звучить незвично молодо, хоч трохи й надтріснуто. Втім, яке має значення те, як він звучить? Від прив'язаних кущів бузку віє млосною, гіркуватою задухою. Сонце спинилось над самою головою і палить, палить... Проковтнувши гарячий клубок, що був підкотився до горла, Варвара Савівна нарешті видушує з себе:

— З гостем вас, Панасівно.— І до гостя: — Здрастуйте, з приїздом!

Юрко, надівши на одну руку кітель, другою ловить рукав. Скільки ж те все тривало, якщо за цей час людина встигла лише натягти один рукав?

Але того вечора, повернувшись з засідання правління, Варвара Савівна довго не зможе заснути, бо Микола, живий, усміхнений і зовсім не схожий на хазяйчиного сина, стоятиме перед її очима. Потім наснитися їй те, що було удень, тільки зовсім по-іншому. Замість Юрка з'явиться у вікні Микола, і він вибіжить назустріч, і обніме її... І прокинеться Варвара Савівна з мокрими од щасливих сліз очима, і знову віритиме, сумніватиметься, і все ж наперекір всьому віритиме, що колись так і буде.

У вікно заглядатиме новий день, і звичні турботи, відтіснивши недавні видіння, обступлять її. Варвара Савівна наготовить синові їсти і повісить під Миколиним портретом записку: «Ігорьок! 1) На сніданок молочна каша (попросиш бабусю Панасівну, щоб підігріла її), на обід — борщ і пампушки, у льоху, там, де завжди. 2) Підеш купатись, то, дивись, у річці не бешкетуй. 3) О сьомій годині щоб був удома. Мама».

Потім вона побіжить на бригадний двір, запряже в лінійку буланого, і поїде в степ, і ганятиме під палючим сонцем з бригади в бригаду. Важкі цього року жнива. Урожай низький, тож треба агрономові надто пильнувати, щоб хоч те, що вродило, зібрано було якомога краще. І пізно увечері, а коли трапиться якась нарада, то й уночі, повернеться Варвара Савівна додому (вірніше, на квартиру, бо вона — в Чулаїхи квартирантка), і холодна вдовина постіль прийме її в свої обійми. (У тридцять один рік — удовина постіль!) І, може, знову наснитися їй Микола, а може, й ні...

І минатимуть так дні за днями і за ночами ночі, і все буде, як було рік, і два, і три тому... І тільки тьохкатиме серце, коли вона ненароком на подвір'ї чи десь на вулиці стрічатиметься з хазяйчиним сином, Юрком Чулаєм, бо серце не забуває нічого — навіть обману, тим більше, якщо він хоч одну мить та був солодким...

Серпень допалював землю. Що в червні вистояло, що від липня, ледь живе, сховалося,— скрізь усе повишукував. Не з серпом, як у приказці кажеться, а з смолоскипом у руці ходив він того року. Ще й не дихнуло осінню, а вже взялося жовтавими плямами листя на деревах. Ще й не повіяло холодом, а подекуди кущі стоять голі-голісінькі, як у листопаді— худоба їх пообгризала. З степу, тількино подме вітерець, хмарою налітає курява і висне, довго не спадаючи, над сільськими вулицями.

Хоч би раз од Дніпра війнуло вологою! Чи то присмирів він так, чи, може, відступив уже не на два, а на двадцять кілометрів від Джерелівки, що зовсім і не чути його? В інші роки бувало: на високому березі, навіть далеко-далеко в степу, ні-ні та нагадає він про себе людям ласкавою прохолодою, духмяною вологістю плавнів, навмання занесеною вітром. А тепер над степом день і ніч пилюка стоїть гарячим задушливим туманом. Люди кажуть — з Дніпропетровщини, Херсонщини та інших південних областей переганяють кудись на північ колгоспні отари... Коли б не табори на острові (туди суховій таки не добрався — Дніпро відстояв), то, хто знає, може, і з «Комуніста» довелось б гнати худобу на північ. До пізньої осені прогуде її острів, але що буде взимку, коли сіна, вважай, що нема, а силосу теж...

Про себе наче й не думали, дарма що недорід був і по зернових, і по городніх. Не ладнались в дорогу мішечники, не розпитували — куди можна податись по хліб. Бо трапилась ця посуха не дев'ятсот двадцятого і навіть не дев'ятсот тридцятого, а року тисяча дев'ятсот п'ятдесят четвертого. Певні були, що держава зарадить лихові. Тим більше, що того літа вперше заколосилася пшениця на далеких цілинних землях і свої ж таки хлопці-механізатори, відряджені в ті краї на жнива, писали в листах, що такого врожаю ще ніде й ніколи не бачили.

Та хоч не було в селі страху перед голодом, а турбот не меншало. Люди, які своїми руками орють, засівають, пестять землю, не можуть примиритися з тим, що марно пропала їхня праця. Та й на те зважити — доки ж у хліборобському ділі все залежатиме од волі випадку? Проїшли дощі — є урожай, не було дощів — нема...

Де не збереться кілька чоловік, тільки про це й чути.
— Скоріш би вже ту ГЕС у Кременчуці збудували! Море

тоді якраз під наші поля підійшло б! — палко мріяли одні. А другі не приховували свого недовірливого нетерпіння:

— Коли ще її побудують! Ти мені зараз воду дай!

Але обов'язково знайдеться і такий, що розважливо вставить:

— Було б краще угноїти поля, то, дивись, і без моря центнерів по два чи три на гектар набігло б...

— А чим було той гній вивозити, коли коні — здебільша каліки, а тракторів з МТС не давали? — заперечить інший.

І піде вже тоді, й піде...

За тими численними турботами, що їх завдало Джерелівці посушливе літо, ніхто наче й не помітив, коли повернулася Ганна Хмільченко, ніхто тим більше не допитувався, з чим вона повернулася. Звичайно, радості їй від того не підбавилось. Та все-таки рана, коли її менше роз'ятрують, менше й болить.

Щоб не думати про свою поразку, Ганна з ранку до вечора читала. Книжки, книжки... Тільки вони давали їй розраду в ці дні. А Одарка Гнатівна, бачачи, як жадібно читає дочка, потроху вгамувалася.

«Може, навіть краще,— думала вона,— що побуде Ганна цей рік удома. Відпочине, набереться сил... Легше буде на той рік вступати...»

Одне тільки дошкуляло їй, що Вірка Брилючишина складала екзамени і зосталась там. У школі ж однаково наче вчилися, а ось же дивись...

Але незабаром і це відпало.

Віра Брилюк, як тоді й вирішила, добула в інституті, поки не скінчились екзамени. Чи само собою вийшло так, чи навмисне вона виждала, але в село приїхала вночі. А вранці, забачивши Ганну на вулиці, гукнула з города:

— Ганько! Ач яка горда стала — пройшла й не глянула навіть!

— Та де вже нам, простим, та на тебе дивитися! — не без ехидства відказала Ганна. — Мабуть же, студентка? Хоч драбину підставляй, то тепер і до ліктя твого не дотягнешся.

— А ти чогось наче весела, — здивувалася Віра, коли Ганна наблизилась до ліси. — Може, встигла в інший інститут притулитись?

Ганна пильно глянула подрузі у вічі:

— Змарніла ти, дівчино, чи, може, плакала недавно?

— І не питай! Тут таке було! — Віра перехилилась через лісу і майже над вухом зашепотіла, раз по раз сторожко позираючи в бік хати: — Таку баталію я витримала! І сяка я, і така я, і на танці бігала, замість день і ніч за книжкою сидіти, а там, мабуть, і на екзамени не ходила, та все по танцюльках тинялась... Я прошу: «Мамо, борщу мені всипте, бо я голодна», — а мати за рогача візмуться та в ту ж мить і забудуть, поставлять його в куток і знову своєї: «У людей он вчаться — і в Тарабаїв, і в Лисенків, і в Чумаків, і в Цапенків...» Чоловік двадцять, а то й більше перебрали по пальцях. Я кажу: «Чого ви їх мені перелічуєте, я ще більше вам, — кажу, — назву, бо в одній же ми школі вчилися! Чого ви ними очі мені вибиваєте?» — «А того, — кажуть, — що вони людьми будуть, а ти такою й останешся...» — «Якою ж я, — кажу, — якою я останусь?» Та як зірвусь, та як брязну порожньою мискою об стіл — геть на скалки розлетілася. «Якою, — кажу, — я останусь? Як вам так шкода за тим інститутом, так самі б їхали і вступали!»

Ганні на мить уявилася тітка Секлета перед столом екзаменатора.

— Так і сказала — самі б їхали і вступали? — перебила вона, намагаючись перебороти себе і відчуваючи, як сміх дедалі дужче розпирає їй груди.

— А чого ж, так і сказала...

— Отак... Прямо отак? — вже мало не простогнала Ганна й таки не витримала, вибухнула: — Ха-ха-ха!

Віра спочатку здивовано закліпала віями, потім ображено насупилася: їй про таке розповідаєш, а вона...

— Луснеш, Ганько, не можна ж так!

— Ой... ой... лишенько... І правда — лусну... — крізь сміх насилу видушувала з себе Ганна. — Ти хоч руками обніми мене... як ободом...

— Як ободом? Щоб не луснула? — перепитала Віра і сама не стрималась. — Ха-ха-ха! То я тебе краще до бондаря одведу! Ха-ха-ха!

Незчулися навіть, як мати майже впритул підійшла.

— Регочетесь... Он лісу повалите! Є чого веселитися, аякже, е!

Дівчата разом замовкли й презирнулися.

— Оце вже, не бійсь, припишеться мені, — зітхнула Віра, коли стара, грюкнувши хвірткою, вийшла на вулицю, — хоч з дому тікай! А ще першого вересня, як заняття почнуться... Отоді буде мені!

Ганна теж не раз протягом останніх днів задумувалась над тим, що скоро перше вересня. Десять літ уряд для неї в цей день починався робочий рік. В дитинстві з першим числом вересня приходив кінець літній вольниці — кінчались прозорі ранки, коли з подружками гнали корів на пасовисько, кінчалось купання в Дніпрі — аж поки губи посиніють... До першого вересня мала право з ранку до вечора гасати по селу, бешкетувати, смажитись на гарячому піску — ніхто тобі й словом не дорікне.

Уже як вчилася в старших класах, залюбки ходила з матір'ю в поле, особливо в жнива. Бувало, за літо тридцять, а то й сорок трудоднів заробить, а все одно — відпочивала. Відпочивала од підручників, од законів Ома й квадратних коренів... Десь в середині серпня мати сама починала наполягати: «Залишайся ти сьогодні вдома, покупайся піди та в холодочку полеж, скоро ж знову — книжки та книжки, та з ранку до вечора...»

Тоді йшла на острів — з дівчатами чи й одна. Скупається і — на ряднину, під куш. Тиша навкруги — навіть хвиля під берегом не плюсне. Ніде й листок не шелесне. Тільки в небі білі, схожі на каченят, хмарки пливуть і пливуть. Невже там, угорі, вітер? Простягнеш, примруживши око, руку, і здається — білий пух хмарин от-от лоскотливо торкнеться пальців... І аж мурашки по спині перебіжать... Лежиш, ні про що не думаєш... Та й про що думати, коли попереду все ясно, все визначено календарем та розкладом занять і коли в тебе совість чиста-чиста?

Спогад цей на мить затуманює Ганнині очі.

— Так, так... — зітхнувши, проказує вона, — скоро перше вересня.

Віра сумно похитує головою:

— Не знаю, що й робити, тільки мене мати загризуть, хоч у них уже й зубів нема... Це точно!

Ганна даремно, мабуть, сердилась на Віру, коли та вирішила вернутись, щоб добути до кінця екзаменів. Брилючиха не простила б їй, якби вона хоч на день раніше приїхала. Поклала, щоб дочка студенткою була, — і край! На той рік, чого доброго, й справді сама з нею поїде складати іспити.

— Що ж ми, Вірко, придумаємо? — помовчавши, спитала Ганна.

— З дому втечу! Першого вересня і не шукай мене — втечу! — Віра перекилилась через лісу, і в очах у неї

спалахнули недобрі вогники.— Давай разом, хоч на тиж-
день куди-небудь, га?

— Дурницю вигадала...

— Ну, як хочеш, а я так і зроблю.

— До першого далеко, передумаєш іще...

Але несподівано для самої себе передумала Ганна. Це було днів через два після розмови з Вірою. Ганна на вечір збиралася до клубу: казали — кіно привезуть. А що вдома особливо якоїсь роботи не було, то вийшла раніше, вирішивши до сеансу провідати Катерину. Відтоді, як удвох пробиралися городами до своїх домівок, минуло вже понад два тижні, а вони за цей час ні разу й не бачились.

Застала її коло печі — саме з баняком морочилась. Тільки-но підхопить його рогачем, а вода з нього плесь-плесь — аж над гарячим подом пара клубочиться. Катерина, глянувши через плече на гостю, чи то пожалілася, чи то лайнулася:

— Всю піч мені вистудить, гадина пузата!

— А ти чого оце біля горшків орудуєш? Де мати?

Катерина випросталася, ставши спиною до печі, і сумно посміхнулася до подруги:

— Та... мати бояться, що ніхто мене заміж не візьме, поки цього іспиту не складу, того й заставляють...

— Не журись! Як у місті, то візьмуть!

— Правду кажеш?

Ганна бачила: Катерина очима посміхається, але тільки очима. На смаглявому її обличчі, облямованому рожево підсвіченими піччю, трохи розшурпаними косами, застиг вираз задуми чи суму. Може, вона справді поквапиться заміж вийти та на тому й закінчить усі свої університети? Ганні навіть уявилося, що от-от переступить поріг — ну хто? Мишко Сердюк. Він ще з восьмого класу упадав за Катею. Входить Мишко: «Ану, що там, жінко, в тебе напечено-наварено?» Та грізно, басом... Катя йому: «Зажди ще, Михайлику, трохи... Гаспидний баняк на рогача не настромлюється». А свєкруха, стара Сердючиха, з-за печі, та так ехидно, як вона вміє: «Вчили ж тебе, десять років учили!»

«Ні, ні,— хитнула головою Ганна,— хіба для цього ми десять літ парти протирали в школі, щоб коло горшків та баняків гібти, як сто, як тисячі років тому? Ні!»

— Ти знаєш, Катю, чого я до тебе прийшла? — з раптовою рішучістю спитала Ганна.— Кудись нам діватись треба!..

— І я так гадаю,— задумливо відповіла Катерина.— Я давно вже вирішила: почнутися заняття в школі, і я до чогось пристану.

— А про мене, завтра треба приставати, як на крайне — післязавтра.— Ганна раптом зрозуміла, що саме мучило її всі ці дні.— Чуеш, не пізніше — післязавтра! Щоб на перше вересня уже при якомусь ділі бути. Бо, здається...— Вона помовчала, закусивши губу.— Здається, як зачую шкільний дзвоник, то не знаю, що вчиню!..

Катерина нічого на це не відповіла, розчесала волосся і, ставши перед дзеркалом, почала його заплітати. Ганна підійшла ззаду і обняла її за плечі. Були вони майже однакові на зріст, обидві чорняві, обидві кароокі. Тільки в Ганни обличчя кругле, червонощоке, а в Катерини — трохи видовжене, смугляве. Ганна з-за Катерининої спини зазирнула в дзеркало і пригорнулась до подруги:

— Ёх, чорнява ти моя Катрусе! Така вже, видно, доля випала нам... нещаслива!..

4

Світанок одного з найближчих днів застав дівчат на дорозі далеко за селом. Уже на них од куряви встигли посіріти жакети й хустки, вже встигли намуляти плечі вузли з пожитками. Босі ноги, мов у холодне борошно, по кісточці загрузали в мелену-перемелену пілюку, яка товстим шаром вкривала шлях. Ішло їх четверо: Ганна Хмільченко, Віра Брилюк, Катерина Лаврусь та Маруся Лісовська. Позавчора пристала була до гурту і Марина Сапун, та за ніч передумала: на бухгалтерські курси, сказала, поїду. Хай їде! Може, в неї і справді душа до цифр лежить!

Без Марини Сапун у селі рівно половина їхнього випуску залишається — дванадцять чоловік.

Останніми днями колишні десятикласники якимось особливо здружились. Поки вчилися в школі, поки знали, що завтра о восьмій годині ранку всі знову зберуться в одному класі, а надвечір зустрінуться біля клубу чи тут же, у школі, на репетиції драматичного або співочого гуртка, поки кожен знав, що в першу-ліпшу хвилину можна, коли з'явиться потреба, просто пройти від хати до хати і побачити кого захочеш: і Петра, і Катю, і Віру, і Федора,— поки все

це було можливим і звичним, ніхто й не задумувався — щоб вони значать одне для одного...

Тепер же попереду бачилося надто багато розлук — з ким на три роки, з ким на п'ять літ, а з ким і на все життя... Може, тільки в оці дні, по-справжньому збагнувши як життєву реальність і дальину доріг, і дальину часу, уперше відчули себе дорослими вчорашні учні.

В останню неділю серпня ще спробували зібратися усім класом. Невідомо, кому першому спало це на думку, але по вулицях і кутках пішла естафета: кожен мав повідомити найближчого свого сусіда, щоб у неділю, у восьмій годині, був коло клубу. Та зійшлись уже не всі: трое хлопців поїхали складати вступні іспити у військову школу, з дівчат двох і не повідомили, бо жили вони у сусідньому селі, а Христя Чоботар відмовилась, бо в неділю ждала женихових батька та матір: переказали — на оглядини придуть...

Це був незабутній вечір, з веселими й журливими піснями, з жартами і танцями під гармонь і — з сумом, якимсь особливим, досі ніким не зазнаним сумом прощання перед дорогою в нове життя, коли ти ще тієї дороги не бачиш, але виразно чуєш її поклик, коли ти весь іще тут, на старому місці, серед звичного і знаного з дитинства, а разом з тим уже наче й не тут, бо розумієш, що це останні хвилини. Адже якщо ти навіть нікуди не поїдеш або, поїхавши, через кілька років знову повернешся сюди, все одно нічого цього більше не буде, та й сам ти завтра, та ні — через годину, коли розходитиметься звідси, будеш уже зовсім іншою людиною.

Стократ сильніше, ніж на випускному вечорі, відчули всі, що сьогодні, саме сьогодні, завершується цілий період, мало не ціла епоха в їхньому житті, і навіть те, що вже не всі в цей вечір зібралися біля клубу, було сповнено змісту, озивалося в серці неясним, тривожним щемом.

На світанні другого дня, після пам'ятного цього розставання, поїхали з села всі шестеро новоприйнятих студентів. Двоє з них — до Одеси, четверо — до Києва. Вчора попрощалися ще з трьома недавніми однокласниками, які вступили до школи механізаторів. А сьогодні й оці четверо дівчат вийшли за околицю Джерелівки назустріч першому дню свого самостійного життя.

Чогось не співалось. Найголосніша в класі Марія Лісовська — тонкого стану, русявокоса красуня, — почала була міцним своїм грудним голосом про те, що «у Тані, край

воріток, там зелений дуб стояв», але дівчатам цього разу було байдуже до того, що «під тим дубом зелененьким Ваня з Танею гуляв...». Вони підтягли недружно й неголосно. Пісня од того, що до неї приєдналося ще кілька голосів, не тільки не злетіла вище, а, навпаки, наче обважніла й попленталась низько над дорогою. Марія перша кинула співати, ще й крикнула подругам:

— Ану вас, вуха в'януть!

Віра заговорила про Христиного жениха: хлопець він непоганий, заробляє добре, бо знається на машинах, але ж, мабуть, забере він її до себе, в МТС, прив'яже до господарства і — прощай, Христе!

— Дурна вона! — з серцем вигукнула Катерина Лаврусь. — Чого було їй квапитись? Його самого попросила б — зачекай ще років два, так чи він не підождав би?

— Ждатиме він! — засміялася Віра. — Така вона цяця, що аж два роки чекатиме... Прямо!..

Тоді до розмови пристала Ганна, яка за всю дорогу кинула лише кілька слів.

— А як не цяця вона йому, так геть його! Я б йому такого дала од порога на дорогу, що вік пам'ятав би!

— То ти зараз розумна, як у тебе нікого нема.

— Людоньки! Вірко! — аж сплеснула в долоні Маруся. — З якої тебе планети скинуто? У Ганни та нікого нема? А телятко оте лагідне?..

Але Віра, дарма що, як і всі інші, добре знала, про кого мова, перепитала, щоб подразнити Ганну:

— Ти про Федю? Так він же офіцером скоро стане! Приїде у мундирі, при погонах, честь честю... Ти, скаже, Ганно, не лікар? І не агроном? Фі! — Вона навіть вибігла наперед і пройшла кілька кроків, кумедно вихиляючись і задираючи голову, як, на її думку, мав ходити майбутній офіцер Федя. — Фі! Я думав — ти вчена, а виходить — ні, на якомусь цегельному заводі робиш.

Ганна, хоч ця інтермедія стосувалася безпосередньо її, перша засміялась на Вірину витівку, а за нею і всі. Проте веселе збудження тривало недовго. Дівчата й самі не помітили, як швидко за сміхом підкрався смуток. Чи не глибше, ніж звичайний жарт, вразили їх Вірині слова? Адже і Катерина, і Ганна, і сама Віра не більш як місяць тому мріяли про інститут, готувалися до романтичного, оспіваного поколіннями поетів студентського життя, а зараз... Зараз вони йшли на цегельню.

Тим часом за рідким сосняком завиднілись рудяківські хати, і дівчата приспішили.

А за годину почався перший їхній заводський робочий день. Директор цегельного заводу — високий чолов'яга з червоним, мов щойно обпаленим біля печі, худорлявим обличчям, — зустрів джерелівських дівчат дещо недовіркою. Він пояснив, що завод на ремонті і ні формувальний цех, ні печі зараз не діють. Але ремонт не означає, пожвавився директор, що йому робоча сила не потрібна, навпаки — дуже потрібна. Тим більше, якщо дівчата з Джерелівки і, значить, можуть обійтись без гуртожитку... Чого вони ото почали ліктями перештовхуватися? Виходить, їм не подобається? Чудні дівчата! Він сам залюбки проведжатиме їх щовечора аж до самої Джерелівки!.. Так яке їхнє буде слово? Вони одразу втечуть чи трохи згодом?

Ганна, примружившись, зміряла з голови до ніг худорляву постать директора (чогось він занадто веселий!) і сказала за всіх:

— Чого про це говорити, показуйте, що робити треба.

— О! Оце справжні слова чую! — зрадів директор. — Показуйте, що робити треба, — і край! І на зло всім критиканам! А то тільки й знають, що лаяти директора — гуртожиток їм дай! А може, дівчатам якраз і вигідно, щоб не було гуртожитку. Може, їм вечорами треба в Джерелівці бути, як вони молоді!

Віра, скориставшись з того, що директор заходився слинити цигарку і на хвилину замовк, з удаваною наївністю спитала:

— Оце вже ми, значить, на роботі?

— Авжеж, авжеж! — замуликав директор, відкушуючи кінчик махорчаної скрутки.

— І нам за це платитимуть?

— Аякже!

— Ну, тоді ще послухаємо... Розкажіть!

Віра й сама не уявляла, наскільки прийшовся до місця її не дуже чемний жарт. Дівчата, яким з самого початку не сподобався ні дивакуватий директор, ні те, що при заводі нема гуртожитку, були вже похнюпились і засумували, а тепер усі разом пирснули, пустотливо заблискали очима. Розгубленість директора ще дужче розвеселила їх.

У такому настрої й стали до роботи. Дідок-завгосп, пихкаючи хитро покрученою люлькою, кілька разів з недовірою перепитав, чи доводилось їм коли-небудь мазати хату. Тепер же ж повелось, що дівки, котрі вчаться, ані

за холодну воду вдома не беруться. І хоч дівчата запевняли його, що вміють, усе ж не повірив, стежив невідступно за тим, як розводили у відрі вапно, як замазували глиною шпарки.

— Та ми ж усі по десять класів покінчали! — сміючись, умовляла його Ганна. — Невже ж то ми шпарки в стіні не заліпимо?

— То ж то й воно, що покінчали! — бурчав дідок. — Воно, коли б не кінчали, більше вміли б.

Ганна сплеснула руками і з удаваним переляком вигукнула:

— Так ви, значить, проти освіти, діду? Це ж явний обскурантизм!

— Що-що? — перепитав завгосп, кумедно наморщивши носа, наче принохувався до незнайомого слова. Віра відчула вразливе місце діда і, не давши йому опам'ятатися, зауважила:

— Ось ви нікотином нас отруюєте... Хіба це не пережитки епохи варварства?

Але про нікотин дідок знав більше, ніж хтось інший: він недаремно собі таку покручену люльку змайстрував!

— Не отруїшся, — поблажливо сказав дід, задоволений з того, що цим ученим дівчатам не вдалось його попутати на мудрому словечку. — Нікотин, він весь отут, у черенку, залишається. Не бачиш хіба, яка штукенція? Сам і придумав.

Він почував себе переможцем, а це не входило в розрахунки дівчат. Маруся помішала палицею у відрі з вапном і запитала з наївною серйозністю:

— До повного розчину доводити чи емульсію лишити?

— Чого тобі? — знову насупився дід.

Маруся, зиркнувши на дівчат, котрі душилися сміхом, повторила:

— Лишити емульсію?

— Далась тобі та мультія! — сердито пихнув люлькою завгосп.

Він ще з хвилину потупцював біля порога і, видно, вирішивши, що найліпше не зв'язуватись з цими язикатими дівками, вийшов, грюкнувши дверима.

І, дивна річ, сміх одразу урвався. Віра ще спробувала віджити недавній настрій і передражнила діда:

— Далась тобі та мультія! — Але вийшло це в неї зовсім невесело.

А Ганна подумала: «Справді, нащо вона нам здалась? От діда нею збили з пантелику... Недарма учились!»

Від шкільного дзвоника Ганні все одно сховатись не пощастило. Мало ж трапитись так, що восьма година ранку першого вересня застала дівчат на дорозі якраз біля Рудяківської школи. То був не їхній, не Джерелівський дзвоник. Може, мав важче і не таке рухливе калатало, може, був надтріснутий, але дзеленчав рудяківський дзвоник не так заливчасто й весело, як той, їхній, рідний... А може... Може, тільки тому звучав він дівчатам глухіше, що не до них він промовляв, не їх кликав?

Ні, на цегельному заводі дівчатам не сподобалось. Минув тиждень, і ще два дні, і ще день... Ремонт посувався абияк. Ніхто нікуди не поспішав, нікому не було діла до того, що зроблено і як зроблено. Дідок-завгосп, впевнившись, що дівчата працюють на совість, тицьне, бувало, на що завгодно пальцем: «Оце робіть» — і зникає до обіду, а інколи й до кінця роботи. Що ж до директора, то вони протягом усього цього часу бачили його разів два чи три. Зустрівши дівчат, він на хвилику зупинявся:

— Ще, значить, не втекли? То ж то! Робіть, робіть! — І йшов собі далі. Його, певне, самого дивувало, що дівчата досі ходять на завод: по плинності робочої сили рудяківське підприємство ставило рекорди на всю область.

Якось дівчата, повертаючись з роботи, зустріли на околиці Джерелівки Зіну Таравай.

— Давно вас не видно було, квітоньки мої! — гукнула вона ще здалеку. — Може, й на облік станете в Рудяках?

Катерина з викликом відповіла:

— А що хіба? Може, Джерелівка гребує нами?

— Чогось мені здається, що, навпаки, ви Джерелівкою гребуєте, як у чуже село на роботу ходите... Подумаєш, столицю знайшли — Рудяки!

Зіна, прийнявши виклик, поглядала на дівчат гострими, аж колючими оченятами, готуючись до веселого словесного поединку, без якого в Джерелівських дівчат майже ні одна розмова не обходиться.

Ганна не забарилася з відповіддю.

— Зіночко! — вона удала, ніби хоче сказати тільки на вухо. — Ти певна, що ніхто не почув, як ти ото Рудяки ганиш? А що, як... — Ганна витримала паузу і промовисто глянула на Зіну великими, наче переляканими очима. — Що, як він за нами слідом іде? Рудяківський же, еге ж?

Дівчата щільніше обступили Зіну: ану, як вона викрутиться? Але й Зіна не забарилась. Худорлявенька, тендітна — добрий парубок під пахвою через усе село пронесе,— вона взялася в боки й стенула вузькими плічками:

— Чи йому одної мене мало, що він за цілим вашим гуртом бігатиме?

Дівчата розсміялись.

— Мабуть, у нього хата мала, що він собі аж у другому селі таку вишукав.

— У нього трудоднів мало. Більшу, боявся, не прогодує!

Віра скочила в середину кола:

— Дівчата, цитьте, самозванців нам не треба. Переїде Зіна в Рудяки, то мене оберіть комсоргом! — І проспівала жалібно: — Гляди, й мене тоді заміж візьмуть!

Прощаючись, Зіна ще раз спитала: може, дівчата справді стануть на облік у рудяківській організації? Чи вони порядку не знають — де працюєш, там і на обліку стоїш.

— Не спіши, Зіно,— зітхнула Ганна,— бо ми ще самі нічого не вирішили. Воно й хочеться, та...

Але Зіна перебила:

— Не знаю, що вам хочеться, а от Макар Петрович ображений: «Чого вони,— каже,— в Рудяки побігли? Як їм,— каже,— так сподобалось на цегельні роботи, то ми он скоро в «Комуністі» свою маємо ставити... Чи нам цегли не треба? Ось на гору переселятимемось...»

— А таки залле нашу Джерелівку,— поцікавилась Ганна,— це точно?

— Та вже проект Нової Джерелівки малюють. Хіба не бачили — на горі, за тополями, цілий тиждень рулетками міряли? Хоч де вам бачити, як ви не вдома! Глядіть, як ходитимете й далі в Рудяки, то на вас і місця в Новій Джерелівці не запланують.

Віра, не довго думаючи, випалила:

— Ми тоді в прийми до котрогось пристанемо! Виберемо, в кого хата буде краща. Правда, Ганько?

— Або русалками станемо! — гукнула Маруся.

Ганна обняла обох за плечі і промовила задумливо:

— Невже ж то, дівчатонька, нашу Джерелівку залле?.. І в'явити важко! Отут, де ми стоїмо, пінитимуться хвилі... Кременчуцьке море!.. — Вона помовчала. — Треба Макарові Петровичу сказати — хай швидше ставить цегельню. Вже ж ми знаємо, що до чого. Ще в Рудяках підучимось

трохи — та й підрядимось Новій Джерелівці цеглу поставити, хай знають!

— Ну от, значить, не знімати вас з обліку? — зраділа Зіна. — А тепер я побіжу, дівчата, бо таки запізнюсь.

5

Того ж вечора, в самий розпал танців, біля клубу з'явився Макар Петрович. Щоб не перебити молодим гульні, мовчки став за колом, попід самою стіною. Хтось завбачливо приніс йому із читальні стільця. Макар Петрович сів, за звичкою схрестивши руки і засунувши долоні в рукава піджака. Був він не по погоді тепло вдягнений: під піджаком ватяна душоґрійка, а на ногах стьобані на ваті бурки в калошах. Макар Петрович уже років вісім чи дев'ять як не палив, але досі не міг розлучитися з своїм прокуреним мундштуком: раз по раз механічно всовував його між зуби і смоктав, стиха покашлюючи. Молодь, яка підросла вже після війни, таким і знала голову колгоспу Макара Петровича Раменного: сутулим, худорлявим, завжди тепліше, ніж інші, одягненим. І тільки старші — ті ще пам'ятали його не таким.

Війна застала Макара Петровича сорокарічним, повним здоров'я й енергії чоловіком. Це ж про нього казали, що він однієї ночі одне око заплющує, а другої — друге, а щоб обоє разом — так ні.

— Побудуємо комунізм, отоді й виспимось, — сміявся він, бувало, й одразу ж додавав: — Хоч, правда, при комунізмі і спати не захочеться — таке життя настане.

Весь період фашистської окупації Макар Петрович з невеликим партизанським загonom провів у плавнях і, розповідають, був начебто нічого собі, здоровий. Правда, схуд надміру, щоки позападали, та ніхто не чув, щоб на здоров'я нарікав. Тримався, аж поки наші повернулися. А потому одразу зліг. Уже коли в госпіталі дізналися, що в Макара Петровича туберкульоз, почали пригадувати: бувало, здоровкаєшся з ним, а в нього рука, як жар, горить... Останнім часом ні з ким з одного казанка не їв... Дуже часто кашляв... Але хто з партизанів не простуджувався, коли за два роки не пригадаєш дня, щоб онучі були сухі?

У Джерелівку Макар Петрович повернувся восени со-рок четвертого року. Приїхав з Криму загорілий, жвавий,

але помітно постарілий: зсутулився, наче й у плечах вужчим зробився... Його знов обрали головою «Комуніста», і знову він дні і ночі проводив то в полі, то на фермах, то на нарадах у районі. Але більш ніхто вже не чув його гучного голосу, лункого басовитого сміху, і ступав він не так впевнено, як колись. Усе, здавалось, боявся оступитись, щоб не струснути і не зламати чогось дуже дорогого й тендітного, що носив у собі.

Джерелівчанам недовго було звикати і до такого Макара Петровича, бо, крім гучного голосу й твердої ходи, мав він у довоєнні часи ще й вірне хазяйське око, був широко відданий колгоспові, на диво непосидючий і роботящий, а все це в ньому не тільки залишилось, а ще яскравіше визначилося, мовби він за роки війни смертельно зголоднів за роботою.

Все йшло добре до останньої зими, коли знов озвалась і залютувала в грудях Макара Петровича стара хвороба. Він вирішив не здаватися: полежав місяць у лікарні, на місяць поїхав у Крим, та, тільки почались польові роботи, повернувся.

— Хай їй біс, вражій хворобі! Я, як полями попоїжджу, — шцент замотаю її.

Цією надією й жив. Їздив по господарству, днював і ночував у польових таборах. То переправиться на острів, де випасається худоба, то знов у степ спішить... Літо видалось таке, що тільки встигай!

Але «замотати» хворобу все ж не вдавалось. Лише зрідка випадали тижні, коли вона наче відступала. Макарозі Петровичу кожного такого разу здавалось, що нарешті-таки він її переміг. «Ну, що, стара, втомилась ганяти за мною?» — кепкував він, бувало. Але перепочинок тривав недовго. Минало кілька днів, і неждано-негадано налітав напад задушливого кашлю, і все починалося спочатку.

Позавчора це трапилося з ним у дорозі. Того вечора він був у МТС на нараді голів колгоспів та агрономів і десь уже за північ разом з Варварою вертався додому. Було місячно й тихо надворі: напечена за день земля дихала втомою і теплом. Невловимий для стороннього, але добре знайомий людям, які ходять біля землі, запах посухи стояв у повітрі. Макар Петрович, як сідав на підводу, навіть пожартував, що оця погодка хіба що тільки для його здоров'я годиться... І раптом, уже як наближались до Джерелівки, підступив кашель. Такого лютого нападу ніколи ще не було. Щось ізсередини розпирало груди, залізно стиску-

вало і водночас розривало легені. Потрібен був один ковток повітря, лише один ковток, та його ніяк не вдавалося вловити. Варвара Савівна злякано металась:

— Тату! Боже мій, чим вам допомогти, тату?

І, може, саме тому, що Макара Петровича глибоко схвилювала та відданість, яку вчув у її голосі, і йому дуже хотілося сказати щось заспокійливе, кашель накинувся ще лютіше, ніж раніш.

Варвара останнім часом рідко називала його татом — хіба що коли разом з Ігорком навідувалися в гості. Але відтоді, як відселилась на окрему квартиру, заходила вона лічених кілька разів... Найчастіше їм доводилося бачитись на людях. А на людях агрономові, може, й справді незручно називати голову колгоспу батьком...

Та хоч Макар Петрович усе це розумів — серце говорило своє. Пригадувався день, коли Варвара вперше переступила поріг його хати. Чомусь тоді так святково стало на душі... Відкілясь з'явилася майже забобонна віра, що слідом за нею не сьогодні-завтра приїде або хоч листом озветься й Микола... Не справдились, не справдились ці надії...

Кажуть, з роками поступово вгамується біль щонайважчих втрат. Зростають травою й квітами рідні могили, і зарубцьовуються на серці пекучі сліди. У Макара Петровича все було не так. Варвара щодня стояла перед ним, як жива нагадка про Миколу, а разом з Миколою, хоч минуло вже стільки літ, не меркли в пам'яті і не йшли з батьківського серця ні Василь, ні Павло...

Інколи йому здавалося, що Варвара вже все забула. Чи почує де її сміх, по-дівочому дзвінкий і заливчастий, чи побачить, як вона, струнка й тонкостанна, мов дівчисько, причіпується перед дзеркалом, і ні-ні, та й вколе образа: «Збула Миколу, забула...» Макар Петрович розумів, що не вік же їй вдовувати, кілька разів навіть сам говорив їй про те, та ось же ж — дурне батькове серце!

Втім, Варвара, видно з усього, не забула і не скоро забуде його сина. Якось вона кілька тижнів тому розповідала, як їй, коли вперше побачила Чулаїшиного Юрка, здавалось, що то приїхав Микола, і тільки-но заговорили про це, як у неї виповнилися слізьми очі.

...Кашель не відступав понад півгодини, і добре, що Варвара захопила з собою плаща, бо Макар Петрович спітнів, аж наскрізь промокла сорочка, а потім почав мерзнути... Вже вдома, накинувши зверх ковдри кожуха, ледве зігрівся й заснув.

Тим на цей раз і закінчилось. Хоч, може, і треба було день-два перележати вдома. Наступного ранку, зустрівши його в степу, Варвара нагримала: як він після такого по-смів вийти! Ну, та що було їй на те сказати? Відбувся жартом, що, мовляв, агрономші, хоч вона йому й невістка, не з руки гримати на голову колгоспу, і пообіцяв, як звечоріє, одразу ж побігти додому та залізти на піч... Ще б пак! Саме-саме час сидіти на печі! Коли б можна було до дня та ще цілий день доточити, то й тоді чи встиг би він управитись.

Ось же й тепер хіба проста цікавість привела його в цей вересневий вечір до гурту молоді? Звичайно, був би вільний час, то чого, справді, не посидіти, не відпочити душею серед цього веселого гамору? Але то вже колись, пізніше. А зараз у нього є пильна, дуже пильна справа...

Стиха покашлюючи, Макар Петрович начебто дослухається до вертлявого мотиву польки, стежить за невтомними парами, а думки його далеко звідси... Не за горами зима. Нелегкою вона буде, ой нелегкою! А треба ж її пережити, і не просто пережити! Посуха підвела. Про посуху не скажеш — недоречна, вона завжди лихо. Але ця вдарила особливо дошкульно, в саму що не кажи душу, бо ті хліба, які вона попалила, були не прості хліба... Цьогорічний врожай бачився всім новою віхою, чимось на зразок заклик, або, як по газетах пишуть,— підойми.

Скільки це років велось: виконаєш поставки, і ждеш-потерпаєш: от-от подзвонять — ще вези! З Павлюком, дарма що ще за комнезаму побратались, було зчепишся... Але ж і секретар райкому вище за себе не плигне. Сам карався тим, що по колгоспах грами на трудодні випадали...

І ось нарешті вересневий Пленум поклав цьому край: тверді поставки, гарантований трудодень! А до того — ще й зміцнення матеріальної бази, збільшення капіталовкладень...

Навіть не вірилось, що так швидко те позначиться! Вже на перше березня — всього через п'ять місяців! — у село повернулося понад двадцять чоловік із тих, котрі, виправивши довідки або й пашпорти, роз'їхались були хто куди у пошуках ліпшого заробітку.

З весни заходилися люди насаджувати сади — замість порубаних через непомірні податки... А розгорнулася сівба, то загадувати не доводилося — самі приходили: давай роботу! Бо ж матеріально зацікавлені!

І на тобі — після всього цього — бездощів'я! Як ніж у спину, по-злодійському. І нічим було боронитися — хоч кричи...

Зрошення потрібне! Насосні станції, дощувальні установки... Отоді ніякий біс не страшний — ти хазяїн!

Але попервах зиму оцю продержатися необхідно. Як було в обороні казали: «Вистояти! Яких би то зусиль не коштувало, бо інакше...»

...Гармоніст уже, видать, стомився. Полька ще в'ється, в'юниться, гаптується чистим мереживом з-під його пальців, але ось вона тоншає, тоншає, аж поки витягується в одноманітну нитку. Хлопець, натиснувши на одного лише гудзика, продовжує у такт розтягувати і стискати міхи; на губах у нього бринить посмішка: помітять чи не помітять? Танцюристи так захопились, що якийсь час не звертають на це уваги. Та ось спинилась одна пара, за нею друга, третя... Потім всі гуртом кидаються до гармоніста.

— Ах ти, шахраюга капосний! Іч, як дурить! — кричать дівчата.

Хлопець, схопившись із стільця, підбігає до Макара Петровича:

— Рятуйте, Макаре Петровичу! Бачите, які в нас дівчата, пошматують!

— Так його, так! — Макар Петрович ховає в кишеню мундштука. — Хай не обдурює!

— І ви проти мене? — кумедно хапається за серце гармоніст.

— Я за справедливість. Узявся робити — роби! А не хочеш, то краще одверто гуляй — ходи без діла, щоб хоч люди бачили, який ти...

У синюватих, підсріблених місячним промінням сутінка важко розгледіти обличчя Макара Петровича. Але всі знають, що в цю хвилину Макар Петрович іронічно мружить і посміхається всіма зморшками під очима. Зморшок у нього багато, особливо коло очей, наче він усе своє життя працював біля сліпучого полум'я...

Ясно, що він у когось цілить цими словами, але, звичайно, не в гармоніста. «Може, він нас має на увазі? — прохоплюється в Ганни думка. — Але ж ми не байдикуємо!» Вона пригадує недавню розмову з Зіною Таравай: «Макар Петрович ображається на вас...»

На мить западає тиша, і Ганна розуміє її причину. Вона почуває по собі: в присутності хворого їй ніяково за те, що ось вона може танцювати, бігати, реготатися, витрача-

ти, не задумуючись, стільки сил, що їх для нього стало б на тижні, а може, й на місяці життя. Макар Петрович, прикривши хусточкою рота, відкашлюється, потім питає:

— Перебив я вам, га? Але в мене таки діло до вас є. Послухаєте зараз, чи, може, збори скличемо?

— Ні, ні, говоріть зараз! — чується з усіх боків. — Говоріть зараз!

— Коли згодні зараз, то слухайте, скажу. Воно навіть краще зараз, бо час не жде... — Макар Петрович дістає з кишені мундштука, але одразу ж засовує його назад і продовжує тихо, наче міркує вголос: — Сутуга в нас, товариші комсомольці й молодь... Самі знаєте, яке було літо. Ну, з насінням обійшлося — держава позичила, ось кінчаємо озимину сіяти... Дещо на трудодні видали й ще дамо... Не так, правда, як думалось, та що вдієш? А от з худобою як бути — задача... Сіна, як на два місяці стане, то добре, а силосу в нас ще менше... І от я думаю, що робити? Прода-ти? Так хто у нас її купить, коли кругом так само з кормами? Та й продавати шкода! А не продават, то все одно до весни не прогодує...

Голова замовкає. Чи не навмисне для того, щоб дати можливість усім обміркувати становище? Ганна зосереджено дивиться на нього, намагаючись відгадати, з якою метою завів він з ними цю розмову. «Невже справді хоче почути нашу думку? Але що ми здатні підказати?»

— Хто з вас цими днями на острові бував? — тим часом знову починає Макар Петрович. — Хороше там, правда?

Він наче вже забув, про що тільки-но говорив, або, може, не дїждавшись од слухачів поради, вирішив перемінити тему:

— Хороше там, зелено!.. Позавчора в кушах, що за затокою, теля заблудилось... Шукали його, шукали, а воно в саму гущину забралосся, стоїть, обстригає кущ — аж за вухами лящить! Дурне, кажуть, теля, а воно, виходить, розумне...

Котрась із дівчат у гурті пирснула, і на неї цитьнули. А Марія Лісовська гукнула своїм мелодійним грудним голосом:

— Кажете, телята не дурні! Ось же одно дурне вихопилось!

Тепер засміялися всі, і Макар Петрович виждав, поки стихли.

— А чи не послухати нам поради отого теляти? Коли б молодь включилася, добре діло можна б зробити гуртом.

Нарвали б на острові листя, наламали б гіллячок, які найзеленіші... Та на зиму засушили б, а що можна — засилосували б... Як на крайне, то це ж вихід чи ні? Яка буде думка в молоді?

6

Другого дня дівчата на цегельню не пішли. Давно вже треба було з нею кінчати, а тепер і нагода добра випала. Ще як верталися з танців, домовились, що на світанні Віра Брилюк підскочить на велосипеді в Рудяки і скаже, щоб на їхнє місце взяли інших. А в обід дівчата переправились човнами на острів.

Стояв жаркий, аж ніяк не вересневий день, з сірувато-срібною імлою на виднокрузі, з маревним коливанням гарячого повітря, з високими в бляклій синяві неба білими хмарками, од яких марно було сподіватись хоч краплини дощу. Ганна, яка за все літо, вщерть заповнене клопотами про екзамени, так ні разу й не вибралась до Дніпра, тепер з подивом відзначала, що біля ріки спустошливий подих посухи лишив ще виразніші сліди, ніж у степу. Круча, під якою завжди вирувала темна коловерть, тепер опинилась на піщаному березі. Вкрита густим плетивом кореневищ, схожим на закуйовджену бороду велетня, вона ще зберігала на собі мітки недавніх рівнів води, починаючи від весняного. А острів, який раніше мив свої куці в набігаючих хвилях, обріс піщаною косою, наче підперезався золотим поясом.

Круча і острів нестримно йшли навстріч одне одному, і синя смуга води, що розділяла їх, здавалось, уже скорилася цій неминучості і притихла, присмирніла, відчуваючи свою приреченість.

Ще далеко було до острова, а човен почав уже черкати по дну. Ганна переступила через низький борт і, притримуючи спідницю, побрела по теплій воді. Слідом за нею залишили човен і інші, на ходу розбираючи свої пожитки.

Завідуючий фермою Косанюк уже дожидав на острівній пристані і одразу повів дівчат до наміченого місця. Це був, може, єдиний на десятки, а то й на сотні кілометрів околу клаптик землі, куди посуха так і не змогла доступитися. Оточений водою і прикритий зверху шапками дерев, острів буйно кучерявився зеленню. Тільки на східній його частині, на відкритих галявинах, місцями повигоряла трава. А втім,

вона, може, просто була випасена і потоптана худобою, яка все літо вигулювалась тут. Західна частина острова густо поросла кущами ожини та верболозу. Височенні розлогі осоки, мов велетні чабани, сторожко перешіптуючись, застигли на постах, оберігаючи свою зелену отару. Чим далі пробиралися в гущину, тим сильніше пахло гіркуватою, насиченою духом перегрітого деревного соку, річковою вологою, дурманом, і лепехою, і ледь вловимою осінньою прив'ялістю, яку рослини починають видихати ще задовго до того, як помітно для ока обв'яне листок чи стебло.

— Жаль, що острів такий маленький,— наче відгадавши Ганнині думки, проказав, не обертаючись, Косанюк.— Але нічого, ми зате не тільки його площу, але й кубатуру використовуємо! Бачте, які тут кущі високі та густі?

Косанюк ішов попереду, впевнено розсовуючи гілки.

— Обережно, глядіть, щоб не хльснуло!

Нарешті вивів на невелику затишну галявину і, як гостинний господар, широким жестом обвів її:

— Оце ваша домівка. Подобається? Так от складайте речі, й берімося до діла, бо скоро човни по зелень уже придуть.

Робота спочатку здалася не важкою. Була чимось схожа на дитячу забавку. Ставши в ряд, дівчата заходились обламувати верхні, тонкі й соковиті, гілки кущів. З нижніх, товщих, обривали тільки листя.

Ганні згадалась одна подія з її зовсім недавнього дитинства.

— За таку роботу мені колись мати як дали хльости! Вони на степ пішли, а я забралась в малинник... З малиника й прутика мати принесли. Б'ють і примовляють: «Сама ж собі виламала, так на, на!»

Віра Брилюк одразу ж і підбігла з хворостою в руці:

— Може, нагадати тобі той смак? Так на, на!

Ганна, й собі схопивши хворостину, стала оборонятись. Присутні, як то водиться, одразу поділились на два табори болільників, і невідомо, скільки тривав би цей поєдинок, коли б у самий його розпал не нагодився Макар Петрович. Він був на цей раз не в бурках, а в чоботях, у плащі та теплій шапці-вушанці: напевне, теж збирався ночувати на острові. Підійшов він, як завжди, непомітно і став збоку, стиха посвистуючи мундштуком. Дівчата миттю припинили гру.

— Так от, дівчата, дивіться, чистенько ламайте,— сказав Макар Петрович таким тоном, ніби продовжував перервану розмову,— щоб на цих кущах і на той рік щось наростало... Та й мішки оці... Нащо ви їх за собою тягаєте? Натопчіть-но трохи повніше, як тоді буде? Ви їх краще поставте та в подоли, в подоли ламайте! А тоді вже в мішок. Та не натоптуйте дуже, бо до берега далеченько... Ну, а там уже хлопці на човни навантажать самі...

— Так і хлопці сюди прийдуть? — несподівано вихопилось у Ганни.

Макар Петрович широко посміхнувся і перепитав здивовано:

— Ганно? Ти — і про хлопців? Лишенько!

У Ганни вмить навіть лоб почервонів,— про щоки вже й казати нічого. Проте відповіла сміло:

— А хіба що? Чи в мене душа з лопуцька?

Дівчата, ховаючи обличчя, пирснули сміхом, а Макар Петрович, розтягуючи слова, сказав з таким виглядом, наче щойно зробив для себе неждане відкриття:

— Е-е-е... Так ти, виходить, уже велика! Ну-ну! Ось я подивлюся тепер, як ти колгоспові допоможеш!

Через кілька годин на березі вже височіло три величєньких копички «віткокорму», як його називав Макар Петрович, а з глибини острова дівчата раз по раз приносили нові, туго напхані мішки. Ганна, випорожнивши принесеного удвох з Катериною лантуха, забрела у воду — помити руки. Гукнула й Катерину, але та відповіла, що втомилась, і сіла на піску.

Бризки клейкого, змішаного з пилюкою соку чорними плямами поприлипали до шкіри і не змивалися. Ганна зачерпнула піску і, тручи його між долонями, задивилась на ріку. Від правого берега відокремився човен і поплив до острова, віддзеркалюючись у спокійному передвечірньому плесі. В нежаркому промінні призахідного сонця масляно вилискували спітнілі бронзові спини гребців. Поодинокі плями нафти, погойдуючись на повільній течії, вигравали дивними барвами. Десь по той бік острова натужно басив пароплав, немов кликав чи будив когось. Скоріш за все — будив, може, навіть саму ріку, бо вона засинала. Ще на заході, там, де сідало сонце, червоно світила розплавленим металом, ще плюхалась під берегом дрібними хвильками, а вже віяло від неї тишею і вечірньою втомою, ласкавою, примирливою прохолодою і дрімотними видіннями.

Катерина раптом скрикнула:

— Ганько! Дивись, хто на човні!

— Хто? — стрепенулася Ганна, наче й вона почала була засинати разом з рікою.

— Федя, Федя! Онде, дивись, праворуч, біля другого весла!

«Вигадаєш!» — уже хотіла сказати Ганна, але в ту мить і сама пізнала його.

Ні, у неї нічого не обірвалося в грудях, не загупало, ошалівши з радості, серце, не затуманились слізьми очі. Дівчата ось уже рік, як «приписували» їй Федю. А спитай їх — чого? Колись, ще в дев'ятому класі, він написав їй записку, якої вона так і не прочитала — на очах у нього порвала на вузенькі смужечки і викинула через кватирку.

Федя після того цілих два дні не розмовляв з нею, а на третій підійшов: «Давай, Ганько, миритися!» — «Мирись, — відказала, знизавши плечима. — Хіба ми з тобою сварились?»

Ні, дівчата, безперечно, не мали жодного доказу. Але Ганна знала, що найкраще — не відхрещуватись, не божитись і не доводити, що то, мовляв, пуста вигадка, бо тоді, чого доброго, справді подумують, ніби щось є. А втім, чому б і не могло бути? Федір — хлопець показний, високий, міцний і з лиця гарний. Одне, може, що очі в нього ніби й не хлопчачі, а по-дівочому соромливі, і весь він якийсь по-дитячому лагідний. Недаремно його ще змалку телятком прозвали.

Ганна посміхнулася: телятко! Човен наближався до острова, і їй уже добре видно було високо підстрижену Федину потилицю, його засмаглу мускулисту спину спортсмена. З кожним рухом рук під лопатками ритмічно перекочувались довгасті валунці м'язів. Ганна подумала, що вони, напевне, дуже тверді, й схаменулася: яке їй, зрештою, діло до його м'язів?

Катерина, яка на ту хвилину теж забрела в воду і, ставши поруч Ганни, стежила за човном, стиха зітхнула:

— Це ж, мабуть, і його не прийняли?

— Кого? — думаючи про щось своє, байдужим голосом перепитала Ганна. Катерина зміряла її зневажливим поглядом:

— Дивишся стоїш... — І передражнила: — «Кого!» Федю, ось кого! Ще й прикидається! Ніби не знає, де він був!

Ганна справді наче забула про те, що Федя їздив складати іспити в льотну школу. У першу хвилину вона й не подумала, чого він тут. Мовби так і мусило бути: якщо

вона залишається в селі, то, значить, залишився й він. «Невже я в цьому переконана?» — строго, навіть з якоюсь неприязню спитала себе Ганна і смикнула подругу за рукав.

— Ходім!

— Диви, як заспішила! — не приховуючи уїдливої нотки, почала Катерина, але Ганна не дала їй договорити:

— Ходім, кажу!

В Ганниному голосі час від часу проривалось оце владне, сталеве, що не припускало заперечень і змушувало підкорятись. Найближчі її подруги — Гафія Бережна і Катерина — в глибині душі, бувало, заздрили їй, що вона, коли захоче, вміє наполягти на своєму. Іноді ображались, іноді сперечалися з нею, але частіше, самі того не бажаючи, все ж поступалися, відчуваючи перевагу її волі.

У колі своїх подруг Ганна змалку звикла верховодити. Мабуть, через те ніколи по-справжньому близько не сходилася вона з Вірою Брилюк, хоч і з нею, як і з Гафією Бережною, жила по сусідству. Бувало, зіткнуться де — чи в класі, чи ще навіть малими дітьми на вулиці, — коса на камінь! Ні та, ні та не поступиться! Вони не ворогували між собою, але постійно всюди і в усьому змагались, ревниво стежачи одна за одною. Недавній поєдинок на хворостинках, хай у формі жарту, але точно виражав їхні стосунки, а людина, яка знала всіх присутніх при цьому десятикласниць, могла з певністю сказати, котра з них за яку з двох «боліє». По суті кажучи, до самого останнього дня дівчат їхнього класу можна було чітко поділити на Віриних і Ганниних подружок. Усе начебто в класі було спільне, але, скажімо, Марія Лісовська Катерині Лаврусь своїх дівочих секретів не звірила б нізащо, бо Катерина була Ганниною, а вона сама Віриною найближчою подругою.

— ...Не йдеш? — уже виходячи на пісок, перепитала Ганна. Катерина зміряла на око відстань до човна; поки він пристане до берега, вони встигнуть дійти до тих он кущів, і Федя навіть не знатиме, що дівчата його бачили, бо сидить спиною до острова і ні разу не озирнувся... Зрештою, спитати, з чим він вернувся, вона зможе і згодом. А тепер Ганна, певне, й справді має рацію: побачать їх з Федею на березі і скажуть: виглядати ходила, або ще чогось наплетуть.

— Куди так помчала? Не побачить він тебе, не бійсь! — сказала Катерина, аж за копичками наздогнавши Ганну. — Та й коли б побачив, то що? Вкусив би?

Ганна весело сьйнула зубами:

— Я б його вкусила!

Те, що вона змогла перебороти свою й Катеринину цівкавість і піти, не дждавшись, поки пристане човен, порадувало Ганну. Вона повеселіла, і цей настроій зігрівав її до самого смеркання. Гілки, здавалося, ламались, не дочекавшись доторку її рук, і ламались там, де слід; лантух, коли вона його з Катериною бралась односити на берег, сам собою плив у повітрі.

Увечері на галявині запалили багаття, і на цей вогник прийшли з берега хлопці перед тим, як погнати човен в останній рейс. Дівчата — недавні випускниці — одразу, звичайно, оточили Федю: з чим він вернувся в Джерелівку, чого так швидко? Федір пошукав поглядом Ганну (вона стояла з самого краю, з-за спини обнявши Катерину, ніби ховалася за нею) і, намагаючись показати, що це його нітрохи не обходить, сказав:

— Та... просто вирішив за компанію з вами зимувати отут...

— Як на нас рівнятимешся, то й літувать доведеться! — гукнула котрась з гурту, але той вигук заглушило одразу кілька вимогливих голосів:

— Не дури, Федю!

— Правду кажи!

— Яку вам ще правду казати? Оце й є правда.

— Не чіпайте його, дівчата, наш генерал задаються! — насмішкувато кинула Ганна з-за Катерининої спини.

І вийшло, наче Федя тільки й ждав цього голосу.

— Ех, дівчата, дівчата, — зітхнув він. — Не взяли мене в генерали... Медична комісія не пропустила.

— Тебе? Такого здоровила? — аж сплеснула руками Катерина.

— Уяви собі! По всьому пройшов, а от очі підвели... У льотчика, знаєш, які мають бути! А мене як почали розпитувати, де в цьому калачику прогалина, а де в цьому. Я кажу вгорі, а мені кажуть — ні, внизу. Кажу вправо, і знову не те — вліво..

Ганна, мовби її що вкусило, хльоснула навідліг:

— Сказано — теля!

Дівчата засміялись, а Федір одним духом опинився біля неї. Схопив її за руку. Але ні, сердитись на Ганну він не міг. Радий був, що за сміхом не виривається. Так і стояв, розгублено кліпаючи очима.

Нарешті пересміялись, але ненадовго. Ганна висмикнула руку.

— Ти чого за руку хапаєш? Думаєш, як ти такий здоровило, то тобі й за руки хапати можна? Бач, який... бичок!..

Хитаючись, мов п'яна, воїна пробігла кілька кроків і впала на траву.

— Ой лишенько, умру! Ой тримайте мене!

Федір і тепер підбіг до неї.

— Ганько, хіба ж так можна? Ганько! — і незрозуміло було, чи він її картає за те, що виставила його на глум, чи тривожиться, щоб їй від того сміху чогось не заподіялось. А можливо, було тут і те, й друге: Федір і сам не міг би сказати, що над чим переважало.

Потім ще довго гуртом сиділи круг багаття, розповідали, хто які знав смішні історії, потім співали... Десь уже близько одинадцятої прийшов і навпочіпки присів біля вогню Макар Петрович з незмінним пустим мундштуком в зубах. Він дослухав пісню, навіть сам спробував підспівати, але відчув, що це йому не під силу. Бригада зібралась голосиста, слухати б та слухать, як співає. Та була вже пізня година, і Макар Петрович делікатно, але досить настійливо випровадив хлопців: їх же на тому боці ждуть, подумують, що потопились... Та й дівчатам пора спочивати, він завтра їх раненько розбудить.

Прощаючись, сказав, що коли, може, буде яка потреба, то він ночує в хижці, де пастухи сплять; та нехай ідуть туди не стежкою, бо в гущавині заблудяться, а понад берегом: воно хоч і далі, але безпечніше.

7

Ганна довго не могла заснути тієї ночі. Занадто незвичним був цей день, і збудження, яке ввечері вже переливало через край, тепер ніяк не влягалось. Катерина, міцно пригорнувшись усім тілом, давно вже сонно дихала їй у щоку, напевне, й сні вже бачила, а вона навіть і очей не стуляла. Дивилась на блідий клопоть неба над головою, підсвічений невидимим за деревами місяцем. З боків той клопоть обрамляли темні кучері високих крон, схожі на нерухомі хмари, а посередині, наче в ополонці, сяяло кілька зірок. Ганна згадала, що в місячні ночі з землі видно тільки найбільші зорі, і їй стало жаль тих маленьких зірочок, які теж світять, стараються, як і ці, але

ось же — їхнього старання ніхто не бачить. «Пустили б мене туди, я їх так би розставила, щоб кожна було видно: раз світить, то хай люди знають, що вона є на світі!»

Ганна раптом мов прокинулась, навіть головою струснула: «Що ж це я — наяву і сплю? Ото розвеселилися б дівчата, якби розказала їм про це».

І одразу постало перед очима зніяковіле, розгублене обличчя Федора. Дісталось йому сьогодні... Тільки хто, зрештою, винен? Хай одбивається! Чого він, справді, терпить усе, як теля? Але інший, глибоко схований голос заперечував: не таке вже він теля, як ти думаєш. То він од тебе все терпить. Спробувала б про нього Вірка щось подібне сказати, він хіба так одрізав би! А коли б хтось із хлопців здумав з нього поглузувати? Побив би, хоч і лагідний...

Щось схоже на гордість обіймає Ганну: ось який він, цей Федір! Та упертий бісик, що не засинає і вночі, одразу втручається: «Гаразд, гаразд, та все-таки що ж то за хлопець, коли він дозволяє дівчині мало не верхи сісти? Якщо хочеш, щоб вона тебе любила, не гнися навіть і перед нею!» Ганна ховає голову під ряднину, якою вони вдвох з Катериною накриті, і пригортається до подруги. Спати пора, спати! Біля Катерини тепло, вона — як грубка! Полежу отак, зігріюся і засну...

Але тепло не розморює, і спати не хочеться. Просто стає хороше-хороше на душі. Все те, що гнітило й тривожило в ці дні, відступає кудись, втрачає гостроту... Натомість відчуває вона, як горять руки, налиті солодкою втомою, як все тіло пульсує од рівномірних припливів крові.

Дивна річ — тепер і екзамени, і особливо гірке оте вертання після них не здаються уже такими непроглядно сумними. Чомусь пригадуються смішні випадки. Одна дівчина підійшла була до стола і тільки-но простягла руку до білета, а в неї з рукава ціла пачка шпарталок — лясь, та прямо перед очі екзаменаторові. Той узяв їх, передивився... «Якщо ви, — каже, — все це напам'ять знаєте, то я вам з радістю п'ять з плюсом поставлю...»

А ще пригадуються Юркові «прикладки»... Ото весела душа! Як він про фельдфебеля розповідав! Сам серйозний такий, не посміхнеться, тільки очима блим-блیم та губи ледь помітно сіпаються... Дивак!

Нещодавно перестрів її на вулиці і, наче вони років десять знаються, зрадів:

— Здрастуй! Ну, як поживає сердита Хмільченкова дочка? Ще й досі супиться?

Ганна, не знати з якої причини, але чогось так знітилась, що й слова не вимовить. А він:

— Чого ж ти, мовчиш, Ганно? Хоч би «здрастуй» сказала.

— Здрастуйте! — ледве видушила з себе і, дурна, почервоніла.

Та йому й цього ще мало. Озирнувся, знизав плечима і так кумедно:

— Ти з ким оце поздоровкалась! Я наче один, а ти — «здрастуйте!».

Навіть ось тепер, хоча й минуло відтоді понад тиждень, відчуває Ганна, що в неї запашіли щоки. Але вже не ніяковість, а якась незнана лоскотна тривога обіймає її, і від цього аж моторошно стає.

Нащо було згадувати ту зустріч?

Тиша стоїть над островом, глибока, казкова тиша. Десь крикне птах спросоння, шелесне гілка, випростуючись, щоб не залякнати в нерухомості. А може, вона не випростується, а про щось шепоче стовбурові? Цікаво, про що говорять віти? Віти... Віткокорм... Ага! Це ж Макар Петрович говорить так: віткокорм... Смішне слово! Наче то корм не для худоби, а для віток... Віткам корм... Кумедно! Віткам... Віт-кам... Віт...

...Прокинулась Ганна останньою. Дівчата вже сполохано перегукувались, схоплювалися з місць, щільніше закутувались хто в що, а її Катерина ніяк не могла розштовхати.

— Ганно! Ганно! — термосила її і вже навіть була злякалась: — Що це з нею, га? Ганно! Ганно!

А та насилу розплющила очі.

— Що то? Дощ?

— Ні, манна небесна!

Ганна ще не встигла опам'ятатися, сонні видіння ще туманили голову, і вона пригорнулась до Катерининих грудей.

— Грубочко ти моя хорошая, куди од мене тікаєш?..

— Драстуйте! Дощ же! Чи ти ще спиш? Ану вставай!

Нарешті й Ганна схопилась на рівні ноги. Холодні краплі посипались їй на гарячі руки, на шию й плечі, щоразу змушуючи здригатися.

— Брр!.. Але що то за дощ! — все-таки ще не здавалась вона.— Так собі, крапає.. Брр! Можна було ще спати й спати.

Та справжній дощ був недалеко. Він заходив з півдня і уже десь там, на краю острова, барабанно дріботів по листю, наче витанцьовував на ньому. Над головою тривожно лопотіли крони дерев. Невдовзі те лопотіння перекрив густий суцільний шум, який сердитою хвилею підкочувався все ближче й ближче, і ось над галявиною заструмували холодні потоки.

Дівчата, збившись купками, попритискалися до стовбурів, але дерева не захищали: вітер зі скаженою силою розгойдував віти і мов навмисне віддавав на поталу тих, хто під ними ховався.

То був перший за довгі місяці дощ. Тисячу разів проханий, він, хоч і прийшов з запізненням, усе ж знав собі ціну і, мов той вередливий гість, порядкував, як йому бажалося. А можливо, він відчував свою вину і хотів спокутувати її, надолужити прогаяне і хоч тепер напоїти досхочу порепану від спраги землю. Одне слово, то був достоту травневий дощ, з блискавкою і громом, хлібний і грібний, один з тих дощів, які навесні чи на початку літа називаються золотими; він був певен своєї правоти і зовсім не зважав на те, що вже вересень... Втім, у нього щодо цього могли бути й свої розрахунки і свої виправдання. Він міг спитати кожного, хто насмівився б нарікати: «Ти що, одним тільки днем, до того ж — минулим днем живеш? А про озимі ти подумав? Кинув зерно у суху землю і сидиш — дожидаєшся чуда... Проросте воно без мене? Ні! Отже, мовчи!»

Хоч як куталися дівчата в рядна, ватянки й плащі, на них незабаром і рубця сухого не лишилося. Спочатку, коли дощ тільки налетів, вони ще перегукувалися, сміялись, перебігали від дерева до дерева, шукаючи, де ліпше. Маруся Лісовська, яка над усе дорожила своїм голосом, кутала шию мішком і жалілася:

— Похрипнемо ми, дівоньки, завтра, ой, похрипнемо!

— Попросиш у матері крашанку, вип'єш і — як рукою зніме, — насмішкувато втішала її Віра Брилюк. — Хіба ж ти не чула: коло оперних театрів спеціальні птахоферми тримають, щоб яйця співакам постачати...

Простодушна Івга Карась здивовано вигукнула:

— Що ти кажеш! Прямо при театрі й тримають?

— Авжеж, під сценою, — не задумуючись, відказала Ві-

ра, а що початок уже був покладений, нестримно понеслася далі: — Було, кілька разів півень під час вистави прокинеться та як наляже на голос... І звісно — скандал!.. Вирішили відтоді півням на дзьоби мішечки шкіряні надівати...

Віра розповідала голосно, намагаючись перекрити шум дощу, дівчата ж, навпаки, старались і не дихати, щоб до часу не розсміялись. Івга почувала, що тут щось не так, що її дурять, але де саме у Віриній розповіді кінчається правда і де починається брехня? Про всяк випадок Івга все ж застрахувалася:

— Дуриш, напевне, га? Це, виходить, кожному півневі по шкіряному мішечку?..

Далі ніхто вже стримуватись не міг. Голосний сміх на кілька хвилин заглушив лопотіння дощу.

— Дівчатонька! Це б нам по шкіряному мішечку видали! — гукнула Катерина. — Та не на дзьобики, а щоб у них влізти можна було!

Раптом Ганна вислизнула з-під ряднини.

— Ану її! Тільки й слави, що захищає! Дівчата! Давайте куреня ставити! Хоч буде потім де пересидіти, поки наше шмаття сохнутиме.

Це була не дуже приваблива пропозиція. Вилізти з-під нехай обманного, але все ж захистку просто під потоки зливи? Хто на таке погодиться?

— Ти наче здуріла, Ганько!

— Йй-богу, ошаліла! — почулись голоси. Але Ганна вже запалилась і відчувала, що тепер нізащо не відступиться. Якесь гаряча хвиля, народившись біля серця, розлилась по всьому тілу: ошаліла? Дурниці! Вона тепер стократ сильніше, ніж якусь хвилину тому, певна була, що саме так і слід робити.

— Гей, ви, — гукнула Ганна, — куріпки! Ви ж, отак стоячи, залякнете! Рухатись треба, якщо вже ми змогли! Чуєте, що я кажу! Чи ви фізику вже позабували?

— В фізиці такого не написано ніде, щоб під дощем курені будувати, — забубонів з-під ряднини чийсь до невізнання заглушений голос. А за ним почувся дзвінкий Вірин:

— Я свою фізику вже сусідчиній Фені подарувала. За три яблука оддала...

Івга, боячись, щоб, не дай боже, й цього разу не засміялась останньою, поквапилася і собі хихикнути:

— І я свою продала... За три яблука...

— Ну й дурна, що дорожче не взяла! — припечатала Ганна. — Хоч би на шкіряного мішечка виміняла! Та не журиь! Ми зараз тобі з гілок мішечка зробимо! Зробимо, дівчата?

В такому вигляді ідея про курінь уже не могла не знайти собі прихильників. Першими, звичайно, приєднались до Ганни її подруги — Катерина Лаврусь, Ніна Непийвода, Зоя Лойко... А невдовзі біля куреня заходилися всі, бо Віра, коли побачила, що її дівчата захоплено стежать за роботою і ладні от-от приєднатись, вискочила з-під дерева на середину галявини і, пошулюючись, заплескала в долоні:

— Лий, лий, дощик, повний горщик! — Тоді загукала: — Ану, дівчата, не лінуйсь! Вилазьте, вилазьте! Як уже працювати, так усім!

Вона першою кинулась у хашу, де ще вчора звечора бачила купу хмизу, і невдовзі принесла кілька цупкеньких, довгих тичинок. Дівчата привітали її гучним «ура!», бо саме таких тичин не вистачало для верха. Віра, якщо й не повною мірою, та все ж повернула собі право верховодити і оголосила, що постачання будівельних матеріалів бере на себе.

Тепер ніхто вже не звертав уваги на колючі холодні струмені, що сікли й сікли по спині, по обличчю, по ногах. Замість нудного перечікування дощу з'явилась мета — збудувати курінь, нагодилася робота, яка не тільки гріла кров — вона була ще й грою, змаганням, викликом, кинутим стихії, — всім тим, що робить людину господарем за всяких обставин, скрізь, де б вона не опинилась.

Курінь виростав на очах. Він був уже майже готовий. Лишилося ще чимось зверху закріпити накидані по боках дрібні гілочки, щоб вітер їх не позносив, і Віра знову бігом подалася до свого «складу».

Звідти, з хаші, й почувся за хвилину її переляканий крик:

— Ой мамо, ведмідь!

По голосу було знати, що на цей раз то не просто черговий Вірин коник. Усі на галявині завмерли, і невідомо, що б вони похопились робити наступної миті, якби не почувся зблизька хрипкий, але голосніший, ніж від нього будь-коли чули за останні роки, окрик Макара Петровича:

— Тю, дурна! То ж я!

Його, певне, й самого налякав несподіваний вереск дівчини, а може, гукав він так голосно, щоб його почули

на галявині? За хвилину, розсунувши мокрі куці, він на превелику радість дівчатам виринув, наче відокремився від темряви, і, чвакаючи чобітьми, попрямував до куреня:

— Котра це з вас така полохлива?

— Її тут нема,— ніби виправдуючись, відповіла Маруся Лісовська, ще поцокуючи зубами од шойно пережитого страху.— Вона по хмиз пішла...

— А тут у вас, дівчата, все гаразд?

— Начебто все... Бачите, ось куреня будуємо,— похвалилась Ганна. Макар Петрович зітхнув:

— Та бачу! Це я винен. Мав би вам загадати ще звечора його збудувати... Але що ж, пропало. Зате я вас зараз висушу... Га? Висушити?

Катерина Лаврина недовіжливо хмикнула.

— Завтра, як сонечко зійде...

— Та ні, маю намір зараз,— Макар Петрович задумливо посмоктав мундштука, тоді рішуче вихопив його з рота.— От зараз і посушу вас.

Тим часом повернулася Віра з в'язанкою хмизу.

— Ох і налякали ж ви мене, Макаре Петровичу! — грайливо проспівала вона.— Іду, раптом бачу, заворушились куці і щось чорне там... Лишенько! Я як закричу!

Макар Петрович хитнув головою.

— Та чули, чули, як ти кричала. Мабуть, і в Джерелівці попрокидалися...— Він приторкнувся долонею до принесеної в'язки.— З купи брала хмиз?

— З купи...

— Розворушила, значить... Ну, що ж, ви тут кінчайте, дівчата, а я зараз вернусь.

Ніхто навіть не встиг спитати, куди він іде і чи потрібна йому допомога.

Нарешті скінчили курінь і позалазили в нього. Але, дивна річ, тепер, коли на голову вже не лило, стало холодніше. Вітер, який вільно проникав крізь отвір куреня, мстиво і, здавалося, з кожним новим поривом все зліше й зліше накидався на розпалені роботою тіла, стискав їх у холодних обіймах. Іноді він закидав у курінь пригорщі крижаних крапель. У небі вже не гриміло й не блискало, але дощ не припинився. Він наче згадав, що тепер не травень, а таки вересень, і, на ходу перебудувавшись, став статечним, звичайним осіннім дощем.

Дівчата вже подумували, чи не влаштувати їм якихось танців, якоїсь гри або чи не заходитися будувати ще один

курінь, аби тільки зігрітись, коли на галявині знов з'явився Макар Петрович. Тепер він і дійсно скидався здалеку на ведмедя, бо непомірно потовщав і здавався якимсь ко-струбатим. Коли він підійшов ближче, дівчата побачили, що з-під розстебнутого плаща стирчить схована від дощу в'язанка хмизу.

— От і підсушу вас,— задоволено прохрипів Макар Петрович.— Ще одна хвилиночка — і все буде готово.

Багаття, на диво, розгорілося дуже швидко і запалало наперекір дощу і вітрові. Здавалось, воно заворожене, бо невдовзі й мокрі-мокрі гілки, тільки-но потрапивши в нього, починали весело потріскувати і займалися.

Коли на сході посвітліло, дощ уже не лив, а дрібно сіявся, як з густого сита. Після зливи, що вирувала вночі, на це вже можна було не зважати. Дівчата сміливіше розсілися круг вогнища. Пригрілись, запарували мокрі кофти й спідниці.

— Ну, сохне? — Макар Петрович закашлявся і затулив хусточкою рота.— От я зараз піду, тоді все покидаєте з себе. Так швидше висохне.

Ганна зачудованими очима дивилась на нього. Вона читала в якійсь книжці, що партизани вміли і в зливу розпалювати вогонь. От і показав Макар Петрович свою партизанську виучку. На мить він уявився їй обперезаним кулеметними стрічками біля такого ж вогнища в плавнях. Але куди він піде зараз, як йому самому сушитися треба? Он як парує його ватяна душогрійка! Та й у чоботях у нього, вона чула, чавкає, певне, набрав десь води через верх. Ганна хотіла сказати про це, але вихопилась. Ївга. Гріючи руки і блаженно мружачись, вона заахкала з простодушним подивом:

— Ах, ах, чудо прямо! Ми б же ж загинули, якби не оце вогнище! Страх як здорово вийшло! Як ви до нас забрели, Макаре Петровичу?

— Та отак... Не спалось, я й побрів,— ховаючи посмішку, відказав голова.— Аж чую, хтось кричить: «Ведмідь!» Ну, я і сам злякався. Думаю, тут десь дівчата, побіжу до них — хай рятують...

У Ївги на обличчі проглянуло недовір'я; вона вже знала з досвіду: коли отаким тоном їй що-небудь пояснюють, то десь у словах криється каверза. Ївга несміло зиркнула на Макара Петровича і з подивом відзначила, що, хоч він і сидить біля багаття, обличчя його зовсім не розчервоні-

лося, а має якийсь зеленкувато-землистий колір. Людині з таким обличчям чогось незручно було сказати, як усім: «Дурите?» — і вона промовчала.

8

Назавтра, в обід, на той край острова, де працювали дівчата, прибіг стривожений Косанюк.

— Човен давно був?

— Недавно. А що? — спокійно спитала Гафія Бережна, яка перша його побачила.

Вона зранку з новою групою дівчат приїхала сюди на підмогу, про те, що сталося вночі, знала лише з розповідей, і тому вигляд Косанюка і тон, яким він запитав про човен, її швидше здивував, ніж насторожив. Зате Ганна одразу відчула: трапилось щось недобре.

— А чого так спішно човен знадобився?

— Макара Петровича треба негайно на той берег... Можна ще хлопців гукнути, щоб завернули назад?

— Захворів?! — похоловши, скрикнула Ганна.

Косанюк розповів: уночі нікого слухати не схотів. «Піду до дівчат, самі вони там...» А повернувся на світанні і вже говорити не міг — кашляє та кашляє... А оце недавно кров горлом пішла.

Ганна схопила Косанюка за рукав.

— Кров? Де він зараз? У хижці?

— Та... в хижці... — Косанюк махнув рукою. — У нас там кімната є в бараку, де доярки живуть, так не схотів туди. «Не можна мені, — каже, — біля молока з моєю хворобою...» Ех! І понесли ж мене чорти додому учора! Я, коли б був, зроду не пустив би його! А там же й спинить нікому було — два діди-глухарі та жінки...

Останніх слів Ганна вже не чула. Дівчата, побігши слідом, ледве наздогнали її на стежині, що вела до літнього табору.

...Ганна потім довго пам'ятала Макара Петровича таким, яким побачила його того дня. Як не намагалася викликати в пам'яті інший його образ, нічого не виходило. Щоразу уявлялось жовте обличчя з посинілими запеченими губами і великі зволожені очі, які, здавалося Ганні, виправдуючись, говорили: «От бачите — завдав я вам клопоту...» Він наче вибачався за те, що потривожив людей, мусив їх піклуватись про нього і хвилюватися.

Забачивши дівчат, Макар Петрович поспішним нервовим рухом підніс до рота затиснуту в кулак хусточку: видно, хотів приховати від них, що з ним скоїлось. Але Ганна помітила все: і тоненьку цівку крові, що запеклася в куточку губ, і те, що хусточка вся була в червоних плямах...

Ховади Макара Петровича через чотири дні. Навіть смерть не стерла з його обличчя того виразу ніяковості чи вини, який ще тоді, в хижці, так боляче вразив Ганну. Небіжчик наче й тепер просив не турбуватись про нього. «Нічого такого не сталося, щоб отак усім селом проводжати мене...— говорили його зведені над запалими очними ямками брови.— Хіба я хотів, щоб ви плакали?..»

Ішла друга половина вересня. Хмари, які так несподівано насунули тієї ночі, загостювалися, зависли над джерелівськими вулицями. Вони то спускались до самих стріх, сіючись в'їдливим дощиком, то піднімалися вгору і накривали село сизувато-сірим куполом. Чим вище здіймався той купол, тим вільніше розгулював під ним вітер. Іноді він ненадовго проривав його, і тоді крізь розщілину виднілося далеке холодне небо.

Коли траурна процесія рушила від контори колгоспу, з dna одного з таких проваль на хвильку визирнуло сонце. Посріблене волосся Макара Петровича, тріпочучи під частими поривами вітру, заграло веселими бликами, зате на його обличчя лягли різкі холодні тіні, і воно стало якимось невдоволеним, навіть суворим. Потім тіні зникли. З боку Лойкового яру напливла низька пошматована хмара. Вітер, випередивши її, проніс над простоволосими схиленими головами вологий подих близького дощу. І він справді не забарився — сипонув дрібним бісером, тількино процесія спинилась біля могили. Обличчя Макара Петровича вкрилося росою, а волосся обважніло й почало злипатися. Косанюк, намагаючись, щоб це вийшло непомітно, підняв свого крилатого бриля над головою небіжчика з того боку, звідки захльостувало водяним отим кришом, ніби дощ і тепер був шкідливий для нього.

Говорили промови хрипкими од скорботи голосами. Комсорг Зіна Таравай спромоглася видушити з себе лише двоє чи троє речень і заплакала. Тоді на її місце став приземкуватий, великоголовий чоловік з рідким сивим йоржиком над посіченим зморшками лобом.

— Слово надається секретареві райкому Степану Онисимовичу Павлюку,— з-за його спини, зовсім тихо, так, що

чути було тільки в перших рядах, оголосив секретар парт-організації Молочан.

Степан Онисимович був давнім товаришем Макара Петровича по комнезаму і по перших комсомольських осередках, і йому теж нелегко було говорити. Зазирнув у темний чотирикутник ями і кілька разів судорожно ковтнув повітря. Схоже було, з ним зараз трапиться те ж саме, що і з Зіною Таравай, але він переміг себе, тільки пожалівся Макарові Петровичу:

— Важко розлучатися з тобою...— Помовчав, похитуючи головою, і знов прошепотів стиха: — Важко...

Дружина Макара Петровича Олена Мартинівна скрикнула і заголосила. І тоді Павлюк мов прокинувся і сказав, наче не було тут нікого, крім них обох:

— Не плач, Олено, сльози не воскрешають мертвих. Я подружив з Макаром раніше, ніж ти, і більш, ніж ти, знав і знаю про нього. Що він тобі сказав у день вашого весілля, коли ти спитала, чого в нього вище ліктя закривавленим бинтом перев'язана рука? Сказав, що на колючий дріт у темряві налетів? Ти ще навіть приревнувала: до кого це він уночі через колючий дріт перескакував?.. А Макара ж ні до кого, до одної тільки Радянської влади ревнувати можна було...

Павлюк на мить замовк, мовби раптом загубив нитку думки. То тут, то там у натовпі схлипували жінки, і він обводив поглядом усіх, поки знову знайшов Олену. Її він спитав тихо, продовжуючи розмову віч-на-віч:

— Чи признався тобі потім Макар, що тієї ночі стріляли в нього куркулі? Мабуть, ні. Бо поки була небезпека, що знов стрілятимуть, він не хотів тебе хвилювати, може, боявся, що ти з великої до нього любові станеш просити, щоб кинув осередок і не наражався на кулі... А стріляли ж у нього і вдруге. Груди пробили. Писав тобі, що в столицю учитись послали, а сам у лікарні лежав... А пізніше він признався тобі? Ні. Коли небезпека минула, то вже нічого було згадувати про давні рани. Бо комуніст...— Голос Степана Онисимовича зміцнів. Тепер він звертався до всіх присутніх із скорботною гордістю за свого побратима.— Комуніст шрами свої носить на тілі не напоказ. Не задля того, щоб хтось сказав: ось, мовляв, який він заслужений, скільки крові пролив за Радянську владу... Не задля слави бореться комуніст. Комуніст бореться за народну справу тому, що інакше він не уявляє свого життя.

Це повітря, яким він дихає, хліб, який він їсть, це — все, що в нього на світі є...

Ганна, притиснувшись щокою до мокрого стовбура липи, дивилася затуманеними од сліз очима то на Павлюка, то на Олену Мартинівну. Часом їй здавалось, що варто міцно струснути головою, і прокинешся, і нічого цього не буде — ні кладовища, ні могили, ні труни біля неї. Але голос Павлюка лунав та лунав під низьким сірим небом, і хай не всі слова в ту хвилину доходили до її свідомості — серце вбирало їх і ховало, як ховає земля кинуте в неї зерно посіву.

— Комуністи все, що вони мають, і саме життя своє безстрашно віддавали і віддають народові, — долинали відкілься згори. — Вони не кричать про свою славу. Зате легенди, складені про них народом, живуть і переживуть віки.

...Легенди, легенди... В Ганниній уяві постали безконечні колони широкоплечих людей у шкірянках та гостроверхих шоломах... Вона їх знала з книжок, бачила в кіно... Ідуть ті колони і йдуть. Кулі свищуть над ними. Ген упав один, вражений в саме серце, ген другому обв'язують голову бинтом, а він знову поривається уперед... Але ось тут лежить у труні Макар Петрович, добрий і простий Макар Петрович, не в шкірянці і не в гімнастърці, а у вишитій хрестиком сорочці, а він, виходить, теж легендарний... Ганні соромно стає за те, що вона досі ніколи так не думала про нього. Ось же Павлюк знав, і Молочан, і Косанюк, і її батько — всі знали про це. Чому ж вона вважала його звичайною людиною, і чому він сам хоч словечком не налякнувся, що він такий?..

Пройде час, і Ганна зрозуміє, що чим більша в героя душа, тим менше виставляє він себе героєм, але в ту хвилину вона гірко плаче, жаліючи Макара Петровича за те, що за життя не говорили про нього й малої частини того, що кажуть тепер, коли він нічого вже не чує.

Обережно опускали труну в могилу. Потім глухо ударили об кришку перші грудки землі. Олену Мартинівну силоміць одвели вбік, і вона зайшлася риданням, пориваючись до ями. А Павлюк, похиливши голову, застиг, наче камінний, поки не виріс горбок на тому місці, де щойно з'яв чотирикутний отвір у небуття.

Через день дівчата знову переправились на острів. Курінь, збудований тієї ночі з зелених гілок, стояв наліво-повалений, листя пожовкло й позгорталося, наче його обпалило вогнем. Не змовившись, спинилися біля того місця, де Макар Петрович розіклав був останнє на своєму віку багаття. Дощ прибив золу і чорні недопалені галузки, але сірий, з темними прожилками, круг виразно визначався серед поруділої трави.

Що переживали джерелівські дівчата, мовчки стоячи біля недавнього вогнища? Може, воно і тепер гріло їх невидимим своїм полум'ям? А можливо, нагадувало їм про те, що так само, як складений отут хмиз, палало людське життя, зігріваючи багатьох і багатьох, хто стояв поблизу і навіть не дуже близько від нього, палало, поки вигоріло й погасло...

Важко було примиритися з тим, що оце — зовсім недавно, таке свіже, не те що в пам'яті, а в живій уяві — уже стало минулим, якому нема вороття. Трагізм безповоротності, який рідко зачіпає душі дітей, в юнацькі роки вражає з особливою гостротою. В пору, коли всі дороги ще попереду, коли знаєш і відчуваєш, що на все задумане стане і сили, і часу, нестерпно важко примиритися з тим, що є межа, за якою людина втрачає владу, що нікому не дано повернути жодної прожитої миті. З подивом натикається юнацький розум на цю древню, як світ, і нову для кожного покоління думку, і той, мабуть, не був ніколи юним, кому до пекучого щему в серці, до болю в стиснутих кулаках ні разу не схотілося спростувати її, щоб стерти, знищити сховану в ній принизливу для гідності й всевладності людини суть.

І, можливо, так було й зараз. Можливо, саме з почуття протесту проти нерозумної жорстокості того невидимого кордону, що навіки відділяє кожен попередній подих від наступного, захотілося Ганні знову на тому пам'ятному місці розпалити вогонь. В урочистій тиші вона мовчки висмикнула з поваленої стінки куреня лапату гілку і поклала її на сірий круг. І дівчата одразу вгадали, що в неї на думці. Всі кинулись розбирати курінь, і за кілька хвилин серед галявини звелося високе кострище.

Проте, поки все робилося, поки на купу було покладено останню гілку, Ганна передумала. Бо виходило так, що

і цей хмиз згорить, і вітер розвіє попіл, і якщо буде цим повторено щось від багаття. Макара Петровича, то тільки його скороминучість. Ні, треба, щоб отак усе й лежало, як знак того, що він не до кінця його спалив...

Якесь трепетне, натхненне почуття огорнуло Ганну. Думки шугнули так далеко, куди досі ще не сягали. Те, що в книжках називалось високим і все ж звичайним словом — безсмертя, звичайним, бо глибина його змісту так ніколи до кінця й не розкривалась їй, тепер дихнуло на неї своєю суворою таємничістю і разом з тим ожило як близька життєва реальність. Безсмертя!.. «Хай кожен, хто хоче бути гідним піднести до цього хмизу сірника, в хвилину, коли це буде конче потрібно, коли в цьому буде порятунок, розкладе на іншому місці своє багаття. І чим більше палатиме таких вогнищ, тим міцнішою буде пам'ять про Макара Петровича».

Так, пойнята не звіданим досі хвилюванням, подумала Ганна, але вона разом з тим сильніше, ніж будь-коли, відчувала, як фальшиво прозвучало б у цю мить бодай одне пишне слово, і тому сказала стримано і просто:

— Знаєте, дівчата, хай отак усе й лежить... Обкладемо дерном, щоб не розкидало вітром, і хай лежить...

Ніхто не став заперечувати, бо в такі хвилини думки, можливо, передаються не тільки словами...

Мине півроку, і одного холодного березневого дня дев'ятеро з цих дівчат знову опиняться на острові і навідаються до пам'ятного кострища. На той час буде воно вже не таким, бо вітер, дощі й сніг зроблять своє діло. Та серця дівчат сколихнуть ще палкіші, ще трепетніші почуття. І не тільки тому, що людину завжди хвилюють місця, де вона колись була і де на її очах відбувалися гідні пам'яті події...

Але про це розмова попереду.

9

Початок жовтня застав дівчат ще на острові. Мало не кожного дня Косанюк запевняв, що завтра кінець. Але коли те «завтра» наставало, воно, природно, оберталося на «сьогодні», і «завтра» вже знов означало наступний день. Всі в селі розуміли, що дорого́га кожна година. Щоб уникнути зайвих перевозок, вирішили обладнати силосні ями тут же, на острові. Молочан, який тимчасово виконував

обов'язки голови колгоспу, з ранку до вечора не відходив від силосорізок. Удвох з Косанюком вони вели свій рахунок часу. Для них кожен день роботи на острові (а працювали вже тут люди з двох бригад) втілювався у певну кількість насушеного або засилосованого віткорму, і ясно, що вони криво зацікавлені були, щоб те «завтра» прийшло якомога пізніше.

Та, сказати по правді, дівчата теж не дуже поривалися додому. Ті з них, котрі прислані були з ланок, перебували, як звичайно, на роботі, і хіба, зрештою, не байдуже, чи в степу, чи тут, на острові? Однаково нараховувались трудодні, і однаково, на випадок потреби, можна було увечері переправитись на той берег, додому. Що ж до дівчат-випускинь, то вони взагалі нікуди не поспішали.

Наприкінці вересня знов розпогодилося, але сонце, наче остуджене недавніми дощами, стало по-осінньому холодним і неласкавим. З першими днями жовтня Дніпро задихав пронизливою вогкістю, вода в ньому потемніла і мов погустішала. Навіть у безвітряні дні спокійне його плесо раз у раз вкривалося брижами, наче могутнє тіло ріки проймали конвульсивні напади джрожу. Ранніми ранками острів укривало густими сувоями туману, і здавалось — од цього надміру вологи він все більше й більше брався іржею.

Якось надвечір прибіг до куреня сяючий Косанюк. З кишені його поношеної ватянки стирчав недбало засунутий пошарпаний блокнот. Олівця він так і забув сховати і тримав його в руці. Видно, по дорозі Косанюк щось підраховував, а що ті підрахунки цілком задовольняли його, свідчили і посмішка, якою він ще здалеку привітав дівчат, і веселий блиск у очах.

— Ну, дівчата,— гукнув Косанюк, наближаючись до багаття,— післязавтра додому! Післязавтра — і ні на годину пізніше!

Слово «післязавтра» з Косанюкових уст злетіло вперше. Після численних непевних «завтра» цей строк, а ще більше тон, яким він був названий, виклика́ли довіру.

— Скажете, знову брешу? Га? — спитав Косанюк, підсідючи до вогню.— Так ось вам колишній хрест святий, що ні. Підраховано точка в точку! — Він ляснув долонею по кишені, з якої стирчав блокнот.— Отут усе!

Проте дівчата, на диво, нічим не виказували своєї радості. Ганна, заглиблена в книжку, яку напередодні привіз їй з села Федір, навіть очей не звела на Косанюка.

Катерина, зручно примостившись біля неї, добула з кошика своє вишивання. Одна тільки Віра Брилюк стрельнула очима в бік завідуючого фермою:

— А чи не можна, Костьовичу, ще хоч на місяць продовжити це діло? Так уже звикли ми тут, що й додому не хочеться.

Косанюк, підморгнувши дівчатам, кивнув на неї:

— Ох же ж і хитрюща! Документально їй доводиш, а вона не вірить!... Я тебе, коли ти така невіра, можу хоч зараз відпустити.

— Так я ж не прошу, щоб мене відпустили,— вела своєї Віра,— якщо справді з віткормом кінчаємо, то візьміть мене хоч дояркою в табір.

Розумний, але вкрай наївний і довірливий чоловік, Сергій Костьович одразу ставав беззахисним, тільки-но в розмові губилась межа між серйозним і іронією. Спробуй вгадай, чи справді вона хоче дояркою стати, чи кепкує з нього? Косанюк насторожено глянув на Віру — чи не коває посмішки? Ні, Віра дивилась йому прямо у вічі, і її обличчя було скоріше простодушним, ніж насмішкуватим. Для певності все ж перепитав:

— Дояркою хочеш? Ну що ж, будь ласка. Ось переправимо худобу з острова, і приходь.

— Як переправите з острова, то тоді вже спасибі! Мені на острові хотілося...

— Ет, дуриш голову! — одвернувшись, незадоволено буркнув Сергій Костьович, тепер уже переконаний, що з нього насміхаються.

Але що найдивніше — Вірі й справді не хотілося додому. Не тому, що їй так сподобалося на острові,— було тут не з медом: і робота з ранку до вечора, і оте спання в одежі у тісному курені. В останні дні ще й холод почав діяти — як не закутуйся, а перед світанням прокидаєшся від того, що зуби цокотять. Ні, ні, на острові жилося нелегко. Але варто було Вірі згадати, що чекає її вдома, і курінь починав видаватися раєм.

Відтоді, як з інституту в запечатаному сургучем пакеті повернулись її документи, всидіти в хаті якусь годину стало майже неможливо. Мати щораз до чогось та вчепляється — то Віра миску не там поставила, то спідницю не ту одягла, збираючись на вулицю,— і починалося. Сама причіпка дуже швидко забувалася, бо в матері кипіло на душі своє. Виходило, приміром, так: «Ось кинула посудину,

де трапилось, а потім сама ж пройдеш і зачепиш... Хіба болить тобі душа, хіба вона в тебе до чого-небудь лежить?..» І відразу круто мінялась тема: «Он інші дівчата, як люди, вчилися, тепер в інститути поїхали — хто лікарем буде, хто агрономом... А ти на що здатна? Досидишся до сивої коси в дівках, бо кому така недотепа потрібна, хто на неї поквапиться?»

Звідавши колись усю гіркоту до безнадії зтяжнього дівування, стара Брилючиха найдужче боялася, щоб її дочку не спіткала така ж доля.

— Хто тебе візьме отаку? — кричала вона. — Нині котрий порядніший — вченої шукає собі, а їх тут скрізь скільки хочеш, не тобі, кугутко, рівня!

Тепер миска, з якої все почалось, була вже ні до чого. Віра могла гепнути нею об землю, і мати ще сама черепки ногою пхнула б.

В такі хвилини треба було мерщій тікати з хати, але материна лайка проводжала Віру і до воріт, і за ворота...

Ні, на острові — справжня благодать. Хоч би як тут важко було, але Дніпро, як надійний рубіж, захищав від нескінченних материних наскоків, гарантував тишу і спокій.

Останнім часом Віра вже шкодувала, що не подалася в Білозір'я на ті бухгалтерські курси, хоч зроду не любила математики, і на саму тільки згадку про безконечні стовпчики цифр, які колись бачила в бухгалтерському звіті, віяло їй на душу мертвою нудьгою. «Нехай би вже бухгалтерія, — думала вона, — хай що завгодно, аби тільки далі від дому. Зрештою, можна просто поїхати в сусіднє село або кудись у місто і найнятись на роботу...»

Того вечора, коли Віра, сама того не бажаючи, зіпсувала настрої Сергієві Костьовичу, у неї був уже майже готовий план: на день вернутись у Джерелівку, а переночувавши, на машину — і в місто. Признатись, жаль розлучатися з подругами; лякала думка, що важко буде обжитися на новому місці, серед чужих людей. Залишитись би отут, у літньому таборі, дояркою. Ото був би вихід! Ти й біла села, і разом з тим не вдома.

Але варто було тільки уявити собі, як напуститься мати, дізнавшись, що її вчена дочка підрядилась «коровам хвості крутити», і попереднє Вірине вирішення — поїхати з села — ставало знову твердим і остаточним.

З тим і заснула тієї ночі Віра Брилюк, не знаючи, що завтра зовсім по-іншому вирішиться її доля.

Чоловіка в сірому капелюсі на круглій голеній голові і з пишними вусами, які навпіл ділили його загоріле повнувате обличчя, дівчата спочатку прийняли за нового голову «Комуніста». Приїхав він уранці разом із Зіною Таравай і, важко вилізши з човна, довго милувався чудовим краєвидом, який відкривався з острівної пристані. Івга Карась, яка саме тієї хвилини була на березі, забула про все на світі (навіть рушник кинула) і чимдуж гайнула назад.

— Ой дівоньки! Новий голова приїхав! Такий красивий, у городському капелюсі! Он із Зіною стоять, та все посміхаються, та ахають. Дуже їм тут подобається!

Все це Івга випалила одним духом, не помітивши, що тільки-но вона сказала першу фразу, як усі похмурніли й насупились. Новий голова, та ще й красивий, та ще такий, що посміхається і захоплено ахає, вперше ступивши на цей острів? Ні, такий тільки Івзі міг сподобатись!

Чоловік у сірому капелюсі був не на жарт спантеличений тією холодною, майже ворожою стриманістю, з якою зустріли його джерелівські дівчата.

— Ви завжди такі балакучі? — дещо розгублено запитав він після того, як на добрий десяток інших запитань почув у відповідь двоє чи троє через силу видушених «так» і «ні». Зіна Таравай поспішила йому на допомогу.

— Чи ви поніміли, дівчата, справді? Що чужий чоловік про вас подумає?

Зіна сама здивувалася, як швидко подіяли її слова, але саме вони й вирішили справу. Бо всім стало ясно, що про нового голову Зіна так не сказала б: чужою можна назвати лише таку людину, яка приїхала й поїде. Ганна, виступивши наперед, уже доброзичливіше запитала:

— А хто ж ви такі будете?

— Чи я часом не в заборонену зону потрапив? — посміхнувся чоловік у капелюсі. — Ну, тоді доведеться пред'явити свої повноваження. Я викладач Веслівського сільськогосподарського технікуму, а в даному разі повноважний його представник. Показати документи?

Тепер настала черга дивуватись дівчатам: з якої нагоди приїхав до них представник Веслівського технікуму? Може, там у них недобір, і тепер кинулись по селах спішно докомплектувати перший курс? То на цей раз вони помилились адресою. У більшості з присутніх тут дівчат за-

кінчена середня освіта. Починати з першого курсу технікуму — то завелика розкіш!

Віра досить в'їдливо спитала:

— Ви, мабуть, думаєте, що ми ледве семирічку покінчили?

Ні, нічого такого представник не думає. Він знає, з ким говорить. Річ у тому, що при технікумі відкривається заочне відділення, і випускників десятирічки без іспитів приймають на третій курс. Звичайно, перевага надаватиметься тим, у кого є досвід роботи в сільському господарстві, але... Тут його погляд спинився на Ганниних руках, і вона сама мимоволі зиркнула на них: за grubіли, обвітрившись її руки, вздовж і впоперек розузорили їх свіжі й давні подряпини...

— Але,— продовжував тим часом представник, погладивши свої пишні вуса,— нехай дівчата не пожаліють по аркушику паперу і напишуть заяви. Завтра,— адже вони завтра кінчають роботу на острові? — так от завтра від третьої до п'ятої години він у сільраді прийматиме документи.

Питання — подавати чи не подавати документи — перед Ганною і не поставало. У першу ж хвилину вона зрозуміла, що сама доля підказує вихід, і з нього треба скористатись. Те ж саме вирішили про себе й Катерина Лаврусь, Маруся Лісовська та ще кілька дівчат.

Лише Віра вагалась: з одного боку, технікум, хоч і заочний, давав, як і інститут, звання агронома, різниця тільки, що молодшого. Для неї це була б і надійна професія, і жадана незалежність від матері. З другого ж боку, заочне навчання не розв'язувало основної проблеми: мати однаково не даватиме спокою, вона і не повірить у таке, що можна жити вдома і одночасно вчитися в іншому місці. Якщо навіть удасть, ніби повірила, то все одно про себе вважатиме, що дочка обдурює її, байдикує і — головне — затялась, на зло матері, засидітись у дівках до сивої коси.

Віра наперед уявляла, як мати сприйме її вирішення, що вона скаже спочатку, ще перш ніж добренько обмізкує його, і яку атаку розпочне через годину-дві, коли, подумавши, розгадає підступні доччині хитрощі. Малюючи собі картину майбутньої баталії, Віра могла помилитися хіба що в окремих деталях.

І вийшло як по писаному. Наступний день приніс Вірі єдину і досить сумнівну радість: переконання, що вона все вірно передбачила. Коли Ганна десь у другій половині

дня, по дорозі до сільради, забігла до Брилюків, було вже по всьому. Віра, сидючи за столом, зосереджено дивилася в дзеркальце.

— Як ти думаєш, не помітять? — спитала вона, тільки-но Ганна переступила поріг.

— Чого не помітять? — не зрозуміла та.

— Та на очі, на очі глянь!

— Плакала?

Віра недобре посміхнулась.

— Сміялась я, а не плакала. Наче не знає, які у мене тут сміх!

Мати, увійшовши з сіней, сердито загрюкала рогачами і спідлоба обпекла Ганну відверто ворожим поглядом. Віра на хвилику замовкла, проте одразу ж, намагаючись підкреслити свою незалежність, підвелася з-за столу.

— Підемо, чи що? — Вона розправила і згорнула вчетверо зібганий аркушик паперу (видно, недавно написану заяву) і додала, зиркнувши в той бік, де стояла мати.— А це вже там перепису, бо хіба ж тут дадуть?

Раптом Віра заспішила, ніби злякалась, щоб в останню хвилину мати не спинила її на порозі. Рвонула з кілка фуфайку і квапливо почала одягатись. Забула навіть, що на острові — для тепла — звузила була манжети. Тепер цупка зашкарубла матерія стерла легеньку кірочку, якою затяглись подряпини, і тонкі борозенки їхніх слідів на руці наповнились кров'ю. Мати наче й не дивилась, як дочка одягається, але це помітила. Стримуючись з усіх сил у присутності Ганни (хоч і таке ж воно пустоголове, як її Вірка, та однак — чуже), Брилючиха процідила крізь зуби:

— Куди це ти вибралась отака задрипаня? Може, той приставитель ще й до краси вашої прицінюватиметься, а ти летиш, у чому спала!..

— Не ваше діло! — огризнулася Віра і цим мовби зпо-ву роздмухала жар недавньої сварки.

— А руки, руки! — заводала стара, — подивився б хтось! Як ти ото писатимеш такими порепаними руками? Чи ти й писати не збираєшся? Та напевне ж, що ні! Позаочі вчитись, як позаочі обідати — скільки хочеш плямкай губами, а кендюх порожній!

Віра, на ходу пов'язуючи хустку, ногою пхнула двері.

— Та чула я вже, чула! Хоч би при чужих людях та посоромилась!

— Аякже! Таке велике цабе в гості завітало! Така ж вона репана, як і ти. Ач, студентки!

Чи Віра, кулею вилетівши з хати, не зачинила дверей, чи, може, мати у войовничому запалі вискочила за дівчатами на ганок, але, поки вони бігли через двір до воріт, услід їм лунало повторюване на всякі лади:

— Ач, студентки репані! Ач які!

Ганна обняла Віру за плечі:

— Та не плач ти, дурна! Нехай репані! Воно, може, й краще, що репані...

Через два тижні всі шестеро дівчат, які подали заяви в технікум, одержали повідомлення, що їх зараховано на третій курс заочного відділення. Разом з повідомленням надійшли й курсові програми, і перші контрольні роботи.

Коли однорукий Дмитро вручив Ганні товстенного, обліпеного марками пакета, вона, не тямлячи себе з радості, дзигую завертілася по хаті:

— Тепер — усе! Тепер — усе!

В ту хвилину це й справді було все, чого Ганна могла бажати. Попереду бачилась мета, і до неї вела рівна й широка дорога. Яка різниця — очно чи заочно вона вчитиметься? Не встигне й оглянутись, як пролетять ті кілька років — і в руках у неї буде диплом агронома! Більше того: можна рік повчитися заочно в технікумі, а тоді ще раз спробувати вступити в інститут...

Вона не знала, що мине небагато часу і її обступлять зовсім інші думки, що попереду ждуть її сповнені сумнівів і тривоги безсонні ночі й похмурі дні, бо та веселка, яка тепер, здалось, засяяла над нею, незабаром поблякне й згасне...

10

Зі смертю Макара Петровича Варвара Савівна наче отерпла душею. Схоже було на те, що десь глибоко в серці обірвалася саме та струна, яка досі задавала тон, і решта забриніли невлад, а то й зовсім замовкли.

Ніч після похорону Варвара Савівна просиділа біля Олени Мартинівни в нараз спорожній, осиротілій хаті. Тепер тут на всьому лежала печать відчуження, і вона не могла погамувати в собі відчуття, що бачить усе це востаннє. На столі нерівно блимала вкручена лампа, і від того по кімнаті конвульсивно здригалися тіні. Інколи Варварі здавалось, що вони б'ються в німому риданні.

Олена Мартинівна то стиха схлипувала, то починала голосити, і лише далеко за північ трохи задрімала. А Варвара так і не заснула. Блукала по хаті, спинялась подовгу біля фотографій. Ось Макар Петрович, статечно поклавши ногу на ногу, сидить на гнучому стільці. Наївні мальовані колони біліють за його спиною, а Олена Мартинівна у весільному вінку стоїть поруч, міцно вхопившись рукою за його плече, наче боїться, що він от-от схопиться і втече. Макарові Петровичу, видно, й справді набридло сидіти в оцій пропахлій пліснявою та хімікаліями комірчині, і на обличчі у нього такий вираз, мовби він питає забарного фотографа: «Скоро ти там?» А ось Макар Петрович, Молочан, Косанюк і ще кілька чоловік — Варвара їх не знає — стоять плече до плеча, в кожухах і вушанках, з автоматами на грудях... А внизу підпис: «На пам'ять про 1942 р.».

— На пам'ять, на пам'ять...— скорботно повторювала Варвара і не могла ніяк повірити, що і Макар Петрович тепер уже тільки спогад, тільки пам'ять. На етажерці лежали газети, яких він не встиг переглянути. На розгорнутій сторінці брошури виднівся продавлений нігтем слід: певне, відзначив якесь особливо цікаве місце... Все було вже минулим, все було пам'яттю...

Коли Варвара з осиротілої свекрової хати вийшла вранці на вулицю, Джерелівка їй теж видалася спорожнілою і наче чужою. Удень вона побувала на масиві другої бригади. Було вітряно й похмуро в степу. Після недавніх дощів ожила, заврунцалась озимина. Під синювато-сірим повстятим наметом суцільних хмар котились за обрій часті й дрібні яскраво-зелені хвильки... І Варвара майже фізично відчула, як довго ще треба чекати, поки вони, тепер малі й безголосі, виростуть і задзвенять стиглим колосом. Їй уявився довгий ряд днів, тижнів, місяців, і вона байдуже, як про щось стороннє, подумала: «А чи стане в мене сили дождатися?»

То було вперше за всі ці роки. Вперше її серця торкнулися втома і апатія, і Варвара з тривогою почала прислухатись до того, що діялось у неї в душі. Вона любила свою роботу. Яким рідним був їй кожний паросток на цій, на Миколиній, землі! Забувала про все на світі — про дім, спочинок, сон; іноді тижнями, а то й по два тижні уряд бачила Ігорка лише сплячим, і одно листувалася з ним: на світанку, йдучи з дому, писала йому записку і вішала її під батьковим портретом, а повернувшись опівночі, за-

ставала на тому ж місці синів звіт за день, писаний го-
стробокими кривулями і скріплений численними різної
форми печатями-кляксами.

На роботі доводилось важко, потопала під зливою па-
перів, які сипалися з МТС, з рай- та облземвідділів, роз-
ривалась навпіл між засіданнями й нарадами; ночами
корпіла над звітами, а з світанням — то в райцентр на
семінар, то в Рудяки на кущовий інструктаж... Вирветься,
бувало, на годину в степ, і знову вже треба летіти ку-
дись — на актив, на п'ятихвилинку, яка триватиме п'ять
годин, чи просто — сідати за стіл та заповняти чергові
форми... Дуже це важко було, а головне — не залишалось
часу на виконання своїх прямих обов'язків агронома. Його
доводилось за рахунок чого завгодно викроювати, позича-
ти, а то навіть красти...

І вона саме так і робила: викроювала, позичала і на-
віть крапа час. У сусідніх колгоспах агрономи-чоловіки —
і ті стогнали-скаржилися, а вона — ні. Може, тому, що
в оцій ненастанній біганині не залишалось місця для вдо-
виної скорботи?

Вересневий Пленум приніс радісну надію, що нарешті
все виправиться й піде іншою колією. У Варвари й тепер
не лишалося вільного часу. Дня, як і перше, не вистачало,
бо, хоч паперів трохи й поменшало, нарад і семінарів ста-
ло чи не більше, ніж раніш. Але зараз у них з'явився ін-
ший зміст; йшла перебудова, і Варвара розуміла, що без
цієї кабінетної роботи, принаймні на перших порах, не
обійтись. Вона сама з собою що не день проводила «нара-
ди», бо в голові було тісно від думок, планів, наміток...
Відчувала себе невтомною. Бачила, як загорівся важкий
на підйом Молочан, яким жадібним до діла, веселим
вогнем світилися очі Макара Петровича, і здавалось,
якби гору звалили їй на плечі, вона б не схитнулась,
понесла б.

Що ж нині сталося з Варварою? Куди дівся її запал?
Чому раптом померк у її очах оцей недавно милий куток
землі понад Дніпром, де стільки поклала вона праці й де
стільки зазнано всього — і теплоти людського співчуття,
і невтишимої туги на самоті, і щастя, нехай з присмаком
гіркоти, а все-таки щастя — сподіватись, вірити і вигля-
дати...

Повстане небо пливло над степом. Сіра, пошматована
вітром вовна то розповзалась, і в ній з'являлися жовті,

просвічені сонцем, пліщини, то, набрякаючи, збивалися в темні купи, з яких підився скупий дощ. А Варвара стояла на березі зеленого озимого моря і думала про своє. Її завжди хвилювала одвічна таїна озимини. Було в долі цих тендітних паростків, які після довгих зимових місяців знов оживуть і потягнуться вгору, щось дуже схоже з її власною долею. І, може, тому ніде так палко, як на озимому полі, не вірила вона в те, що як би там не було, а вернеться, вернеться до неї щастя.

«Чому ж я сьогодні не відчуваю цієї впевненості?» — питала себе Варвара, не наважуючись і самій собі признатись, що відповідь на це запитання вже живе в ній, росте і б'ється в самому серці. Чимось та відповідь нагадувала зачатий в соромі плід, який смертельно хочеться хоч би до часу приховати від людей і навіть від своєї ж совісті.

«Я втомилася ждять, втомилась вірити...» — нарешті призналася собі Варвара.

Тепер їй уже здавалося дивним, що вона могла без жодної підстави стільки років сподіватись. Хіба не чула серцем, що Миколи давно нема живого? Яка різниця — прийшло чи не прийшло повідомлення про його загибель? Живі повернулися...

«Певне, це все йшло від Макара Петровича, — стомлено подумала Варвара, — і віра наперекір усьому, і ота залізна впертість... Бо ось же — помер Макар Петрович, і мовби впали підпори, які тримали мене».

Не було ніякої охоти що-небудь братись робити, і вона вирішила — дарма, що ще рано — піти додому. Йшла спустошена й розбита, наче на тому озимому полі загубила останні крихти сили. Вже як завиднілася хата, мов з туману, вплив навстріч Чулай:

— Прощайте, Варваро Савівно! — простяг їй руку.

Вона не одразу й зрозуміла, чого йому треба. Навіть спитала здивовано:

— Що це ви?

— Та їду ж, їду!

— А-а-а... Ну, щасливої дороги, — байдуже проказала Варвара.

Юрко був, певне, трохи напідпитку, бо він сильніше, ніж годилося б, стиснув їй долоню і несподівано підморгнув зеленкуватим оком:

— Тільки ви, глядіть, не журіться, через тиждень я повернусь.

І чомусь ці слова болем відгукнулися у Варвариному серці. «Повернись...» Звичайно ж, він повернеться, а от мій...

І вона прискорила кроки, бо, здушивши горло, підступали сльози, а їх треба було виплакати на самоті...

11

Наприкінці жовтня в «Комуністі» обрали нового голову правління. На загальних зборах секретар райкому Павлюк, відчуваючи настрій присутніх, скупю й стримано сказав, що давно і добре знає товариша Осадчого, і підкреслив, що й Макар Петрович не раз зустрічався з ним на нарадах у районі і теж поважав його. Степан Онисимович більш нічого й не говорив про рекомендованого кандидата, певний, що в джерелівських колгоспників людина, яку поважав Макар Петрович, мусить викликати довір'я.

Павлюк добре уявляв, як важко буде на перших порах Осадчому після Макара Петровича, бо знав, наскільки різні вони вдачею. Немало, мабуть, пройде часу, поки люди звикнуть до нього. Він і по собі відчував, що не скоро в душі примириться з тим, що не давній його друг Макар, а хтось інший братиме трубку, коли він дзвонитиме в джерелівський колгосп, і що не Макар, раз по раз стиха покашлюючи, звітуватиме на бюро про справи в «Комуністі», а оцей моложавий, зовсім на нього не схожий чоловік.

Осадчий, поки говорив секретар райкому, уважно дивився в зал, допитливо спиняючись то на тому, то на тому обличчі. Проте помітили, що, перехопивши чийсь погляд, він одразу відводив очі вбік. Дехто після зборів говорив, що це погана прикмета: певне, в чоловіка душа не зовсім чиста...

— А може, він просто соромливий? Молодий же іще!.. — висловлювали припущення інші.

Вийшовши на трибуну, коли йому дали слово, Осадчий окинув поглядом передні ряди. Десятки пар очей прикуті були до нього, і він розумів, що не зріст, не колір волосся чи форма його підборіддя цікавлять у цю мить джерелівчан, а його характер, хазяйновитість, уміння працювати з людьми, і над усе — серце: чулє воно чи заскорузле, гаряче чи байдуже, врешті-решт, таке, як у Макара Петровича, чи ні?

— В таких випадках,— почав він після відчутної паузи,— треба розповісти свою біографію. Але я почну і з себе, і не з себе. Коли Макар Петрович організував у Джерелівці колгосп, я ще був піонером. Учився тут недалеко, в Решетняках. Я думаю, всі знають це село... У нас теж того року організувався колгосп, і першим його головою був Карпо Корнійович Закидай, теж нині вже покійний. Він загинув у бою під Москвою в грудні 1941 року. Я не знаю, де він похований, а якби знав, то поїхав би й на обеліску написав: «Прощай, рідний батьку!»

Осадчий передихнув і знов обвів поглядом зал. Як і раніш, десятки пар очей були націлені на нього, але тепер він читав у них зацікавленість.

— Як доводиться мені батьком Карпо Корнійович Закидай, коли я сам Іван Остапович Осадчий? Про це довго розповідати, але я скажу коротко. У 1932 році нас після смерті матері лишилося п'ятеро. Старший був учнем шостого класу, я вчився в п'ятому, а найменша наша сестричка ще й на ніжки не спиналася. І хоч був важкий, голодний рік, всі ми вижили, бо забрали нас у колгоспний патронат... Ми з братом були на тих зборах, коли ухвалювалось рішення. Декотрі говорили, що важко буде колгоспові, що треба сиріт у приют одвезти або по людях роздати... На нас вони не зважали — не соромились при малюках таке пропонувати... І тоді звівся Карпо Корнійович, грохнув кулаком об стіл: «Про яких таких сиріт іде мова? Нема в колгоспі сиріт! Є діти, котрих колгосп нікуди не одвозитиме, а прогодує, й одягне, й на ноги поставить!» З цього й починається моя біографія...

Осадчий за час своєї служби в армії, де він був командиром роти, а особливо після війни, працюючи головою сільради, а потім головою колгоспу, навчився, виступаючи перед людьми, схоплювати їхній настрій. На цей раз він відчув: його слухають, якщо не з повною прихильністю, то принаймні з доброзичливою уважністю. Тим-то слід було тепер коротко розповісти про свій дальший шлях і перейти до головного: як він думає вести колгоспне господарство, адже саме це найбільш цікавило тих, хто сидів у залі...

Ганна того вечора зібралась поміняти книгу і, підходячи до клубу, здивувалась, що в таку ранню годину вікна бібліотеки не світяться. «Мабуть, Зіну в район викликали або до свого судженого в Рудяки побігла?». Проте в клуб вирішила заглянути: може, репетиція якась... А тільки-но

переступила поріг, почула з напіврозчинених дверей в кінці коридора незнайомий різкуватий голос. Ганна з окремих слів, які долинали до неї, зрозуміла, що йдеться про додержання правил агротехніки. «Збори якісь або лекція...» Зазирнувши в зал, вона побачила на трибуні невисокого білявого чоловіка. На худорлявому його обличчі вирізнялись дещо повнуваті губи та прямий, з загостреним кінчиком ніс. З-під вигорілих чи з природи безбарвних брів дивилися в зал не то сірі, не то світло-голубі очі. Щось було в цій людині від Федора (таке ж біле пасемце звисало над лобом) і від директора їхньої школи Родіона Романовича (у того теж таке, майже прямокутне, рішуче підборіддя).... Все це Ганна відзначила ще перше, ніж подумала: хто ж він такий, цей чоловік?

За столом президії Ганна, крім членів правління колгоспу, побачила Павлюка. Сивий йоржик над широким, посіченим зморшками лобом секретаря ще більш побілів відтоді, як вона бачила його на траурному мітингу. Ганна прикинула, яке сьогодні число, і з подивом подумала: «Невже тільки півтора місяця минуло після смерті Макара Петровича?»

І враз майнула здогадка: «Та це ж, мабуть, нового голову обирають!» Її наче щось кольнуло в серце, і вона знову глянула на незнайомого, але на цей раз уже з ревнивою неприязню. Чого це їй здалось, ніби він схожий на Федора чи на Родіона Романовича? Нічого спільного!

Крайня біля дверей лава була наполовину вільна, але сідати Ганна не поспішала. Заходилася оглядати ряди... І вийшло так, що першою впала їй у вічі Федорова стрижена потилиця. Поруч з Федором чи не Гафія сидить? То ж наче її жовта в синіх кілечках хустка? Через ряд поблискує облямованою сивим мохом лисиною Косанюків батько — дід Кость...

Раптом Ганна помітила: Гафія озирнулась і, перехопивши її погляд, штовхнула ліктем Федора. Той теж миттю повернув голову до дверей. Чого він шкириться, чого киває? Біля нього вільне місце є? Зараз я прибіжу — хай міцніше його тримає! Ганну аж зло взяло: «Чи не того він вмовився біля Гафії, що ждав мого приходу, а її обрав за принаду? Ще, видно, й домовився, щоб сказала йому, як перша мене побачить! Ну, гаразд же! Завдам я їй перцю! Ось додому йтимем, так я їй всиплю!»

З Гафією про це треба було поговорити раз і назавжди — щоб не лізла не в своє діло! Завзялася висватати

її за Федора! Ганна сіла на краєчку лави, сповнена рішучості добути до кінця зборів і по дорозі додому таки всипати цій Гафії. Але тут же знов підхопилась: «Хоча ні, піду!»

За хвилину під її невеличкими гумовими чобітками вже чвакала густа багнюка, а перед очима, ще непроникніший після недавнього світла, коливався чорний осінній морок. За першим же поворотом вулиці на Ганну накинувся вітер. Здалося, він давно чигав тут на неї і нарешті дочекався — розметав незастебнуті поли пальта, забрався мокрими лапами під кофту. Брр! Ганна швидко застебнулась і до самих брів насунула хустку. А темрява яка! Раніше хоч говорили про будівництво електростанції, а тепер і розмов не чути... Чого її будувати тут, як село перебирається на гору? Вже там і будуватимуть. А може, Кременчуцька ГЕС дасть струм? Але коли ж то буде? В безхмарну ніч хоч зірки світять, а в таку... Гляди, на лісу наскочиш або в баюру по самі коліна забредеш...

Ганна вже шкодує, що пішла з клубу. Верталися б разом з Гафією. Або з батьком. Тато ж напевне там — вони зборів не пропускають!..

Чвак, плюх-плюх, чвак... Ну й твань! Було б ліhtar узяти: десь тут близько баюра, не вскочити б! Дощик січе й січе. З тиждень уже, мабуть, як не вшухає — хоч з дому не виходь! Але ж нудно й удома сидіти день при дні! За Катериною он уже як скучила, а спробуй по такій погоді допливи на Лойків куток! На острові було краще — жили всі вкупі, працювали дружно... Плюх-плюх-плюх... Чи не баюра вже? Ні, баюра трохи далі, біля Фединої хати. Ось Федя теж на острові наче кращий був. Після того вечора образився і тримався осторонь. Одно тільки книжки привозив. Спершу чекала, що в якусь із них записку всуне, але ні. Чи не додумався, чи просто боявся, щоб знов на сміх не взяла? А чого він мене боїться? З'їм я його, чи що? І взагалі чудний він якийсь! То мовчить, не дивиться, обминає городами, тільки-но здалека запримітить, то нараз набирається сміливості й киває, щоб сіла поруч... Змалку він такий дивак — несмілий-несмілий, та раптом як викине коника! Позаторік, щойно крига рушила, побився з кимось об заклад, що піде скупається. І пішов! Ще на крижину вибрався, в самих трусиках побігав по ній, і — нічого, навіть нежитю не піймав. А от Макар Петрович вимок під дощем і...

Згадка про Макара Петровича виникає нібито зненаць-

ка, але насправді це не так. Ганна тільки тепер зізнається собі, що зовсім не через Федине запрошення сісти поруч і не через Гафійчине «віроломство» так нестерпуче потягло її геть із клубу. Дуже це все її обходить! Але була там, у клубі, коротка мить, коли з-за неширокої спини нового голови, здалося, визирнуло смугляво-жовте, осяяне своєю незмінною, трохи сумною посмішкою обличчя Макара Петровича, і Ганні такий гострий жаль опалив груди!

Ні, Ганна нічого не має проти нового голови. Одно тільки вона напевне знає, що другого Макара Петровича вже не буде.

Хлюпаючи навмання через баюру (вона й незчулася, як забрела в неї, хоч мала на увазі од Федорової хати і далі йти понад самою лісою), Ганна бачила його перед собою таким, як тієї ночі, коли він несподівано виринув з темряви з в'язанкою хмизу під плащем. «Хіба ж не через нас, не через те, що хотів нас обігріти й уберегти від простуди, загинув він?» І чомусь згадалися слова Макара Петровича: «Е-е-е, так ти, виходить, уже велика!.. Ну-ну, добре.. Ось я подивлюсь тепер, як ти допоможеш колгоспові!» — «А на що тут дивитися? — з несподіваним боєм подумала Ганна. — Ось я зі зборів тікаю... Мене, правда, на них ніхто не запрошував, але це не має значення. Раз прийшла, то мусила залишитися, а я втекла...»

Хлюп-хлюп... Втекла ж, втекла!.. Хлюп-хлюп...

Ух ти! Повен чобіт! Під ноги треба дивитися. То ж, видно, і є та баюра, якої весь час боялась. Гляди-но, кінця їй немає. Та тепер уже байдуже — все одно в чоботі мокро. А ніч же! Темно, хоч в око стрель!.. Ось о такій порі, певне, й стріляли в Макара Петровича... Від того і туберкульоз у нього був, що груди прострелені... Чи хоч ввіймали того бандита?

Чвак-чвак-чвак під ногами: здається, баюра вже позаду. Ганна спиняється і переводить дух. Але що ж там ще хлюпає? Хто там іде? Від втоми чи од страху, що раптово огортає Ганну, ноги стають якимись м'якими, неслухняними. Ім байдуже, що Ганні треба мерщій тікати звідси, бо, може, то п'яний хтось? Поблизу ні живої душі, ніхто не заступиться, не оборонить. Такої ночі якомого далі від п'яного! Ганна насилу виривається з заціпеніння і робить кілька кроків. Хлюп-хлюп — чує вона за спиною, і раптом:

— Ганно, ти?

В першу мить вона й голосу не пізнає — якийсь хрипкий, незнайомий.

— Ганно, та зажди ж ти хвилину, це я — Федя...

Федя? Ганна спиняється.

— Чого тобі? — питає вона, як їй здається, строго. Проте й Федора, в свою чергу, на мить бере сумнів: чи то справді Ганна озвалась? Така схвильована, тепла нотка вчулась йому! Ганна ніколи до нього так не зверталась.

— Зажди хвилинку! — ще раз повторює хлопець. Той п'яний, якого Ганна намалювала собі в уяві, ще не зник. Федя здається Ганні третім; він виринув несподівано між ним і нею, спішить на допомогу. І коли він спиняється поруч, їй нараз стає хороше й затишно.

— Чого ж ти зайшла і одразу втекла? — запитує Федір. Ганна дослухається, чи не чути позадку кроків. Ні. То ж Федя і хлюпав, наздоганяючи її, але все одно добре, що він тут.

— А ти чого втік?

— Я? — Федір мнеться, обдумує, що сказати. — Я згадав, що мене вдома ждуть...

— Так ти ж заблудився! Свое «дома» ти вже проминув!..

Федір по голосу вгадує: Ганна посміхається. Болям і образою заходиться серце.

— А чи тобі не однаково? — випалює він з викликом. Проте одразу ж покірно зізнається: — За тобою йшов...

Ганні стає його жалко. Чого це вона інакше говорити з ним не вміє — все шпильки пускає та кепкує? А він от кинувся слідом за нею, бо знав, що надворі темно й глухо і їй моторошно буде самій іти безлюдними вулицями.

— Ну, обрали нового голову? — запитує Ганна, щоб змінити тему. Але Федір дихає часто й трудно і мовчить. Ясна річ — біг аж від самого клубу, а по грязюці то нелегко. Ні, даремно вона так до нього... Хороший він хлопець, цей Федя, тільки страх який несмілий.

— Ганно, — ледве видушує з себе Федір, — я... Ганно...

Чвак-чвак-чвак... Це їхні кроки чи ще чийсь?

— Я... Ганно...

Хоч би вже говорив швидше, що він там надумав! А втім, ні, хай краще мовчить.

— Федю, мені тут уже близько... Вертайся...

— Я нікуди не вернусь.

— Здурів ти! Забрюхався, мабуть, і повні чоботи набрав. Ще простудишся...

— Ганно... Ти знаєш, що я хотів...

— Не знаю, не знаю! Але прошу тебе — йди. Ти хороший хлопець, тільки вертайся, прошу тебе...

— Ні, ні, Ганно, ти вислухай!

Ганна відчуває: гаряча хвиля підкочується під саме горло, стиснула, заважає дихати. «Чого він затявся мене мучити? Крикнути б, щоб негайно йшов геть!..»

— Федю! — Та вона знов не впізнає свого голосу: так просять, умовляють, але не наказують. — Федю, я знаю, що ти скажеш... Але не говори, так буде краще...

— Краще не говорити? — перепитує Федір і на мить навіть зупиняється. — Не говорити?..

Ганна й собі зупиняється. В темряві їй не видно Федорового обличчя, але вона знає — воно зараз розгублене й безпомічне. Хто дав їй право знущатися з нього? Скільки разів так було: він до неї з ширим серцем, а вона?..

— Федю, не ображайся на мене... Вертайся... — Ганні хочеться заглянути йому в вічі. — Федю!

Один-єдиний крок відділяє її від нього, і вона, ні про що вже не думаючи, наче переступає через глибоку прірву.

— Не ображайся, Федю...

Вона все одно не бачить його очей. Темне обличчя Федора, яке щойно було так близько, огортається туманом і даленіє, даленіє. Непереборне бажання затримати його біля себе зненацька заповнює її. Вона чує, як шалено калатає чиєсь серце, — Федине чи її власне? Тепер це вже байдуже. І байдуже, що буде потім. Коротким ривком обхопивши Федорову шию, вона притискається враз пошерхлими губами до його холодної щоки.

— Ну, от... ну... от... — мовби вирятувавшись із страшної коловерті, насилу відсапується Ганна. — А тепер вертайся.

Федір скам'янів. Коли б не чула його поривчастого дихання, подумала б, що він умер.

— Вертайся! — не знати чого на повний голос скрикує Ганна. Її обіймає страх. Вона розуміє, що вчинила неправне. Треба швидше йти звідси, поки ще не пізно.

Чвак-чвак-чвак — озивається під ногами розгрузла вулиця. Ганна на мить зупиняється, чи не кинувся слідом за нею Федір? Тихо. Виждавши трохи, вона ступає ще кілька кроків і ще. Ось і ворота. Діба брязнув цепом і спросоння загавкав.

— Цить, Дібо!

Серце шалено калатає в грудях, здається, від його ударів глухо ступонять ворота, до яких Ганна припала, дослу-

хаючись, чи не біжить за нею Федір. Од чого це все? Вона й не знала, що то така страшна річ — поцілувати хлопця. Невже ж це у всіх, коли цілують, буває так само? Минає хвилинка, друга, третя... А втім, вона не знає, хвилини чи години минають. Федір наче й справді закам'янів, а може, вона за биттям власного серця не почула його кроків? Ні, онде він іде і, здається, сюди. Чвак, плюх-плюх... Все ближче й ближче. Червона цяточка плигає то вгору, то вниз. Коли ж то він встиг закурити? Та й як він міг закурити після... після такого? Ще й он бубонить щось... Може, він п'яний? Ганна люто ненавидить його в цю хвилину. Вона, мабуть, не стримається і крикне: «Геть!», — хоч од того крику мати прокинуться, а вони нездужають — того й на збори не пішли. Чвак-чвак... Ні, Ганна таки крикне йому «геть!», будь-що-будь! Чвак, плюх...

— Хто там? — запитує батьків стурбований голос.

Ганна переводить дух, щоб відповісти спокійно, що то вона, але батько вже стоїть біля воріт. Од жевріючої самокрутки рожево світиться кінчик його носа.

— Ти, Ганно? Чого стоїш під дощем? Кого виглядаєш? — Батько доторкається до її рукава. — Гляди, намокла як... Ану, в хату марш! Вибрала вечорок, коли можна біля воріт постояти!

Ганні дуже хочеться знати, чи не зустрів батько Федора, та як питаєш про таке? А втім, чи той Федір маленький? Як він од поцілунку може вмерти, то хай і не підходить близько до дівчини! Ганні нараз зробилося легко і весело. «І то правда, хай не підходить, якщо він такий!» — промайнуло в голові задерикувате і трохи глузливе.

Батько нахилиється до неї і, кілька разів пихнувши цигаркою, освітлює її обличчя. Чудна в нього дочка! Стоїть під дощем, мокра як хлющ, — а посміхається...

— Так кому ж це я сказав у хату йти? — марно намагаючись бути строгим, повторює Прокіп Олексійович, і Ганна з теплою вдячністю підкоряється його владному і доброму голосові.

12

Перед Жовтневими святами війнуло морозцем, і на вулицях почала зашчерхати грязь. Під ранок глибокі сліди кінських копит покривались тьмяними більмами, а великі

баюри мережились стрілчастою павутиною першого льодку. Удень знову хлюпала під ногами багнука, але була вже надія, що скоро це скінчиться.

Ганна з нетерпінням дожидала заморозків, бо їй страх як набридло плюхати по калюжах. Після тієї пам'ятної ночі вона майже не показувалася на вулиці. Двічі тільки на пошту ходила одсилати в технікум контрольні роботи та одного разу до крамниці збігала — мати послала. Мало не щодня збиралася провідати Катерину, та все відкладала й відкладала, бо надто далеко до неї йти — через усе село. До того ж — коли вже всю правду казати — Ганна боялась десь зустріти Федора, бо скільки не думала, не могла уявити, як поведеться з ним; що скаже, не знала навіть, чи зможе глянути йому в вічі.

Так-таки й не вибралась вона до Катерини, утішившись тим, що скоро свято і вона побачиться з нею на урочистих зборах у клубі.

Відтоді, як повернулися з острова, дівчата того вечора вперше зібралися вкупі, бо на цей раз посходилися з найдальших кутків. Разом усі й посідали, зайнявши цілий ряд. Ніна Непийвода одразу заокотіла:

— Ой дівчата! Яке весілля було у Христі! Наречений всю, як є, МТС запросив! Стара Чоботариха й досі бідкається, що завоняли їй бензином хату.

— Стара хіба що — незадоволена? — здивувалася Віра Брилюк. Вона уявила собі, як на її весіллі мати танцювала б і пританцювувала б, сама не своя від радості, і додала, подумавши: — Чоботариха, видно, таки розумніша за свою дочку...

— Куди там розумніша! — іронічно вигукнула Ніна. — Вона коло женихових гостей і так, і сяк — одне тільки що на стіл їх не садовила, а що вже біля самого жениха!..

— А Христя ж як, Христя? — підганяли Ніну нетерплячі голоси.

— Ну, Христя! Христя нас з Зоєю ледве упізнаць зволіла... «Здрастуйте, — каже, — дівчата!» — та так поважно, наче ми її найменшої онуки діти. Правда, Зою?

Зоя Лойко — білява соромлива дівчина з пухкими червоними щоками — стримано зауважила:

— То вже ти, Ніно, не знаю од чого... Може, од заздрості?

— А певне, що заздриш! — піддала жару Катерина.

Ніна безтурботно засміялась.

— Ну, ясно! — І посипала, посипала: — У вісімнадцять років світ собі зав'язати? На таке й справді позаздриш! Ось подивіться, прийшла Христа на вечір? Нема її! Бо чоловік не пустив! А тут же сьогодні і хор виступатиме, і танці будуть... Дівчатонька, хто за танцями не скучив?

Ганна, правду кажучи, за танцями таки скучила, але зараз у неї не знати від чого зіпсувався настрій.

Може, причиною була ця ж сама Христа Чоботар, бо за розмовою про її заміжжя в пам'яті постав той серпневий день, коли йшли найматись на рудяківську цегельню. Тоді теж говорили про Христа, і всі сходилися на тому, що, одразу після закінчення школи вискочивши заміж, вона цим наче оголосила, що відмовляється від усякої думки самостійно добитись чого-небудь у житті. Навіщо ж, спитати її, вчилась?

Тепер Ганні спало на думку, що вона не дуже далеко втекла від Христі. Та перейшла на утримання чоловіка, вона ж, як була, так і лишилась на утриманні батьків. Хіба може виправдати її те, що старі, поки здатні працювати, ладні на руках носити єдину свою доньку? Вони ніби й не помічають, що їй уже вісімнадцять літ, і, як п'ять, як десять років тому, мають її за дитину...

Взяти просту річ: з Ганною вдома ні про що не радяться. А зайде Гафія — її ж, Ганнина, ровесниці, — і в матері до неї сто всяких справ. І про те, що на селі чути, розпитують, і про бригадні новини (як же — в одній вони з Гафією бригаді!), і про нового голову (мати його ще ні разу не бачили, бо все нездужають і з хати не виходять), надумають спідницю пошити, то чи не примічала Гафія матерії підходящої в крамниці? Похилилась повітка, то як на Гафіїну думку — заходитися зараз її пересипати чи зачекати, поки почнеться те переселення на гору, та вже повітку на новому місці ставити?

Гафія на ці запитання відповідає не зопалу, а подумавши, і говорить вона розважливо, статечно, як і личить дорослій людині. Бува, Ганна пробує докинути слово, так Гафія навіть не обертається на її голос. Ось як наговориться з матір'ю, тоді вже вона підсяде до неї. І де дінеться її статечність та розважливість! Зовсім інша Гафія — наче їх на світі дві: одна для матері, а друга для неї...

Та ось і тут же так само!.. Ганна окинула поглядом зал і відшукала Гафію. Звичайно ж, вона сіла з своєю ланкою, бо мають відбутися збори. Ось як танці почнуться —

прибіжить, бо в тій ланці кому під сорок, а кому і за п'ятдесят — не танцюють...

Прибраний на свято клуб гув приглушеними голосами. На сцені, біля покритого червоним стола, про щось радились Молочан, Осадчий і голова сільради Марченко. Високий, з округлими, дещо сутулими плечима, Молочан допалював з кулака цигарку і пальцем другої руки водив по папірцю, що лежав перед ним. Осадчий скося стежив за тим пальцем, потім, зиркнувши на окутаний синім димком Молочанів кулак, кивнув на нього і щось незадоволено буркнув. Молочан слухняно вийшов за куліси і повернувся без цигарки. Поруч огрядної постаті секретаря парторганізації Осадчий, нижчий за нього і помітно вужчий у плечах, виглядав хлопчиськом у своєму акуратненькому костюмчику та з старанно зачесаним на проділ безбарвним волоссям.

«А бач, командує! — подумала про Осадчого Ганна.— Молочан перед ним, як трава під вітром, хилиться!»

Одвернувшись, вона знов почала блукати поглядом по рядах. Чогось Федора нема. Після тієї ночі вона так і не бачила його ні разу. Учора через Гафію привіт передав, і Гафія переказувала, що він був чогось зажурений... «Чого б то? Чи я його тоді й справді перелякала до смерті?» Нарешті Марченко відкрив збори. Привітав односельчан зі святом і надав слово Осадчому. Той мало не бігцем підбіг до обтягнутої червоним трибунки.

— Товариші! Партійна організація доручила мені виступити з доповіддю...

Голос у нього був зависокий, різкий, чимось неприємний. «Як у задерикуватого хлопчиська»,— відзначила про себе Ганна. Осадчий тепер, коли стояв біля трибунки, ще більше, ніж раніш, скидався на зеленого молодика — він занадто виструнчувався, занадто високо підводив голову. До того ж на його щоках заграв чисто дитячий рум'янець... «І такому доручили керувати колгоспом, та ще після кого — після Макара Петровича».

Осадчий з ходу почав сипати цифрами. В руках у нього не було ні папірця, ні блокнота, а закидав зал тоннами, процентами, гектарами... «Хизується своєю пам'яттю, як школяр,— іронічно посміхнулась Ганна.— Хоча й дивно, як він міг за якихось півмісяця вникнути до таких подробиць в господарство? Та й просто — як йому вдалося стільки прізвищ завчити?» Ганна попервах загинала пальці: ну, скількох назове? Та скоро збилася, бо ще більше

здивувало її те, що він говорив про названих ним людей. Спершу поплескав по плечу з півдесятка передовиків, а тоді заходився шпетити «відсталих». Та хіба так!

Говорячи, Осадчий дедалі більше розпалювався, а там вийшов з-за трибунки й спинився на самому краю сцени. На ту хвилину на язиці в нього був якраз дядько Лука — ганив його за те, що друга бригада з кагатуванням припізналася.

— Що ви на це скажете, товаришу Горобець? — кинув аж у самий кінець залу, де дядько сидів. Кілька голів повернулося до нього, але сам Осадчий не став дожидатися відповіді, — продовжував строго, ніби вчитель, який картає пустуна-школяра: — Краще вже прямо і чесно признайтеся, що в цьому ділі ви, Луко Гнатовичу, припустилися помилки непростимої! Люди по базарах протинялися, а картопля на бригаді лежить — морозів дожидається!

«І про таке він говорить на урочистому засіданні, в свято, коли людям хочеться відпочити, повеселитися! — похитала головою Ганна. — Макар Петрович відклав би критику на день-два. Навпаки, він сьогодні знайшов би теплі слова, щоб підбадьорити хоча б цього самого дядька Луку. Він же мало не перерветься на своєму бригадирстві. Дядина он жаліється, що цілими тижнями вдома його не бачить... Макар Петрович умів і знав, коли треба підтримати людину...»

Щоб ще міцніше утвердитись на цьому невігідному для Осадчого співставленні, Ганна спробувала пригадати, чи критикував когось на подібних вечорах Макар Петрович. Проте, подумавши, змушена була признатись, що ніколи не слухала його доповідей: вистоювала з подружками в коридорі, дожидаячись художньої частини, а ще більше — танців. «Мала ще я була, не цікавилась господарськими справами», — спробувала, наче перед кимось стороннім, який з докором весь час невідступно стежив за нею, виправдатись Ганна.

Але той не вдовольнився її відповіддю. «Ну, а тепер ти цікавишся господарськими справами?» — в'їдливо запитав.

Ганна струснула головою, наче хотіла розірвати павутину, що окутувала її, і в цю мить почувала:

— Спасибі нашим випускникам. Я хотів би од вашого імені ще раз подякувати їм за те, що вони по-бойовому, по-комсомольському допомогли колгоспові. Ви їх відносно трудоднів не зобидили, Сергію Костьовичу?

— Та начебто ні, — обізв'явся з президії Косанюк,

Ганні здалося, що Осадчий, пошукавши в залі, спинився поглядом на ній.

— А треба й відносно премій поміркувати! — долинуло до неї зі сцени, і вона з неприязню подумала: «Підлещується... Але ж зовсім не для нього ми це робили, а для Макара Петровича!»

Ледве діждала, поки Осадчий закінчив і зійшов з трибуни.

— Після перерви — художня частина! — підводячись з-за стола, урочисто оголосив Марченко.

Попід стіною поодиноці пробиралися до сцени учні — учасники хорового гуртка. Родіон Романович, стоячи біля східців, помахував рукою: «Швидше!» — і уважно оглядав ряди: «Хто там іще з співаків копирсається?» Побачивши Ганну, кивком голови привітався з нею. «Як з дорослою, — відзначила Ганна, — перший вітається... Ну й що ж! Чи я таки не доросла?»

Настрій був зіпсований остаточно — ні художня частина, ні навіть танці тепер не вабили її. Ганна рішуче звелася і вийшла, нічого не сказавши подругам.

На вулиці її наздогнала Гафія.

— Ти куди?

— А ти?

— Я? Мати зранку в Сомовате пішли до тітки, так не знаю, чи вернулись. Може, і заночують там, то треба дітей нагодувати.

Ганна мовчала. Не дивлячись під ноги, завзято приминала ледь схоплену приморозком грязь, трощила дзвінкий льодок невеликих калюжок.

— Чого така насуплена? — штовхнула її плечем Гафія. — За свекра турбуєшся?

— За якого свекра?

— А диви, здорово прикидається! Чи ти, може, за свекра його не признаєш?

— Не мороч голови, — відмахнулася Ганна, — бо я не знаю, що ти плетеш.

Гафія аж скрикнула із здивування:

— Ти що, справді нічого про Фединога батька не чула? Знаєш, яку в нього по ревізії фальш виявлено? У район справу передано, слідство вестимуть.

Для Ганни то було несподіванкою:

— Відки ти це взяла? Не спала ж я. Осадчий он кого тільки не ганив, а про старого Довгаля...

— Що ж він про нього міг сказати, як слідство ще й не починалось? А фальш якусь в документах знайшов, це точно! Я від кількох чоловік чула...

— Та, бабські балачки! — ще спробувала Ганна відштовхнути від себе ту новину, бо дуже ж не хотілося, щоб те виявилось правдою, а сама подумала, що це таки скидається на правду. Ось же Федора не було сьогодні в клубі! А перед тим Гафія казала, що бачила його дуже замученого... Але ж Осадчий, Осадчий! Він чи не всю Джерелівку заміряється перекинути догори дном, якщо вже під старого Довгала підкопується! Хто в селі скаже, що Трохим Порфірович нечесна людина? Всі знають, що він ні чужого не візьме, ні колгоспного дурно не віддасть. Недаремно навіть приказкою стало: «Точно, як у Трохима Порфіровича в коморі». Чи, може, досі всі були сліпі, і Макар Петрович теж? Але того бути не може! Схоже скоріше, що Осадчий просто хоче свою людину настановити комірником, а Трохима Порфіровича, котрого круг пальця не обкрутиш, вирішив заплямувати і зняти з роботи. Що ж, гаряче взявся до роботи новий голова!

Гафія, прощаючись цього вечора з Ганною, була абсолютно переконана, що подружка її по вуха закохана у Федора, а тільки не признається через свій капосний характер, і що саме «свекрові» неприємності так засмутили її.

Що ж до Ганни, то вона й самій собі не могла пояснити, чому так спішно побігла додому. Навіть через кілька днів, коли настрій той вивітрився й забувся, Ганна, намагаючись, за давньою звичкою, знайти причину своєму вчинкові, не здогадалася, що передусім невдоволення собою, яке дедалі дужче закипало в ній, погнало її тоді з клубу. Вона, сама того не помічаючи, зв'язала усе з чуткою про нещастя Федорового батька і вирішила, що добре зробила, подавшись додому: досить вона надивилась на Осадчого, поки він стояв на трибунці, на кілька тижнів вистачить!

Численні невігідні для Івана Остаповича чутки, які недовзі хвиля за хвилею прокотились по селу, на певний час утвердили Ганну в тій думці, що в неї було вірне передчуття.

Павлюк з самого початку попереджав Осадчого, що йому на перших порах нелегко буде в «Комуністі». Проте і він не в силі був усе передбачити. Хто, наприклад, міг би подумати, що такий звичайний захід, як ревізія в коморі, і не така вже рідкісна річ, як виявлення при цьому якихось гріхів, обернеться не проти того, хто привласнив колгоспне добро, а проти голови колгоспу, який тільки-но прийняв справи?

А вийшло саме так.

Перший камінь в Осадчого кинув член ревізійної комісії, бригадир третьої бригади Кисленко, який через жінку доводився небожем звинуваченому в шахрайстві комірникові. В інший час на його слова ніхто не звернув би уваги. Вони, навпаки, тільки насторожили б джерелівчан, бо коли родич намагається вигородити родича, то ясно, що діло нечисте. Однак на цей раз йому повірили, тим більше, що Кисленко нічого категорично не стверджував, а тільки висловив сумнів. Він сказав одній вірній людині (і просив не розголошувати, бо йшлося про справи ревізійної комісії), що Осадчий відмовився визнати кілька документів на зерно, ще минулого року продане державі, хоч оформлені вони за всіма правилами. Документи ці він забрав з папки комірника і сховав у сейф ніби для того, щоб послати на експертизу. Але хто зна, що він міг з ними зробити, поки вони на ту експертизу потрапили?

Цього було досить, щоб наступного дня по селу пішов погolos, ніби новий голова, підкопуючись під Трохима Порфіровича, навмисне підфальшивив, а інші навіть казали — спалив кілька важливих документів. Безглуздість цих розмов на перший погляд наче не потребувала доказів. Варто було просто подумати, що експертиза — а в її всемогутність вірили — безперечно визначить, чи були ті документи фальшивими, чи їх такими намагались зробити. Ще простіше було б спитати себе: яку вигоду мав би Осадчий навіть у тому разі, коли б його намір увінчався успіхом, — і чутка луснула б, як мильна булька.

Але чутка є чуткою, і страшна вона не тому, що в неї вірять, а через те, що, й не вірячи, передають з уст в уста. Один, переказуючи її, посміхнеться: «Подейкують люди, але хто зна, чи правда», другий навіть прямо рубоне: «Брешуть!» Проте і той, і той зробили своє діло: плітка пішла гуляти далі.

У Джерелівці комусь явно вигідно було кинути тінь на Осадчого, бо під те припущення, яке висловив Кисленко, негайно підвели базу: новий голова зробив усе це для того, щоб заплямувати Макара Петровича, оскільки не бачить іншого способу завоювати собі в Джерелівці авторитет.

Поширенню цієї версії особливо посприяв несподіваний від'їзд Олени Мартинівни, вдови Макара Петровича. Протягом тих двох місяців, що минули після смерті чоловіка, її ніде в Джерелівці не бачили, бо вона майже не виходила з хати. І раптом стало відомо, що головиха виїздить з Джерелівки, залишає її назавжди, хоч прожила тут усе своє життя, жде тільки, щоб Панас по неї приїхав, бо сама не здужає і до станції дістатися.

Панас був єдиним з чотирьох її синів, який лишився в живих.

Найменшого, чотирнадцятирічного Василя, сама поховала за хатою однієї темної серпневої ночі в 1942 році. Батько приніс його напередодні з простреленою головою, ледь живого. Поклавши на піл обм'якле і все ж майже невагоме тіло хлопця, попросив, ніби про це треба було просити:

— Врятуй його, Олено... Там у нас нікому — лікар тільки позавтра вернеться.

Макар Петрович згадав про лікаря, мабуть, тільки для того, щоб хоч трохи підбадьорити жінку, подати їй хоч якусь надію, бо навряд чи й найкращий лікар міг би тепер чимось зарадити. Він це добре знав.

Наближався світанок, і йому треба було негайно вибратися з села. Двоє партизанів ждали його з човном у лозняку. Макар Петрович схилився над сином. У темноті він не бачив його обличчя, але знав, що воно пащить жаром. Хлопець часто й переривчасто дихав. На хвилинку батько приклав йому руку до грудей і відчув, як під мокрою полотняною сорочкою шаленіє серце. Воно гупало дедалі швидше й швидше, наче спішило в ті лічені години, що йому ще зосталося битись, пробігти якомога більше — за всі ті десятки років, які мали бути попереду...

Через силу стримуючись, щоб не заплакати, Макар Петрович востаннє поцілував сина, потім обняв дружину за плечі.

— Я тепер не скоро прийду, бо буду далеко звідси. Тримайся, Олено... І Васю рятуй... Одна тільки ти його виглядати можеш...

Василь, однак, не дждався й світанку. Тільки-но батько вийшов за двері, він схопився і, рвучко звівшись на лікті, загукав:

— Тату-у! Не підходь, я їх зараз сам!..— і одразу по тому, наче викричав останні свої сили, упав на подушку й затих, тільки очі в нього горіли, аж світилися в темряві.

Олена Мартинівна, схлипуючи, запалила свічку і схилилась над ним. Може, він уже й не бачив її, а тільки вгадав, що біля нього мати, бо незабаром спитав, як питають сліпі:

— Мамо, ви? Ну й добре...

Це було все. Більше вона нічого не почула від нього.

Через місяць після визволення (Макар Петрович був тоді в госпіталі) надійшло один за одним два листи. Озвався з Балтики Панас: написав, що живий-здоровий, служить, як і раніш, на флоті, має уже два ордени і представлений до третього...

Але не встигла мати порадуватись, бо в другому листі — його принесли через два дні — сповіщалось, що молодший лейтенант Павло Макарович Раменний загинув смертю хоробрих під Оршею.

Олена Мартинівна стільки сліз пролила над Василювою могилою, яку шохвилини бачила з вікна, що їй інколи здавалось: довіку у неї уже нічим буде плакати. І вона, справді, мов нежива, і сльозинки не виронила, одержавши цю страшну звістку. Може, просто не повірила в неї, бо знала випадки, коли ті, на кого приходили похоронні, через якийсь час озивалися або й приїжджали доліковуватись після поранення.

А може, то захищалось материнське серце, яке, коли б повірило, не знесло б цього удару?..

Десь ще блукав по дорогах війни четвертий її син — Микола. Невідомо, в кого він вдався характером, бо змалку не держався хати. Панас, який народився на півгодини пізніше за нього, здавався завжди молодшим на два чи на три роки.

В шістнадцять літ здумалось Миколі кинути школу. Не допомогли ні материні умовляння, ні сльози її. Може, тому, що батько не втручався, мовчав? Микола довго й не збирався. Поклав у мішок хлібину та дві сорочки і подався. На Донбас. Відтіль вряди-годи надсилав листи, бо вдався лінивим до писання.

Може, він і війну перебув на Донбасі, чи кудись його перевели на інші шахти? Як-не-як, а спеціалістом був, гірничим майстром!

Півроку ждала Олена Мартинівна, що озветься Микола, поки не приїхала одного дня молода красива жінка з хлопчиком років трьох...

— Тут живе Макар Петрович Раменний? — спитала з порога. — Я ваша невістка, а оце ваш онук.

Вона й не стала чекати відповіді, бо тієї ж миті побачила на стіні фотографію Панаса, у морській формі, при погонях, — за тиждень перед тим прислав, — і кинулась:

— Він, він! Микола! Його тоді у флот взяли! — і навіть образилась: — Так до вас, виходить, пише?

Що могла їй сказати на те Олена Мартинівна? Обняла її, поплакали удвох. Потому пояснила, що то не Микола, а Панас, що вона сама часом плутала, де з них хто, бо вони — близнюки... Аж тоді згадала про хлопчика. Пильно подивилась на нього.

— Як тебе звати?

— Ігол.

Хоч би трішечки на Миколу схожий був! І на неї, на невістку, наче не схожий... Якийсь сумнів ворухнувся в материному серці.

— Давно поженились ви?

— Перед самісінькою війною.

— А сина Микола бачив?

— Ні, не довелось, — зітхнула жінка. — Почув, що війна, і бігом у военкомат, попросив, щоб зняли з нього бронь... А вже як поїхав він, узнала я, що матір'ю стану...

Після цього ще більш підсилилась підозра: може, то й не його дитина? Хоч би чимось та нагадувала Миколу!..

Через кілька днів тихенько сказала про це Макарові, але він навіть дослухать не захотів, розсердився.

— Негайно й з голови викинь! І думать такого не смій! Наш онук! Наш!

Так з'явилося в Джерелівці ще двоє Раменних — Ігор Миколайович і Варвара Савівна. Пішли з Джерелівки в усі кінці листи, а невдовзі звідусюди одні й ті ж відповіді посипались: «В списках убитих, поранених і таких, що пропали без вісті, Раменний Микола Макарович не значиться...»

У сорок восьмому році умовив Макар Петрович свою невістку поїхати на трирічні курси агрономів: вона перед

війною провчилась рік на біологічному факультеті в університеті, тож треба було їй допливти до берега.

У п'ятдесятому повернулася з дипломом агронома, тут же, в «Комуністі», й стала на роботу. Але з свекрової хати пішла. Не того, що гнали її; Макар Петрович, навпаки, наполягав, щоб не перебиралася, не йшла в сусіди, проте потім, подумавши, погодився: нехай, може, знайде собі пару — молода ж іще вона, вискочила заміж у вісімнадцять літ, та відразу й овдовіла...

Звістка про смерть батька чекала на штурмана дальнього плавання Панаса Раменного в Ленінградському порту. Два місяці пролежала вона, поки повернувся він з рейсу: в день, коли помер батько, син був у Індійському океані.

Бражений нежданим горем, Панас одразу подумав про те, яка зараз самотня мати, і тут же написав листа, що приїде й забере її до себе. Олена Мартинівна і одуматись не встигла, не те що вирішити, що їй робити. Після Панасового листа кілька ночей і на хвилику не заснула. Іхати до нього чи ні? В Джерелівці залишались дорогі могили і все її минуле. Залишався й онук, в обличчі якого дедалі більше й більше проступало щось рідне — Миколине. Варвара була чужою, довго не приростала до серця, а ось же й вона приросла...

Але Панас був єдиною живою її кровинкою, єдиним її й Макара продовженням, спадкоємцем їхнього такого розвихреного, нелегкого і все ж повік незабутнього спільного життя... Як же тут бути?

У перший день по приїзді сина пішла з ним на кладовище. Вже спинившись біля могили, помітила, що вони тут не самі. Поки йшли селом, приєдналося до них кілька десят односельчан. Панас, скинувши кашкета, мовчки стояв з похиленою головою. Морозний вітер куйовдив його чорне волосся, в якому вже сріблились сивинки. Олена Мартинівна довго дивилася на бліде, якимось одразу схудле синове обличчя і заплакала лише тоді, коли помітила, як зблиснула волога в його очах.

Несподівано біля неї опинилась Варвара, стиха обняла за плечі і теж заплакала. Кого вона оплакувала? Свекра, котрий протягом десяти років був їй за рідного батька, чи свого чоловіка, чий живий двійник стояв у цю хвилину поруч неї?

Наче в тумані бачила Олена Мартинівна свою невістку і вперше за всі ці роки подумала, що Миколи, напевне, немає в живих і вони його даремно ждуть. І ще зрозуміла

мати, що сама Варвара давно про це знає, тільки не говорить. Вона і плаче так, як оплакують давне: не голосить, навіть не схлипує. Варвара давно вже тільки отак і плаче: дивиться кудись убік, над голови, і сльози, що повільно котяться по її щоках, схожі на важкі краплини поту, наче вона просто стомилася думати про своє горе...

Може, саме тоді, на кладовищі, й вирішила Олена Мартинівна, що треба їхати до Панаса. А через тиждень зібралася в дорогу. Спродала, а ще більше пороздавала усе нехитре своє майно. Було його не дуже багато, бо Макар Петрович на власне своє господарство завжди дивився крізь пальці. Навіть будинку собі не побудував, так і дожив свого віку в колгоспній хаті, колись відібраній у розкуркуленого. А що була вона завелика, займав тільки половину, другу віддав багатосімейному вчителю, який приїхав у Джерелівку після війни.

* * *

Осадчий, видно, зробив помилку, коли через тиждень поселився в тій хаті. Ніхто не знав, що він довго умовляв Олену Мартинівну залишитися в Джерелівці і синові доводив, що серед людей, з якими прожила весь вік, їй буде легше, що обіцяв оформити на засіданні правління передачу вдові у повну її власність тієї хати, де вона жила. Нікому не було діла до того, що, коли його все ж не послухались, не хто інший, як Осадчий, випросив у директора МТС «Победу», бо хотів по-людськи випроводити стару з сином на вокзал; і ніхто не чув, як він, прощаючись, кілька разів повторив:

— Може, передумаєте, то повертайтеся — все ваше останется за вами.

Осадчому і на думку не спадало, що потрібні свідки, бо він діяв за велінням совісті.

Зате люди, які з відомих причин намагались залишитися в тіні, настійно поширювали чутку, ніби новий голова ще задовго до приїзду Панаса погрожував Олені Мартинівні виселенням з колгоспної хати і ніби саме через те вона й викликала сина і поїхала з ним. Той факт, що Осадчий поселився в головиній хаті, наче підтверджував усе те і надавав поголосові крила...

На початку грудня присланий з району працівник прокуратури взяв з Довгалья підписку про невіїзд. Не могло бути двох думок: експертиза справдила підозру Осадчого. По селу, однак, пройшлося: експертиза прийняла за чисту монету те, що він у тих документах нафальшив, поки тримав їх у своєму сейфі...

Стара Брилючиха, котрій Довгаль доводився далеким родичем, вже з місяць і не днювала вдома. Зранку як повіється по сусідах, то вже тільки надвечір вертається, вщерть переповнена новинами та злістю. На цей час вона навіть забула про Вірку, бо енергія, яка йшла на щоденне дорікання їй, тепер знайшла інше і набагато ширше русло. Брилючиха була своєрідним сільським пресбюро, ошадкасою найсвіжіших новин. Вона щедро ділилася ними з кожним охочим, і їй відповідали тим же. Інколи, не встигши виговоритись за день, викладала свої скарби перед Вірою і, бачачи, яким жадібним вогнем загоряються доччині очі, ладна була (звичайно, тільки в ту хвилину!) простити їй усе: і провал при вступі в інститут, і заочне навчання, з якого все одно пуття не буде, і навіть те, що дочка затялась до сивої коси досидіти в дівках.

До Ганни сільські новини доходили з двох джерел і в настільки різному освітленні, що вона з часом просто махнула на все рукою. Спробуй тут добрати толку, коли, скажімо, вранці прибігає Брилючиха і одразу з порога:

— Драстуйте! Чули новину? Новий голова зняв з роботи бригадира третьої бригади, ну... бичка того клаповухого... Стешиного приймака...

— Кисленка? — підказує мати.

— Еге ж, еге ж, Кисленка!.. От тобі й на! Три роки годився на бригадира, а прийшов цей — і не годиться!

— Так йому й треба, а то він на своїм кутку мало не всіх молодичь обночував... Мотря його слізьми вся ізійшла, як тріска зробилась...

— Та-а... то люди брешуть! — зневажливо зауважує Брилючиха, — пустили поговор... Та Мотря од сухот такою стала... Хвора вона!

— А хто ж її в сухоти ввігнав, як не він? — резонно заперечує мати.

Ганна, сидячи з ногами на ліжку, удає, що читає, вона навіть намагається читати, але скрипучий голосок Брилючихи лізе їй лізе у вуха...

— Ой, гляди, Одарко, щоб до твого брата не добрався він! Скрізь своїх людей настановить!..

Увечері приходять батько і приносять ту ж саму новину: зняли з бригадирства Кисленка.

— Давно вже треба було його зняти,— каже батько, зосереджено нарізуючи хліб.— Ще Макар Петрович збирався, та все відкладав до осені. Молочан казав, що вже навіть кандидатуру підбирав, радився з ним за тиждень перед смертю.

Ганна не втручається в те, про що говориться в хаті. Як її не питають, то вона мовчить. Але думати і оцінювати їй не заборонено. «Хто ж тут правий? — питає себе Ганна.— Схоже на те, що батько. Видно, Осадчий таки знає, що робить...» Проте одразу згадується їй інше: «Знає, звичайно, знає! Вигнав Олену Мартинівну, а її хату собі забрав. Федорового батька ні за що ні про що під тюрму підводить! Ні! Може, Осадчий щось і правильно робить, але взагалі він людина несправжня...»

А втім, чого їй про нього думати, є кому думати і крім неї!

Кілька днів вона мало не затикає вуха, коли в хаті заходить мова про Осадчого. Батько розповідає, що новий голова запровадив на фермах суворий контроль за витрачанням кормів, і переказує його слова: «Щоб ні один грам не пропав!» Щось там ухвалили на правлінні про підготовку до сівби... Постановили за місяць упоратись з переробкою конопель... Батько людина легковірна — йому аби в господарстві був лад, інше його не обходить...

Сьогодні Ганна ходила до Варвари Савівни: може, в неї лишилась яка-небудь література од тих пір, як вчилася на агрономічних курсах? Застала її в хаті в городському халатику, підперезаному широким шовковим поясом, з розпущеним волоссям. У цьому вбранні вона на дівчинку схожа, навіть не віриться, що Ігор — а він уже в п'ятому класі вчиться — то її син. Варвара Савівна пошукала в шафі — у неї повна шафа книжок — і дала Ганні саме те, що їй треба. Потім за стіл всадовила, заходилася розпитувати про її діла, та одно — зітхала. Дуже вона засмучена і схудла так, що не пізнати. Та воно й ясно, від чого. Кажуть, що коли вперше, в сорок п'ятому році, побачила Панаса, то зомліла, бо він викопаний Микола, навіть на зріст такий самий. А тиждень тому вона ж знову бачила його...

По дорозі додому зустріла Гафію.

— Ти де ходиш? — кинулась та.

— В агрономші була. А що хіба?

Щось її штовхнуло: не договарювати всієї правди, бо не стільки вона в агрономії пробула, скільки після того з Юрком на вулиці простояла...

Після тієї першої їхньої зустрічі, коли Ганна — вона й досі не збагнула, з якої причини — так знітилася, бачились вони з Юрком ще кілька разів, і тепер Ганна вже не червоніла й не розгублювалась. Правда, часом ще плутала — то «ти» на нього скаже, то «ви», і він щоразу настоював:

— Чи я тобі дядько, чи дід, що ти викаєш?

Але взагалі Юрко набагато простіший, ніж Ганна про нього думала. Те, що він старший за неї, якимось не дуже їй помітно. Такий уже в нього характер наський, що забуваєш про це.

А от говорити з ним куди цікавіше, ніж з декотрими ровесниками... Чого тільки, спитай, не знає він, цей Юрко! Недаром увесь світ об'їздив!

І так уже повелось: трапиться він де-небудь на дорозі — і прощай, день!

Ось і сьогодні на Лойковім кутку поздоровкались і вже наче розминулись, аж Юрко гукає:

— Ти чого це, Ганно, тікаєш? Постій хвилину!

І вийшло, що ту хвилину навряд чи в дві години вкладеш. Ганна й нареготалася, і про море наслухалась, і знову реготала... І вже тільки тоді, як, попрощавшись, рушила з місця, відчула вона, що ноги в неї мало сказати замерзли — задубіли.

Зате настрої, не знати від чого, відчутно покращав. Зранку сиділа — над контрольною роботою мучилась; а потім, з полудня, почалось: гості й гості, гості й гості, і кожне з новиною, та знов про Осадчого, та про Кисленка, та про Трохима Порфировича... Так уже в Ганни від усього цього помутніло на серці, що хоч кричи. А тепер ось — мовби душею відпочила, бо Юркові до джерелівських пліток діла нема. Він наче й не в Джерелівці живе, а далеко-далеко звідси... Певне, того так і цікаво з ним говорити, того й не помічаєш — хвилину чи дві години простояла з ним.

А спробуй розкажи Гафії — і не втовкмачиш їй. Почне вигадувати всячину і обов'язково ж пристане: «Чи, бува, не закохалася ти в нього?»

Доведи їй, що вона не кохала і кохати нікого не збирається до кінця віку. Хоч кілок на голові теши — не повірять!

Ні, таки добре, що Ганна їй про Юрка не сказала! Але чого Гафія така стривожена?

— Що трапилось, Гафійко?

— Ех ти!. Федір тебе шукав-шукав...— І вона докірливо хитає головою, наче здогадується, де так довго затрималась Ганна.— Спочатку мене послав, щоб покликала, а ти ж десь льотаєш... Тоді удвох з ним до клубу пішли... Там ждали...

Гафія вперше так одверто заговорила з Ганною про Федора. А хто її вповноважував, хто дав їй право втручатись? Ганна насупилась:

— Чого йому треба від мене?

— Він завтра їде, хотів попрощатись.

— Куди? Надовго? — Ганна одразу ж забула, що вона має сердитись на Гафію.— Що він тобі казав?

— Та нічого... Вирішив в МТС на роботу стати, вивчитись на когось. Ти ж знаєш, як у них тепер удома — все переписано. Поки суд буде, ні до чого й торкнутись не можна. На світанку завтра піде в Рудяки, там і житиме до весни.

І забулась недавня розмова з Юрком, і розвіявся, як дим, гарний настрій... Якась дивна байдужість огорнула Ганну. «Ну що ж, хай їде...» Все одно нічим вона йому допомогти не в силі...

Після того вечора Ганна знову замурувалася в хаті.

Щось діялося в селі. Мало не через день засідало правління, прибували якісь комісії, їздили уповноважені... Батько час від часу попереджав, щоб його не ждали рано, бо він із стайні на збори піде...

Все те Ганна пускала повз себе, як щось стороннє, таке, що не має ніякого відношення до неї. Дальнім відгомонам доходили до неї чутки. Приїздив прокурор і вчинив допит Довгалеві. Такі перед ним обвинувачення висунув, що старий заточився, як вислухав. Проте, говорили, потім наче повеселішав: «Коли є,— сказав,— на світі правда, то вона спливе наверх, бо я ні сном ні духом нічого з того, що на мене валять, не знаю».

«Усе той Осадчий накоїв!» — зітхала Брилючиха, раз по раз навідуючись до матері, і Ганна ловила себе на тому, що й сама інколи думає так: в усьому він винен, він...

Грудень не щедрий на погідні дні. Мовби вичерпавши відпущені на рік запаси сонячного світла, природа в останній місяць одбувається короткими й здебільшого похмурими днями. Схоже на те, ніби вона спішить хоч абияк дотягти до триста шістдесят п'ятого, щоб швидше закрити старий і відкрити новий рахунок дням, а там уже черпнути й з нових сонячних фондів.

Тим часом, скориставшись з нестачі тепла, на землі порядкує зима. Снігу ще нема, але все частіше й частіше прокрадається по-пластунськи розвідниця-поземка... Вітер розбишакою бродить по вулицях: то нападе на перехожого — віддай йому одягу, й край! — то злодійкувато заберець в комин і нишпорить там, нахабно посвистуючи. Ніч, остаточно забувши і честь, і совість, заявляється десь о п'ятій — пів на шосту і не квапиться — наводить нудьгу десять, п'ятнадцять, сімнадцять годин... Ледве випровадиш її з хати...

І таке вже, видно, щастя у Варвари Савівни, що день її народження припадає саме на цю пору — на вісімнадцяте грудня.

Уранці Ігор, тільки-но схопившись з ліжка, підбіг і обняв її:

— Вітаю тебе, мамо!

— З чим? — здивувалась.

— А ти знов, як і торік, забула... З днем народження!

Вона міцно пригорнула його до грудей і поцілувала в колючу стрижену голову:

— Ах ти ж, розумнику мій! Я й справді забула. Добре, що ти нагадав...

Однак нічого доброго в цьому не було. Поки син, похалцем поснідавши, метушився по кімнаті, складаючи в портфель книжки та одягаючись, Варвара ще трималася, намагалась навіть бути веселою. Та ось грюкнули сінешні двері, в хаті стало тихо, і вона стомлено сіла на неприбраному ліжку.

День народження нагадав Варварі, що їй тридцять один рік. І вона подумала, що це якраз та зрадлива середина між молодістю і старістю, коли, залежно від того, що у людини на душі, терези ще вільно хитаються то в один, то в другий бік. Але так триватиме недовго. Мине ще кілька літ, і ці терези перестануть обманювати. Переважно на старістю, молодість нестримно підноситиметься все ви-

ще їй вище, аж поки зробиться зовсім недосяжною. Яке їй діло до того, чи Варвара зазнала її, чи ні?

Варварі не хотілося згадувати давнє. Заткане ще не розвіяним димом війни, стояло воно перед очима в неї, але його не можна було торкатися. Розворушиш ту вогненну гору, і знов обпалить душу, знову згнітить тягар невиплаканого горя... А Варвара тепер не мала права йому піддаватися, бо мусила думати, міцно думати. Треба було зазирнути в майбутнє, спробувати розібратися в своїх сумнівах, зважити усе і сто разів перевірити себе, бо мала вирішити найголовніше — як далі жити?

З від'їздом Олени Мартинівни обірвалася остання нитка, яка прив'язувала Варвару до Джерелівки. Десять років тому приїхала вона сюди з надією застати якусь звістку про Миколу і, хоч у неї й гадки не було залишатися тут, залишилась, чогось домагаючись. Чого? Може, чуда? Потім вона стала агрономом, і життя підхопило її, звалило на плечі стопудовий лантух турбот і, винісни на стромину, кинуло у кипучий коловорот невідкладних (у агронома інших не буває!) щоденних справ...

Тим і жила, з того черпала і радість, і журбу... Але було за цим і інше. Варвара весь час почувала, що в неї є родина і значить — вона не самотня в своєму нескінченному і, може, марному чеканні. Чим більше минало років, чим звичнішими ставали для неї слово «вдова» і саме вдовине життя, тим пристрасніше вірила вона в душі в якусь щасливу перемену.

І нараз усе це урвалося. За два місяці щезла родина, мовби її ніколи й не було, і... щезла, згасла разом з нею віра... Що ж тепер лишалось Варварі робити в Джерелівці? Може, краще було б поїхати звідси, поїхати, щоб не згадувати, не мучитись, не марнувати свого життя?

Але тут поставало інше: чи має вона право їхати, коли стільки роботи розпочато і не доведено до кінця, коли люди вірять їй, надіються на неї? Що вони скажуть, дізнавшись, що Варвара Савівна в цю напружену пору вирішила пошукати собі ліпшого місця? Звичайно, в Джерелівку пришлють іншого агронома, напевне, й кращого. Але як вона сама житиме десь в іншому місці, без цих людей, з котрими стільки років працювала разом? Хіба не приросли вони їй до серця, не стали близькими й рідними?

О дев'ятій годині Варвара, як і домовлено було, прийшла в контору. Осадчий вже чекав на неї. Покусуючи губу, читав якись папірці.

— Чого ж ви запізнюєтесь, Варваро Савівно? — кинув з докором.

— Сказано було на дев'ять.

— Хіба? А мені здалось — на вісім... Та гаразд, — він кинув їй на стілець, — берімось за діло.

Чи то він був роздратований чимсь, чи Варвара, заповнена своїми невеселими думками, не все як слід продумала, але намітки до плану проведення сівби, складені нею напередодні, полетіли шкереберть. Довелося знову сісти за них і почати мало не наново. За роботою і незчулась, як збігло півдня. Тоді кинулась, що на восьму годину призначила заняття агрогуртка, і поспішила додому — готуватись. Ігор збирався на вулицю і, коли вона зайшла в хату, стояв уже одягнений.

— Іди, іди, — не стала вона його затримувати (рада з того, що він їй не заважатиме), хоч треба було перевірити, чи виконав домашні завдання. «То я вже увечері, після гуртка», — втішила себе Варвара.

Але повернулась вона близько десятої, і син уже спав. На хвильку зазирнула до невеличкого, з вузеньким віконцем закапелку, де стояло його ліжко. Удень Ігор завжди здавався їй набагато дорослішим. Може, тому, що на зріст видався високим, в батька, і не по літах серйозним. Тепер його пухлі губи були по-дитячому відкопилені, як тоді, коли він прибігав жалітися, що в нього хтось іграшку одібрав... І чогось, Варварі такий жаль стиснув серце!

За вікнами тужно посвистував вітер, і від того ще порожнішою здавалась Варварі її тиха хата. Спати не хотілось. Читати? Ні, читати теж... У такий вечір сидіти б у колі друзів, гомоніти б, сміятися... Раптом Варвара згадала, що в неї сьогодні був день народження. Був і минув, нічим не відрізнений від інших днів, сірий і звичайний, як усі. А його хоч чим-небудь та слід було б відзначити, бо так і життя пролетить, і не помітиш, куди воно ділось... Вона обвела поглядом кімнату і гірко посміхнулась до себе: «Випити б самотою! Та ось же не додумалась — не навчилась досі пити...» І цієї миті згадала: патефон! Як вона могла забути про нього?

Варвара Савівна любила музику і у вільні вечори, під хороший настрій, влаштовувала собі маленькі музичні свята, слухаючи то Чайковського, то Глінку, то Лисенка. Почувала себе володаркою в своєму музичному царстві. Степовий і Гріг були їй щирими приятелями. Римський-Корсаков чарував її своєю «Шехерезадою». Могла на ці-

лий вечір запросити Гмирю або Козловського, і вони, де б не були, кидали все і прилітали в Джерелівку. І навіть Шаляпін скорявся одному лише помахові її руки. Низько прихилиючись, щоб не зачепити циліндром одвірка, переступав він поріг і, не чекаючи, щоб його просили, зачинав:

Вдо-о-ль по Пи-те-ерской,
По Тверской-Я-амской...

Варвара з давніх пір любила цю пісню. В ній буяла молодецька, свавільна й насмішківата відчайдушність, чулася нерозтрачена сила, яка шукала собі виходу. Але слухаючи її тепер, вона одно тільки що віддавала данину давнім своїм смакам. Було незручно виказувати свою вередливість, проте й критись довго Варвара не могла, і вона щиро зізнавалась уславленому співцеві, що їй сумно. І диво дивне, як хутко він проймався її настроєм! Одразу за цією Шаляпін зачинав рубінштейнівську «Персидську пісню».

Ах, если б навеки так было! —

в якомусь майже молитовному забутті, здушенням од глибокого хвилювання голосом вигукував співак, і Варвара на фоні тонкої арабески оркестрового супроводу чувся глухий стогін жадаючої душі. Цю пісню Шаляпін доводилось повторювати і вдруге, і втретє, і вп'яте. Він робив це охоче, бо вона йому, видно, самому подобалась. А Варвара забувала про все.

Ах, если б навеки так было! —

то завмирав, то скрикував тужливий голос, жалкуючи за чимось до пекучого болю жаданим, але недосяжним, і їй здавалось, що то не чиясь — її невтишима печаль звучить у серці артиста. Варвара інакше й не сприймала цю пісню. Десятки разів чула вона її, а так і не знала, про що в ній співається, бо на кожен звук відгукувався цілий рій власних слів і почуттів. З далекої далини виринала година першої зустрічі з Миколою. Він — у білій розстібнутій косоворотці — іде широкою Смуглянською вулицею, а вона стоїть біля хвіртки з Люсею Головіною.

— Хто це? — чомусь стрепенувшись, запитує Варвара у подруги.

Люся задерикувато сміється:

— Ех, ти... студентка! Повчишся ще один рік, то й мене, приїхавши, не впізнаєш!

— Чесно кажу, вперше бачу,— виправдується Варвара, хоч тепер обличчя хлопця вже здається їй знайомим. Десь вона бачила оці усміхнені очі, це вигоріле неприкаєне пасмо над засмаглим випуклим чолом... Але Люся раптом пригадує:

— Тю! Сплутала! Цього ти не могла знати. Його лише з півроку як прислали. На Смуглянці гірничим майстром працює...— І вона, підморгнувши, переходить на шепіт, бо хлопець от-от порівняється з хвірткою.— Правда, нічого, га? Ну, чого ти почервоніла?

Варвара й сама почуває, що у неї запалали щоки. Вона наче відводить очі, а все ще бачить його, бачить, і чомусь починає тьохкати серце...

Невже воно справді передчувало? Невже вгадувало, що мине один тільки тиждень, і цей незнайомий хлопець стане їй дорожчим за власне життя?

Якось вони до самого світанку проблукали в степу. Не помітили, коли й пролетіла ніч, а вже на сході почало зеленіти небо. Сріблястий, просочений місячним сьйвом туман поволі стікався у балку, і вона на очах перетворювалась на широку, бурхливу ріку. Варвара бачила, як все вище й вище здіймалися хвилі, як вони клубочаться, стинаючись одна з одною, і тільки дивно було, що не чути звичного плескоту й шуму води.

— Як у сні, як у сні...— шепотіла вона, припадаючи щокою до вологої од роси Миколиної сорочки. Перед ними у місячному мареві височів гостроверхий задимлений терикон. На чорному його тлі то тут, то там світлячками жевріли жаринки. І Варварі раптом спало на думку дивне порівняння:

— Глянь-но, Колю, глянь! Отой он терикон, правда, він схожий на голову богатиря з «Руслана і Людмили»? Пам'ятаєш, у Пушкіна? Йй-богу, схоже! Наче люльку палить, а в бороді жаринки...

Микола сміється, він дивиться не на терикон, а на неї.

— Біда мені з тобою, такою ученою!— І обнімає її, і цілує, цілує...

Ах, если б навеки так было! —

з невимовним болем, не криючись і не соромлячись своїх сліз, вигукує Шалаяпін і по паузі знесилено й безнадійно повторює:

Если б навеки так было...

Того вечора Варварі не хотілось починати з цієї пластинки: досить жалю і без неї. Проте вона, мов навмисне, лежала зверху, а вже обминути її не було сили. І, певне, на цьому й закінчився б Варварин іменинний вечір: заспівав би великий артист, і вона, беззахисна перед його мистецтвом, а ще більше перед своїм минулим, заплакала б та, наплакавшись, спати лягла б... Але зненацька хтось постукав у двері. Голка мембрани, яка от-от мала торкнутися борозенки звукової доріжки, здригнулася і зависла над чорним кругом.

— Хто там?

— Це я...— На порозі стояв Юрко.— Добрий вечір! Не перебив?

Варвара поклала мембрану на вилку і розгублено відповіла:

— Ні-ні, заходьте.

— Е-е-е... Так у вас, я бачу, знову... відлига! — чи то на смішкувато, чи то співчутливо зауважив Юрко.

Варвара, на мить одвернувшись, провела рукою по зволожених очах і силувано посміхнулася:

— То ще не відлига... Могла бути, але ви перебили...

— Ну, тоді в мене совість чиста,— голосно засміявся Юрко,— ще мені, диви, добре діло запишеться! — Поклавши на стіл книжку, яку взяв у Варвари кілька днів тому і оце приніс, він, усе ще сміючись, розстебнув гачки на комірі кітеля і сів на табуретку. Проте по хвилині спитав серйозно й заклопотано:

— У вас, може, що трапилось таке?

Тепер голос його звучав дещо глухувато, і в ньому чулася щира турбота. Варвара сама не знала, рада вона чи не рада з того, що він зайшов, але оця його дружня, співчутлива зацікавленість розчулила її. Сівши навпроти, вона заперечливо похитала головою:

— Ні, нічого не трапилось, усе, як було...

— А правду кажете? — недовірливо заглянув їй у вічі Юрко.— Ой, бачу, щось тут не те, не те!..

Варвара після того випадку, коли вона на одну мить прийняла Юрка за Миколу, довго не могла звикнути з тим, що він живе під одним дахом з нею, і, признатись, трохи побоювалась його. Не могла собі пояснити, від чого це йшло, але щось було в Юрковій поведінці, в його манері говорити, а особливо в погляді таке, що змушувало насторожуватись. У перші тижні вона здригалася кожного разу, коли випадало в снігах чи на ганку зіткнутися з ним,

бо частенько ловила на собі аж надто уважний погляд його зеленкуватих, баламутно-насмішкуватих очей. «Що він, прицінюється до мене?» — скипало в ній обурення. І хоч згодом вона переконалася, що таким же довгим, підкреслено уважним поглядом дивиться Юрко і на Ігоря, і на сусідського хлопчика Петю, і взагалі на всіх і на все, ця її настороженість довго не розвіювалась.

Лише останнім часом, особливо за той місяць, поки хворіла Панасівна, змінилось її ставлення до нього. Вона знала, що Юрко ночами висиджує біля матиного ліжка, а вдень то по ліки бігає, то в хаті прибирає, то варить. Одного разу, випадком визирнувши з вікна, Варвара побачила його біля хліва з дійницею в руці і здивувалась: «Невже ж то він і корову сам доїть?» Досі вона була певна, що біля худоби порається котрась із сусідок, і тому виждала, поки він вертатиметься, і, тільки-но рипнули двері, виглянула в сіни:

— Слухайте, Юрію, ви, може, хоч цю роботу довірили б мені?

Варвара не приховувала образи, бо скидалось на те, що він навмисне не хоче од неї допомоги. Але Юрко просто-душно відповів, що йому незручно було її турбувати, і навіть, здалося, знітився при цьому, аж Варвара пожаліла його й іронічно всміхнулась: «Сказано ж, що чоловіки до ста років дітьми залишаються!»

З настанням осінньої непогоди у неї помітно поменшало роботи, і можна було коли півдня, а коли й цілий день побути вдома. І вона, звичайно, постаралася звільнити Юрка від усіх «нечоловічих» клопотів по господарству, взявши на себе і доїння корови, і варіння страви. Проте ночами чергувати біля хворої він їй не дозволив. Був один тільки випадок, коли він уночі постукав до неї.

— Варваро Савівно! Варваро Савівно! — Голос у нього був якийсь незвично схвильований і переривчастий, і вона спросоння злякалась. Не знаючи, що б то мало означати, почала нараз отерплими руками натягати на себе ковдру.

— Чого вам треба?

— Варваро Савівно! Матері дуже погано! Зайдіть, якщо можете.

Накинувши халатика, вона вибігла в сіни. Схудлий, змучений безсонними ночами і тривогою за життя матері, Юрко в ту хвилину видався їй якщо не Ігоревим ровесником, то не набагато старшим за нього. «Та він же й справді на цілих чотири роки молодший за мене!» — подумала

Варвара, в глибині душі картаючи себе за те, що коли почувла його голос, казна-що уявила і злякалася.

Після цієї ночі Варвара, сама того не помічаючи, почала дивитись на Юрка зовсім іншими очима. Панасівна потроху видужувала, і він, повеселівши, став таким, яким був раніш,— грубувато-самовпевненим і насмішкуватим; часом заходив, як це в нього називалось, «поагітувати» сусідку і невтомно сипав жартами та веселими примовками. Але Варвара, слухаючи його, була певна, що оце безшабашне баламутство в нього поверхове, награне, що він навмисне виставляє себе таким, аби приховати від сторонніх свою зовсім не підходящу для моряка, по-дитячому ніжну душу.

Перед Жовтневими святами Юрко, з'їздивши на тиждень до Одеси, перевіз додому все своє майно.

— Вирішив заякоритися,— сказав він Варварі,— а то совісно: мати захворіють,— нема кому й води подати...

У Джерелівці знали, що Чулай прибув на півроку у відпустку. (За всі десять літ,— пояснив він,— зібрав, та в один пиріг!) Тим-то люди здивувалися, коли Юрко одного дня прийшов до контори з проханням надати йому роботу в колгоспі. Осадчий, звичайно, з радістю його прийняв, тим більше, що конче треба було замінити завгара, бо той надто часто прикладався до чарки. До того ж, Іван Остапович одразу й домовився, що Чулай візьме під свою опіку і колгоспний флот—два моторних і кілька весельних човнів.

Наввтра Юрко був уже в гаражі.

— Ну що, хлопці,— посміхнувся він, переступивши поріг завгарової комірчини, де на той час зібралися майже всі шофери,— приймете в компанію?

— Та вже ж, приймемо,— відгукнулось на те кілька голосів, а завгар, на чие місце заступав Чулай, уїдливо запитав:

— Як же тепер море без тебе буде?

— Море? Море— не жінка,— весело відрубав Юрко,— поскучає і висохне. Почнуть тоді на автомашинах по ньому їздити... Пойняв?

Ці його слова потім хтось, сміючись, повторив у конторі, і Варвара, слухаючи, теж посміхалася. Але на все село, може, тільки одна вона й розуміла, як важко було Юркові. При ній він ні-ні та й виказував, що в нього на серці.

— Ех, Варваро Савівно!— зітхне він, бувало.— Була в мене, як у Тимоша, одна душа, так і тієї тепер нема, на морі осталась...

Далі Варвара могла й не розпитувати. Її саму гнала з Джерелівки глуха й невиразна туга за шастям, яке пропливло повз неї, за молодістю, що не знати коли й пролетіла і тепер уявлялась далекою казковою країною, в якій вона колись давно жила чи не жила, але куди нема вороття. Що ж мусив відчувати він, зовсім недавно відірваний від тієї могутньої стихії, яка назавжди взяла його серце і стала дорогою, як саме життя?

Юрко часто розповідав про море, смакував морські терміни і весь ніби перероджувався при цьому. Варварі подобались його смішні історії. Часом навіть дивувалася з себе: «Невже це я сміюсь так весело й безтурботно?» Та його розповіді про море вона любила особливо. Вони хвилювали й манили. Слухаючи їх, можна було думати про своє, мріяти, вірити, журитись...

Але сьогодні Юркові не треба було приходити. Ось він сидить перед нею, недовірко похитує головою: «Ой, щось тут не те, не те...» А що вона може йому сказати?

— У вас, мабуть, щось цікавіше знайдеться...— зітхає Варвара.— А в мене?.. Що в мене може бути хорошого?

— Так-таки нічого? — хитрувато примружується Юрко. Очі його, як і раніше, націлені на неї, але їх вираз різко змінюється. Тепер вони стають якимись колючо-допитливими. «Я знаю про тебе більше, ніж ти сама про себе,— наче говорить він їй,— знаю навіть, що ти в цю хвилину мене боїшся... Ну, признайся, боїшся ж?» Варварі од цього погляду й справді стає моторошно, хоч вона й старається не вказати цього.

— Розкажіть що-небудь, Юрію, раз ви вже приїшли...

Але Юрко не спішить. Вигляд у нього такий, ніби він щось обдумує. Нарешті він рвучко підводиться з табуретки і, нараз повеселівши, вигукує:

— Та що розказувати! Ви, бачу, патефона зібрались крутити, давайте і я з вами послушаю.

— Ні, ні, нізашо,— схоплюється і вона з місця, мовби Юрко наміряється зазіхнути на якусь її святиню.— Зараз нізашо!

Наступної хвилини Варвара і самій собі не може пояснити, чого вона так кинулась. «Невже я дійсно його боюсь?»

За вікном то відчайдушно свистить, то тужно квилить вітер. Промерзлий куц, мов кішка, шкрябає шибку: «Пустити, пустити!»

«Нащо я його впустила? — думає Варвара про Юрка. — Останнім часом він надто часто заходить... Треба було сказати, що сплю, і не впускати... Якийсь він сьогодні не такий, як завжди... Чи то мені ввижається?»

У лампі стиха потріскує гніт, од піднятої кришки патефона на стіну падає чорна, схожа на гостре крило, тінь. Юрко зосереджено натоптує люльку і весь наче заглиблений в це. Проте чому в нього так тремтять пальці?

...Як усё те сталося? Варвара потім ніяк не могла згадати, з чого почалось — од того чорного гострого крила на стіні? Од куца, що бився за вікном? Чи, може, саме од Юркових пальців, які тремтіли дедалі помітніш і помітніш?

Іншого чогось особливого не було. Юрко, знову всівшись на табуретці, завів розмову про найбуденніші справи: про те, що для гаража потрібне обладнання, що при колгоспі слід побудувати ремонтну майстерню, що взимку шоферові доводиться сутужно, часом навіть важче, ніж морякові в морі.

— Ви знаєте, як буває взимку на морі? — одразу пожвавішав він, мовби та могутня стихія здалеку доплеснула до нього круту, запінену хвилю.

Але Варвара слухала не уважно. «Льодовий припай... Вісім балів... Пробоїна... Ватерлінія... Корма...» Вона думала про своє: треба було б не впускати його й лягти спати.

«Спати-спати, спати-спати, спати-спати», — методично й настійливо вистукували ходики. Намальований над циферблатом кіт удавав, що й він засинає. Але то був дуже хитрий кіт — з невсипущими рухливими очима, які ненастанно бігали у пророблених в жерсті прорізах. В нього, безперечно, була таємна змова з лякливою безконечністю цієї похмурої грудневої ночі, протягом якої самотніх людей обсідають невеселі думки, і з Юрковим голосом — рівним, теплим, заспокійливим. «Спати-спати, спати-спати, спати-спати», — набридливо радив маятник, а кіт (у його рухливих очиях жила друга — весела і лукава — душа цього безстороннього рахівника часу) переводив погляд з неї на Юрка, з Юрка на неї і змовницьки підморгував: «Не вір йому, не вір!» — «Кому не вірити?» — хотіла запитати його Варвара.

В неї туманіла голова. Думки перескакували з одного на інше, плутались, щезали й знов неслись, як пошматований вітром дим. Надворі розгулювалась непогода, і куш

за вікном все настирливіше шкрябав шибку: «Пусти, пусти!»

«Нащо я його впустила?» — знов подумала Варвара і раптом зрозуміла, що вона боїться не його, а себе.

Котик над циферблатом від того ще більш знахабнів. Тепер він наче кепкував з неї та все мружився і підморгував, підморгував... Щоб не дивитись на нього, Варвара щільно стулила повіки, і цієї ж миті, наче він тільки того і ждав, замовк Юрко. В тишу, яка нараз заповонила кімнату, набатно ударило: «Спать-спать, спать-спать». Варвара розплющила очі, Юрко дивився на неї тривожно й затуманено.

— Що з вами, Варваро... Савівно?

— Зі мною? Нічого! — вона струснула головою. — Просто пізно вже.

На порозі Юрко на хвилюк завагався. Варвара, стоячи біля столу, усім своїм еством гіпнотизувала його і гнала-гнала: швидше! Серце билось так часто й сильно, що аж у вухах дзвеніло. Нарешті Юрко зник у снігах, і Варвара полегшено видихнула: ну, все!

Було таке відчуття, ніби вона щойно уникла смертельної небезпеки. Непевно, мов по притрушеній снігом ковзанці, рушила до дверей, щоб накинути защіпку. Тепер усе! Але що це? Двері раптом попливли з-перед очей, защіпка вирвалася з руки, і на порозі знову виріс Юрко. Варвара відсахнулась і скрикнула здушеним, як уві сні, голосом:

— Гетьте! Гетьте!

Юрко тримав її за руку, за ту саму, якою вона хотіла піймати защіпку.

— Не гоніть мене, Варваро! — зеленкуваті його очі проникали в саму душу. Десь за спиною — вона це ясно бачила і чула — бився об шибку промерзлий кущ, барабанно бухав маятник, а над ним біснувався, підморгуючи, котик. Варвара заточилась і, боячись, що вона от-от упаде, з останніх сил відштовхнула Юрка:

— Гетьте звідси, бо я кричу!

Але вже підломлювались ноги, і рука безсило зісковзнула з Юркового плеча; якась дивна байдужість сковувала тіло, і воно ставало легким і невагомим, мовби порожнім... «Куди це я лечу? — хотіла збагнути Варвара. — Ах, то ж він підхопив мене й несе... Чому я не кричу? Що він надумав, цей скажений? А втім... Чи не все одно? Я сама вина». Юрко цілував її в шию, в щоки, в губи...

Першим почуттям, яке прокинулося в ній, був подив.

Мало вголос не спитала: «Де я?» Солодкий, запаморочливий туман ще колихався в голові, виповнював усе її ество, але вона вже знала, що він от-от розвіється. «А що буде по тому?»

Це попервах подумалось якось звіддалік, наче й не про неї йшлося. Та за мить підійшло впритул, обпекло страхом: «Що буде по тому?!»

Од страху Варвара й витверезіла. Побачила біля себе чужу скуйовджену голову: Чужа важка рука давила на груди і заважала дихати. «Ну, от все й скінчилось...» — промайнуло розгублене й невиразне. Було незвично порожньо в думках, у серці, в усьому тілі, і вона сама до ладу не розуміла, що саме скінчилось. Пригасаючи, блимала лампа, і гостре крило на стіні ворушилось, мов живе. Раптом Варвара на чорному його тлі побачила Миколин портрет. Снолик пшеничних колосків скорботно хилився над ним, а Микола, нічого того не бачачи, на повен рот сміявся... «Ось що скінчилось», — нарешті дійшло до свідомості, і Варвара втомлено й приречено подумала: «Більше мені тут залишатись не можна... Тепер уже необхідно їхати звідси!»

Скинувши з грудей Юркову руку, Варвара звелася з подушки й сіла. Сльози, підступивши до горла, душили її.

— Забирайтеся геть! — несподівано для самої себе голосно скрикнула вона, забувши, що в сусідній кімнаті спить Ігор і він може прокинутись.— Чого вам ще треба від мене? Ненавиджу! — І заплакала.

15

Віра була до краю здивована, коли мати ні з сього ні з того вирішила справити їй нове пальто. У першу мить це настільки її ошелешило, що вона, не втримавшись, запитала:

— Чого це раптом? — У голові тим часом промайнуло: «Може, мені від того зубріння вже почало приверзатись?»

Але то, видно, була справжнісінька ява, бо мати — вона щойно вбігла з вулиці — кинулась відмикати скриню і, коли замок піддався, перехилилась, пірнула в неї на саме дно, в той куток, де лежать гроші.

— Чого ж ти вовтузишся? — долинув відтіль її громовий, наче з льоху, голос.— Поки ти взуєшся, там усі до одного розберуть!

«Що ж, коли б люди все знали наперед, то в світі й чудес не траплялося б»,— подумала Віра і, швиденько убравшись, побігла з матір'ю до крамниці. Тепер і їй уже не терпілося скоріше побачити на собі те нове пальто, поки мати не передумала та поки люди не розхапали...

А тут іще, як на зло, тільки-но вийшли за ворота, одразу побачила попереду Ганну. «Це ж, певне, й вона туди!»— вирішила Віра і наддала ходи.

Втім, Ганну Віра обігнала швидше, ніж сподівалася, бо та невдовзі порівнялася з Кузьмою Парфеновичем і спочатку пішла повільніше, а потім і зовсім стала з ним: видно, старий захекався. Тепер Віра навіть пожаліла її, бо знала, що для Кузьми Парфеновича байдуже — випущено тебе з школи чи не випущено: де не стріне колишнього учня, обов'язково окликне, мов з журналу вчитаче: на привище й на ім'я — і почне розпитувати, як живеш, що робиш і що думаєш робити... Не сподобається йому відповідь — покартає, а то й вилає... «Бідна Ганна! — посміхнулась Віра.— Гляди, ще й двійку їй вліпить!» Сама вона, проходячи повз них (а стояли вони на видноті, біля клубу), пригнулась і сховалась за матір'ю, щоб Кузьма Парфенович не впіймав її у свої «мікроскопи» й не погукав, бо, вже не кажучи про те, що ніколи зупиняться, треба ж мати що відповісти йому на оте «Що робиш та що думаєш робити?». Колись він вважав її доброю ученицею, ставив п'ятірки з ботаніки та біології... Та ось же, нічого з тих п'ятірок не вийшло...

За пальтами, як виявилось, ніхто не бився. В крамниці, правда, товклося чимало покупців, але цікавились вони здебільша іншими товарами. Через півгодини Віра вже поверталася додому в новому пальті...

Однак без пригод не обійшлось.

Тільки-но переступивши поріг, мати й дочка одразу кинулись до прилавка, і тут у Віри очі розбіглися. Пальт висіло аж цілих дев'ять штук: двоє сірих, троє коричневих, троє синіх і одне яскраво-зелене, як пірце молодій цибулини: глянеш, так одразу й слинка котиться. Останнє їй якраз не дуже сподобалось. Але з тих інших яке найкраще? — розгубилась вона. Брилючиха ж, навпаки, полічивши пальцем пальта, насупилась і з докором кинула:

— О! Хіба ж я тобі не казала! Убираєшся, як графиня... Десятеро ж їх було... Саме найкраще їй забрали!

— Таке ж от сіре і взяли,— стримуючи посмішку, зауважила чорноока вертлява продавщиця Мотря, котра вже

чий-чий, а тітчин Секлетин характер вивчила. Вона знала, що стара нізащо не повірить, і та справді зневажливо буркнула:

— Скажеш ти мені, таке ж!

— Чи мені забожитися?

— Божись не божись, все одно збрешеш,— сердито відмахнулась від неї стара і штовхнула під лікоть дочку: — Ну, то як? Будем з цього мотлоху приміряти чи додому підем?

Мотря тільки пирснула, затуливши долонею рота, бо все розігрувалось, як по нотах; а у Віри нараз зайнялися щоки. Вона змалку не любила їздити з матір'ю на базар або ходити з нею по крамницях. Мати обов'язково щось таке бовкнуть, а ти стій вибирай, що ліпше: крізь землю провалитись чи слухати, як з неї кепкують. Ось же й тепер Мотря навмисне не відходить од пальт, хоч вона за прилавком одна, і з усіх боків її шарпають: те подай та це покажи. Йй просто цікаво послухати, що ще такого розумного скаже Брилючиха, коли вже оці дорогі,— на вісімсот шістдесят дев'ять карбованців! — пальта для неї мотлох.

Віра насуплено одвернулась, думаючи, як би швидше вибратися звідси, але мати сіпнула її за рукав:

— Очима, очима дивись, а не задницею! Я за це добро гроші платитиму!

І, певне, Віра таки вискочила б за двері, та от же ж пальта, пальта! Вони манили й притягували, як магнітом, і одійти від них було понад її сили. До того ж і мати підступили ближче до діла:

— Ну, то яке на тебе дивиться? — спитала вона, і голос її в цю мить здався Вірі трохи м'якшим.— Я оте зелене взяла б.

— Зелене? — Віра завагалась.— Чогось воно мені як для папуги.

— Я в городі бачила — ще в зеленіших ходять...

— Так то ж у городі!

— А як тобі доведеться в городі жити?

Віра недовірливо глянула на матір: чи не надумали вони чого?

— Я і в городі його не наділа б... З таких і там сміються...

— І нехай! Тобі яке діло? — рішуче відрубала Брилючиха, роздратована доччиною неподатливістю.— З голого сміються, а одітому байдуже!

Скидалось на те, що в неї і справді був якийсь потаємний план, і в ньому зелене, чисто городське пальто посідало неабияке місце, бо, виждавши трохи, вона знову штовхнула Віру під лікоть:

— Ну, чого ж ти мовчиш? Брать його?

В її голосі чулося нетерпіння. Але й у Віри вже увірвався терпець: чи воно до неї прилипло, те папужине пальто?

— Не хочу я цього!

— Не хочеш, то я тебе й питать не буду! — ступила Брилючиха ближче до прилавка. — Ану, Мотре, дай сюди оте зелене.

Віру це мов ножем різонуло по серцю: «Що ж воно, справді, діється — мені те пальто носити чи кому?»

— Не надіну я вашого зеленого! — крикнула вона. — Даремно тільки гроші потратите, а я нізащо не надіну!

Скрізь, де збирається десять-п'ятнадцять чоловік, обов'язково знайдеться кілька охочих послухати: ану, як у людей сваряться — так само, як у нас, чи інакше? Тим-то Віра з матір'ю одразу опинилися в тісному колі цікавих. Але то був ще тільки початок, бо саме на цю хвилину нагодився Кузьма Парфенович...

Учитель, з порога привітавшись до всіх, зняв і протер хусточкою свої «мікроскопи» і знов настромив їх на хрящуватого носа.

— А-а-а! Брилюк Віра! — примітив він свою недавню ученицю і попрямував до неї. — Та й ви тут, Секлето Влаівно, добридень!

— Добридень! — буркнула Брилючиха крізь міцно ступлені губи, та так, що у Віри аж похололо всередині. Краєм ока вона бачила, яким пекучим поглядом націлилась мати на вчителя, а це нічого доброго не віщувало. У неї не було сумніву, що зелене пальто відступило тепер на десятий план. Ще б пак, мати давно збиралась поквитатися з учителями, а тут — та ще під який настрій! — нарешті трапилась нагода.

Відтоді як Віра, провалившись на вступних екзаменах, ні з чим повернулась додому, Брилючиха усіх без винятку вчителів обзивала обманщиками й дармоїдами. «Я ще, чекай, до них доберуся, — нахвалялась вона, — минеться їм той празничок — дармовий хліб їсти та людей з пуття зводити!» Тепер же виникла реальна загроза, що вона таки спробує «добратися».

— Собі щось купуєте чи дочку приодягти надумали? — тим часом, як і годиться при зустрічі зі знайомими людьми, поцікавився вчитель.

І краще було б йому цього не торкатись, бо Брилючиха, котра саме прикидала, за що б їй учепитись, одразу ж, розправивши плечі і випнувши груди, презирливо скривилась:

— Отож! Є коли про себе думати! Понадіялась на вас, що в люди виведете її, а тепер от сама мушу!

То був виклик на словесну дуель, кинутий до того ж з явним лишком пристрасті, і Кузьма Парфенович це зрозумів. І хоч крамниця навряд чи уявлялась йому найкращим місцем для дискусій, він не мав права відступати, та вже й пізно було.

— Я... — дещо спантеличено почав він. Але Брилючиха не збиралась чекати, поки цей «обманщик і дармоїд» щось їй скаже.

— Хіба ж то не правда? — перебила вона, тільки-но учитель розтулив рота, і уп'ялась колючим поглядом в товсті скельця його окулярів. — Всучили бомажку та й умили руки!.. Тістат називається! А з ним куди не поткнешся — дулю під ніс тичуть... Ет!.. Така йому, видно, ціна — вашо-му тістатові.

Коло, яке вчитель, зайшовши, прорвав, тепер знову тісно зімкнулось, ще й потовщало вдвоє. Біля прилавка не залишилось ні душі.

— І то правда, хоч би не обманювали! — почувлись глоси.

— Краще вже тих атестатів і не видавали б!

— Нащо по десять років учитись, однаково ж далі ходу нема!

Видно, ця тема хвилювала всіх, але більшість усе-таки була на боці вчителя, бо як розібратись, то хіба він відповідає за те, що хтось не прийнятий в інститут? До того ж Кузьму Парфеновича знало і поважало все село, і людям статечним і стриманішим було просто соромно перед ним. На крикливих бабів дружно накиннулись:

— Та чи не совісно вам отак горлопанити! Чого обступили чоловіка?

— Хто тобі винен, що твоя Вірка на екзамені сіла?

— Хай би вчилась краще!

— Циг'йте, дайте я докажу! — перекиваючи гамір, крикнула Брилючиха.

— Справді, дайте людині сказати, що вона хотіла,— заступився за неї і Кузьма Парфенович. Але тут вихопилась Віра. Зблідла, з запаленими люттю очима, підскочила вона до матері:

— От іще одно слово скажете, і я не знаю, що я зроблю!

Її пік сором і за себе, і за матір, і за оцих дурних бабів, які полізли не в своє діло, аби язиком поклепати, і з того, як тремтіли її стиснуті кулаки, було ясно, що вона справді готова хтозна-що вчинити. Кузьма Парфенович торкнувся рукою її плеча і докірливо похитав головою:

— Е-е-е, так не годиться!

Що ж до Брилючихи, то вона, глянувши на дочку, до того злякалась, що миттю вирішила дати задній хід:

— Ось... дивіться! — скрушно зітхнула вона, звертаючись знов-таки до Кузьми Парфеновича. — Іншої подяки від неї і не жди.

Тепер вона наче забула, що збиралася поквитатися з «дармоїдом». Та й через кого все почалось, як не через оцю кляту дівку? Зелене пальто тим часом вернулось на своє місце, і стара поскаржилась вчителєві:

— Думала, пальто їй справляю, щоб як у людей, так вона ж хіба цінить? Поки стяглася на нього — гроші ж які, вісімсот шістдесят дев'ять рублів! А прийшли, кажу їй: візьми оце — носа верне, оте — не до губи! Е-е-ех, діти тепер пішли!..

На тому, власне, й закінчився перший етап історії з купівлею нового пальта (другий розіграється через кілька днів). Віра приміряла одне, і друге, і третє, а четверте (як на зло, саме зелене!) прийшлося якраз, — мовби на неї його й шили. Віра і опиратись уже не стала: хай це, аби швидше! А мати аж засяяла од радості. Вона ще, правда, повертіла її перед собою і так, і так, перемацала і верх, і підкладку, подмухала на хутро і заглянула під комір — чи не викриє де ганджу — і нарешті, постоявши та подумавши, сказала:

— Що ж, як нема з чого вибирать, то бери, що дають.

На материній мові це означало: ліпшого пальта і за три тисячі не купиш.

І Віра, ледве діждавшись цього присуду, схопила свою фуфайку під пахву і — мов з окропу — вискочила з крамниці.

Був уже кінець грудня, а зима не йшла і не йшла. Після перших морозів, що вдарили наприкінці минулого місяця, раптом потепліло, і вулиці знову розкисли. Куди вже через який час згадав мороз, що грудень — то його законний місяць! Повернувся, скував калюжі, вистелив дороги ко-струбатим грудням... Але то все-таки була пізня осінь, а не зима...

Десь вона блукала поблизу. Здавалось, не далі, як з околиць Джерелівки долинає запах її снігів, подих її метелиць. От-от завие вона вітрами, закружляє хвищею, справить, витанцювуючи під скажені посвисти, своє новосілля, а стомившись, приляже на білій постелі спочити до нового гучного свята, до часу, коли знову, сп'янівши, кинеться шматувати свої подушки...

Ганна не дуже любила зиму, бо набридала вона холодами, а ще більше — частими гнилими відлигами, а от початку зими дожидала завжди з нетерпінням.

Настання кожної нової пори року обіцяло щось нове, незвідане, народжувало якісь неясні поривання, огортало невимовною тривоگوю, од якої завмирало серце. Чи долине з Дніпра осінній журливий гудок пароплава, чи з степу приглушений шурхотом поземки гуркіт грузовика, — і вже уява малює дороги, дороги без кінця і краю, і ваблять заворожені далі, і чуються з тих далей манливі погуки... Не вухо, а схована в грудях струна вловлює ті неясні звуки і відгукується тихим бринінням, і чомусь хочеться то безтурботно сміятись, то плакати в передчутті казкового щастя.

Цьогорічну зиму Ганна зустрічала не так, як завжди. Бачила себе на роздоріжжі серед степу: наче зібралась вона в дорогу, а вийшовши, забула, куди йде.

Мати вже кілька разів підступалася з розпитами: чого то Ганнуся день при дні в хаті сидить? Змарніла он як!

— Хіба ж ви не бачите, яку силу всякої всячини треба перечитати? — показувала Ганна на стос книжок на столі. — Скільки до тих заліків лишилось, а все ж це треба вивчити!

Коли мати на хвилину виходила в сіни чи в двір, підбігала до дзеркала: чи справді змарніла? З-за жовтуватого, місцями подряпаного скла, наче з іншого світу, дивилась на неї чийсь великий на округлому обличчі, сумні очі. «Чого ти сумуєш, дівчино? Ти ж наче й красива... Кругло-

вида, брови в тебе чорні, ніс рівенький, невеликий, коса гарна. Губи... Ану, оближи їх! Що ж, губи як губи. Казав Юрко Чулай, вередливі... Та нічого подібного! Звичайнісінькі. А от лоб... Лоб у тебе високий, вищий, ніж треба... Може, розумною, вченою будеш?»

Дівчина в дзеркалі кривиться в посмішці.

«Не віриш? Ну й сиди собі в своєму дзеркалі, як ти невіра!» — махає рукою Ганна і одвертається...

Мало не щодня буває котрась із дівчат. То Віра забіжить по книжку та заодно і якоюсь новиною поділиться, то навідається Катя Лаврусь. Катерина приходиться надовго.

— Як я так далеко живу, то вже за одним разом одбуду за цілий тиждень! — сміється вона, а прощаючись, клянеться, що тепер хай Ганна її й не жде, поки сама не вибереється до неї. Бо де ж то видано, щоб одна, як панія, сиділа собі вдома, а інші били ноги та рвали чоботи, бігаючи по гостях!

Найчастіше ж буває у Хмільченків Гафія — чи не щовечора забігає на хвилинку. Третій тиждень ходить Гафія терти коноплі і з бригадного двора біжить спершу до Ганни, а тоді вже додому. На Гафії фуфайка, спідниця, хустка — все обтикано кострицею. Перед тим як увійти в сіни, вона старанно обтрушує її долонями, інколи навіть віником обмітає, проте щоразу, ставши на поріг, скаржиться:

— Хіба ж її, бісову, витрусити? У печінки — і в ті в'їлася!

Од напруги обличчя Гафіїне рум'яниться, і від нього, всупереч сердитим словам, віє безтурботною радістю. Взагалі вона щаслива, ця Гафія, — вміє жити не задумуючись, не сумуючи. Ось прийде додому — гора роботи жде її. А через годину-дві, гляди, біжить уже дівчина до клубу, бо як же — танці там, а то й кіно... Такі вже в неї руки, в цієї Гафії, блискавки — не руки! Скільки не нагорни перед ними роботи, перемелють, перемелють і знов вільні.

...Зранку дрібно сівся сухий сніжок. Вітер не давав йому влягтися — ганяв і ганяв його сипучими хмарками понад самою землею. Ганна раз по раз підбігала до вікна: чи вже забігла дорога? Де там! Стирчить темне промерзле груддя... Тільки в борознах колій подекуди видно сируваті смужки перемішаного з піском снігу... Так було, аж поки надворі стемніло. І ось тепер влітає в хату Гафія, біла-біла з голови до ніг.

— Ганно! Тітко Одарко! Сніг!

Вона й забула про кострицю, яка і «в печінки в'їлася», і не те що не оббиває її, а поворухнутись боїться, щоб сніг не струсити.

— Гайда на вулицю, Ганько! — збуджено гукає Гафія. — Чи ти не бачиш? Сніг же, сніг! На ось, помацай! — Вона підбігає до стола, хапає Ганнину руку. — Ну, мацай, поки не розтанув.

Мокрий, холодний Гафіїн рукав обпікає гарячі Ганнині долоні. Тільки де ж він, той сніг? Обтикана кострицею ватянка, а особливо хустка, сьогодні зовсім недбало пов'язана на Гафіїній голові, вкриті дрібними-дрібними крапельками, наче до них поприлипало розсипане намисто.

Гафія зриває з гвіздка Ганнине пальто.

— Вдягайся! Швидше!

Але Ганні на вулицю ніколи бігати. Хіба Гафія не бачить, скільки тої зубрячки лежить на столі? Через місяць на сесію їхати, хто зна, як вона й управиться!..

Ганна говорить, а сама дивується: «Чого я брешу? Сто разів управитись можна. Бо як же встигають ті, що і працюють, і вчаться?»

Гафія наполягає:

— Так хіба я тебе на всю ніч виманюю з хати? Ходім хоч на хвилину десять!

Ні, вона таки щаслива, оця Гафія! Очі в неї горять, в кожному русі її доладно збитого тіла стільки енергії, що, здається, мертвого може розторсати. Відки те все береється? Може, тому Гафія така, що нічого не гнітить її, що вона задоволена тим, що має, і не прагне більшого? Не було змоги вчитись, взяла й кинула після сьомого класу. І — живе, без атестата зрілості, без середньої освіти — живе! Хіба це десь стало їй на заваді? Навпаки! І знову озивається вражене Ганнине самолюбство: «Навпаки, Гафію більше поважають, з нею радяться, як з рівною...»

Гафія, поправивши на голові мокру хустку, безнадійно махає рукою.

— З тобою хоч і не зв'язуйся — все проспиш! — Потім уже з порога перепитує востаннє: — Йдеш чи ні? Ні? То я пішла!

Через кілька годин розгулюється хуртовина. Схилившись над столом і встравивши очі в книжку, Ганна ніби крізь сон чує її посвисти й завивання. Інколи під натиском вітру сухо потріскують ворота, і тоді мати схоплюється з ліжка й підбігає до вікна: чи не йде батько?

Ганна теж хвилюється — батько ніколи пізніш як у вісім чи пів на дев'яту не приходив. Коли знав, що затримається, попереджав. А тепер ось уже одинадцята, а його нема. Що там могло трапитись?

Мати раз по раз тихо зітхає. Може, коли б Ганна хоч на мить одірвалася од книг, вона заговорила б до неї: за розмовою не так би волоком тягнувся час. Та дочка сидить над підручниками, щось, видно, заучує, і мати не те що слово сказати — поворухнутися зайвий раз боїться, щоб не зарипіло ліжко.

А тим часом Ганна нічого не заучує, вона навряд чи й підручник бачить, хоч і втупилась у нього очима. Сидить, відсторонена від усього, заціпеніла... Те, у що Ганна зараз заглиблена, скоріше не думка, а почуття, як туман, безформне, але невідступне скімляче почуття, що вона живе не так як слід. Воно поселилося в ній давно, Ганна вже й не згадає — на острові чи ще раніш. Але тоді вона ще мала владу над ним, могла, коли хотіла, заглушити його, загнати в далекий куток. А зараз воно не підкоряється її волі, зараз не вона над ним — воно над нею панує. І Ганна слухняно піддалася йому й не пробує вже виборсуватись. От якби можна було за одним махом усе переінакшити!.. Але як ні з сього ні з того переінакшити усе? І на щоб, на щоб саме?

Це треба було зробити на початку вересня чи й ще раніше — в серпні, поки не розпакувала чемодана. Тепер, якби знялася й поїхала, ніхто й не зрозумів би її. Хотіла учитись — учишся. Яка різниця — очно чи заочно? Мріяла стати агрономом — будеш агрономом! То чого тобі ще треба, чого забракло?

А Ганна знає — чого. Тепер напевне вже знає. Вона збагнула це зовсім недавно. Раптом виявилось, що всі ці роки, думаючи про те, що робитиме після школи, вона у навчанні в інституті бачила не тільки і не стільки засіб здобути професію; її передусім вабила романтика студентського життя, вабили негаснучі до світанку вікна студентського гуртожитку, весела колотнеча інститутських коридорів, мрійливі нічні мандри по затихлому місту... Скільки пісень про те складено, скільки книжок написано! А ще ж що не літо приїздили на канікули джерелівські студенти й щедро виливали своє захоплення. І Ганна марила все це навіч побачити й спізнати, інакше й не мислила свого майбутнього. Врешті-решт, їй, нехай і не стала вона студенткою, бракувало самого міста з його високими будинками, бульварами,

трамваями, з його пам'ятниками й іншими дивами, про які отут, у Джерелівці, хіба що почувеш. А ще більше за це (хто, крім батька й матері, візьметься проти цього сперечатися?) бракувало їй тих кількох років самостійного, вдалині від домівки, життя, без яких немислимо стати дорослою.

Ну, ось вона тепер зветься студенткою; виконує контрольні завдання, готується до зимової сесії... Студентка! А сидить, як сиділа, вдома, на утриманні батьків. І сидітиме, поки вивчиться, та ще й по тому, як закінчить технікум і піде працювати, сидітиме, якщо залишиться при батьках...

Втім, працювати вона й зараз уже мусить: заочниця ж бо! Позавчора зустрілася на вулиці з Кузьмою Парфеновичем, так той найперше про те й запитав: «Де працюєш?» А тоді строго вичитав: «Раз не робиш ніде, то, виходить, чуже місце в технікумі займаєш, бо заочне навчання придумане для тих, хто працює!..»

Але він міг і не картати її, Ганна сама давно мучиться тим. В анкеті для технікуму написала — «колгоспниця», і там повірили, а вона за цих два місяці, й мимо йдучи, не зазирнула на бригадне подвір'я. Днів кілька тому звала її Гафія коноплі терти — то мати не пустила. Та, по правді кажучи, Ганна й сама не дуже поривалася. Уявила нараз Осадчого (Гафія каже — щодня навідується): прискаче підстрибом, як тоді — на трибунку, пробіжить повз терниці: «Ну, як, жіночки, діло движеться?» Або щось інше таке скаже... От якби Макар Петрович був живий!.. Вона — півслова скажи він їй — у вогонь пішла б!

Батько приходив десь уже близько півночі. Довго тупає в снігах, обмітаючи сніг, нарешті переступає поріг. Мати кидається до нього:

— Лишенько! Та ти ж мокрий увесь!

— І то правда, не сухий, — невесело жартує батько. Голос у нього хрипкий, простуджений. — Може, в хаті води нема, то я ось приніс... у чоботях...

Видно, батько й справді набрав у чоботи води, і од неї розмокли задники, бо він довго не може роззутися; з почервонілого від натуги обличчя котиться піт.

— Тьху! Лиха б його година спіткала! Казав же я, що ті задники картонні!

Він знову щосили налягає на чобіт і знову, відчувши, що задник прогнувся, з досади спльовує.

Ганна нахиляється.

— Дайте я, тату, стягну.

— Та... роби своє...— м'яко відсторонює її ліктем батько.— Тобі потім і за два дні рук не одмити — зі стайні ж я...

Ганна покірно відходить, знову сідає за стіл, та на підручники і дивитись не хочеться. «От і тато за білі мої ручки вболівають... Бояться, щоб, боронь боже, не перетрудилася дитина, одмиваючи їх...»

Батько в кухоньці про щось тихо розповідає матері. До Ганни долітають тільки окремі слова. Йдеться про острів. Хтось їздив туди по силос. «Там, мабуть, вітер скажений,— думає Ганна,— голі промерзлі дерева і біла пустеля під ними...» Вона пробує зосередитись: «Вузькорядна сівба має великі переваги...» Треба перегорнути сторінку, щоб довідатися, в чому ці переваги, але з кухоньки чути батьків хрипкий голос: «Хто ж його знав, що там ополонка!»

Так ось чого він мокрий прийшов! Ганна зривається з стільця:

— Тату! Ви що — в ополонку вскочили? — скрикує вона схвильовано. Батько дивиться на неї насмішкуватими добрими очима.

— Чого так злякалась? Бачиш же — виліз!..

Ні, він таки має її за дитину!

Коли в хаті гасять світло і затихають голоси, хурделиця підступає ближче. Вона наче проникає крізь стіни і натужно вие над головою, розгульно посвистує і улюлюкає, когось з презирством висміюючи й женучи. Кого вона висміює? Кого з таким завзяттям жене світ за очі через усе село, через Ганнину хату, через Ганнине тривожне серце?

Сон не йде. На який бік не лягай, як не кутайся в ковдру, хоч під подушку лізь — пропав сон!

— Бам! Бам! Бам! — б'є хтось над вухом об залізну рейку. Це на бригадному дворі дід Максим дзвонить у свої куранти. А здається, та рейка висить над ліжком. Видно, вітер, з того боку, з Дніпра вітер... «Батько в ополонку провалився, а прийшов додому й посміхається: «І то правда — не сухий...» «Вузькорядна сівба має великі переваги...» «Цікаво, які то переваги? Треба було перегорнути сторінку і подивитись...»

Думки, як сніжинки, сіються, вихряться, дрібні, невловимі. За їхнім мерехтінням важко вхопити те головне, що не дає спокою. Ганна розплющує очі. Хата залита рівним сірим світлом — наче прозорим туманом. Так буває перед світанком. Але ще ж ніч — стрілки годинника показують

пів на четверту. «То, певне, від того, що сніг випав». Ганна підводиться і, підбгавши ноги, закутується в ковдру. «Все одно не засну, то вже краще сидіти!» Батько хрипко дихає і бубонить щось крізь сон. Ганна дивиться, як він важко перевертається з боку на бік, мовби звалює з пліч важеного лантуха. Обличчя в батька серйозне й заклопотане. «І спить, а все наче на роботі,— прохоплюється в неї,— а мені ось не спиться...»

Раптом дрімотна каламуть розвіюється. «Дуриш ти себе, от що! — вривається думка,— в піжмурки граєш з собою! Ти не хочеш, маючи середню освіту, братися за чорну роботу,— у цім вся суть!»

Це приходять начебто іззовні, різке й категоричне, мов вирок, і в Ганни у першу мить зринає потреба заперечити. «Дурниця! — рішуче відмахується вона і виставляє на свій захист неспростовний, як їй здається, доказ: — Чого ж я досі не кинулась? За півроку ні разу й не здумала про те...»

Але греблю вже прорвало, і вивернутись не вдається. За першою хвилиною, що наскоком протаранила її, налітає друга, така ж різка й невідпорна: «Не здумала, бо не хотіла над тим задумуватись, бо заколисала себе. Носилася зі своєю середньою освітою, як той з торбою! Не для себе місця шукала, а п'єдесталу для неї!»

«Отак-таки й п'єдесталу! Ха!»

То було вже явно через край. Та не дуже й вдало. Від цього Ганна, напевне, могла відборонитися, бо ніякого їй п'єдесталу не треба було й не треба. Просто так склалося... Вона залюбки пішла б на будь-яку роботу, коли б не...

«Коли б не Осадчий? Так?»

«Припустимо! Коли б не Осадчий! То й що?»

Та, мабуть, Осадчого зачіпати не слід було, бо тут у проміну ринула нова хвиля: «А що тобі до Осадчого? Чого ти ждеш від нього? Ото ж і є той самий самообман, та гра в піжмурки! Що заважає тобі пристати до матеріної ланки чи до тієї, де Гафія, і зажити, як вони, як більшість у селі?»

На це в Ганни відповіді не було. «Що заважає... А хіба той же Осадчий не причина?» Вона майже механічно почала перебирати в пам'яті те невивідне, що за останні тижні чула про нього... Факти хутко вишикувалися — залізно-неспростовні, здатні хоч кого переконати. Але в них не було того, що Ганна тепер шукала, — їх не можна було

виставити як виправдання собі... То, виходить, вона й справді тільки ховалася за ними, гралася в піжмурки? Чи навіть і не гралася ні в що — просто жила з заплющеними очима, билася головою об стіну, тим часом як двері були, може, зовсім поруч? От хоч би ця ж Гафіїна ланка... Ходили б удвох на роботу й з роботи, як колись у школу й з школи день у день... Хіба їм тоді погано жилось?

Зненацька оте «зажити, як усі», про яке хвилини кілька тому подумалося зі злим викликом собі, мовби повернувшись іншим боком, сяйнуло лагідним післяжнивним сонцем, дихнуло в лице духмяною тишею полудневого поля... Вона ганялася за химерами. Хіба ні? Нехай ті химери й прекрасні, але ж — химери, невловне марево. А це — ось воно біля тебе — бери! Уже в самій цій досяжності вчувався передсмак того полегшення, яке відразу настане. «Житиму, як усі... Чого ще треба?»

Ганна спробувала уявити, як воно буде, як складеться? Складалося все просто. Вона тихо й непомітно вийде на роботу, за місяць втягнеться й звикне, а через півроку й зовсім забуде, що колись кінчала десятирічку і мріяла про інститут. «Забути про все, розчинитися, стати краплею в морі, — розчулено думала Ганна, — і нічого для себе не просити, нічогісінько!»

Вона неждано відкрила не знану їй досі насолоду в цій готовності до самозречення і, дедалі більше розпалюючись, роздмухувала її в собі. «Розчинитися! Розчинитися!»

Яксь сумовита гордість виповнювала серце. «Отак і зроби! Заховаю в скриню той атестат (зрілості!), на саме дно покладу його й піду з Гафією на бригадний двір, стану коло терниці... Ото й буде моя зрілість. Справжня! Бо що, крім цього, мислиться під зрілістю? Що воно взагалі означає — «зрілість»?

— Бам! Бам! Бам!

Ганна мовби прокидається й починає лічити удари:

— Три, здається...

— Бам!

— Чотири...

— Бам!..

— П'ять...

Невже п'ять? На все село їх, певне, двоє не спить об цій порі — вона і дід Максим. За вікном гуде, виє... Часом в комині щось плаче й схлипує, як немовля: «У-а... у-а-а-а...»

Ганна відчула, як занили підібгані ноги. Скільки ж це сидить вона отак, не рухаючись? Випросталась, лягла на подушку і, натягаючи на себе ковдру, черкнула руками по грудях... «Ось і я вже можу матір'ю бути...» — подумала просто, мов про щось звичайне... І раптом повернулася думка, яку було сполохало дзвінке бамкання бригадної рейки: «Що, справді, розуміється під зрілістю? Чим її вимірюють?» І слідом — задерикувате, трохи аж мстиве: «Ану, як вона саме в цьому: роди, жінко, дітей, якщо дозріла! Природа інших вимірів і не знає. А ти казна-чого тільки не попридумувала — інститутів тобі треба, міста, незалежності від батьків!..»

Несподівано Ганна заплакала. З туги за недосяжним інститутом, за містом, яке так часто снилося, а тепер сном і залишиться? Чи, може, бентежне передчуття оцієї природної зрілості торкнулося серця? Вона того не знала. Але слези лились і лились, м'яко й лоскотно скочуючись по щоках на шию й поза вуха. І щось тануло в грудях; тануло й тануло, наче там розтоплювалась важка крижина, сходячи чимось солодким і теплим, і воно поволі розтікалося по тілу, заколисувало, сплутувало думки...

Мов крізь туманну пелену, вона ще бачила, як мати, сторожко ступаючи босими ногами, підійшла під самий годинник і черкнула сірника. Це було, як у грозову ніч: блискавка, і одразу ж — темрява, густа, суцільна, непроникна...

Ганна спала...

17

Зовсім несподівано розкрилася та таємнича причина, яка штовхнула Брилючиху так спішно справити дочці нове пальто.

Почалося все з новини, яку баба Секлета, як і водиться, рознюхала одна з перших: арештовано бригадира другої бригади Луку Гнатовича Горобця. Якесь він, кажуть, вчинив шахрайство. Але то тільки кажуть! Хіба не попереджала Одарку, що Осадчий і до її брата добереться? Вона тоді одмахнулась: дурниця, мовляв! Та ось тобі й дурниця! Приїхав з району міліціонер, показав бумажчину, буцім від самого прокурора, і — збирайся, Луко Гнатовичу!

У Брилючихи була особлива причина старатися понад силу, бо недавно і їй Осадчий показав, який він е.

Прийшла вона до нього одного ранку підводи просити: до млина треба було. То він, думаєте, дав? Ще й осоромив! «Гукніть,— каже,— сюди обліковця, бо чогось я не пам'ятаю, щоб у вас хоч з десяток трудоднів числилось». А чого того обліковця питати? Не числиться то й не числиться! Уже вона й робити не годна! А він: «Робить не годні, а на базар за сім кілометрів що не два дні з кошиком бігаєте! Ви б,— сміється,— як уже такі до комерції способні, в нашому колгоспному ларку постояли б хоч день!»

От-от! Не було мороки, так за чужі продукти берись відповідати! Але йому ще й того мало. Помовчав трохи, тоді знову: «Ну, гаразд,— каже,— ви не хочете робити, а чого ж і з сім'ї вашої нікого на роботі не видно? Чоловік? Діти ж у вас дорослі!» Сказано, чужа людина! Брилючиха, правда, йому й урізала: «Та що ж це я? Піду на цвинтар та одкопаю його, чоловіка того? А про дітей, то, перш ніж говорити, спитать треба, де вони? Старших двоє в городі, один — не те, що інші тут сидять, а тілігент, інженер при заводі, в дорогому капелюсі ходить! Та й другий не простий, на чугунці робить. Одна тільки найменша вдома, так вона учиться, та ще й позаочі! Хіба ж то легко?»

Послухав він, послухав, а підводи все одно не дав. «От,— каже,— поїде з обід Бережна, сусідка ваша, то й ви з нею їдьте...»

Ну, то чи був коли-небудь такий клятий голова в Джерелівському колгоспі? Макар Петрович, так той теж дорікав, чого, мовляв, на роботу не ходиш, але ж... Втім, і він такий був — пухом йому земля! Одно, що за чоловіка не питав, бо знав, де він є, та комірника, бригадирів не скидав... А цей же спить і думає, як би кого за грати запропорити. Ні, ні! Хай-таки люди дізнаються, хто він такий, то, може, до вищої власті швидше дійде, кого в Джерелівку призначили!..

Брилючиха в хаті і не нагрівалася. Та таки й гріх, маючи таку новину, в хаті сидіти. Забігла на півгодинки, побідала і навіть губів не втерла. Хрестячись на образи, кинула чи то Вірі, чи то сямій божій матері (бо ж і обернутись ніколи було):

— Корову здоїш! — та мерщій за хустку — та в двері.

Віру од того материного спіху аж сміх розібрав. Стала і собі під іконою:

— Ну? То кому корову доїти — мені чи тобі?

Божа матір сумно дивилась на неї, наче просила, щоб звільнили її від цієї роботи, і Віра ще голосніше засміялась. Якийсь такий день видався сьогодні смішливий! Може, тому, що мати зранку поглинені своєю новиною і їх удома не видно?

Ставши перед дзеркалом, Віра зачесалася, приміряла нову в'язану кофту (мати розщедрились та разом ще одну обнови справили) і навіть заспівала од радості, так гарно було їй в цьому вбранні.

І мало ж трапитись, що саме цієї хвилини помітила вона ріжечок конверта, який витикався з-за дзеркала. Мати зберігала всі листи від синів і час від часу перечитувала їх, особливо як нападав поганий настрій. Віра теж знала їх майже напам'ять. Тим-то вона байдужісінько заткнула конверта на місце. Але в останню мить перемогла цікавість: ану, гляну, чий це — од Кирила чи од Василя?

То був лист од Василя, але дивно: мати раніш його не показувала їй. Уже в самому цьому крилося щось підозріле. Віра швидко перебігла очима першу сторінку, де брат сповіщав, що він живий-здоровий, та розпитував, як удома справи, перегорнула аркушик і... одразу натрапила на своє ім'я.

«Відносно того, що ви питаєте про Вірку,— писав Василь,— то я вам, мамо, хоч гнівайтесь, хоч ні, а скажу, що так тільки за старого режиму заміж оддавали, а тепер перевелось. Хіба я можу їй заочно жениха підшукать? Молоді тепер самі знаходять одне одного, а старші... то Вірі ж старого не треба! Ось є в нас один — удівець чи розведений — років за сорок йому. Хіба ж такий нашій Вірі пара? До того ж він на неї і не подивиться, бо йому все в голові гулянки та ресторани. А упадає переважно коло блондинок, особливо котрі модно зодягнені, бо мріє оженитись на багатій... Ні, ні, хай собі Віра сама пари шукає!

А відносно того, щоб трохи пожила у мене, то нехай. І Люда не проти. На весну обіцяють квартиру дати з двох кімнат, як вселюсь, то...»

Віра й не стала дочитувати. Гнівно зібгала аркуш в кулаці і заплакала. Так ось чого мати до того модного зеленого пальта так прикипіли! «Бачила в городі — ще в зеленіших ходять...» Це щоб я тому вдівцеві шалапутному сподобалась! «Не буде ж по-вашому, не буде! Самі їдьте та виходьте за нього заміж!» Лють закипала в ній. З'явилася б зараз мати — з кулаками накинулася би на неї.

Але мати прийшла десь уже пізно ввечері. Не здивувалась навіть, чого темно в хаті, так поглинена була своїми думками. Переступила поріг і одразу:

— Чула, що твоя Ганна надумала? «Піду,— каже,— стану на роботу в колгоспі...» Та-аке ледащо! Ну ж, Одарка їй і дала! «Та поки оцей Осадчий головує, то моєї,— каже,— ноги там не буде, а ти побіжиш! Рідного дядька твого упік у тюрму! Та й взагалі, що то за вигадка така! Училась-училась і...»

В хаті було незвично тихо, і Брилючиха замовкла: чи не заснула, бува, Віра? А вона стоїть — стінам розказує...

— Вірко! Га, Вірко! Спиш?.. Хоч з гармати пали! — невдоволено пробурчала Брилючиха, ображена й здивована тим, що дочка може спати, коли в селі таке діється.

Нескоро й по тому, як засвітила лампу, кинулась вона, що нове зелене пальто лежить на лаві і до нього припишена записка:

«Надівайте самі оцю вашу обнову та самі й заміж за того лисого вдівця виходьте, як вам так уже приспичило!»

Віри в хаті не було.

18

Для Ганни той день був чи не найважчим за весь цей час.

Напередодні вона заснула десь уже близько шостої години і тому прокинулась пізно. Віхола відгула. За вікном, скільки сягало око, лежала біла рівнина, і то був зовсім новий, сліпуче сяючий світ, в якому нічого, здавалось, не лишилося від учорашнього. Сніг зарівняв стежки, засипав дороги, стер з землі усі сліди, і перше, про що Ганна згадала, було те, що вона стоїть на роздоріжжі і віднині їй доведеться торувати новий шлях по незайманому.

Губи ще були солоні од недавніх сліз, ще повнили голову думки минулої ночі, але саме через те новий оцей шлях їй вже не лякав. Вона знала, куди йти, знала, що робити, знала!

У вікна рвався синьо-білий, насичений холодним золотом сонця морозний простір. Спокійна яснота панувала в світі і в Ганниній душі.

— Мамо, чуєте, мамо! — гукнула вона. — Вважайте, що я з сьогоднішнього дня працюю.

Мати була в кухоньці і обізвалась на її голос не відразу:

— Чого тобі там?

— А я, мамо, в колгосп іду працювати.

— Ку-ди?

Це було не зовсім звичне «куди». Мати не перепитувала. Вона вжахнулася, ніби дочка сказала їй, що надумала когось спалити або піде втопиться. За мить Одарка Гнатівна в чорній, насунутій мало не до самих брів хустці стала на порозі кухоньки.

— Чого ви плачете, мамо? — здивувалася Ганна. — Ви... — Але мати не дала їй і доказати.

— Іди, іди в колгосп! — крикнула вона. — Іди до того катюги Осадчого, може, він і для тебе тепле містечко підготував. Дядька Луку вже запроторив за ґрати. Так і для тебе, гляди, щось підшукає!

Це була приголомшлива новина: Осадчий таки добрався і до дядька Луки! Ганна ще не знала подробиць, але в ту мить і знати їх не хотіла. Олена Мартинівна, Федорів батько, дядько Лука... Всі чутки та пересуди, які, хоч вона затикала вуха, все-таки доходили до неї, нараз стали незаперечно вірогідними. Але чи не означає це, що Ганна саме тепер і мусить стати на роботу в колгоспі? Треба ж викрити цього пройдисвіта!

— Того я, мамо, й піду, — сказала вона з раптовою рішучістю, — бо його треба вивести на чисту воду.

— От-от! Злякається він тебе! Аж жижки затрусяться! Тьху! Сиділа б уже!

Але Ганна перебила:

— То він вас не боїться, бо ви його надто боїтесь. У вас що сіре, те й вовк. А я його не боюсь!

Коли в обід прийшов додому батько, пересварка розгорілася з новою силою. Тепер мати сперечалася переважно з ним, бо він з приводу останніх подій додержувався своєї думки. Від нього Ганна дізналася, що дядька Луку звинувачено в шахрайстві, через яке, коли б не одкрилася правда, — мав би постраждати старий Довгаль. І хоч Ганна не була певна, чи все-таки не доклав Осадчий рук до цієї історії, сказане батьком докорінно міняло справу. Батько ані слова не сказав на захист дядька Луки, навпаки, ганив його, як тільки міг. Мати ж від того ще дужче розлютилась, і кінчилося тим, що вона, шпурнувши в куток рогача, вибігла з хати, так і не всипавши батькові боршу.

Увечері Ганна знов спробувала заговорити про своє, і все почалося спочатку. Тепер мати вже не згадувала ні Осадчого, ні дядька Луку, а одно лиш повторювала, наче тітка Секлета в неї вселилася:

— Не будеш ти порпатися в гною, хіба через мене переступиш! Училась, училась — а тепер у корівник? От щоб я й не чула цього від тебе більше! А не послухаєшся — з хати геть!

Так заgrimіла і в Хмільченків баталія, як дві краплі води, схожа на ту, що з літа бушувала в Брилюків. Тітка Секлета, мовби пронюхавши те, прибігла у самий розпал, та ще й від себе додала, що могла. Що ж до батька, то він, знаючи, що матір, коли вона так розлючується, не перекричиш, визнав за краще/просто махнути на все рукою: прийшов десь уже після десятої й одразу ліг спати.

В Ганни ж тим часом визріло зовсім нове вирішення: вона кине все: і дім, і Джерелівку, і технікум — усе! Хіба тільки світу, що у вікні? Поїде кудись на завод або на шахту в Донбас... Годі сидіти коло батька та матері! Та ще як отака сварка зчинилась... Ні, годі!

У вісімнадцять літ люди рідко бувають поміркованими: чим крутіший поворот, тим швидше хочеться його здійснити. Можливо, тут підсвідомо діє невиситима юнача цікавість: ану, що з того вийде? А може, то просто йде від надміру сил, від того, що манить випробувати їх на чомусь новому, незвіданому? У випадку з Ганною неабияке значення мало те, що нове вирішення прийшло під гарячу руку і пристрасть суперечки негайно перелилася в енергію дії. Це робилось на зло. У першу чергу на зло матері, а може, й не тільки їй. Якоюсь мірою то була кара й самій собі за ганебну нерішучість в усі ці дні, коли вона так нестерпно довго думала і передумувала, що робити далі.

Як би там не було, але рішення — кинути все — опанувало Ганну одразу. Протягом цілого дня вона й не доторкалася до підручників і, ледве діждавшись, поки надворі засутеніло, схопила їх і побігла до Варвари Савівни. Мала остаточно розрахуватися в Джерелівці, а що ні в когось, крім агрономші, нічого не брала, то, повернувши їй книжки, могла вважати усі свої розрахунки завершеними.

Варвару Савівну гнітила туга. Бачила себе розчавленою і спустошеною. Певне, коли б можна було в усьому звинуватити Юрка, не так би гризло сумління. Але, пригадуючи хвилину за хвилиною ту ніч, вона не могла не визнати, що, по суті, основна вина лежить на ній. Адже з чого це почалось? Він зайшов, як заходив завжди, хіба, може, трошечки пізніше, ніж в інші вечори... Але вона дала йому відчуття, що боїться його, і він витлумачив це по-своєму... Чому вона не могла стримати свого страху? І невже то був тільки страх? Може, за цим стояло щось інше? Хіба не було такої хвилини, коли вона раптом збагнула, що боїться не його, а себе?

Ховалась од Миколиних усміхнених очей. Живі десь чи давно мертві його очі, але оці, що на фотографії, бачили й знали все. Не наважувалася зняти ту фотокартку з стіни, бо як би вона пояснила це Ігореві? Але жити під оцим насмішкуватим поглядом ставало дедалі нестерпніше.

На якийсь час Варвара навіть забула, що остаточно вирішила виїхати з Джерелівки. Написала заяву на ім'я голови правління і ось уже скільки днів носить її в сумці — не подає. То, зайшовши до контори, не застає Осадчого, то, заставши, забуває, а може, просто не наважується? Справді, може, вона не наважується?

Особливо гірко буває вечорами. Темрява наче відгороджує Варвару від цілого світу, і вона залишається одна зі своєю печаллю. Була б хоч подруга, перед якою можна вилити душу! Де нині Люся Головіна? Повернулася вона на Смуглянку після війни чи ні? Йї одній Варвара могла б розповісти про все. Але про Люсю згадувати небезпечно, бо з нею у Варвариній пам'яті тісно пов'язана перша зустріч з Миколою... Ні-ні, завтра вона таки оддасть заяву й поїде, поїде!

Того вечора Ганна, тільки-но відчинивши двері, зрозуміла, що прийшла невчасно. Завагавшись, вона якусь хвилину гаялася на порозі, а агрономша, як і в першу мить, дивилась на неї повними сліз очима і мовчала. «Щось, певне, трапилось, і їй не до гостей», — вирішила Ганна і вже зібралась була непомітно вийти, коли Варвара Савівна, мовби схаменувшись, метнулася до неї:

— Куди ж ви? Роздягайтесь.

Тільки тепер Ганна помітила, що на тумбочці стоїть розкритий патефон, щойно переграна пластинка ще крутилась, і мембрана сухо потріскувала на її останній порожній борозенці.

— Роздягайтесь, роздягайтесь...— зніяковіло припрошувала хазяйка, втираючи хусточкою очі.— Ви не зважайте, що я... трохи роззрумсалась...

Ганна,— куди вже тут подінешся,— мусила підкоритись, хоч агрономша здалася їй якоюсь чужою. Знала її непосидющою, рухливою, вогнистою. Влітку — тендітна дівчинка в білій кофточці і голубій косинці, взимку — схожа на фронтову медсестру з якогось кінофільму у своїй фуфайці, підперезаній широким військовим ременем, і в солдатській шапці-вушанці, Варвара Савівна вічно кудись поспішала — то в бригаду летить, то в МТС, то на попутній машині в районний центр. Усе кипіло й дзвеніло круг неї скрізь, де вона з'являлась. А ось тепер...

Вдома Варвара Савівна завжди була трохи іншою, ніж на людях, і Ганна це знала, бо вже разів зо три бувала тут. Але такою вона бачила її вперше.

— Хочете, я вас музикою почастую,— не дуже впевнено запропонувала Варвара Савівна, недбало кинувши на шафу принесені Ганною книжки. В душі вона рада була приходові чужої людини і, боячись, щоб Ганна одразу не пішла, ще раз попросила її: — Посидьте, посидьте трохи... Чи ви кудись поспішаєте? — Вона перебрала кілька пластинок.— Ну от, хоч би скрипку послухаємо. Ви любите скрипку, Ганно?

Ганні було байдуже. Вона зробила те, що мала зробити, і нікуди не поспішала. Додому їй не тягло. Подруги о такій годині або в клубі, або укладаються спати. А крім того, чому б і справді в останній вечір у Джерелівці не послухати музики? Скрипки Ганна не любила. Їй подобався баян, подобалось просто співати на вулиці з дівчатами... Але тепер і це було байдуже: скрипка так скрипка. Тим більше, що Варвара Савівна, видно, й не дожидається її згоди. Почала ворожити над патефоном і, коли залунали перші акорди фортепіанного вступу, зітхнула:

— Думайте про щось хороше-хороше...

Ганна здивовано зиркнула на «чужу» агрономшу: «Про хороше...» Нічого хорошого в її житті тепер не було. І єдине, що вона могла,— це просто тихенько посидіти, поки все це скінчиться.

Звук скрипки тягнувся спочатку, як довга нитка, і ніби й не змінювався, а тільки тремтів, тремтів... Що хорошого можна думати під таку музику? Щось там дрижить і дрижить, як осиковий лист... Ганна обвела неуважливим поглядом агрономшину кімнату. Прямо перед нею висіла потріпана по краях географічна карта, далі під стіною стояло широке ліжко, застелене голубим, старанно випрасуваним покривалом. У кутку, в головах, хилився важкими колосками снопик пшениці. Такі ж снопики, тільки значно менші, схрещувались під фотографіями Макара Петровича і агрономшиного чоловіка, якого Ганна зовсім не пам'ятала, хоч він колись, до війни, жив у Джерелівці.

Агрономша як сіла, так і застигла нерухомо, з заплушченими очима. В цю хвилину для неї, здавалось, не існувало нічого, крім того ледь чутного бриніння, що долинало з патефона. І Ганна, бачачи, що вона заслухалась, сміливіше зіперлася на стіл, ще й підсунула ближче до себе брошурку, читану, видно, перед тим хазяйкою.

«Щоб не пошкодити тендітні сходи...» — піймала вона краєм ока початок рядка і здивувалась, несподівано відчувши щось зворушливе у звичному цьому виразі.

Тендітні сходи... Вона уявила собі тонке жовтувато-зелене стебельце. Воно тільки-тільки випнулося з темної, вологої землі, і таке йому все дивне й незвичне навкруги. Невеличка грудка, що лежить біля нього, бачиться велетенською горою; блаженський, ледь чутний вітерець здається ураганом. І воно тремтить од страху, самітне, невпевнене, беззахисне... Воно ще сліпе і не бачить, що праворуч і ліворуч, попереду й позаду стоять такі ж самі стебельця — його братики й сестрички. Ось вони подають йому голос і — мов дзвіночки розсипались по всьому полю... Тепер на душі стає трохи бадьоріше, а тут іще сонце вригріло — так хороше зробилось! І починає стебельце рости... Вже воно не тремтить, а видзвонює, коли налітає вітер, і вже грудка не здається горою, бо ген які неозорі далі розгорнулися перед ним! Високі сосни на пагорбі протнули зеленими списками хмару. Дніпро внизу розлився повинню широкою, як саме небо...

Тепер уже Ганні лячно стає, бо в світі все перемістилось: небо плине під ногами і б'є в береги дзвінками кришталевиими хвилями, а вгорі, над головою, теж небо, і там бушує вітер. І десь поруч, зовсім близько, бринить тонка струна — тендітна, самотня, але, гляди, яка уперта!

Звук її то лине вгору і досягає запаморочливих висот, то раптом зринає вниз і завмирає, стає тихим, як подих живої істоти. Важко тій струні одній проти всіх, треба спочити, набратися сил...

Та ось вона знову озвалася, голос її знов звивається вгору. Вітер дужчає. Він розуміє, що це остання й вирішальна сутичка, і зібрав усі свої сили. Ще мить, і він заб'є, заглушить ту струну... Але ні, ні! Де йому справитись із нею, як уже кристалеві хвилі на її боці! Вони гримлять усе дзвінкіше й радісніше... «Перемога! — виспіває у Ганнінім серці. — Перемога!»

Коли музика замовкає, Ганна ловить себе на тому, що вона сидить з заплученими очима: «Що це я? Спала чи наяву марила?» Перед нею лежить розгорнута брошура; погляд знову вихоплює набраний курсивом рядок: «...щоб не: пошкодити тендітні сходи...»

Варвара Савівна, стомлено посміхаючись, запитує:

— Подобається?

Того вечора Ганна, можливо, вперше так виразно уявила, який великий світ простерся поза Джерелівкою. Земля манила таємничими, безмежними далями. Десь гриміли залізні міста, схрещувались дороги в неозорих степах, в'юнилися ріки... Моря, які на цій ось карті рясніли мушиними цятками, десь існували насправді і були бурхливими і грізними... Все це треба було побачити на власні очі, вдихнути в себе, ввібрати в серце. А що вона побачить у Джерелівці? Музика, принесена з того великого світу, і та здається тут несправжньою, бо втиснута в пласку чорну таблечку, наче то зовсім і не музика, а просто збуджуючі ліки...

«Ні, ні, то я правильно вирішила! — в радісному захваті думала Ганна. — Поїду!» Хвилинами ввижалось, що вона вже далеко-далеко від Джерелівки. Здаючись на волю прозорої музичної хвилі, що затопила агрономшину кімнату, пливла кудись і марила, марила... Грав симфонічний оркестр, і вона бачила себе в святковому великому залі (іноді такі показували в кіно), зосереджені оркестранти поважно кивали головами: «Ти добре придумала, дівчино! Адже все на світі існує для тебе, для твоїх вісімнадцяти років!»

Тим часом Варвара Савівна, здавалось, забула про свою гостю. Вона давно не слухала багатьох із тих речей, які сьогодні поставила заради неї, і тепер сама втішалася їхнім звучанням. В них жили колись зазанані почуття, на-

півстерті образи й події вертались із небуття разом зі знайомими звуками. Була навіть хвилинка, коли Варвара побачила себе зовсім маленькою. Мати посадила її на табуретці біля піаніно й сказала: «Грай, грай!» І тільки-но Варвара доторкнулася пальчиком до клавіша, сама заграла: «Чуєш, як у тебе добре виходить!» Пізніше, через кілька років після смерті матері, Варвара багато віддала б за те, аби згадати, що саме вона грала тоді? Аж поки не кинулась, що найчастіше ота давня картинка спливає в пам'яті під звуки Лисенкової баркароли...

Може, відтоді й повірила Варвара у чудодійну силу музики. Було радісно після денних турбот на годину поринути у цю вічно чисту ріку і вийти з неї оновленою, повною свіжих сил. Навіть коли за спогадами підступали сльози, все одно було радісно, бо хіба в горі од сліз не ставало легше? Ось як уже бракувало енергії дотягтися до цієї прозорої ріки, тоді...

А в останні дні саме так і трапилось. Навіть звичайну здатність зосереджено слухати відібрала в неї апатія. Хіба перед тим, як зайшла Ганна, не поставила Варвара якоїсь пластинки? А от же ж і не згадає, яку саме... Тепер вона себе не впізнавала. Наче хто вселив у неї нову душу. Може, це від того, що вона не одна, що присутність чужої людини змушує тримати себе в руках?

Варвара Савівна, обернувшись, глянула на Ганну, і тепла хвиля вдячності огорнула їй серце. Хіба ж вона чужа? По Ганниному обличчю Варвара не могла не помітити, що й вона схвильована, і це ще більше зворушило її. Побачила в ній спільницю, рідну людину, яка в цю мить відчуває щось подібне до відчуженого нею самою. І захотілося сказати їй щось хороше-хороше, поділитися чимось особливо дорогим... Це було вперше за багато днів, що їй захотілося з кимось поговорити.

І Варвара заговорила. Звичайно, про музику, про те, що так несподівано зблизило її з цією дівчиною, дарма що вона лише вдруге чи втретє завітала до неї. Певно ж, і Ганна звернула сьогодні увагу: у рахманіновській фантазії для фортепіано з оркестром на тему Паганіні в усіх частинах варіюється та ж сама — одна! — тема. Але як по-різному звучить вона кожного разу! Або, скажімо, Бах. Хіба ж то не дивно, що композитор, який таку велику частину своєї творчості присвятив церкві, на ділі виявився найбільшим богохульником!

Ганна не могла підтримати цієї розмови, бо не уявляла, яким чином визначаються теми в музиці, а зауваженням щодо Баха було просто збита з пантелику. Вона припускала, що академік Бах, якого згадували в школі на уроках біології, міг на дозвіллі написати кілька музичних творів. Але що зв'язувало відомого радянського вченого з церквою?

Ганна вже розкрила була рота, щоб спитати про це, та, на щастя, агрономша перебила її, заходившись розтлумачувати свою думку: звичайно, самому Бахові це ніколи і на думку не спадало, але об'єктивно він своєю геніальною музикою рішуче заперечував бога і «божественне начало». Навіть у месгах, які він писав виключно для церковної служби, набагато більше земного, ніж небесного. На першому плані в них людські почуття: радість і сум, пафос і роздум, віра і сумнів... А як подумати, то це ж усе проти бога, бо звеличує людину, доводить, що, маючи таку високу душу, вона не може бути рабом — хоч би навіть і божим!

Варвара Савівна перехопила заворожений і трохи зняковилій Ганнин погляд і додала, посміхнувшись:

— Коли б двісті з лишком років тому хтось отаким чином розтлумачив церковникам зміст Бахових мес і кантат, дісталось би бідному Йоганну-Себастьянові!..

Ганна одвела очі, боячись, щоб агрономша в одну мить не викрила по них її неуктва. Райдужний настрій розвіявся. «Нічого я не знаю, ні-чо-го! — подумала вона. — А ще ношуся зі своєю освітою, вередую, їхати кудись збираюсь... Поїхати, щоб серед чужих людей на кожному кроці отак червоніти?»

І казка скінчилась. Подаленіли й затихли великі міста з їхнім різноголосим гамором, який так звабливо дзвенів у симфонічному оркестрі. Море, що мелодійно хлюпало біля її ніг, висохло і знов перетворилось на звичайну синю пляму на засидженій мухами карті. Обрій замкнувся навколо Джерелівки, і світ, який існував поза нею, став ще не досяжнішим, ніж був досі.

Ганна одразу кинулась, що пора додому. Прощаючись, чемно подякувала за музику і, звичайно, за книжки. І тут Варвара Савівна здивовано перебила її:

— За які книжки? — Потім згадала: — Ах, так, так... Признатись, заздрю вам, що маєте стільки вільного часу і можете так багато читати. Коли ж це ви їх у мене

брали? З тиждень тому, не більш?.. А там, мабуть, сторінок сімсот, як узяти разом.

На агрономшинім обличчі світилось таке доброзичливе захоплення, що Ганні аж ніяково стало. Навіть увияти не могла, як би в неї повернувся язик признатись, що з тих семисот сторінок і сімдесяти не прочитано.

Варварі ж Савівні тим часом страх як не хотілось розлучатися з цією милою дівчиною. Боялась, що як тільки вона піде, знов повернеться все те, що було. Коли б не соромилася, попросила б — хай би залишилась ночувати, бо на саму думку про ту глуху самоту, яка зараз обступить її, ставало моторошно й холодно. Рада була виграти хоч ще кілька хвилин і докладно розпитувала Ганну про підготовку до сесії, про її подруг. А що дівчина відповідала не дуже охоче, то сама почала розповідати — про свою роботу (адже й Ганна скоро буде агрономом), тоді про Київ (вона торік цілий місяць там прожила, побувала в опері, в театрі Франка, в музеях)...

«Якби вона знала, яка я нікчемна, то, напевне, й на поріг не пустила б!» — думала Ганна, слухаючи її. Опустивши очі, переступала з ноги на ногу, над усе бажаючи одного — скоріше вихопитися за двері. І раптом, всупереч усьому, її прорвало. Несподівано для самої себе, спершу навіть не вірячи, що то говорить не хтось, а сама вона, Ганна розповіла Варварі Савівні про все, що гнітило її.

Це було, як у сні, і зрідка, на коротку мить прокидаючись, вона дивувалася з того, що знову сидить на стільці край столу, без пальта й без хустки, наче не стояла кілька хвилин тому біля порога. «Нащо я затіяла цю розмову?» — картала себе Ганна в хвилини такого прозріння. Але Варвара Савівна так співчутливо слухала, так близько брала до серця кожне її слово, що Ганна тепер уже нічого не могла утаїти від неї.

З трепетом дожидалась вона, що ж скаже Варвара Савівна, ждала так, наче її слова могли мати силу остаточного вироку. Схвалить чи осудить? Спробує розібратись в її сумнівах і підкаже вірну дорогу чи ухилиться, нічого конкретно не порадить? Адже то справді не просто! За таких обставин радити — означає брати на себе відповідальність за чужу долю! Ганна найбільше боялась, щоб саме так не сказала Варвара Савівна, — тоді хоч крізь землю...

— Скільки вам років, Ганно? — несподівано запитала агрономша.

Вона відповіла й зіщулилась, ніби ждала удару. Адже ясно, що після цього нічого іншого й не слід сподіватися. «Дев'ятнадцятий?..— зараз скаже агрономша.— У дев'ятнадцять років, правду кажучи, треба б самій вирішувати, на яку дорогу ставати...»

— Дев'ятнадцятий рік...— тихо й задумливо, ніби вважуючи ці слова, повторила Варвара Савівна і на хвилину замовкла.— У дев'ятнадцять років...

...Це була довга, дуже довга розмова, одна з тих, які запам'ятовуються на все життя.

Ні, Варвара Савівна не побоялася радити і тим взяти на себе відповідальність за чужу долю. А ще певніше — вона навряд чи задумувалась над цим. Варвара висловлювала те, про що сама колись мріяла і чого не змогла досягти. У дев'ятнадцять літ треба вчитись, тільки вчитись і нічим іншим не забивати собі голови. Сама вона у цьому віці була вже матір'ю, але ж все одно могла піти на другий курс і закінчити університет... Тоді скрізь де не ходила, що не робила, одного лише Миколу бачила перед очима, і він заміняв їй увесь світ...

Так уперше прозвучало того вечора це ім'я, щоб потім десятки разів звучати знов і знов то серед спокійної, як тиха ріка, оповіді, то крізь сміх, то крізь сльози... Найчастіше крізь сльози. Варварі Савівні сьогодні до болю радісно було повторювати: Микола, Миколі, Миколу... Вона мовби наново завоювала право вимовляти ім'я свого чоловіка, і тепер упивалась ним, і п'яніла од нього...

І сталося так, що й Ганні передалося те відчуття оп'яніння, і вона усім своїм еством поринула в чуже життя, далеке й трохи незрозуміле, і разом з тим близьке й невіддільне від серця, як власний біль. «Отак люблять! Отак вірять і сподіваються, коли навіть не залишається й тіні надії!» — захоплено думала вона. Глуха ніч стояла за вікнами. Ходики втомлено доцокували вже не знати яку годину, а Ганна слухала й слухала...

У Варвари Савівни було про що розповідати, і вона нічого не втаювала, хіба що тільки Юрка не згадувала. Так його тепер і згадувати не було потреби, бо він зник, як мана. Тепер у її серці з новою силою прокинулась туга за втраченими роками і жагуче зродилася віра, що десь є, мусить бути такий клаптик землі, де її ждуть ті весни, яких вона не зазнала...

— Ось і я звідси поїду, Ганно...— шепотіла Варвара Савівна, коли вони, тісно притулившись одна до одної, лежа-

ли голова до голови на ліжку. Вона говорила «і я», наче не сумнівалась, що Ганна обов'язково поїде.— Важко мені тут, коли б ти тільки знала, як важко!

І ще довго чулись у темній хаті їхні приглушені голоси, і ще довго не могла заснути Ганна. Варвара Савівна наче перелила в неї свою тугу, і тепер їй здавалось, що й вона, якщо нарешті не зупиниться на чомусь певному, то прогає свої найкращі літа і потім усе життя жалкуватиме за ними. Звичайно, треба будь-що на той рік вступити до інституту, готуватись, не шкодуючи сил, день і ніч готуватись, бо хто зна, як далі обернеться? Того, що в дев'ятнадцять років не зробиш, у тридцять не надолужиш...

Коли Ганна уранці прокинулась, Варвари Савівни в хаті вже не було. На видноті над столом висів написаний на широкому аркуші паперу строгий наказ: «Ігорьок! 1) Не буди тьотю. 2) Перевір, чи всі твої книжки в портфелі, щоб не трапилось, як учора. 3) Не барися. Поснідав — і в школу. 4) Виходитимеш — не грюкай дверима». Внизу виднілися ще два рядки, і Ганна, скочивши з ліжка, підійшла ближче. «Все виконано,— прочитала вона,— тьотя спить як убита. *Ігор*»

Ганна весело розсміялась. Давно вже не було в неї так легко й радісно на серці. І одразу ж пригадалася вчорашня розмова: ось від чого це все! Вчора вона зовсім несподівано знайшла щирого і душевного порадника, подругу, про яку й мріяти б не наважилась.

Але вчорашня розмова ще не була закінчена. Вже одягнувшись і шукаючи, чим замкнути двері, Ганна побачила на столі, на купі книжок, записку, адресовану їй.

«Ганно,— писала Варвара Савівна,— я тільки тепер збагнула, що дуже винна перед тобою. (Пишу «тобою», бо якби мені навіть просто приснилася наша нічна розмова, то й цього було б досить, щоб ти стала для мене навіки рідною).

Мені жаль було тебе будити, але я тепер ніяк не можу пригадати, сказала я тобі вчора це чи ні. (Забалакалась!) А що справа не терпить зволікання і дорогий кожний день (а ми сьогодні, може, і не побачимось), то викладу свою думку на папері.

Ганно! Сесії в технікумі треба скласти неодмінно. Жодна година, яку можна використати для навчання, не повинна пропасти марно. І викинь геть з голови всякі думки про те, ніби ти займаєш у технікумі чуже місце! Ти готуєшся до вступу в інститут, а коли закінчиш його, то відпла-

тиш державі й за ці півроку. Більше того, на мою думку, навчання в технікумі дасть тобі дуже багато користі в твоїй підготовці до майбутніх вступних екзаменів, які ти тепер мусиш скласти і, я певна, складеш. Того я й наполягаю на технікумі, бо це важливий шабель. Ясно? Отже — не гаючи ні хвилини, сідай і зубри. Книжки, які ти вчора принесла, лежать перед тобою на столі — візьми їх, а коли ще що треба, пошукай у шафі й бери.

І ще одне. Знай, що я завжди рада тебе бачити, тож заходь, як тільки випаде вільна хвилинка, — хоч і щовечора.
Варвара»

Відтоді і почалася їхня дружба.

Цілими днями висиджувала Ганна над підручниками, а вечорами зникала з хати: її нездоланно тягло до агрономші. Протягом тих трьох тижнів, що залишились до сесії, вона добре як разів зо три заглянула до клубу, а то, тільки стемніє, і — на Лойків куток.

Одного разу, коли Ганна сиділа у Варвари Савівни, несподівано з'явився Юрко. Він, може, навмисне вибрав таку хвилину, коли в хаті була чужа людина, бо знав, що при ній Варвара його не вижене. І вона справді його не вигнала. Тільки обпекла повним зневаги поглядом.

Ганна нічого того не помітила, а Юрко, хоч і помітив, вдав, що це його не стосується. Він був, як завжди, веселий і тримався впевнено й невимушено. Коли Ганна о десятій годині почала збиратися додому, він визвався її провести (щоб, бува, вовки не обкусали), а наступного вечора знову прийшов, а за тим знов і знов...

І само собою склалося так, що з появою Юрка вечори у Варвари Савівни зробились для Ганни ще привабливішими. Юрко володів невичерпними запасами веселості, і в його присутності година, і дві, і три пролітали, як одна мить. Він і сам хвалився, що «травління баланди» — то його друга професія, і серйозно доводив, ніби на тривалих переходах у відкритому морі моряки без «баланди», як пить дать, повмирали б від нудьги. Ганна на ці слова іронічно посміхалась, але вислуховувала Юркові балачки залюбки. Про що б він не брався розповідати — все в нього виходило доладно і смішно.

І навіть Варвара Савівна (у перші вечори Ганні чомусь здавалось, що вона в присутності Юрка тримається підкреслено стримано), навіть Варвара Савівна на очах мінялась, особливо коли він, бувши в ударі, заходжувався «видавати» з «найвищої серії». Взявши до рук яке-небудь

шиття, Варвара спочатку слухала мовчки, іноді й насуплено, але минало трохи часу, і вона, відклавши роботу, обнімала Ганну за плечі і, наче їй теж дев'ятнадцять років, від душі сміялась, весело блискаючи очима.

У такі хвилини Ганна дивилась на Юрка, як на чародія, бо якщо вже він Варвару Савівну розвеселив, якщо змусив її хоч на час забути своє горе, то це таки чудо! Радіючи за неї, Ганна проймалася сестринською вдячністю до Юрка і завжди шкодувала, коли годинник недоречно нагадував, що вже пізно і треба розходитись по домівках.

А втім... щоразу, коли Ганна засиджувалась аж надто допізна, Юрко, як і в перший вечір, набивався в провжотаті, і ці проводження дедалі більше бентежили її.

На вулиці Юрко наче перероджувався — став серйозним, навіть замріяним. Може, так діяла на нього та зачарована тиша, що в пізні зимові вечори облягає Джерелівку. Після хатнього затишку й тепла морозне повітря здавалось особливо різким і гострим. А Юрко запевняв, що на морі під час шторму повітря буває ще різкішим...

— Ось уяви собі, Ганно, що ми зараз на морі... Стоїмо на палубі, вдивляємось у темінь... Десь там далеко-далеко земля, а навкруги — хвилі, хвилі, хвилі і більше нічого... І раптом попереду тонюсінький разочок вогнів — берег... І ти після кількох тижнів, а то й місяців плавання ступаєш на тверду землю... Гамір, шум, дзвін... У портах завжди шумно... І кого там тільки не побачиш! З усіх материків люди, з усіх країн... Десятки мов, сотні фасонів одержі, тисячі облич... Отут, у Джерелівці сидячи, й не уявляєш, яка велика земля!..

Юрків голос од хвилювання звучав дещо глухувато, і це надавало йому особливої проникливості, і Ганна, перед якою скоро-скоро мав наяву відкритися цей широкий світ, слухала, затамувавши подих і забуваючи, де вони і що з нею діється.

Іноді Юрко, наче розмовляв він з найближчим своїм товаришем, починав скаржитись на свою долю, глухо налякав на якісь тяжкі невдачі, що спіткали його...

— Сумно, Ганно, морякові на суші...— зітхне він, бувало.— Сумно!.. Та що вдієш...

Ганна не наважувалась розпитувати, які причини змусили його розпрощатись з морем. Могла тільки здогадуватись, що тут криється якась таємниця. Бо інакше — чого б він замовкав на півслові кожного разу, коли мимоволі

згадував про це? Щоб не образити його, вона й співчуття свого не виказувала вголос, хоч в душі глибоко співчувала йому. І, видно, Юрко це розумів, бо в такі вечори, прощаючись, довго не випускав її руки.

Одного разу Юрко, уже попрощавшись, раптом запропонував:

— А що, Ганно, як ми ще трохи походимо? Однаково вже ж пізно... Звичайно, якщо ти не змерзла?..

Ганна на мить завагалась. Але така щирість чулася в Юрковім проханні і так він турботливо спитав, чи не холодно їй, що було незручно відмовлятись. До того ж Ганна не мала куди поспішати. Спати? Можна й завтра доспати!..

— Тільки не довго,— несміло й невпевнено попередила вона,— а то мені вже раз перепало від матері!..

І, мабуть, Юркові дуже хотілося ще трохи погуляти з нею, бо він одразу повеселів і всю дорогу сипав жартами, смішив і сам сміявся... А через годину, прощаючись вдруге, він, правда, нібито жартома, спробував її обняти.

Ганна спритно вивернулась, так само жартома вдарила його по руці: «Не лізь, мовляв!» Але ще довго після того сполохано билось у неї серце...

Навряд чи Ганна повірила б, якби їй сказали, що вона закохалась. Не скоро ще її недосвідчене серце зрозуміє це. Але назавтра ввечері, знов сидючи в затишній Варвариній кімнаті, дівчина мимоволі прислухатиметься до кроків у снігах і раз по раз позиратиме на двері, виглядаючи Юрка. Вона щиро віритиме, що їй одне тільки — цікаво послухати його розповіді, і тому так хочеться, щоб він швидше прийшов. А коли Юрко, цього вечора значно пізніше, ніж в інші вечори, нарешті з'явиться на порозі, вона, підкоряючись якомусь владному й таємничому поштовхові, постарається будь-що не виказати своєї радості...

А вранці Ганна, прокинувшись, сама не відаючи, з якої причини, відчує себе такою щасливою, якою ніколи ще не була, і довго думатиме: від чого це? І не заспокоїться, поки не знайде пояснення: «Мені хороше, бо я остаточно вирішила, як жити далі, остаточно обрала дорогу». І з вдячністю пригадає вона Варвару Савівну і... і, може, Юрка між іншим... (Він вчора знов її проводжав)... Тільки згадає вона його просто так, зовсім просто... Кохання рідко коли, прийшовши, одразу називає себе на ім'я...

Наприкінці січня Ганна поїхала у Веслівку на сесію заочників...

В Джерелівці гуляє зима. Певна своїх сил, гуде хуртовинами, безчинствує, казиться. Раптом їй приверзеться, що хтось підкрадається, хоче зігнати її зі світу, і тоді ніхто вже не жди від неї пощади, бо вона й себе не жаліє. З розгону сторч головою кидається на стіни, на ліси, на стоги, поруйнує свої намети, поробить з них стріли,— цілі тучі колочих снігових стріл,— і ну що є сили шпурляти ними в невидимого ворога. Нічим ти її не стримаєш, не угомониш. Реве, виє, гасає, мов ошаліла. Засліплена люттю, вона ладна усіх засліпити. Аж поки не схаменеться: де ж той ворог? Потроху заспокоїться, знову вибудує собі намети— білі, високі, царствені, розставить їх де захоче: посеред вулиці, під чиймсь вікном, перед чиймсь порогом (бо хто ж їй, справді, указ, їй, переможниці!), і хоч стомлена, та задоволена з себе, лягає спочивати і спить, спить день, два, три...

Тим часом по-кошачому нечутно підкрадається відлига. Щоб одразу не викрили її, закутується в туман і розповідається, розповідається по вулицях, по дворах... Зима спить, не здогадується. Осідають, покриваються кіптявою її сяючі шатри, спіднизу в них починає просочуватись вода... Дивися, ще день і— навіть не отямившись від сну— захлинеться самовпевнена і безтурботна переможниця. Але вона вже прокинулася, мовчки й насторожено озиряється, удає, ніби їй байдуже, а сама тільки дожидається влучного моменту, щоб ударити. Буває, цілими тижнями чатує, збирає сили, і нараз— стій!

Найчастіше це трапляється вночі, без свідків. Встануть уранці джерелівчани, аж того туману вже живого нема: висить безсило мертвено-білими пасмами на гілках, ліпиться на воротах та вздовж ліс немічними примарними зірочками інею. А кругом знову панує зима, слухає, як дзенькає під ногами перехожих льодок і тішиться тим переможним дзвоном.

Так минає січень, і надходить лютий. Вітри приносять тривожні звістки: десь там, далеко на півдні, готується до походу весна. А зима вже обжилася тут. Від одної тільки думки, що в неї відберуть оце миле село, оті неозорі степи, що лежать поза ним, вовком виє зима.

Доводиться братись на хитрощі. Їй будь-що хочеться сподобатися джерелівчанам, задобрити їх, і вона то подарує кожній хаті по білій, з найдорожчого хутра, шап-

ці, ще й сонце засвітить, щоб бачили всі, якими та шапка самоцвітами виграє; то понавішує на стріхи кришталеві сяючі бурульки: дивіться, мовляв, мені для вас нічого не жалко!

І все-таки в Джерелівці скрізь, куди не поткнись, тільки й розмов, що про весну... Вивозять гній, протруюють зерно, лагодять реманент...

Час від часу зими вдається підслухати телефонну розмову: то викликають Осадчого на нараду по підготовці до сівби, то сповіщають, щоб їхали на станцію по калійні добрива... Усе про весну розмови, усе про весну! Послухає зима, і на цілий день псується в неї настрої. Ось і сьогодні зранку:

— Альо, альо, Джерелівка? — настійливо добивається жіночий голос.— Альо, альо! Не заважай, Сомовате, мені Джерелівку треба! — Ррр-ррр-ррр — прокручується ручка, і знов: — Джерелівка, Джерелівка! — Пфф-пфф... — Джерелівка!

— Слухає Джерелівка! — відповідає моложавий басок.

— Джерелівка? Хто на проводі?

Пауза. Тоді поблажливо-хитрувате:

— Не на проводі я, а в конторі... Хіба ж я, баришньо, на проводі всиджу?

— Та що ви мені з шуточками! — сердиться «баришня».

— А в нас тут тепер завжди весело, весна йде.

— Ну й добре, що йде! — добрішає трохи «баришня». — Осадчий є?

Але Осадчий уже й сам підходить.

— Годі тобі, годі баляндрасити! — чути його голос.— Давай трубку.— Потім він коротко й чітко кидає: — Слухаю. Осадчий.

— Іване Остаповичу! Це Алла, з райкому. Од вас машина сьогодні буде?

— Пішла вже машина, а що?

— Куди пішла? Тут одного товариша треба до вас направити, зоотехніка.

— Ну? — радісно вигукує Осадчий.— На постійно, до нас?

— На постійно, на постійно, Іване Остаповичу.

— Алла! Альо, альо!.. Куди ти там пропала? — Пфф-пфф! — Алла!

— Я слухаю вас, Іване Остаповичу.

— Так ти ж слухай! Наша машина пішла в «Заготзерно».

— Не чую! Що — давно?

— В «Заготзерно»! Зер-но! За сортовим насінням...

— Анічогісінько не доберу! Тут щось співає. Фу ти! Станція, станція! Та відключіть ви на біса те радіо, удома послухаємо. Альо, Джерелівка! Іване Остаповичу, де шукати вашу машину?

— Кажу ж, вона пішла у...

Але, як навмисне, саме в цю мить ще дужче включається радіо, і чийсь високий журливий голос докоряє:

— Всі-і ви, хло-пці, ба-а-ламути!

І ні Іван Остапович, ні секретарка райкому партії Алла не знають, що то зима навмисне, зганяючи свою злість, розгойдала і переплела дроти...

Наївна зима! Все одно ж нічого вже їй не допоможе! Мине ще кілька хвилин, і Алла між двома куплетами пісні таки розчує, куди пішла джерелівська машина, ще й сповістить, що той новий зоотехнік не відкілясь там, а з самого Києва приїхав, у міністерстві працював... І Іван Остапович, повісивши трубку, витре спітнілого лоба, посміхнеться:

— А що? Добре! — І, вертаючись у свій кабінет, гукне на ходу Молочанові: — Чув, Архипе Кіндратовичу? Зоотехніка присилають, з міністерства, з Києва!

— Оце да!

Молочан відкине трохи назад голову, мовби сьорбне з невидимого кухля. Він завжди так робить, коли в нього хороший настрій, і скаже:

— Значить, вгору йдемо, га?

І вони ще трохи поговорять про нового зоотехніка, подумають, куди його на квартиру поставити. Якщо він сімейний, то й хату доведеться підшукати. Добре, коли б сімейний був: міцніше осідають сімейні. А втім, тепер і неодружений осяде — не ті тепер часи!.. Поговорять отак і знову беруться за діло.

На столі перед Осадчим та Молочаном лежать списки усіх чотирьох бригад, і завдання у них нелегке: треба з цих чотирьох викроїти п'яту, будівельну. Не таку, як раніш була, а в три рази більшу. Є вказівка одразу з настанням весни розпочати будівництво нового села та до кінця року переселити перших сто господарств: скоро ж бо почнеться підготовка дна Кременчуцького моря! А людей... Де їх взяти, стільки людей? Правда, останнім часом повернулось у Джерелівку ще трохи народу. При-

було четверо шоферів, коваль, з десятеро дівчат та жінок, що були подались у різноробочі та хатні робітниці. Але ж і роботи як побільшало! На тваринницькі ферми кадри підкинь, і найкращі; під кормові коренеплоди та кукурудзу площа цього року збільшиться вдвоє, і знову людей давай. Та треба дати! Бо хіба ж то діло — годувати худобу гілочками! Хоч, правда, спасибі Макарові Петровичу, що підняв тоді комсомольців та той віткокорм заготовили, а то на пасі довелось б брати корів.

— А слухай-но, Архипе Кіндратовичу, де вони тепер працюють, оті дівчата? Їх у бригадних списках наче й нема... Та я, правда, не всіх і знаю...— Осадчий дістає з кишені блокнота і, перегорнувши кілька аркушків, вичитує: — Ось, наприклад, Собібатько Ольга та Гайчук Степанида, що оці роблять?

Молочан, наморщивши лоба, проводить долонею по неголеній щоці:

— Я таких, правду сказати, і не знаю. А чого ти питаєш?

— Чого питаю? А ось чого. Учора, годині о п'ятій, проходжу біля клубу. Якраз кіно приїхало, і малюки на дитячий сеанс збираються. Аж дивлюсь, ідуть дві баришні, розпронаряджені такі, як у неділю. Стій-но, думаю, невже я так забігався, що й незчувся, коли та неділя підскочила? Але ж згадав, ні — п'ятниця. То, може, сьогодні свято якесь? Підходжу до них: «Дівчата,— питаю,— яке ниньки свято?» А вони глип-глип очима: «Ніяке не свято». — «А може, кажу, тут десь весілля?» — «І не весілля, то ми в кіно!» — «Ах, у кіно! А по скільки ж вам років,— питаю,— що ви на дитячий сеанс ходите?» Ну, баришні, звичайно, зашарілись, маком зацвіли: «А хіба нам не можна на дитячий?» Я їм: «Звичайно, можна, кажу, але у дорослих людей удень робота є...» А вони: «Нема нам чого робить. Ми десятирічку покінчали, а в інститут не прийняли...» Чув? Ну що ж, поспівчував я їм, побалакали про се, про те, а тоді питаю: «Чиї ж ви будете?» Тут вони, правда, зам'ялись трохи, але я вже не відступився, поки не назвалися.

— То, може, ти переплутав?

— Що ти! По свіжому ж сліду записав.

— Кажеш, Собібатько і Гайчук? — Молочан, напружуючи пам'ять, примружується, і губи йому розтягує посмішка. — Обдурили вони тебе, Іване Остаповичу, їй-їй, обдурили! У нас, в Джерелівці, і прізвищ таких нема!

— Та ну, нема?

— Ані Гайчука, ні Собібатька! — І він вибухає сміхом: — А хитрі ж дівчата! Ха-ха-ха! Ловко вони тебе кругом пальця обкрутили!

Іван Остапович і собі не втримується:

— От же ж бісові душі! Диви, га? Ха-ха-ха, ну й ну!

— Це тобі наука, Іване Остаповичу, — свариться на нього пальцем Молочан, — та й мені. Погано ми з молоддю працюємо. — Тепер він уже нахмурився, поскубує жовтою закуреною пучкою кушувату брову. — А давай комсоргшу сюди покличемо та хоч розпитаєм, хто з комсомольців що робить, а то ми це діло на самоплив пустили. У нас, правду сказати, чималенько таких, що на дитячі сеанси ходять.

Через півгодини на виклик голови колгоспу приходить Зіна Таравай. Але вона не одна. З нею інструктор райкому комсомолу Настя Добросват.

— Оце здорово! — одразу з порога вигукує Настя. — Я тільки-но Зіні кажу: давай до голови зайдемо, аж тут посильний!

На Насті темна, складена чи не вчетверо вовняна хустка, валянци і жовтий майже новий козушок — трохи завеликий, видно, позичений на час відрядження. Сама ж вона невеличка на зріст, худорлява й рухлива, мов живе срібло. Вихором підскочивши до столу, Настя потискує руки Осадчому та Молочанові і одночасно розкутує хустку.

— Так от, товаришу Осадчий, ми до вас з претензією.

— З претензією?

— Еге ж, скаржаться на вас комсомольці.

Іван Остапович підсовує ближче до себе списки бригад і дістає цигарку. Губи у нього міцно стулені, очі з-під брів пильно й трохи глузливо націлені на інструктора.

— Ану-ну, послухаю, чого вони там скаржаться?

— Чого скаржаться? А ось чого, — Настя кладе на стіл маленьку червонувату долоньку, — була районна олімпіада... А вашим хоч одна премія дісталась? От і обидно їм.

— Так хто ж винен, що вони погано співають, погано таяцюють?

— Хто? Ви й винні!

— Ото новина! — відкидається на спинку стільця Іван Остапович. — Чуєш, Архипе Кіндратовичу? Чого ми з тобою не оперні співаки? Наша самодіяльність жодної премії не одержала, а ми...

— Ні, ні, ти послухай,— перебиває Молочан, може, ми й винні?

Настя, відчувши підтримку, зблискує чорними очима:

— Не «може», а точно! От скажіть самі: відколи точаться переговори про придбання інструментів для духового оркестру, а придбали? Ні! Або виступає ваш танцювальний колектив... Хороший же народ! А танцюють погано, бо керівника нема! А у вас по культфонду скільки грошей недовикористано? Можна було б заслуженого артиста виписать.

— Нам хоч абиякого,— втручається Зіна Таравай.— А то воно й справді, Іване Остаповичу, нема кому...

— А робить у колгоспі є кому? — нараз перехиляється через стіл Осадчий.— Ви про те подумали, скільки комсомольців без діла вештається?

Івана Остаповича наче підмінили: обличчя загострилось, брови зійшлися в одну лінію, а на вилицях виступили червоні плями. Молочан встиг уже вивчити вдачу нового голови і знає, що зараз його не стримаєш. Отак буває на зборах, на засіданнях правління: сидить, сидить, слухає та раптом як підскочить, тоді вже тримайся!

Зіна, знітившись, замовкає, але інструктор райкому відступати не збирається.

— Такі обвинувачення треба фактами підтверджувати,— спокійно зауважує вона.— Я, наприклад, знаю, що вашій комсомолці Любі Тонконог недавно грамоту вручено за...

— Кому грамоти вручено, ми знаємо,— не дає їй договорити Осадчий,— я вам іще десяток назову таких, яким грамоти треба вручити. Але скільки за їхніми спинами нероб ходить? Покінчали школу— і ні за холодну воду! Ждуть, поки їм професорські окуляри начеплять!

Останні слова викликають у Насті посмішку.

— Про окуляри добре сказано. Але ж... Товаришу Осадчий, хіба вже усі так ждуть тих окулярів? Ось же з нашого району на цілину скільки поїхало комсомольців, на Донбас. А серед них же чимало таких, що відразу після школи... З вашого села четверо, здається? — повертається вона до Зіни.

— П'ятеро, з них троє після десятирічки.

— І це знаю! — нетерпляче перебиває Іван Остапович.— Поїхать на цілину чи на Донбас не штука! В газетах пишуть, що там передова лінія, боротьба і так далі... Там романтика, чи як воно у вас називається... Все там

цікаве, все нове... А ти ось тут, у своєму селі, де тебе з оркестром не стрічатимуть, отут попрацюй! Воно, правда, не так помітно, дехто, може, й покепкує: «Училось, мовляв, училось, а що з того вийшло? Робить те саме, що й ми...» А ти не слухай, що дурні баби плещуть! — Іванові Остаповичу в очах загоряється впертий вогник, голос стає дзвінким, трохи різкуватим.— Не слухай дурних бабів, роби, роби! От тобі і героїзм! — Рубонувши рукою, він переводить подих.— А ви про оркестр... Оркестр буде! Тут аби гроші!.. А ось із цим ділом...

Насті Добросват тон розмови явно не подобається, проте заперечити їй нічим.

— Нічого не скажеш, це ви правильно...— стримано починає вона, але втручається Молочан:

— Слухай-но, Зіно, скільки у нас комсомольців після десятирічки байдики б'є? Можеш ти сказати?

Зіна, подумавши, знижує плечима:

— Таких, щоб байдики били, я наче й не знаю. Може, знайдеться чоловіка три-чотири, так і ті ж готуються на той рік в інститут вступати.

— Так то ж на той рік! — перепиняє її Осадчий.— А цього року вони що — не обідають, хліба не їдять?

— Та, напевне, що їдять...— зніяковіло всміхається Зіна і продовжує:— А то ще заочно учаться декотрі... Ось на сесію поїхало шість душ...

— От-от! Сесія раз чи двічі на рік, хай навіть по два місяці, а то все канікули, так виходить? Ні, ні, дівчата, ви мене й не умовляйте! — Іван Остапович підводиться з стільця.— Може, ви це по-інакшому називаєте, а я назову дармоїдством. Ач ти, академіки! Сидять на маминій шії! А ви от подивіться,— він підсовує ближче до Насті купу списків.— Дивіться, скільки людей треба!

...Людей, людей треба! Ця думка і вночі не дає спокою Осадчому. Та якби то хоч був єдиний клопіт голови колгоспу, а то ж їх і крім цього десятки! І що не день — нові й нові додаються...

В останній тиждень зима, уже було взявшись за шапку, роздумала та й знов усілась. З півночі війнуло морозним вітром. І саме в ті дні, коли ждали, що от-от зійде сніг, степ узявся суцільною льодовою бронєю. Мусили спішно прокоткувати весь озимий клин. З області надійшло зведення, що похолодання буде тривалим — до кінця березня, а може, ще й шмат квітня захопить. З кормами ставало

все сутужніше, і треба було особливо пильнувати, щоб не було перевитрат.

В один із цих днів Іван Остапович вирішив зробити своєрідну налітну ревізію по фермах — чи не розтринькують кормів? — а потім навідатись на острів та самому глянути, скільки там ще силосу зосталось. Може, доведеться зменшити раціон.

Він завжди вставав рано, а сьогодні схопився о пів на п'яту. Стояла глуха передсвітанкова пора. В небі висів шербатий місяць. У посрібленій прозорості морозного повітря дід Максим ще здалеку пізнав голову і поза програмою бемкнув у свої куранти.

— Як справи, діду? — наближаючись до нього, запитав Осадчий. Дід видихнув йому навстріч білу хмарку морозної пари і радісно сповістив:

— Розрішилась Зірка... З годину вже, як розрішилась... А ви оце куди? Ревізію учиняти?

— А відки ж вам відомо?

— Та... ще звечора чутка була...

Осадчий тільки головою похитав та посміхнувся: «От тобі й «налітна!»» — тим часом дід Максим, придушивши валянцем недокурок махорочної скрутки, хитрувато кашлянув.

— Нема у вас якої солодшої, Іване Остаповичу? Під ранок чорті-що в голову лізе — забаглося фабричної...

Осадчий вийняв з кишені пальта пачку цигарок.

— «Біломор!» — присвітивши, прочитав дід. — Кругом «Біломор!» — затягнувшись димом, він настроївся на філософський лад: — Його чи не в усьому світі випускають, оцей «Біломор». Зятьок, як із служби вернувся, привіз такий же самий, тільки написано під низом «Барнаул»... То головний город на Алтаї — Барнаул... Зятьок каже — гарний город... там скрізь...

Дід Максим міг багато розповісти про той Барнаул, але тепер такий народ — хіба встоїть півгодини на місці? Він безнадійно глянув на Івана Остаповича і зітхнув:

— Та йдіть, ідіть... То я так...

Провести до кінця свою ревізію Осадчому так і не пошастило, бо невдовзі по тому, як розвиднілось, прибігла на стайню сторожиха — баба Карпиха.

— Приїхав ан... та як його, в біса, анхітекар, чи що?

— Архітектор! — зрадів Іван Остапович. — Ну, коли так, я лечу!..

Він був певен, що архітектор привіз готовий проект села. А то ж навіть не знати до пуття, куди будівельний матеріал завозити: сказано, село будуватиметься на горі, за тополями, а де саме?

Але Осадчий помилився. В архітектора — його прізвище було Худолій — у планшеті лежали тільки початкові начерки та ескізи.

— Я ще й сам багато чого не уявляю, — щиросердо признався він, — того й приїхав. Мене, правда, трохи розтрясло в дорозі, але то нічого... Відпочину з годинку, а тоді вийдемо в поле...

Проте вибрались вони аж після обіду, бо Худолій (Іван Остапович запросив його до себе на квартиру), поспідавши, смачно заснув.

Над степом, коли вони вийшли, ще досить височенько стояло сонце, але було вітряно й морозно. По глянсуватому насту з сухим шурхотом зміїлась поземка.

— Одначе холодно! — поскаржився архітектор. Хукаючи на руки, він раз по раз то розгортав планшета, то робив позначки в блокноті. Іванові Остаповичу, власне, нічого було робити коло нього, і він шкодував, що не послав Молочана. Як подумати, то це ж його прями́й обов'язок, раз він іменується заступником голови правління по будівництву. «Та вже пропало, — хмурніючи, картав себе Осадчий, — визвався, значить, ходи».

Худолій же, навпаки, дедалі помітніше веселів. Ознайомлення з місцем розташування нового села дало йому набагато більше, ніж він сподівався. На неглибокому, вкритому тонкою льодовою кіркою снігу архітектор, мов на велетенському лисучому аркуші ватману, вже ясно бачив усе село, з його широкими вулицями, які радіально розходитимуться від центрального майдану, з бульваром, що навпіл розтинатиме житловий масив в напрямку з північного заходу на південний схід... Саме в цьому напрямку, а не, як думалось раніше, паралельно берегові — з півдня на північ. Бо бульвар дуже ефектно вмонтовується як продовження лісосмуги...

По суті кажучи, можна було вертатися, бо все, що намічалось, виконано. Худолієві, проте, хотілося ще дійти до тієї самотньої тополі, від якої, за даними візуальної зйомки, починається ерозійний переярок.

— Перед тим як спроектувати село на папері, — заміряно почав він, сховавши блокнота та відкинувши за спину планшета, — треба подихати повітрям на місці, де

воно стоятиме... Інакше нічого не вийде. Подихати треба... Ви цього, може, не зрозумієте, бо змалку живете тут, а я скоро тридцять п'ять років, як з свого села поїхав.

Осадчий не поспішив підтримати розмову, тим більше, що сказане гостем не потребувало відповіді. Про себе все ж відзначив, що Худолій зовсім не схожий на сільського мешканця, хай і колишнього: типовий міський інтелігент — сива борідка клинцем, пухнасті сметанні вусики, чотирикутні, без оправки, окуляри, з'єднані золотим сидельцем на гострому, дещо подзьобаному віспою носі. Від архітектора (він був у хутряному пальті) попахувало нафталіном, і Іван Остапович посміхнувся: «Можна подумати, ніби носа старому колись побило мілью, і він тепер страхується, щоб знову не напала... І принесли ж його саме сьогодні! — вже котрий раз в душі чортихнувся Осадчий. — Хоч... хіба в інші дні менше роботи?»

Він почав перебирати в пам'яті: завтра о шостій знову на ферми, треба ж закінчити ревізію, о восьмій повезуть коноплі на приймальний пункт, о пів на десяту розмова з Варварою Савівною: щось там відносно лугів надумала вона. До одинадцятої треба закінчити, бо на дванадцяту повістка в суд... Буває ж ще таке! Ходив той Горобець... Не горобець — індик гордий! Знає ж, що фальш викрито, невинного чоловіка обвинувачують, а мовчить — думає: не найдуть кінців, засудять — хай інший відсидить за те, що я награвував! Є ще такі люди!

Обличчя в Осадчого насупилось. Вицвілі брови зійшлися в одну лінію, різко відділяючи червоний, обпечений морозом лоб.

Худолій тим часом теж заглибився в свої думки, може, поринув у спогади. На тонких його губах заграла блаженна посмішка людини, яка, замислившись, забула про все на світі. Раптом він струснув головою і круто спинився.

— Ну що ж, підемо додому, товаришу голова.

Ім пощастило, бо тільки-но вони вийшли на дорогу, як з-за пагорба, мов два червонуватих місяці, визирнули фари грузовика. Осадчий, ставши посеред шляху, підніс руку:

— Підвезеш, га?

Пасажири — це були здебільшого дівчата й жінки, — потіснившись, звільнили для архітектора місце на лавці. Осадчий, пробравшись ближче до кабіни, їхав стоячи.

У кузові, як то буває, коли до вже збитої компанії приєднуються свіжі люди, запала тиша. Потім дівчата, особливо ті, які сиділи в дальніх кутках, зашухукалися між собою. Архітекторові від того зробилося ніяково, бо йому здалося, що говорять про нього. Лірична замріяність, яка всю дорогу приємно його гріла, почала потроху вивітрюватися. Схильний до раптових змін настрою, Худолій нараз відчув себе чужим і самотнім серед цих людей, яким нема ніякого діла до того, що ось він, старий, відомий архітектор, проходив півдня в степу, незважаючи на мороз і вітер, і для кого — для них же, для них!

Теплі спогади про молодість, проведену в селі, меркли, і все навколишнє огорталося в похмурі тони.

Він все ж зробив над собою зусилля, бо жаль було розставатися з тим тихим і мрійливим умиротворенням, яке допіру сповнювало душу. Щоб якось зберегти його, спробував заговорити з своєю сусідкою. Може, виявиться вона уважною, душевною співрозмовницею, і тоді розвіється почуття відчуженості? Біля її ніг лежав набитий книжками кошик, і архітектор вирішив, що вона, мабуть, студентка. Та й справді, здається ж, тепер саме пора студентських канікул! Колись і він в отакі зимові дні приїздив додому на вакації. Чудесний то був час! Молодість, кохання, мрії!

— На вакації, дівчино? — запитав Худолій.

Йому не відповіли, і він знову дещо голосніше повторив:

— На вакації?

— Вона заснула, діду! — озвався насмішкуватий дівочий голос з протилежного кутка кузова. — Ви потермосіть її добренько!

Другий голос одразу підхопив:

— Івго, Івго! От Карасиха! Чи ти не знаєш, що таке вакації?

Івга Карась висунула носа з закучерявленої памороззю хустки і простодушню відказала:

— Не знаю... А що?

Дівчата заперскали.

— Поясни їй, Ганно!

— Хай вдома у словник гляне!

— Вона вам, діду, одпише, як узнає, що таке вакації!

Худолій не міг добратися, з нього чи з його сусідки сміється. Про всяк випадок, обернувшись до Осадчого, який стояв у нього за спиною, сказав:

— Язика-аті дівчата! Це ж, певне, ваші, Іване Остаповичу?

Осадчий пихнув затиснутою в кулак цигаркою:

— Не знаю. В темноті не бачу.

— Ви нас і при світлі не знаєте! — задерикувато гукнула котрась із дівчат.

Одразу за узвозом Осадчий постукав по брезентовому дахові кабіні і, коли машина спинилась, легко перемахнув через борт. Потім, ставши біля скату, допоміг злізти архітекторові.

— Паняй, паняй! Івга на вакації їде! — долинуло з від'їжджаючого грузовика. — На вака-ації!

— Мабуть, не з вашого села? — знов дещо розгублено запитав Худолій, коли за поворотом вулиці затихли дівочі голоси. Осадчий не дуже впевнено заперечив:

— Чого ж, є тут і з нашого... Село велике, десь на тому кінці живуть...

Йому неприємно було, що ті цокотухи так повелися з архітектором. Треба було на них гримнути, сказати, що то недобре, нечемно. Втім, вони йому самому не дуже чемно відповіли... «Як чужому», — подумав Осадчий. А давно мав би познайомитися з ними... Кого він, крім комсорга, знає? Чоловік десять, не більш...

Вони йшли темним вузьким завулком. Під ногами лунко похрускував льодок. Худолій розтирав рукавицею заохоллі щоки і насуплено мовчав. Нарешті нетерпляче запитав.

— Далеко ще йти? — Потім, зітхнувши, додав, наче підвів підсумок своїм думкам: — Ні, то дівчата вже не сільські, таких раніше не стрічав. Оці одбудуть вакації, чи то пак канікули, натопчуть у баули сала та сушених груш і — прощавай! А закінчать інститут, їх сюди й на аркані не затягнеш.

Старий розумів, що в ньому говорить роздратування, і спробував вгамувати його.

— Та й те сказати, що тут привабливого? — наче сам до себе заговорив він згодом. — Глушина... Дев'ята година вечора, а вже ніде й живої душі. Восени — багно по коліна, взимку — замети по вуха... А молодь тепер не та, що колись... Ось побудуйте Нову Джерелівку, з електрикою, з клубом на чотириста місць, тротуари настеліть, щоб у той клуб у лакових туфельках можна було пройти, отоді побачите!

Осадчий не добрав: серйозно чи на сміх сказав це старий, проте не хотів його зачіпати.

— Ви не згодні зі мною? — запально продовжував Худолій, витлумачивши мовчання Осадчого як вияв незгоди з ним. — Але це — єдиний спосіб утримати молодь у селі, і якщо ви мислите інакше, то ви типовий ідеаліст! Теперішня молодь з пелюшок уже знає, що до чого... Йй давай побутові умови, які б нічим не відрізнялись від міських. У наш час, наскільки я знаю, романтика вийшла з моди. Тепер навіть зелені молодики, котрим вона просто-таки, як повітря, необхідна, шукають, де ліпше, де більше грошей платять і, зрештою, де легше.

Це вже було занадто. На перший погляд слова архітектора начебто підтверджували те, що Іван Остапович сам недавно думав про маминих доньок. Але треба було комусь до крайності розвинути при ньому його власну думку, як вона одразу вирізьбилась у зовсім іншому освітленні і стала абсолютно ворожою йому.

— Не думаю, щоб хоч скільки-небудь значна частина молоді за цим ганялася, — заперечив він. — Навпаки! Ви ж читали в газетах про освоєння цілини — туди поїхали десятки тисяч...

— І скоро повернуться! — вигукнув Худолій. — У мене своя думка щодо цього. Ніхто краще за нас, архітекторів, не знає, що таке побут. Перш ніж заходитись піднімати цілину, треба було побудувати в степу села, селища і, затямте, сучасні, з усіма вигодами... Бо побут, — і це затямте, — найлютіший ворог так званої романтики! Найлютіший!

— Ну, це вже дурниці! — стримуючи раптове роздратування, махнув рукою Осадчий. — Ніхто відтіль не тікає, це раз, а по-друге, тепер, куди не подивіться, скрізь молодь працює і не думає ні про те, де більші заробітки, ні про зручне ліжко...

Але й у Худолія наче кипіло щось всередині. Все зібралось до купи: і холод, і темрява, і те, що цей голова так далеко живе...

— Дурниці?! — аж скрикнув він. — Та ось же у мене вдома хатня робітниця... Молода, красива дівчина і не проста, а з середньою освітою! А що її примусило? Я не хотів її брати! Та вона благає: «Пожалійте, в інститут вступала — зрізалась». А додому в село йй не хочеться, селянський хліб — нелегкий... От вона і няньчить онука мого... А ви кажете — молодь... Ось я подивлюсь, чиїми

силами ви Нову Джерелівку будуватимете. Чи багато у вас молодих буде? Їх у місто тягне, де електрика, де тротуари...

— І де нужники теплі? Так ви хотіли сказати? — уже зовсім грубо перебив Осадчий.

Йому нараз чогось весело стало, і він голосно засміявся. Може, тому, що оцей з сметанними вусиками і побитим міллю носом інтелігентик чимось нагадував сполоханого півника на тину? Справді, відки йому знати, на що здатна наша молодь?

Другого дня, коли Варвара Савівна виклала свій план поліпшення лугів і зайшла мова про те, скільки потрібно на це робочих рук, Іван Остапович насамперед подумав про «безробітних» випускників. Треба будь-що їх залучити! Як не цю їм ділянку доручити, то іншу... Він так і сказав агрономші:

— Тут у нас десятикласники є, майбутні професори... Вчора їх ціла машина приїхала... Так от давайте на них і розраховувать. Годі їм коло маминих спідниць сидіти!

В глибині душі він уже твердо був переконаний, що свого доможеться.

20

Федорові ніби уві сні хтось шепнув, що Ганна вже вдома, і він, відпросившись у старшого механіка, одразу з майстерні примчав у Джерелівку. Часу в нього було в обріз (мав завтра вранці повернутися в Рудяки, щоб встигнути на зміну), і коли б не боявся, що замучить совість, то й додому не заскочив би. Проте на хвилину все ж забіг. Як-не-як, а вчора був суд, і хоч усі в Джерелівці наперед знали, чим він закінчиться, батько напевне хвилювався. Щоб довго не затримуватися, Федір не став і перодягатись. Сяк-так помився, перекинувся двома-трьома словами зі старим, посьорбав борщу і — за шапку.

Батьків ображений голос спинив його в ту мить, коли він уже вхопився за клямку:

— Чого ж ти прилетів, як тобі вдома не сидиться?

— Ну... Треба мені, тату, — зам'явся Федір. Краєм ока він бачив, що старий докірливо похитав головою і одвернувся. І, може, саме тому хлопця на хвилину поборов сумнів: справді, недобре якось виходить...

Він знав, як нелегко доводиться тепер батькові, хоч після арешту Горобця він начебто мав заспокоїтись. Чого ще треба? Слідство довело, що комірник Трохим Довгаль участі в афері не брав. Якщо його можна було в чомусь звинуватити, то лише в тому, що він сліпо звирився на бригадира. Та, з другого боку, хіба судді не розберуться? Адже як усе було? Позаторік продавали державі зерно. Возили його машинами... Разів зо два комірник з'їздив, а тоді занедужав. Ну, хто поїде? Послали Горобця. Чого було йому не вірити, як він свій чоловік, бригадир, шанована людина. Хто міг знати, що в того Горобця на думці?

Тепер до всього докопалися. Виявилось, що він зв'язався з якимись шахраями та зерно продав їм, а квитанції привіз фальшиві. Але спробуй догадайся! Треба дві голови мати на плечах, щоб, як Осадчий, глянути та одразу тицьнути пальцем. Та й то взяти: гроші за те зерно були переказані! Як вони це зробили, один бог знає, та вже, певне, і прокурор дізнався. Але тоді ж обмізкували так, що комар носа не підточить. Поклав Горобець скількись там тисяч до кишені і руки умив...

Старий не міг собі простити, що так легко дав себе ошукати. Але ще більше мучило його інше. Тепер, коли все вже з'ясувалося, в ньому з особливою силою заговорила вражена гордість. Відколи стоїть джерелівський колгосп, комірникував у ньому Трохим Довгаль, і ніхто йому й за копійку не дорікнув. І раптом таке діло пришили! На весь район злодієм назвали!

З батьком про це майже неможливо було говорити. Доведи, що люди й раніше співчували йому! Адже навіть ті, котрі відкидали як плітку й найменші натяки на якесь там нечесне втручання Осадчого в цю справу і, отже, вважали наслідки ревізії гідними довір'я, навіть і вони не припускали, що в тому шахрайстві винен Довгаль.

Федір, бувало, прийде й розповідає: отак і так, бачив того-то, і він те-то сказав, а батько тільки в'їдливо кахикне: «Ну й ну! Біда, що з теплого слова кожуха не можна зшити!» І почне, і почне... Через те й додому навідувався Федір значно рідше, ніж міг. Бувало, й у вихідні дні висиджував у гаражі — порпався у моторах та коробках швидкостей. Ех, коли б з очима не так, та здати екстерном на шофера! А може, таки поталанить здати? На автомашині ж не те, що на літаку! Влаштується тоді Федір в автороту і кружлятиме день і ніч по району, як вільний птах. Прові-

дувати старих заїжджатиме в Джерелівку на газоні по дорозі в місто чи з міста. Ну, звичайно, й до Ганниної хати підскочить. Натисне на клаксона: «Виходь! Сідай у кабінку. Куди тебе везти? На край світу повезу, тільки півслова скажи!»

Федір в думках летить широкою асфальтованою дорогою. Вітер свистить поза кабінкою, мости гримлять під скатами, зелені переліски тріпочуть обабіч машини, мов ті крила... А насправді він тупцюється біля порога, вирішуючи, йти чи не йти. Щоб виграти час, довго п'є воду, хоч пити й не хочеться. Йти чи не йти?

Рука мимоволі тягнеться до клямки. Батько більш не дорікає, мовчить. Може, задрімав, сидячи край столу? Мати кажуть, що він ночами не спить... Нічого дивного, коли й заснув...

І. Федір, затамувавши подих, навшпиньки виходить у сні.

Вулиця видається йому безконечною, і тому він не йде, а майже біжить. У нього таке відчуття, ніби вирішує кожна секунда. Перехожі зупиняються й проводжають його здивованими поглядами. Але він того не помічає. Онде Ганнина хата. Зараз він буде там і все, все скаже! От тільки — з чого почне? Підказав би хтось перше слово, і тоді вже не спиниш його. Федір напружує пам'ять, адже він учора, підкручуючи ресору на директорському бобику, придумав, та так складно, як вірш. Нічого тепер не згадає — випарувалось! Якась дурниця крутиться в голові: «Обережніше на ресорах». На біса йому ці ресори! Он кроків за десять уже ворота... До них тільки торкнись, і вже відступати нікуди.

Федір притищує крок, але це мало допомагає: ні пригадати, ні придумати нічого не вдається. Єдиний вихід — пройти трохи далі і таки виловити з проклятої пам'яті потрібні слова.

Проминувши Ганнину хату, Федір зупиняється. Так уже з ним раз було. Ходив-ходив понад лісою, аж гульк — сама Ганна йде. Раз на віку може так поталанити! Але ж він і тоді нічого сказати не спромігся! Уже як підходили до клубу, зважився нарешті:

— За мною, — ледве видувив з себе, — борг... Пам'ятаєш, Ганно?..

Мабуть, з тиждень перед тим носився з цією фразою. Думав таким чином нагадати, що вона колись його поцілувала, ну, а після цього... Після цього можна буде сказа-

ти, що й він... він теж хоче поцілувати її. Але Ганна здивовано перепитала:

— Борг? Коли ж ти в мене що позичав? — і розсміялася. — Не будем дріб'язковими, Федю!

Йй весело було, бо з клубу чулася музика. Може вже знала, що там метляє своїми кльошами Юрко. П'ять разів вона того вечора з ним танцювала, а йому, Федорові, тільки й перепало, що стояти збоку та дивитися...

Хлопець так поринув у спогади, що й не помічає, як знову опинився перед ворітьми. Вже Діба заворушився, насторочив вуха. Бракувало ще, щоб загавкав. Тоді ж обов'язково хтось вигляне у вікно!

Федір прибирає байдужого вигляду і знов проминає ворота. «Ось дійду до Брилючишиного двора, — вирішує він, — вернусь, а там уже будь що буде!»

Він і не здогадується, що його давно помітили. Одарка Гнатівна, побачивши його, насупилась:

— Он-о йде... твій здихатель!

Відтоді, як посадили її брата, вона на Довгалів і дивитись не може. Наче вони винні, що Лука до шахрайства вдався. Ганна пускає повз вуха ці сердиті материні слова: вже й так скільки разів лаялись через того дядька Луку!

А тут ще й Гафія (вона, як звичайно, забігла на кілька хвилин до Хмільченків) стоїть над душею:

— Та вдягайся, кажу тобі, йди!

Ганна не квапиться:

— Ти що, в адвокати найнялась до нього?

— А певне ж, найнялась! Чи я б ото морочилася з тобою задаром. Вдягайся, вдягайся!

Гафії смішно: що він за дивак, той Федір! Зайшов би, як люди заходять, посидів би, побалакав, а під слухну хвилину запросив би до клубу або просто погуляти. Чи то вже він такий вродився?

Ганна нарешті починає вдягатись, хоч, сказати по правді, гуляти з Федором її не тягне. Одягається вона на зло матері. Щоб не думали, ніби через дядька Луку вона тепер з усім світом пересвариться! Але треба подразнити й Гафію, і тому Ганна натягає пальто поволеньки-поволеньки та знехотя береться за хустку...

— І ти оцю напнеш? — жахається Гафія, — вона ж пом'ята, як пелюшка! Тітко Одарко, дайте їй свою святкову, котра з синіми квітками...

— Ще що вигидаєш!

— Тітко Одарко, так случай же який! Дайте, на мою відповідальність!

Далі вона не витримує: поки ця Ганна вирядиться, хлопець злякається і втече. А то ще, чого доброго, замерзне!

— Гляди ж мені, три хвилини строку даю! — гукає Гафія з порога і вибігає.

З Федором вона здибується зовсім випадково і страх як здивована.

— Так ти, виходить, у Джерелівці? Давно? А оце, певне, до Пилипа прямуєш? Зажди хвилинку, не спіши, хоч поздоровкайся з Ганною... Вона зараз вийде. Якраз ото зібралися з нею до клубу...

Гафія стоїть перед ним у старій, подертій на рукавах фуфайці, в стоптаних материних чоботях, котрі взула, як ішла корову порати. Але Федорові до цього байдуже. Бо то ж таки чудо, коли вдруге так щастить! Де вже тут роздивлятися, у що вдягнена Гафія, та ще думати, чи справді може комусь набрести в голову у такому вбранні припхатись до клубу.

За якусь мить хлопець встигає злетіти аж у самі високості і не дуже спішить повертатися на землю. Нарешті він мало-помалу заводить розмову з Гафією. З нею куди легше говорити, ніж з Ганною. Він трохи заспокоюється і, розпитуючи та розповідаючи про се, про те, починає навіть відчувати впевненість у собі, але...

Але цієї хвилини з'являється Ганна.

Далі все відбувається з неймовірною швидкістю. Федорове серце робить відчайдушну спробу вирватися з тісної клітки і, боляче вдарившись об ребра, завмирає. А тим часом, наче розчинившись у сутінках, безслідно щезає Гафія... Ганна питає сміючись:

— Ти не замерз?

Дивне запитання! З чого б то він мав замерзнути? Чи, бува, не бачила Ганна з вікна, як він дефілював взадвперед повз її хату? Втім, тепер це вже не має значення. Бачила, так бачила. Зате вона зараз поруч. Він чує її голос і може дивитись, без кінця дивитись на неї. Йому видно кожну рисочку її обличчя, бо в це ранне зимове надвечір'я саме повітря насичене якимось дивним сяйвом. Може, воно йде від снігу, а може, від того, що ніколи ще не висівалося в небі стільки зірок і ніколи вони ще так яскраво не світили. До того ж мало не від кожного вікна тягнеться поперек вулиці золота смуга, і вони йдуть по тих смугах, мов по золотих шаблях.

— До клубу підемо, Федю?

— А ти хочеш до клубу?..

Йому все одно — куди. Не задумуючись, рушив би й на полюс — скажи вона тільки, що їй треба туди. Та й взагалі, чого б не зробив Федір заради неї! Одне лиш — сказати про це він, мабуть, довіку не наважиться. А може, саме зараз і скаже? Адже то зовсім просто! Отак вдихнути і...

— Ти, Федю, не розсердився, що я на твої листи не відповідала? — починає Ганна, ніби навмисне в ту мить, коли хлопець майже наважився, і Федір мусить проковтнути своє освідчення. Заперечливо хитнувши головою, відказує:

— Чого б я мав сердитись? Хіба я не знаю...

— Ой ні, ти, мабуть, не уявляєш, скільки там було в нас роботи! — жваво підхоплює Ганна. — Зранку лекції по шість або й по вісім годин. А з обіду і до пізнього вечора сидимо та зубримо, зубримо... Так за день натомишся! А тут ще думки усякі... Слухай-но, Федю, ти на той рік подаватимеш куди?

— Я? Та хто його зна... Мені вже часом здається, що я все позабував... А ти як вирішила?

По Ганниному обличчю блукає задумлива посмішка. Наче їй відомо щось таке, чого ніхто, крім неї, не знає. Раптом, мовби забувши, про що тільки-но була мова, вона пропонує:

— Знаєш, ходімо краще до агрономші. Чого ми в тому клубі не бачили?

— До агрономші? — Федорові ці слова — мов куля в серце. Чому до агрономші? Тому що вона квартирує в старій Чулаїхи, в Юркової матері? Ні, хай Ганна сама йде туди, як їй доконче забаглося з Юрком побачитись! Хлопець набирає повні груди повітря. Зараз він так і скаже: хіба в нього своєї гордості нема!

Але яке то щастя, що Федір не звик зопалу кидатися звинуваченнями! Йому треба було одну тільки хвилинку подумати, щоб ті гіркі слова, які от-от були б зірвались, безслідно розтанули, мов сіль на язичі. Бо при чім тут Юрко? Не до Юрка ж, а до агрономші запрошує його Ганна. Хіба той Юрко на вулиці стоїть, зазирається її? Тоді вона сама, без провожатого пішла б... Міг би Федір вплинути, вихопився б, як той з конопель... Ганна сказала б: «Дурень ти, от що...» Але стривай, хіба він справді не дурень?

Федір відчуває, як губи йому розтягуються мало не до вух: сказано ж, що безголовому хоч розжоване дай, так нема як проковтнути! Стала б йому дівчина пояснювати, що їй неохота до клубу йти, бо до нього ось рукою дістати. Федір уже за одне, що придумала таке, розцілував би Ганну. Ще б пак! Чулаїха аж на Лойковім кутку живе, і туди ще кілометрів зо три йти. «Ах ти ж, розумнице, хороша ти моя! Значить, і тобі хочеться, щоб якомога довше тяглася ця дорога!»

Він більш ніж певен, що Ганна, дійшовши до Чулаїшиної хати, одразу поверне назад, бо чого вона в цієї агрономші не бачила? Але про всяк випадок все ж застраховує себе:

— Тільки я тебе на вулиці почекаю, гаразд?

І так би, може, й закінчився для хлопця цей вечір, щоб назавжди залишитись одним з найкращих у його житті, але...

Надто прикре «але» чекало на нього попереду.

Ганна після марних спроб заманити Федора в хату змушена була нарешті зайти без нього. Проте за хвилину вона повернулася разом з Варварою Савівною, і тут йому вже довелось підкоритися: не встояв перед агрономшею, бо вибігла вона в блаженському платтячку і простоволоса.

І все ще було б нічого. Варвара Савівна з ходу потягла Ганну в Ігореву комірчину — щось вона там спішно шила на машині. Запросила й Федора, але на цей раз він уже навідріз відмовився: не на морозі ж стоїть, йому й тут добре.

До того, щоб почувати себе добре, було ще, правду кажучи, далеко, але Федір помалу притерпівся. Заходився розглядати географічну карту, прибиту в простінку між вікнами. Все ж якась робота! Може, агрономша, побачивши, що гість знайшов собі розвагу й не нудиться, вдовольниться тим і зглянеться. А то ні-ні та й визирне з дверей:

— Федоре, ну, незручно ж, ідіть сюди.

А спитати: що тут незручного? Навпаки. Він їм не заважає, вони — йому.

Там, у маленькій кімнатці, точиться жвава розмова. Федорові до неї нема діла, тим більше, що за стрекотанням машини він вловлює п'яте через десяте. Йому одне тільки цікаво: що в них може бути спільного — в агрономші і в Ганни? Позаторік в останній чверті навчального року тяжко захворів Кузьма Парфенович, і Варвара Савівна в

їхньому класі дочитувала за нього еволюційне вчення. Оце і все. Відки ж у них ця дружба взялась?

Ось Ганна, наприклад, вигукнула:

— Ой Варваро Савівно! А розцвілися ж ви, поки я їздила! Аж мені радісно за вас!

Значить, перед тим, як їхати у Веслівку, вона в неї була?

Та й взагалі, що тепер Федір знає про Ганну, коли він у Рудяках, а вона тут або ще ген куди їздить!

Варвара Савівна висовує голову з дверей:

— Федоре! Йй же богу, так недобре! Ну, зайдіть, зайдіть, сядьте з нами. Що ви там такого цікавого знайшли на карті?

— Та що... Все мені цікаве... Треба ж і географію не забувати...— відбиває він чергову атаку гостинної хазяйки.

Знову якийсь час, заглушаючи голоси, шумить у тій кімнаті машина. Потім вона стихає, і до Федора, хоч він і не прислухається, долинає Ганнин голос:

— Ні, ні, Варваро Савівно, про стаціонар і мови не може бути!

— Все, все, все!— заходиться сміхом агрономша.— Можеш далі не говорити, мені все ясно!

— Що ж вам ясно? Я ж найголовнішого вам ще не сказала.

— Я знаю, що ти скажеш,— не перестає сміятись агрономша.— От скажи, як ви під'їжджали до Джерелівки, підсів до вас у машину Осадчий?

— Ну, підсів. Але що з того?

— І він вам нічого не сказав?

— Ні.

Тепер Федір уже шкодує: було б зайти, коли його просили, бо щось-таки, певне, дуже цікаве сказав Осадчий, якщо агрономша так допитується. Ось вона знов заговорила. Мабуть, про це й розповідає. Та, як на зло, ні словечка не чути за машиною. Федір од Камчатки пересувається ближче на захід і зупиняється біля Волги. Звідси йому добре видно Ганнине обличчя. На ньому і подив, і цікавість. А ось Ганна насупилась. З чого б то? Ага! Варвара Савівна сказала «маміні доньки». Клята машина— гуркоче та гуркоче! Невже оті «маміні доньки» мають якийсь стосунок до Ганни? А стривай-но! Може, то Осадчий саме її мав на увазі?

Насилу Федір діждався, поки Ганна знов посміхнулась, і вже від тієї хвилини ні на мить не зводив з неї очей і

думав про те, що він би нічого не пожалів, аби їй завжди було весело. Ласкава, тепла хвиля голубила хлопця, несла його й несла не знати куди... Незчувся навіть, коли припинилося деренчання машини і на порозі з'явилася агрономша:

— Ви тут не заснули?

Ганна наче й родилася в цій хаті — вертиться дзигую: то риється в книжках, то перебирає пластинки. З усього видно, що вона тут своя.

— Варваро Савівно! Давно ви оце «Грунтознавство» дістали? Було б і мені купити.

Або:

— Де тут у вас, Варваро Савівно, голки лежать? Я патфона заведу.

Проте це ще сяк-так. Вона ж і ліпше колінце загнула:

— Коли вже той чай закипить? — запитала. — Я пити хочу!

Федір собі язика одкусив би, перш ніж сказати таке чужій людині.

Та чай таки не забарився, і Федорові хоч-не-хоч, а довелося сісти за стіл. Правда, пожаліла його, видно, агрономша, бо постелила на скатертині газету, і Федір втупив у неї очі, удаючи, ніби його дуже привабила одна статейка. Навіть склянку трохи відсунув від себе, бо вона найцікавіше місце затуляла, і ні Варвара Савівна, ні Ганна цього не помітили. Вони знову заговорили між собою, тепер уже про свою агрономічну науку, і Федір радий був, що на нього не звертають уваги. Міг безборонно дивитись на Ганну, тішитись нею і думати, думати. Тепер він навіть уже був вдячний агрономші за те, що все так добре вишло. До того ж попереду була ще довга дорога додому, знову вдвох з Ганною, і знов по золотих щаблях... Ні, ні, все складалося дуже хороше.

І треба ж було, щоб на самім останку з'явився Юрко!

Він зайшов, як своя людина, та тут нічого й не скажеш: через сіни живе. Проте одягнений був так, наче зібрався на парад. Чи він, може, й спить у своїх кльошах та в кітелі? Федір мало не скрикнув, побачивши його: «Тебе хто сюди кликав?»

Втім, чого вже було питати? Хіба не ясно без цього.. Зайшов, бо Ганна тут. Гляди, наперед і домовились. Бо інакше, чого б він так вирядився?

Юрко, не дожидаючись, щоб його припрошували, всівся на чільному місці і одну за одну випорожнив дві склян-

ки чаю. І в розмову Юрко теж встряв з такою впевненістю в собі, про яку Федір і помислити б не наважився. Незабаром за столом уже тільки його і чути було, а Варвара Савівна й Ганна більше сміялись, ніж говорили.

Особливо Федорові дошкуляла поведінка Ганни. Ну, що, справді, смішного в тому, що ото, мов найнятий, меле й меле без упину Юрко? А вона ж мало з стільця не падає. Варвара Савівна теж сміється, але ж не так. Та й з чого тут сміятися? Ну, прийшов один ветеринар до людського лікаря ліків од живота просити, бо захворів. Лікар, звісно ж як,— помацав, помацав, послухав і направляє на рентген та аналізи... А ветеринар на те йому каже: «Який же ти лікар, коли сам допомогти не можеш? До мене, каже, приведуть корову, так я одним тільки оком гляну і вже бабі рецепта даю: бери та підливай у пійло п'ять днів підряд...»

Такого ветеринара і в райгазеті протягти б не завадило, бо мав би уважніше обстежити корову, перш ніж щось приписувати їй! Та й посміятися з нього не гріх, але не так, щоб аж падати з стільця!

Лікар, той куди розумніший був. Сів собі тихенько до столу, написав рецепта, а тоді каже ветеринарові: «Коли ти так наполягаєш, то і я тобі одразу ліки пропишу. На ось, попросиш жінку свою, хай оцією мікстурою попоїть тебе днів п'ять, а як не допоможе, то хай приріже...»

Юрко, мабуть, до самого верха натоптаний подібними побрехеньками. Але ж Федір не для того народився, щоб увесь свій вік вислуховувати їх! Коли Ганні дуже хочеться ще трохи побути в компанії з тим балакуном, то хай сидить! Федір її на вулиці почекає. А тим часом він і свіжим повітрям подихає, бо тут таки жарко.

Одне тільки хотів би ще взнати Федір: хто в його фуфайці зашив рукава, що він, скільки не мучиться, не може в них потрапити? І потім ще одне. Нехай уже Ганна не дивиться в його бік, не бачить, що він уже лагодиться йти, але ж Варвара Савівна мусила б помітити, коли вона справді має його за гостя? Та гаразд! Один рукав уже піддався, тепер він візьметься за другий...

— Федю, куди ти? — нарешті «прокидається» Ганна, коли хлопечь стоїть уже біля дверей. Варвара Савівна й собі схоплюється з-за столу:

— Куди ви, Федоре?

Таки згадала хазяйка про гостя, коли той уже через поріг ступив!..

— Думаю додому йти... Пора...

Починає вдягатися й Ганна. Але йти не квапиться. Ще хвилин з десять домовляється з агрономшею — не встигли, видно, набалакатись, бо Юрко перебив. Щось вони мають обмізкувати, а для цього десь зустрітись... Десь... Треба ще шукати якогось місця... Ясно, що Ганна завтра знову прибіжить сюди, бо де ж іще знайдеться такий Юрко?

Федір не знає, як Ганну, але його вулиця зустрічає холодним вітром. Колюча поземка злодійкувато крадеться по слизькій, як скло, наїждженій і втопаній дорозі.

Якийсь час вони йдуть мовчки. Федір бачить, що Ганна чимось збуджена. Може, відчуває свою вину перед ним і їй тепер соромно? Вона перша й починає розмову, але про що? Знову про своїх дівчат, про якусь роботу...

«Зуби замовляє,— думає тим часом Федір, майже не слухаючи її, і все-таки пробує себе заспокоїти: — Може, то мені тільки здалось, а насправді нічого такого нема?»

Але кудись зникли ті золоті шаблі, і вулиця від того зробилась темною і глухою-глухою. Раз по раз спливає в пам'яті пихате Юркове обличчя, чорна люлечка, яку він картинно вставляє між зуби... Інколи над самим вухом звучить Юрків голос, і Федорові чується в ньому прихована погроза...

Як то не дивно, але саме сліпим закоханим серцям дуже часто властивий дар передбачення...

21

«Виходить, все скінчено? Він, як дурник, тишив себе надіями, а Ганна... Ганна щовечора бігла до агрономші, аби там бачитися з Юрком?»

Для Федора це настільки ж незаперечно, як і те, що зараз не день, а ранній досвіток, і що скажений вітер дме не в спину, а в обличчя. Похмуро бредучи зав'юженим рудяківським шляхом (за ніч, мов чорти на нім похазяйнували, такі кучугури намело), Федір дає волю своїй фантазії. Йому ясно, що й сьогодні, тільки-но Ганна прийде до агрономші, одразу з'явиться і Юрко. Потім Варвара Савівна кудись зникне, вигідає, ніби їй у контору чи ще куди треба, і залишить їх удвох попивати чайок та теревенити, як учора... Жінки, якщо вони вже здружились, і без слів одна одну розуміють. Ну, а Юрко, звісно, не розгубиться! Язик у нього не прив'язаний — місяць уряд золотиме і не втомиться.

Звичайно, якби Федір був не в Рудяках, а в самій Джерелівці, поплигав би той Юрко та й сів би! Не допомогли б йому ні язичок, ні кльоші, ні навіть золоті гудзики на кітелі! А так... Що Федір вдіє? Гляди, прийде в ту суботу додому, а йому мати новину піднесуть: «Чув? Заміж виходить твоя Ганна!»

Мати обов'язково скажуть «твоя», і не без умислу, а таки, щоб шпигнути, бо вони з батьком усе знають, тільки мовчать.

І хлопцеві малюються картини — одна похмуріша за іншу. Йому важко уявити, як виглядатиме світ, коли це станеться. Але одне він певно знає: для нього тоді життя не буде.

Поки дістався до Рудяків, Федір устиг разів з десять перебрати по одній всі свої підозри; то відкидав їх (бо ж завжди хочеться вірити в краще!), то з сумом впевнювався в їхній незаперечності...

І все-таки на той час видимих підстав для відчаю було значно менше, ніж Федір думав. Більшість його підозр походили від того, що він надто мало знав теперішню Ганну. Для нього вона й досі лишалась такою, якою була в десятому, а то й у дев'ятому класі. Відтоді, як Федір зрозумів, що любить її, час втратив усяку владу і над ним, і над нею. А тут раптом настає прозріння: щось змінилося в Ганні, вона вже не та. І погляд в неї не такий, і думки нові, і плани інші. Якихось півроку тому, — та й ось іще недавно, перед від'їздом у Веслівку, — скільки говорила про інститут, як мріяла про нього! І ось — на тобі: «Про стаціонар і мови не може бути!» Коли ж вона встигла передумати? І яка цьому причина?

Федір за всім цим бачив лише Юрка. Заради нього Ганна кинула думати про інститут, заради нього почала вчашати до агрономші, заради нього одразу й дорослішою стала. Бо як же — підрівнюється! Йому ж, гляди, вже під тридцять!

Та Федір і справді дуже мало знав Ганну взагалі, а ще менше уявляв, що діялося з нею протягом останніх місяців. Він бачив тільки зрушення, наслідки впливу невідомих йому чинників, підсумки невідомих йому думок...

А втім, і ми ж з тобою, читачу, не все знаємо про Ганну, для нас теж не все ясно в її теперішній поведінці. Ми розсталися з нею перед поїздкою у Веслівку на сесію і зустрілись по приїзді... А як вона жила там? З ким стрічалась, чим збагатилася, над чим думала?

Вийшло так, що по приїзді до Веслівки джерелівським дівчатам не пощастило. Вони сподівались на шістьох одержати кімнату в гуртожитку, а виявилось, що не тільки окремої кімнати, а жодного вільного місця у гуртожитку вже нема. Понад сто заочників мали розміститися по приватних квартирах, але який хазяїн пустить до себе аж шість душ? Довелось розбити компанію.

Надвечір Ганна й Катерина стояли на порозі приземкуватої, критої соломою хати.

— Пустите нас, тіточко? Ми з технікуму...— несміло почала Катерина, забачивши жінку, що поралася в кутку синеї.

— А чого ж, як пустять, то і я пуцу! — охоче озвалася «тіточка». — Хіба що, як ви з дітьми малими...— Вона виступила трохи наперед і з цікавістю оглянула дівчат. — Ну, чого ж ви стали, як засватані, кажу ж — пустять!

А невдовзі «тіточка», сидячи за тим же самим столом, що й дівчата, зачувала разом з ними неподатливі латинські слова з підручника агрономії.

То була огрядна, повногруда й широколиця жінка років тридцяти восьми чи сорока, з веселими карими очима і покресленим зморшками лобом. В її тужавій, по-дівочому заплетеній, темній косі рясно сріблилась сивина.

— Приймете мене в студентську компанію? — хитро була примружилась жінка при першому знайомстві з дівчатами і, простягнувши жилаву, тверду руку, назвала себе: — Килина Лобода.

Ганні з самого початку здалось знайомим це обличчя, і вийшло, що вона не помилилась. Ланкову з зеленодільського колгоспу «Шлях соціалізму» Килину Якимівну Лободу знала вся область, бо її портрети кілька років тому часто з'являлися в газетах.

— Тільки мені чогось здається, ви на тих знімках...— почала була Ганна. Але Килина сама доказала за неї:

— Молодша була, га? — І смачно засміялась. — То мене фотографували, як я ще студенткою не була. Тепер же от, поки завчу десяток речень, гляди, на десяток сивих волосинок і побільшало. І понесли ж мене чорти у той технікум! Поки вивчусь — геть сивою зроблюсь!

Насправді ж наука давалася Кишині Якимівні без видимого напруження. Принаймні наскільки дівчата могли простежити, висиджувала вона над своїми конспектами не набагато більше за них. А от на першому ж екзамені виявилось, що на її боці значна перевага. Кишині Якимівні одне, може, було важче — запам'ятовувати незвичні слова, зате саму суть вона розуміла наочніше, повніше, ніж хто інший, бо за спиною в неї був багатолітній досвід роботи з тими ж культурами чи біля тих сільськогосподарських машин, про які йшла мова. Вже значно пізніше дівчата зрозуміли, що стояло за тією «легкістю», з якою ця літня жінка складала екзамени.

Кишина Якимівна приїхала у Веслівку з села Зелений Діл далекого Стеблівського району. Дівчата знали, що там у неї сім'я, діти, але вона рідко про це згадувала. Хіба тільки регулярно що третій вечір писала довгі листи, і це означало, що завтра, одразу після екзамену чи семінару, Кишина Якимівна піде на базар або на «тракт» шукати якоїсь «оказії», бо на оперативність пошти не дуже покладалася. В інші дні вона ні в чому не відставала від своїх молодих подруг: бігала разом з ними на консультації, гортаючи конспекти, терпляче вистоювала в довжелезній черзі до буфету, а після кожного складеного екзамену, як здавна заведено серед студентства, нагороджувала себе «путівкою» в кіно і навіть залишалась на танці.

— Ой дівчатонька! — удавано зітхала вона, коли після чергової «культвилазки» засніженою веслівською вулицею поверталася додому. — Боюсь, я коло вас до того помолодію, що чоловік мене й не признає!

Іноді у післяекзаменні вечори Кишина Якимівна організовувала «домашні вистави». Відповідно до настрою вона то підбивала дівчат створити «тріо студенток-заочниць», і тоді допізна в невеликій, врослій в землю хатині на околиці Веслівки лунали пісні; то влаштовувала конкурс на найсмішнішу казку, а то ще заходжувалась жартома випитувати у Ганни або в Катерини їхні дівочі секрети.

— Ану, Катерино, — починала вона, — признайся, як перед святим духом, чого ти сьогодні в читалці так видивлялась на того шпунтика, що сидів біля вікна? Сподобався, правда? Один тільки чуб чого вартий! Але ж сам він кучий, ти придивися краще!

Катерина, почервонівши, звичайно, й руками, й ногами одбивалась: потрібний він їй, той шпунтик! Вона на нього і на прив'язаного дивитись не захотіла б!

Але Килина Якимівна, підморгнувши Ганні, залучала її в спальню і продовжувала:

— Диви, ще й відмовляється! Ти ж ось Ганні признавалась? Ну, не крийся, не крийся!

І очі в неї сяяли так весело, розбишакувато, що дівчат брав сумнів: невже вона на цілих двадцять років старша за них?

У погожі морозні вечори такі «домашні вистави» доповнювалися несподіваними походами по нічних, затихлих вулицях Веслівки. Але найчастіше вони закінчувались так. Командир «особливої команди студенток-заочниць»,— це звання присвоїла собі сама Килина Якимівна,— віддавала наказ: «За стіл!»— і, незважаючи на післяекзаменний настрій, заочниці бралися до книжок.

Килина Якимівна належала до тих людей, біля яких, коли вони щось роблять, не можна стояти без діла, а коли сміються, не можна сидіти насупленим. Вона володіла дорогоцінною властивістю заражати своїм настроєм усіх, хто з нею стикався, і дівчата й незчулися, як опинилися під її строгою і разом з тим веселою владою.

— А ходіть-но до мене в ланку, голуб'ята! — якось напівжартома сказала Килина Якимівна.— Все одно ж ви вдома байдикуєте, а я вас вимуштрую хіба так!

— Замучите, гляди? — баламутно примружившись, у тон спитала Катерина.

— Замучу, кажеш? Так ти що — роботи боїшся? На моїй совісті замучених не числиться. А от що в нашій ланці жодна без ордена чи без медалі не ходить — це факт!

— Так-таки жодна?

— Аніжоднісінька! — упевнено струснула головою Килина Якимівна.— Вийдемо, бува, на вулицю увечері — гвардія, та й годі! Ну, а я,— вона, сміючись, випростала плечі і випнула груди,— я гвардії ланкова! Чи не похожа?

Ще на першому тижні, уважно придивляючись до своєї старшої однокашниці, Ганна помітила одну виразну рису її характеру: Килина Якимівна ні на що зайве не марнує своїх душевних сил. У неї все давно вирішено, усе розставлено на свої місця, більш ніщо її не турбує. Мабуть, коли б полився зараз з ясного неба дощ або зацвів серед зими сад, вона сприйняла б це, як належне,— не здивувавшись і ні на хвилину не замислившись. Інколи Ганна їй заздрила: адже так дуже легко жити! Іди, куди веде дорога, кудись вона виведе! А тим часом дивись на навколишній світ ясними очима, роби, що під рукою, де тебе доля

поставить. У вільну годину гуляй, смійся на повен рот. Не помітиш, як сто років пролетить, і не постарієш!

В один із днів, коли Килина Якимівна просто з технікуму подалась на «тракт» шукати «оказії» і дівчата вертались додому тільки удвох, Ганна поділилася цією своєю думкою з Катериною.

— Може, то і є найліпше, що можна вигадати? — вголос міркувала вона. — Я як згадаю, скільки перемучилась за останні місяці!.. А виходить, даремно? — Вони довго йшли мовчки, потім Ганна, не витримавши, штовхнула подругу під лікоть. — Чого ж ти мовчиш?

Але Катерина не відповіла. Зосереджено котила перед собою обмерзлу грудку, раз по раз футболючи її і пильно стежачи, щоб вона не вискочила з накоченої грузовиками колії.

— Чи ти часом не заснула?

— Я? — Катерина видивилась на неї бездумно усміхненими очима. — Ти щось питала?

— Та куди вже з тебе питати! — ображено одвернула Ганна.

«Ні, мабуть-таки, треба жити не так, — подумала вона по хвилині, — а то вийде: котитимеш свою маленьку грудочку і будеш рада, що вона з колії не вибилась... А кому яка користь від того? Кинешся потім: не те робила, могла не грудочку — гору зсунути з місця, але вже та гора позаду, і пізно до неї вертатися».

Килина Якимівна на цей раз, як ніколи, швидко знайшла вірну «оказію» і прийшла додому збуджена й весела. Та таки їй пощастило: не постояла й двадцяти хвилин, як нагодилась стеблівська машина. І мало, що стеблівська! В кабіні поруч шофера сиділа стара Чорногорошиха, їй ї нести того листа не доведеться: гукне через тин, і котресь із Килининих само прибіжить по нього. Поки баби, що злазили у Веслівці, рахувалися з шофером, встигла розпитати в старої про домівку та про всі зеленодільські новини. На прощання Чорногорошиха, правда, не проминула вколоти її. Стрельнула своїм підсліпуватим оком:

— Ти чогось, Килино, розцвілася. Чи не нагледіла собі кого молодшого тут?

Килина Якимівна стримано відповіла жартом на жарт:

— Хтозна, може, якийсь і підшукається...

Але Чорногорошисі, мабуть, тільки цього їй треба було, бо вона вишкірилась, засвітивши своїми жовтими пеньками:

— Еге-ге! Так я тобі й повірила — «підшукається»!.. Вже ж таки, мабуть, підшукався! Ой шепну твому старому!

Що їй можна було на те відповісти?

— Та вже шепочіть,— сказала,— бог з вами. Тільки ж, глядіть, листа не забудьте оддати...

Втім, щодо листа вона була певна, бо не така та Черногорошиха, щоб не скористатися з нагоди комусь від когось переказати привіт та ще, коли можна, від себе щось додати.

Зайшовши в хату, Килина Якимівна першим ділом турнула з ліжка дівчат, яким заманулося після обіду з годиною подрімати.

— Ану мені до роботи! — весело гукнула вона, рвучким рухом стягнувши з голови хустку.— Чи я вас даром годуватиму? — На повних, обвітрених губах бринів сміх, очі сяяли незатьмареною радістю, та й уся її постать випромінювала молодечу задержувату силу і від того здавалась по-дівочому легкою, окриленою. Сівши на ліжку, Килина Якимівна, кумедно передражняючи бабу Черногорошиху, переказала свою розмову з нею.

— Ох і буде ж моїй бідній голівоньці! — удавано заголосила вона.— Як почує мій старий, що я тут так розцвіла, та як прискочить сюди!

Ганна пильно подивилась на неї: «Може, того вона така, що в сімейному житті щаслива?» І одразу ж склала зирок: тим гірше! Створити собі маленьке благополуччя зовсім нехитра річ. Ось і наша Христа Чоботар певна, що досягла zenіту: вхопила в обидві жмені своє куце щастя і рада! А в цієї ще й слава є, в газетах про неї пишуть... Значить, більше нічого й не треба, можна довіку бути вдоволеною з себе...

Ні, собі Ганна не зичила такого життя. «Коли я перестану хотіти,— пригадалась їй вчитана в якійсь книжці фраза,— я буду мертвий». Вона розуміла її так: вся насолода життя полягає в тому, щоб завжди прагнути ще до чогось. Але тоді людина не може бути безжурною і вдоволеною, бо оте «ще щось», якщо воно легко дається, мало чого варте. І в Ганни раптом прокинувся жаль до цієї повногрудої, веселої жінки, яка сліпо повірила, ніби всього вже досягла і тепер спокійно й безтурботно досвятковує своє життя.

Починаючи від цього вечора, в її ставленні до Килини Якимівни з'явилися нові нотки. Зовні це було непомітно,

бо Ганна, як і до того, в усьому підкорялася командирші «особливої команди студенток-заочниць», разом з нею готувалася до екзаменів, ходила в кіно, а вечорами охоче брала участь у «домашніх виставах». Але час від часу вона ловила себе на тому, що дивиться на Килину Якимівну з легкою іронією: «Що, мовляв, з тебе візьмеш, як тобі самій більш нічого вже не треба?»

І все-таки Ганна помилялася в Килині і скоро пересвідчилася у цьому. За зовнішньою безтурботною, мало не безшабашною веселістю командирші перед пильним, загостреним цікавістю Ганниним зором щодалі виразніше й виразніше вимальовувалися зовсім інші риси її вдачі. Справді, якби Килина Якимівна назавжди вдовольнилась тим, чого досягла, вона навряд чи стала б витрачати стільки сил на навчання, а ще певніше — і не затівала б цієї історії з технікумом. Людина, яка «досвятковує» своє життя, постаралася б якомога швидше скинути з пліч отакий буденний тягар. Килина ж Якимівна, навпаки, училася з таким самовідданим захопленням, ніби саме в цьому й крилось джерело її святкового настрою.

Якось, прокинувшись серед ночі, Ганна ненароком відкрила одну її таємницю. Кілька годин тому вони, повторивши, скільки намітили на вечір, усі разом полягали спати, а тепер командирша нишком, при свічці, гортала підручника. Ганну це спочатку не здивувало: мало що людині напередодні екзамену спаде на думку! Вона тільки хотіла спитати, чого Килина Якимівна електрики не засвітила? Але трапилося так, що під Ганною рипнуло ліжко, і тієї ж миті свічка погасла. То міг бути, звичайно, випадковий збіг. А можливо, тут крилося й щось інше?

Ганна тоді одразу ж заснула. Але другої ночі повторилось те ж саме, а через кілька ночей знову... А що Килина Якимівна нічого про ці нічні читання не говорила, то Ганна зрозуміла: вона навмисне приховує від них своє надурочне зубріння, не хоче, щоб бачили, скільки поту проливає вона там, де іншим — як на прогулянці. За цим вгадувався гордий і впертий характер, а людям гордим і впертим Ганна заздрила змалку.

Але то, зрештою, була дрібниця. Наближалась подія, яка змусила Ганну не тільки докорінно змінити своє ставлення до Килини Якимівни, а й наново — в котрий уже раз за ці кілька місяців — переглянути усе, що вона думала досі про себе і про свої плани на майбутнє.

Одного разу Килина Якимівна, вертаючись відкілясь додому, якось особливо моторно проскочила попід вікнами і, тільки-но відчинивши двері, гукнула з порога:

— Ви чого сидите, як глухарі, радіо не слухаєте? — Не роздягаючись, підбігла до гучномовця й увімкнула його: — Ану, щоб мені тихо було!

Початок передачі Килина Якимівна, видно, слухала на вулиці, бо щоки в неї аж посиніли на морозі, і вона тепер старанно розтирала їх. Ганна сполошилася: що там за новина така? Проте відразу ж і заспокоїлась: передавали статтю про тваринництво... Значить, усе гаразд... Можна спокійно читати конспект.

Затуливши долонями вуха, схилилась над зошитом, хоч, правда, зиркнула спідлоба на Килину Якимівну: «А таки вона дивакувата, наша командирша! Може, забула, що завтра екзамен? Втім, їй, мабуть, видніше. Вночі надолужить. Засвітить свою свічку і — до ранку».

Ганна перегорнула сторінку і спробувала, як вона це завжди робила, повторити про себе найголовніше з щойно прочитаного. Але тут знов розібрала її цікавість: мабуть же, не просто якусь статтю передають, коли ось людина припала й не дихає. Не втрималась:

— Килино Якимівно, що це ви там слухаєте? — спитала.

— Що... Воно й тобі не завадить послухати,— кинула через плече командирша,— постанову Пленуму передають. Гляди, й на екзаменах питатимуть...

В старенькому, давно спрацьованому динаміку голос диктора звучав дещо хрипливато, але в ньому все одно відчувалась та особлива урочиста піднесеність, яка примушувала ловити кожне слово. Йшлося про заходи щодо піднесення тваринництва, про необхідність значно розширити кормову базу.

— Центральний Комітет закликає...— твердо читав диктор, і Ганна подумала, що, напевне, й батько слухає зараз цей голос, і старий Довгаль, і, звичайно ж, Варвара Савівна. Їй на мить уявилась агрономшина хата, гучномовець на тумбочці... Може, й Юрко по-сусідськи зайшов... Цікаво, чи згадує він її? Раптом вона захопилась, що пропустила кілька речень, і знов глянула на Килину.

Килина Якимівна слухала з якоюсь святковою зосередженістю. Поклавши на коліна зошит, щось занотувала і, поки не закінчилось читання постанови, ні разу й не глянула на дівчат. Скидалось на те, що диктор читає цей важливий документ виключно для неї, а вони вдвох

з Катериною присутні як свідки, і тільки. Та вона ж їм так і сказала: «Не завадить послухати». Значить, то не обов'язково, а просто бажано. Ще й нагадала про екзамени: може, мовляв, питатимуть...

Але ж оця постанова безпосередньо стосувалася й Ганни. Хіба не через те вона більше місяця мерзла на острові, що в «Комуністі» сіяли зовсім не ті кормові культури, які б могли дати найкращий ефект? Адже, напевно, не було б потреби морочитися з тим віткокормом, якби сіяли більше, скажімо, кукурудзи, кормового буряка та коли б систематично поліпшували луки?

Ганні захотілося поділитись оцими своїми думками з Килиною Якимівною: хай не гадає, що вона білоручка, ніколи нічого не робила, а тепер тільки задля оцінок учиться! Але командирша, дослухавши останню фразу постанови, захоплено ляснула долонею по столу:

— Оце здорово! Отак і я понімаю! — Схопившись з ослона, вона схвильовано кілька разів пройшлася по кімнаті.— Ну, тепер держись, Платоне Карповичу, дам же я тобі, як приїду!

На завтра був призначений екзамен з механізації. І хоч командирша признавалась, що боїться його, вона все ж не могла себе перебороти і, відклавши підручника, сіла за листи. Ганна розуміла її нетерпіння: до кінця сесії залишалося ще чималенько, а за цей час у Зеленому Доли треба зробити багато такого, що залежить і від неї. Ганна не наважилася б підглядати, але їй і так було ясно, про що піше Килина Якимівна і оцьому ж Платонові Карповичу (у Килини була звичка спершу надписувати конверти, і Ганна на одному з них прочитала: Сокирянському П. К.), й іншим своїм адресатам. Тепер вона вже рада була, що не мовила вголос того, що хотіла сказати. Подумаєш! Працювала місяць на острові! Ганна спробувала уявити, як би поставились у «Комуністі», коли б вона, як ось Килина Якимівна, надіслала листа з пропозиціями, де і які кормові культури сіяти. Посміялися б, мабуть... «Що воно за Ганна Хмільченко?» — спитали б.

Ніколи ще з такою різкою наочністю не уявляла собі Ганна всієї фальші свого становища, як у ті дні. В технікумі про постанову Пленуму говорили скрізь, куди не заглянеш: в аудиторіях, по коридорах, в буфеті. І таких, як вона сама, «чистих» студентів безпомилково можна було вирізнити у загальній масі по одній прикметі — вони, якщо й прилучалися до якогось гурту, то стояли й слухали

мовчки, бо їм не було про що говорити. Люди, які після сесії мали, засукавши рукава, включитися в роботу по виконанню постанови, обмінювались думками, висловлювали якісь свої міркування, радились. А що могли з приводу всього цього сказати ті, кого удома чекала лежанка?

У тому гамірливому коловороті, який з ранку до вечора кипів у досить-таки тіснуватому приміщенні технікуму, вони, оці «лежаночники», мусили почувати себе, як на вокзалі, куди вони випадково потрапили. Люди вирушають в дорогу, і перед тим, як сісти у вагони, говорять про свої дорожні діла, гарячаться, сперечаються, щось доводять одне одному... А вони залишаються вдома, і, значить, все це не про них.

І Ганна не раз у ті дні з острахом думала про те, що буде з нею, коли цей поїзд відчалить од перону? Куди вона дінеться? Коли б же то й справді був тільки поїзд... А це ж саме життя пролетить мимо і залишить її осторонь, як непричетну... Варвара Савівна явно помилялась, коли радила їй викинути все з голови і думати лише про інститут. Може, вона просто не уявляє, як почувують себе на пероні ті, хто не встиг сісти на поїзд? У самої ж бо в неї давно є місце в ньому!

Тим часом сесія тривала, і командирша «особливої трійки студенток-заочниць», як і раніш, весело керувала своїми «підлеглими». У тому, що стосувалося безпосередньо навчання, вона з ними була за компанію.

Тільки одне змінилося в заведеному нею порядку. Хоч до кінця сесії було ще далеченько, вона все частіше тягла свою «команду» повештатись по веслівських «столичних», як вона говорила, крамницях у пошуках гостинців, а коли дівчата, вичерпавши свої «фінансові ліміти», почали відмовлятися, то махнула на них рукою.

— Добре вам, молодим та нежонатим! А в мене сім'я, та й ще у ланці чортова дюжина — цілих тринадцять душ!

Приходила вона додому уже надвечір, після того як зачинялись крамниці, щоразу з оберемком всіляких пакунків і, перед тим як скласти їх у чемодан, на кожному надписувала: «Для Палажки» або: «Для Марусиної малої». На одному, загорнутому в синій папір, вивела, підморгнувши при цьому дівчатам: «Для мого!»

Одного разу, повернувшись після обід з технікуму, дівчата застали на квартирі нежданого гостя. То був невисокий на зріст, сухорлявий чоловік, з акуратно зачесаним на прямий проділ рідким волоссям і м'ясистим, заважким,

але на диво рухливим носом, який увесь час наче принохувався до чогось. На невеликому, з гострими вилицями обличчі гостя лежав вираз хитруватої цікавості, і воно могло б здатися енергійним, коли б не дрябла, мішкувато звисла шкіра на щоках, а особливо на худорлявій, довгій шиї, де вона, як одежина з чужого плеча, взялася зморшкуватими порожніми брижами. Чоловік сидів на табуретці біля груби і, поки дівчата розкутували хустки та скидали пальта, мовчки стежив за ними. Ганна, перейнявши його хижувато націлений погляд, непомітно шепнула Катерині:

— Якийсь Кашей прийшов!

— Хто, хто?

— Глуха! Кашей, кажу!

Катерина голосно пирснула і затулила руками обличчя.

— Так... Так...— почав гість, натоптуючи люльку,— дівчата, конешно, сміються. На те вони й дівчата... У такім віці палець покажи, і той смішний...— Він повагом витер сірника і, припаливши, начебто між іншим запитав:— Килина... вона, мабуть, нерано приходить?

— А чого ж їй, молодій та нежонатій! — душачись сміхом, відказала зайшлому Кашеєві Катерина. Гість неспокійно засовався на табуретці, проте озвався на ті слова з радісною готовністю:

— Та і я ж так думаю! Як молодій душі довго раю дождитися, то чого б їй на землі не пораювати? Інше діло, як у тебе одне на лівій, друге на правій, а третє за спідницю держиться... Тоді вже прощай! А поки руки вільні... Еге-ге!.. Килина... десь тее... уже під дванадцятку прийде? — звону несподівано вставив Кашей і одразу ж, ніби для того, щоб виправдати її: — Та й то, наука не тітка, коло неї до-обре попоходити треба! Як натрапиш на розумного чоловіка, котрий чимось підсобити може, то вже не зважай — пізня година чи ні, а сиди з ним укупочці та слухай... Скільки б свого розуму не мала, все одно трохи чужого не завадить.

Катерина, як не силкувалась, а таки не витримала, прожогом вискочила в сіни і подалась на хозяйчину половину, бо мала, щоб не луснути, висміятися. Кашей на те поблажливо хмикнув:

— Дурносміх напав, еге ж?

Але, видно, не було в житті нічого такого, що могло б його збити з пантелику, бо він по хвилині почав з того, чим закінчив:

— Так от, кажу, скільки б свого розуму не мала, все

одно трохи чужого не завадить... А що, бува, той чоловік молодший за тебе, то і на це зважать не треба... Молодий кінь і в борозні справніший...

Ні, в цього підстаркуватого дядька явно було щось на думці, і що далі він наспівував свої пісеньки, тим сильніший брав Ганну сумнів: а чи не підіслав його часом Кишинин чоловік? Вона пригадала, як Килина Якимівна з тиждень тому розповідала про пашекувату бабу Черногорошиху, котрою передала листа. Цілком імовірно, що стара намолочила-таки сім мішків гречаної вовни.

— Ах ти ж, ах ти ж! — побивався тим часом гість. — Це коли б знаття, що Килина тільки за північ приходить, то десь би на квартиру став, а вже завтра ранесенько та прямо в технікум прийшов би...

Раптом Ганна урвала його:

— Слухайте-но, дядьку, чи не свекром ви їй доводитесь?

— Свекром? — з несподіванки сіпнувся всім тілом Кащей, проте одразу ж затрявся силуваним смішком: — Хе-хе-хе! А чи не молодий я як на її свекра? Ти, голубко, ма'ть, думаєш, що Кишині годів дев'ятнадцять? Ну, скільки, говорила вона, їй років? Двадцять? Двадцять п'ять?

Тепер Ганна вже певна була, що тут щось не чисто, диви, як намагається загнати на слизьке! Їй аж бісики заграли в очах — до того захотілось подразнити цього невдачу Шерлока Холмса! (Не міг Кишинин чоловік, як уже так йому заманулось, хоч котрогось розумнішого знайти!), і вона вже придумувала, чим би його з ходу приголомшити, коли зненацька рипнули сінешні двері і на порозі виросла сама Килина Якимівна.

— Хома? — здивовано скрикнула вона. — А діти ж там з ким?

Гість, мовби його вітром здмухнуло з табуретки, підскочив до неї і став.

— Ну? Що скажеш? — насмішкувато видивилась на нього жінка. — Ти хоч зажди, поки роздягнись, а тоді вже битимеш... Е-е-ех!.. Не додумалась я, їхавши, десь для тебе розуму трохи розстаратися...

Чоловік нараз обм'як.

— Так не... Ти ж той... Чого ти так?.. Хіба ж я тобі що кажу... Приїхала Митрофанова баба та такого страху нагнала! «Самі,— каже,— очі світяться, та й тими вже погано бачить...» А я ж хіба не знаю, як ти удома ночами ото висиджуеш...

— То ж то... То ж то... Точнісінько оце вона й говорила!..— глузливо підтакнула Килина Якимівна.— Отак я тобі й повірила...— Тоді раптом з викликом кинула: — А чи не переказувала баба Чорногорошиха, що я по Веслівці без спідниці бігаю, не казала такого? Недаром же ти, і про дітей забувши, прилетів!

Ганна, щоб нагадати про себе, рипнула лавою, ще й голосно кашлянула, бо страх як незручно почувала себе при цій сцені. Але Килина Якимівна і на неї grimнула:

— Ну, чого ти там завовтузилась? Думаєш, я при тобі постісняюсь? Випитував же, мабуть, і в тебе, хто до мене ходить та куди я ходжу? Знаю я його! Хіба ж це мені вперше?

Ганна дещо розгублено зиркнула на командиршу — дивись-но, мовби підмінена: брови на перенісці зійшлись, замість очей — вузенькі щілиночки лишились, і з них от-от вогонь пихне. Мабуть, найліпше було в цю хвилину її не займати, і Ганна вирішила змовчати. Затуливши долонями вуха, схилилась над конспектом.

Та, видно, Килині Якимівні це й справді було не вперше, бо вона дуже швидко пересердилась. За півгодини Хома Антонович зосереджено сьорбав гарячу молочну кашу, раз у раз витираючи спітнілого лоба новенькою, з тонким візерунком хусточкою. Синій папірець, з якого ту хусточку було вийнято, лежав тут же, на столі, і Ганна знічев'я обмальовувала рогатими бісиками зроблений Килиною рукою напис: «Для мого!»

«Ось, значить, який він, отой самий «мій»! — думала вона, здивовано поглядаючи на командиршу «особливої команди заочниць». — А я ж уявляла!..» Час від часу Ганна зводила очі на присмирнілого Кашея, але той уперто уникав її погляду.

— Іж, їж! — припрошувала Килина Якимівна.— Ти ж, певне, виголодався за день.— І вже зовсім добродушно посміювалась: — Ач, і не полінивсь! Тепер хоч знатиму, як ти мене любиш!

Наступного дня Килина Якимівна виряджала додому чоловіка і в технікум не прийшла. Дівчата, вернувшись надвечір на квартиру, застали її в ліжку.

— Спить? — здивувалася Катерина.

Ганна зацитькала на неї:

— Чшш! І голосище ж у тебе!

— Не шепочіться там, дівчата, я не сплю,— озвалася з ліжка Килина Якимівна і, помовчавши, спитала: — Що

там новенького діялось сьогодні, розкажіть? А то мені день за рік видався...

В густих сутінках темна ковдра скрадала форми її тіла, й здавалося, ніби воно зовсім пласке, тільки голова випукло чорніла на білому тлі подушки.

Новин було багато. І дівчата, як звичайно в таких випадках, почали розповідать дуетом, то доповнюючи, то перебиваючи одна одну. Але Килина Якимівна навряд чи слухала їх, бо не перепиняла, не випитувала подробиць і навіть не здивувалась, коли Ганна сказала, що наступний екзамен перенесено аж на три дні ближче. Тільки, коли Катерина потяглася рукою до вимикача, попросила:

— Не треба, Катю, не світи...

Такою дівчата свою командиршу ще не бачили. Може, вона захворіла? Або щось інше трапилось? Роздягнувшись, вони підіставали свої припаси й повечеряли. Потім Катерина присіла навпочіпки біля груби й заходилась підкидати в неї дрова.

— Так що, виходить, спать ляжемо? — невпевнено спитала вона.

І тоді раптом озвалась Килина Якимівна:

— Признавайтесь чесно, дуже вас налякав мій старий?

Несподівана відвертість і гіркота, яка чулася в цих словах, не могла не спантеличити дівчат, і Ганна не одразу спромоглася видушити з себе:

— Чого ж було його лякаться?.. Чоловік як чоловік...

В тремтливих одсвітах, що падали від груби на ліжку, Ганні видно було командиршине обличчя, і їй здалось, що вона посміхнулась.

— Ти, я бачу, дипломат, Ганиусю... Хоча й правда, чого його лякаться? Чоловік як чоловік... Чи він винуватий, що старший за мене?..

І може, вона й у думці того не мала (не любила розповідати про себе і рідко кому розказувала), але того вечора їй, видно, самій конче потрібно було ще раз, крок за кроком, перебрати в пам'яті все, що стало її долею. І вона хіба тільки що пригадувала вголос, а так це було для себе, бо дівчата... Але, може, це й дівчатам корисно буде? Вони ще молоді, їм, гляди, й згодиться...

У Килини Якимівни було звичайне, навіть дуже звичайне життя. Народилась і виросла в Зеленому Долі, де народились, звікували й померли її батьки. Вчилася в школі. У десять років зав'язала круг тонкої загорілої шнї червону краватку. В п'ятнадцять, проколовши ситцеву кофтинку

якраз над тим місцем, де гостро випнувся тугий, болючий і ніжний бугорок, пригвинтила кімівський прапорець...

Була, як усі, хіба, може, трохи різкішою, ніж личило дівчині, по-хлоп'ячому відчайдушною, коли того вимагали обставини і навіть коли не вимагали. Але в сімнадцять літ те все відійшло, мов обірвалось, бо вона нараз відчула себе дорослою людиною, принаймні мусила такою стати.

Килинині батьки померли, коли їй не було ще й восьми років, і виховувалась вона у своєї старшої заміжньої сестри. І трапилось так, що в сімнадцять літ дівчина осиротіла вдруге. Могла, звичайно, піти з сестриної хати. Була при здоров'ї й при силі, стала б на роботу й зажила б самостійним життям. Але після сестри залишилось троє малих дітей, і покинути їх Килина не мала права.

Сестрин чоловік працював конюхом у райфінвідділі, в Стеблівці, і його рідко коли бачили удома: возив по району ревізорів та уповноважених і часом цілими тижнями невідомо де пропадав. А малих треба було годувати і обшивати, мити й розбороняти, коли вони чубились. До того було ще й господарство — город, корова, з десятків курей і гусок. І все це тепер лягло на Килинині плечі.

Спочатку в неї і гадки такої не було, що вже вона назавжди попрощалася з школою. Подружки-однокласниці щодня забігали та показували, які уроки задано з того чи того предмета. Але ось вони стали навідуватись рідше й рідше, бо наближались екзамени, і Килина навіть рада була, що більше вони її не тривожать і не нагадують, як далеко вона відстала.

Тим часом прийшло і одійшло літо. Діти хворіли на жовоти, бігаючи, розбивали собі ноги та заганяли скабки; старший, Грицик, смажився цілими днями на піску та мокнув у річці і одного разу мало не втопився... І за тими клопотами Килина й не помітила, як зовсім забула про себе. Марно вечорами, виманюючи її з хати, заливаввся солов'їним свистом Іван, даремно міряв вулицю, никаючи попід вікнами, та підсилав з записочками сусідських хлопчаків. «Не можу, Ваню», — відписувала Килина, а коли навіть обіцяла, що за годину чи дві буде, все одно, як не билась, не могла вибратися. «Ось-но прийде нова хазяйка в сестрини хату, — думала Килина з болем і одночасно з радістю, за яку і перед собою соромно було, — отоді вже я скину з себе це жармо...»

І нова хазяйка прийшла. Ступивши з порога, обнялася з Килиною, похвалила й пожаліла її. Дівчина заходилась їй

про дітей розповідати: Грицик — шибайголова, з нього ока не спускай, а Михайлик — тихий, на вулиці його зобиджають, отже, й за ним дивитися треба. Оленка без казочки не засинає, вночі часто прокидається й плаче...

— Бідні які дітки! — побивалась молодиця. — Яке ж бо то лихо без матері...

Того вечора Іван, проходячи попід вікном, знову залився солов'єм, і Килина кинулась переодягатися. Серце десь чи не біля самого горла опинилось, билось і тріпотіло там, як мале пташеня. Надворі стояв травень. Отже, цілий рік прождав Іван, поки вона нарешті спромоглася вийти до нього.

— А ти оце куди виряджаєшся? — поцікавилась нова господиня.

— Я?.. Та ось... на вулицю...

— А-а-а! Ну-ну... іди...

Не сподобалось Килині, як вона оте «ну-ну» процідила, проте не звернула уваги: хай їй всячина! Потім розберемось!

А вертаючись додому, ще у дворі почула: Оленка плаче. Вбігла в хату, аж мачуха стоїть над колискою заспана й розшурпана:

— Ти чого кричиш? Ану мені цить! Зараз старця покличу, він тебе в торбу кине!

Отакі й пішли од того дня казочки для Оленки й для всіх.

Жаль було Килині кидати дітей. Та через місяць все ж перебралась до подруги на квартиру: Іван порадив. «Покви, — казав, — будеш там, діти до неї не звикнуть і вона до них не звикатиме...»

Пішла Килина на роботу в колгосп, і почалося зовсім інше життя... Удень — в полі. Сонце світить. Жайвір в'ється в піднебесі... Нележке то діло — буряки сапати, а наче й втома не брала: З поля на часинку додому і — в клуб біжиш. Була членом комсомольського бюро — за культмасовий сектор відповідала: то лекція, то репетиція драмгуртка, то співанка, — ніде без Килини не обійдеться. А тут і вечір. Місяць сходить за лісом, поглядає хитрим оком: «Скоро буде, скоро-скоро!» І тільки серце — тьох, тьох, тьох!.. Та чи можна переказати, якими були ті вечори! До півнів вистоювала з Іваном біля воріт. «Любиш мене?» — питав. «Люблю»... І знову через якийсь час, мовби начисто забув, що вона вже сто разів відповідала йому: «Любиш мене? Ждатимеш?»

Він мав ставати до призову і незабаром, як надійшла йому черга,— поїхав...

А Грицик тим часом мало не щодня прибігав: б'є його мачуха, і менших теж б'є. Але що Килина могла вдіяти? Підгодовувала його, гостинці дарувала, іноді брала до себе на кілька днів то Мишка, то Оленку: хоч скупає їх та нагодує як слід. Мачусі те навіть сподобалось. Наб'є, а тоді в двері випхне:

— Геть звідси! Біжи до тітки Килини! Біжи!

Через два роки довелося Килині знову всіх трьох забрати до себе, бо так та молодичка розходилася на чужому господарстві, що й на хазяїна перестала зважати. І, може б, він її нарешті-таки вигнав, коли б в зиму сорокового року і його не забрали в армію. Мачуха тоді зовсім розперезалася, завела в хаті гульбища. Не встигне за день горілчаний дух вивітриться, а увечері нова сулія вже на столі...

Якось уночі прибіг Мишко, той самий тихий Мишко, котрий увечері й за поріг виглянути боявся. Видно, добре вже допекло!

— Що в нас, Килино, діється! — заплакав він. — Грицька напоїли й кепкують з нього, а мене один вусатий за вуха тягав і нахвалявся без штанів на сніг викинути.

Мусила звернутись до міліції. Килина сама й привела дільничного та двох пойнятих. Склали акта і — до суду. Судом і видворили мачуху, а дітей до повернення батька припоручили Килині. Через соцзабез пенсію призначили, допомогли одежиною, бо мачуха усе, що змогла, розтринькала...

Ще через місяць прибув з фінського фронту лист: «Люба моя дружино Марфо Дмитрівно! По гроб життя пам'ятати-му, що ти сиріт моїх доглядаєш. Як повернусь, то ноги тобі цілуватиму за таку твою добрість...» Хотіла було Килина зо зла того листа назад одіслати ще й приписати від себе кілька слів, проте передумала. Бо далі в листі писалось про бої та про люті морози... Не слід було людині псувати настрої, може, перед боєм, а може, й перед смертю...

Находили Килині листи й від Івана. Він був у зовсім інших краях — на Камчатці. Лічив місяці до їхньої зустрічі: «Всього лише дванадцять лишилось. Хіба ж то багато?..»

З якогось часу, проте, почав, навпаки, її до себе перемаювати: «Кидай усе, — писав, — і приїжджай, бо мене від-

пустять не скоро. Настановили старшиною, так що, **важай**, ще два роки служби прибавилось. А тут жити можна, хоч, правда, природа сердита, зате люди хороші...»

І, може, Килина й поїхала б до нього, та ось же — діти, на кого вона їх кине? Відписала йому: «Полетіла б до тебе, та сироти ж на мені». А він знову листа за листом шле: «Як їхати, то треба зараз, бо вїдеш у вересні, то вже й не доберешся — аж до того літа чекати доведеться. Віддай їх у дитячий будинок і їдь, поки не пізно».

Не могла вона їх віддати нікому. Мала батькові з рук на руки передати його дітей; отоді тільки вона поїде. Як в цей рік не встигне, то наступного літа... Діти варті того, щоб заради них відкласти на кілька місяців і найрадіснішу поїздку.

Хто міг знати, що недалеко за порогом стоїть така лиха година, яка ті місяці оберне на довгі роки?

Проте і з другого боку подумать: а коли б знала — чи що змінилося б? Пізніше Килина не раз питала себе: коли б знала, то хіба інакше вирішила б? І вона відчувала, що — ні, ані найменшого кроку іншого вона не зробила б.

Діти всю весну пронудились за батьком, а він приїхав аж в кінці літа, бо в госпіталі лежав, а потім на курорті поправлявся.

— Чим я тобі віддячу, Килино? — спитав і змахнув сльозу з щоки.

— А нічим не треба віддячувать, — відказала, — ви їм матір найдіть путящу, бо я, хоч і люблю їх, як своє життя, та ось же Іван до себе кличе... Поїду до нього на те літо...

І була ще одна така розмова через п'ять років.

Діти, — Грицько зовсім дорослий, та й ті двоє вже не малі, — спантеличено дивилися на вусатого дядька в шинелі, який назвався їхнім батьком.

— Ой же ж, ой же ж, які ви худі та худющі! Але, слава богу, живі! Я твоїм, Килино, вічним слугою буду, що уберегла і вигляділа їх...

І впав на коліна, і ну руки їй цілувати:

— Ти, як свята, на тебе молитись треба...

А по тому кинувся:

— Що ж це ти? Сивіти почала?

Йшов тоді Килині двадцять восьмий рік, а що зазнала вона горя, то інша й за п'ятдесят не зазнає.

Іван озвався був у сорок четвертому, але невдовзі знову пропав і пропав. Нарешті після Перемоги ще одного листа прислав. Але Килина вже й ждати його боялась. Бувало,

гляне на себе в дзеркальце: лице зморшками посічене, під очима синці, а над усе оця сивина! Вирвеш одну білу волосину — на її місце дві з'являються... Що вже проти хвилі й борсатися!

Чим менше залишалось до його приїзду (а він писав, що десь восени демобілізується), тим більший брав її острах: «А що, як він мене й не признає?» Часом малювала собі ще гірше: приїде, для годиться навідається, а там візьме й оженився з молодою — їх за ці роки ціла тьма з учорашніх голоніжок вилюдніла, так що за дівками діло не стане...

А цей ходив і, справді, мало не молився на неї. Одною рукою (другу носив на черезплічнику після поранення) допомагав їй прибирати, і прати, і на городі поратись.

— Я вже отак біля тебе й доживатиму, — казав, — заміж вийдеш, все одно ж дітей не кинеш, то, може, й мене не виженеш...

«Господи! І чого він ще про те заміжжя нагадує мені! — тужила ночами Килина. — Якому я дідьку лисому здалася! Дітям хіба що я потрібна та його самому — каліці... А більше ж анікому!»

Жаль її брав, як на нього дивилася. Було йому сорок шість років, а з них майже десять прожив удівцем, дві війни переніс, тричі поранений був... Ночами уві сні — а може, й не спавши, — стогнав, перевертався з боку на бік... Про що він думає? Яка лиха біда не дає йому спокою? Може, в нього рани ниють, може, перебита рука болить?..

Одного разу, перёдсвітом, не витримала Килина, стиха підійшла і сіла на його ліжку:

— Що з вами, Хомо?

Він ошаліло підхопився, наче хтось замірявся його вбити. А коли прийшов до пам'яті, став щільніше закутуватись у ковдру, ще й відсунувся трохи, шануючи її дівочу соромливість... І від того в Килини так гучно загупало серце, що здалося: от-от воно вискочить з грудей. Вона нічого не мала на мислі, хотіла співчутливим словом розраяти його самітну, занехаяну душу. Але що діялося з нею тепер? Чому, мов од лютого холоду, зацокотіли зуби? І чому вона впала на груди цьому чужому літньому чоловікові?

Втім, хіба він чужий? «Він — батько моїх дітей, — гарячково билось у неї в голові, — моїх... Я віддала їм усю свою молодість... Нехай же йому дістанеться й решта, однаково нема для кого берегти себе, нема для кого...»

І вона обняла його своїми гарячими руками і, сама горючи, разом з гірким своїм дівуванням спалила за кілька хвилин усе: і пам'ять про молодість, і надію на заміжжя, і давнє своє невідсвятковане кохання...

Опам'яталась Килина десь тільки через півроку, наче раптом прокинулась після нескінченно довгого сну. На порозі стояв Іван, в офіцерському кітелі, увішаному орденами,— такий, яким уявляла його собі всі ці вісім років, і разом з тим зовсім інший,— набагато старший, вищий на зріст, мужніший.

— Здрастуй, Килино! Чи ти, може, мене не признала?

Склянка, яку зібралась була поставити на стіл, вислизнула з пучок і коротко дзенькнула, вдарившись об долівку. Іван засміявся:

— Ов-ва! Це, кажуть, на щастя! — Радісно сяючий, рвонув з голови кашкет і ступив назустріч з розкритими руками. Так він завжди заступав їй дорогу, коли вона поривалась додому, а йому не хотілося з нею розлучатись. «Не пушу! Не пушу!» — повторював, бувало, сміючись. Але тепер вони вже були розлучені навіки, бо він занадто пізно прийшов. Мав би з'явитися перед тією ніччю і отак розставити руки або хоч би здалека гукнути: «Не пушу!»

Килина у першу мить обмерла, і боячись, і жадаючи, щоб він підійшов ближче, та нараз відсахнулась і, затулюючи долонями обличчя, скрикнула:

— Не підходь, Іване, не підходь!

Була вона на той час уже вагітна, доходжувала п'ятий місяць, і тільки він, засліплений радістю зустрічі, міг того не помітити. А потім...

Потім прийшов Хома і довго допитувався, чого вона заплакана, а Килина, зціпивши зуби, мовчала, бо відчувала, що коли заговорить, то прокляне і його, і себе. І так тривало до вечора, і ще день, і ще... А тоді й незчулась Килина, як знову опинилася в безбарвній порожнечі байдужості. Вряди-годи прокинеться: де я? І бачить себе то з дійницею в руках, то за шиттям, то за буденною якоюсь розмовою з Хомою... І вжахнеться: невже отак до кінця віку буде — ні крихти радості, ні живого бажання, ні поклику, який змусив би серце затріпотіти чи хоч просто дужче забитися?

Через тиждень після того, як Килина народила дитину, Іван відгуляв весілля. Взяв її ж подругу, Федору Таран,— пашекувату, незугарну, правда, років на три чи чотири молодшу. Може, зо зла й одружився з нею, а може, слава

Федорина його привабила? Про неї в райгазеті писали, з області приїздили дивитись на Федорині, буряки... А Килина тим часом погойдувала в колісці свого Івасика, пригортала його, тужачи за зрадливим щастям, до важких грудей, і лише в ті хвилини забувала про все, коли малий, припавши губенятами до набряклого соска, заходжувався жадібно ссати. Тоді нічого в світі їй не треба було: знати б одне — що оцього в неї ніколи не відберуть, — і стало б радості на сто років.

Але Івасик, наковтавшись, засинав. Килина клала його в колиску, і знову в серце закрадалася туга. Невже отак, біля коліски та коло ночов з пелюшками, й доведеться їй дочасно постаріти? Адже була вона ще зовсім недавно молодю, бігала на комсомольські збори, і мріяла, і хотіла чогось великого-великого досягти... Пригадувала, як перед війною ходила з дівчатами на буряки. Удосвіта по росі, мов по живому сріблу, спішила в поле. Була в них думка перегнати Марію Демченко, і Кузьмиха — вона тоді ланкувала, — під хороший настрій стане, бувало, та руки в боки:

— Ану, гляньте, дівчата, чи не така я вродлива, як та Марія?

Тепер же Федора Таран Маріїні рекорди й перевершила. А тоді вона в ланці чи не наймолодшою була. Перед вранішньою зорею солодкими снами тішилась, і Кузьмиха щоразу нагадувала Килині:

— Гляди ж мені, взавтра оце ледащо розбуди!

«Ось тобі й ледащо! Нині вона чи не наймоторніша на все село! Але хіба ж я не могла цього досягти?»

Усе частіше й частіше думала Килина про це. І навіть не тому, що вабила її Федорина слава. Просто тягнуло між люди, в поле, у ті ранкові простори, де вона колись ходила щаслива, безжурна й весела, де могла до ломоти в спині намахатись сапкою, а потім, по дорозі додому, співати й пританцьовувати, мовби цілий день спочивала в холодку і мала кудись витратити призбирані сили... Там, у полі, жила Килинина молодість, стояла над давно початим, але не доведеним рядком, нетерпляче гукала її: «Ходім, бо як втомлюся ждати й піду, то вже ти мене не наздоженеш».

І Килина пішла. Відлучила, як надійшла пора, Івасика й оддала його в дитясла, а сама мерщій у степ: може, ще не втомилася, може, ще жде її молодість біля того незакінченого рядка?

І застала. Спочатку, правда, не впізнала, бо вже й вона не була ні гарною, ані безжурною; обважніла за цей час, і клопоти їй теж посікли зморшками лоба та сивиною вплелися в косу... Але минув день, і тиждень, і місяць, і молодість показала себе. Спершу діяла несміливо, наче боялась, що Килина не повірить. Було, засміється і одразу ж за тим і зітхне, а підспіває пісні, то тихо-тихо... Тоді почала потроху розходитись. То підмовить позмагатися з наймолодшою: хто швидше свої рядки доведе? То потягне увечері в клуб... А незабаром нагадала Килині, як уміла жартувати, як дзвінко заспівувала колись...

Літо було посушливе, зрадливе. Прив'ялі листочки никли до землі, наче хтось невидимий день і ніч нещадно топтався по плантації. І Килина забула про домівку: ночами возила в бочках воду і поїла, плекала те поле, бо не могла віддати на поталу посусі свою так пізно знайдену молодість. І коли вона вранці приходила додому, мокра по пояс і смертельно стомлена, Хома насуплено заглядав їй у вічі і, вражений їхнім палючим блиском, допитувався:

— Ти де була всю ніч?

Він добре знав, де Килина була, але не вірив, ніби од самої тільки роботи можуть отак молодо й завзято блискотіти очі. І йому хтосьна-що тільки не ввижалося. Видно, забув, як колись і його п'янило поле, як вабили зорі, як лагідно обвіває спітніле чоло духмяний досвітній вітерець! Усе гасне з роками, набирає інших, спокійніших барв. І, може, найбільше тим і виказував себе Хома, що шукав за Килининим збудженням якихось інших, потаємних причин. Він був набагато старший за неї, і Килина в ті дні, як ніколи раніш, зрозуміла це. Та хто вже тут міг би чимось зарадити?

Таким він і понині остався — підозріливим і вічно настороженим, а Килина єдине, що може, — це жаліти його. Вона народила йому ще двох дітей. Думала, нарешті-таки повірить, що тепер уже не кине його... А він...

...Килина Якимівна замовкає. З вулиці крізь подвійні рами пробивається віддалений гуркіт запізнілої машини. Світлий відбиток вікна безшумно переповзає по стіні і гасне в кутку. Тепер вона вже шкодує: нащо було все це розповідати? Та й дівчатам це навряд чи було цікаво...

— Ви, бува, не послули?

— Ой ні, що ви? — злякано вигукує Катерина.

Але Ганна не озивається. Вона ще в полі, там, де Килина Якимівна шукала й знайшла свою молодість, звідки принесла оту впевнену силу, що так вражає в ній.

— А ти, мала? Не спиш? — це Килина Якимівна до неї звертається, і Ганна щільніше пригортається до її теплого плеча.

— Ні, чого ж би то я спала?

Вона не може признатися, що мовчить, бо пристрасно заздрить їй у цю хвилину, заздрить якось по-особливому, до повного самозабуття, як ще ніколи й нікому не заздрила. Не задумавшись, пройшла б Ганна всю її нелегку дорогу, щоб так само мужньо й без тіні жалю віддати своє життя чийось дітям, щоб отак, як вона, пригріти чийось самотню душу, щоб бути і матір'ю, і дружиною, і доброю сестрою, завжди заклопотаною і разом з тим веселою, щоб вічно розриватися між домом і полем, і щоб на все вистачало часу: на пісню й на пелюшки, на прополку буряків і на безсонне сидіння вночі за книжками... «Отак треба жити! — схвильовано думала Ганна.— Бо то, напевне, і є найвища радість, коли ти всім потрібна, і всі потрібні тобі, і коли дні аж вихряться і однаково не встигають за тобою!»

І тут пригадався їй Макар Петрович, який усе своє життя прожив, мов один безконечний робочий день — під куклями в степу, і біля сівалок в степу — з вічною думою про людей, яким він присвятив себе і для яких без жалю палив своє серце. І сьїнуло їй з темряви те незабутнє багаття на острові, в яке він до решти вклав останнє тепло своєї великої душі...

Макар Петрович жив у Ганнинім серці недоторканною святиною. Звичайний і доступний, поки був живий, він після смерті став в її уяві високим і недосяжним.

Та ось тепер їй спало на думку, що Килина Якимівна чимсь схожа на Макара Петровича, хоч її життя сповнене звичайними буденними клопотами. В очах її жила та ж сама непідробна уважливість до людей, і щось було в ній від його уміння щедро дарувати тепло, і так само, як він, що б не робила, вона менш за все думала про себе. І від того, що Килина Якимівна мало не місяць прожила з нею в одній кімнаті, що вони разом готувалися до екзаменів і разом бігали в кіно, що була вона нехай і старшою, а все ж подругою, однокашницею, Ганні нараз ближчим і доступнішим став Макар Петрович.

І те, що вона мріяла колись зробити, щоб бути гідною його пам'яті, прийшло з далекого майбутнього і стало по-

руч — близьке, як завтрашній день. І перед Ганною відкрилася звичайна дорога в поле, по якій вона, як Килина Якимівна, щодня, мов на свято, йтиме на роботу. І побачила вона своїх подруг і товаришів, яким щедро віддаватиме тепло свого серця. І ще уявились їй сотні односельчан і тисячі інших людей, для яких вона житиме, постійно тягнучись угору, щоб бути гідною їхньої поваги...

І це було хвилююче і прекрасно.

22

Того року люди чомусь скаржилися на весну: гляди, як затрималася — не йде і не йде! Ганна дивувалася з них: чи вони сліпі? Ось же вона, весна, тут! Як можна її не бачити?

Одного разу — ще у Веслівці, невдовзі після тієї пам'ятної розмови з Килиною Якимівною — Ганна серед ночі зненацька прокинулася. В хаті було темно й тихо, і тільки в комині щось раз у раз несміло зачинало висвистувати і замовкало. Навряд щоб саме це розбудило її, бо звук був слабкий і віддалений, наче на горищі хтось невмілими губами безуспішно вчився свистіти. Ганна, затамувавши подих, довго прислухалась і вже знову почала була дрімати, коли раптом крізь дзвінку порожнечу нічного безгоміння почувала тихі й рівномірні удари падаючих краплин. Їх ставало все більше й більше, і вони розбивали тишу на дедалі коротші й коротші проміжки.

«Відлига!» — здогадалася Ганна. І, лежачи з заплющеними очима, уявила собі, як завтра по веслівських вулицях нишпоритиме вогкий вітер, як під ногами хлюпатиме розкисла сніжна кашка. Вона пам'ятала, що звечора небо урочисто мерехтіло морозним інеєм зірок, і пожалкувала за тією строгою красою, тепер, мабуть, уже захаращеною непривітним шматтям хмар.

Ганна над усе не любила гнилих відлиг, і на саму тільки згадку про завтрашній день пощулилася і скривилася. Щоб остаточно перевірити свій невтішний прогноз, вона, звівшись на лікті, неохоче визирнула у вікно, та... Та так і застигла від радісного подиву. Небо було чисте, і в ньому, як звечора, сяяли зорі. Але тепер вони анітрохи не нагадували іній, а здавались зволженими, мовби недавно

перемитими, такими, якими вони бувають тільки навесні... Так ось воно що — виходить, весна прийшла!

Потім вона довго в якомусь радісному напівсні слухала дзвінке цокання краплин, що долинали з-за вікна, і думала про Джерелівку (соро-соро додому поїду!), і згадала Варвару Савівну, для якої настає найгарячіша пора. І про Юрка згадала... На якусь мить їй привиділось, ніби він пильно дивиться їй прямо у вічі, і від того її обійняв незнайомий бентежний холодок... І заснула вона десь уже перед світанком з таким почуттям, ніби завтра розпочинається велике свято.

Відтоді і жила вона в цьому передсвятковому настрої, тим більше, що дальші кілька днів не розчарували її. Вони були сонячні й прозорі, як і належить весняним дням. Пробивши глибокі борозни на втопаному снігу, зміїлися скрізь, куди не глянь, струмки. І коли на четвертий день вони замерзли і їх притрусило сніжком, Ганна тільки посміхнулась, бо тепер уже ніщо не могло збити її з пантелику. Весна настала, і якщо є ще такі, котрі цього не визнають, то тим гірше для них!

Під скаженими ударами останнього недоброго вітру, який, розгульно посвистуючи, лихоманив степ, Ганна, мов крізь вороже оточення, привезла цю новину в Джерелівку. І того вечора, коли з Федором ішла до Варвари Савівни, їй так і кортіло заспівати або загукати, щоб її почуло усе село. І тільки Федір заважав, бо був якийсь, сказати, нетутешній, затуманений, а як вертались назад, то їй того краще — насупився й наче води в рот набрав... Знов, мабуть, через Юрка... Але куди ж того Юрка дівати? З Джерелівки хіба зогнати, чи що?

Ось і тепер у степу потягує холодний вітерець, та в Ганни таке відчуття, ніби от-от на її очах станеться чудо, і з морозного туману, який клубочиться над головою, випаде теплий весняний дощ. А спитай Федора — що він скаже на це? Ні, ні, таки Федір нічого не розуміє і не відчуває, бо сказано — теля!

Ганна, встромивши вила в паруочу на морозі купу гною, витирає рукавом фуфайки спітніле чоло і переводить дух, а губи їй мимоволі розтягує посмішка: баришнею йому б личило бути, як він такий уразливий! Не встиг ще Юрко сісти, а він уже за шапку та до порога. Кавалер називається!..

Івга Карась ставить і свої вила поруч Ганниних і заходжується тугіше стягувати хустку.

— Ну й холоднеча! Одубієш тут! — Йй досадно, що Ганна стоїть собі, посміхається, і вона додає голосніше: — А ти наче кепкуєш з мене... Чи тобі не холодно?

— Ївго! І не соромно тобі? — здивовано запитує Ганна. — Замерзла! Щастя твое, що тут хлопців нема. А то ж вони, мабуть, ще не знають, що ти і влітку на печі вигріваєшся!

— Влітку, влітку... Добре тобі літо! Морозу градусів п'ятнадцять, а то й усі двадцять, гляди!

Ганну розбирає сміх — мов якийсь непосидючий, веселий бісик б'ється в ній. І вона, склавши рупором долоні, кричить на все поле:

— Дівчата, подавай лежанку сюди! Ївга замерзає!

— Ну, ясно, як ти ланкова, то побоїшся признатись, що й тобі холодно! — басом бурчить Ївга, знову беручись за вила.

Ганна знає, що не мине й п'яти хвилин, і Ївга пересердиться, і тому навіть не дослухається до її бурчання, але одне слово все ж встигає зачепитися: «Ланкова»... Скільки вже днів пройшло, а Ганна ніяк не звикне до того, що вона — ланкова...

Увечері напередодні тих комсомольських зборів, на яких усе було вирішено, перепинив її біля клубу Осадчий:

— Скажіть, це ви Хмільченко Ганна?

— Я. А що хіба? — з викликом відповіла вона. Йй хотілося ще запитати, чи не того зацікавився нею голова колгоспу, що хоче нарешті побачити, кого він ото позаочі до маминих доньок зачислив? Але Іван Остапович випередив її:

— Ми з вами ще й познайомитись не встигли, а вже посварились... Так же ж? Але, думаю, скоро помиримося. Мені Варвара Савівна дещо розповідала, і я беру свої слова назад...

— Чого там про це! — намагаючись удати байдужу, махнула рукою Ганна. Проте насправді вона була далеко не так мирно настроєна. Досадно було, що Варвара Савівна послішила похвалитися перед ним, і тепер він може подумати, що на неї подіяли саме його слова. Треба було йому тут же про те й сказати, та Осадчий і на цей раз наче відгадав її намір:

— Я завтра буду у вас на зборах. Але вже й тепер вам скажу: ви добре діло надумали, і ми вас підтримаємо.

Ганна ухопилася за першу його фразу і задеркиувато перепитала:

— Значить, будете на зборах? І критику нашу вислухаєте? Ну, заждіть же!

— А я вже вашу критику чув,— стримано зауважив Осадчий.

— Яку? Де?

— На машині. Забули? Пригадуєте, як ви відносно ваканцій щось там сперечались... А потім котрась із вас, та чи не ви самі гукнули...— Він кілька разів пихнув цигаркою, і Ганна встигла помітити, що у нього хитро примружені очі.— Ось я й запам'ятав вашу критику і виправляюсь...

Осмівивши, Ганна насмішкувато проспівала:

— Пома-алу, пома-алу виправляєтесь ви!..

— Так і од вас поки що самі тільки слова чую, та й то з третіх вуст!..— тим же тоном відказав Осадчий, ще й руками при цьому розвів. Проте одразу посерйознішав:— Я вам одне скажу, Ганно. Дуже треба, щоб з цього діло було. Ви, може, й самі не уявляєте, яке велике значення має те, що ви надумали зробити...

В Ганни від тих слів дужче забилося серце. Досі їй ніколи й на думку не спадало, що похвала Осадчого так вплине на неї. І, опираючись цьому раптовому почуттю, вона спробувала видобути з пам'яті щось із того, що раніше чула або сама думала про нього.

Але ж Ганна так-таки нічого напевне й не знала! Справа з Федоровим батьком сама собою відпала. Дядько Лука? Справді, дядька Луку недавно судили. Так не Осадчий же в цьому винен! Було б не красти!

Осадчий тим часом допитувався:

— А багато дівчат вас підтримує? Дуже важливо, щоб тут же, на зборах, і укомплектувалася вся ланка.

Для Ганни то була несподіванка, бо про цілу ланку й мови не вели. Просто зговорилися втрьох — вона, Катерина і Ніна Непийвода, що ходитимуть разом на роботу. От і все.

— Е, ні, то зовсім не те буде! — гаряче заперечив Іван Остапович, коли Ганна оце йому виклала.— То, вважай, тільки половина діла. Треба, щоб ланка була, окрема бойова одиниця!

Але він даремно здумав її умовляти, бо Ганна з півслова його зрозуміла і сама запалилась цією думкою. Справді, треба, щоб була ціла ланка з десятикласниць, і не просто собі ланка, а найкраща в колгоспі, може, навіть у районі! Хіба вони не подужають? Якщо вкладати всі сили

та в усьому агротехніки додержуватись... Недаремно ж десять років учились та ось тепер ще в технікумі...

У Ганни дедалі зростала й зростала впевненість, і вона скоро дійшла до думки, що такій ланці побити районний рекорд — штука зовсім не хитра і треба заміряться на більше. Бо що в районі — другої такої ланки, мабуть, по всій Україні пошукай — не знайдеш! І саме в ту хвилину їй пригадалася Килина Якимівна, і вона зраділа, бо здорово вийшло б, якби викликати її на змагання і переважити!

І коли вона кинулась, що говорить про це вголос, уже було пізно відступати, бо Іван Остапович уважно, навіть захоплено слухав її. В розрідженому відстанню снопику жовтуватого світла, що щідився з нещільно зачинених клубних дверей, Ганна бачила, як він, вдоволено посміхаючись, похитував головою, і бачила його руку, що застигла в такому положенні, наче він от-от рубоне нею повітря і вигукне: «Правильно!» — або щось на зразок цього.

І Ганна піймала себе на тому, що вона невідривно стежить за цією піднятою для завзятого помаху рукою і що їй дуже хочеться почути ті слова підтримки й заохочення, які ще раніш прочитала на обличчі нового голови.

Того ж вечора в клубі Ганна зустріла Зою Лойко, і та, не довго думавши, приєдналась до їхньої трійці. Тепер уже в списку ланки стояло четверо. Але треба було, щоб погодилось хоч би ще стільки. Удвох із Зоєю Ганна зайшла в бібліотеку порадитися з Зіною Таравай: що скаже на те комсорг? Зіна, звісна річ, зраділа.

— Ой, які ж ви молодці! Які ви молодці! — одно повторювала вона, вибігши з-за свого заставленого каталогами столика і обнімаючи дівчат. — Просто-таки немислимо, які ви молодці!

Потім, всівшись між Зоєю і Ганною на потертому дивані, вона заокотіла збудженою скоромовкою:

— Завтра в райком подзвоню, хай там Настя заспокоїться! А то — ха-ха-ха! — Осадчий з Молочаном як намилили нам шиї — і мені, і їй!.. Ну, а мені ще потім від неї окремо влетіло... Вона, бач, образилась: така ж бо начальниця, а Іван Остапович на те не зважив... Ви ще, дівчатонька, не знаєте, що в нас за інструктор тепер! Міністр, та й годі! Галя, було, приїде, то й поговорить, і розтолкує, і допоможе... А ця: «За доганою сучила? Думай, роби, і щоб більш мені такого вислуховувати не доводилось!..» Та й грюк кулаком по столу. А я... що я можу придумати,

як сиджу отут прив'язана, а ви десь їздите!.. Ну, молодці! — полегшено зітхнула вона наостанку. — Тепер діло піде!..

Ганна, хоч і сама не могла приховати бентежної своєї радості, все ж заперечливо похитала головою:

— Ох, Зіночко, до діла ще далеко! Нас четверо поки що...

Її найбільше тривожило, як поставиться до цієї справи Віра Брилюк, бо, якщо вона відмовиться, відмовляться й Маруся Лісовська, і Івга Карась, і ще багато хто з дівчат. Зіна, коли Ганна виказала оце своє побоювання, помітно охолола:

— Що ж робити? Хоч би ж та Вірка зараз вдома була, а то ще вчора поїхала до тітки. Казала, може, й на зборах не буде...

Порадившись, вирішили, що завтра, тільки-но Віра приїде, Зіна переговорить з нею. А якщо не доб'ється згоди, то треба будь-що постаратись вирвати з-під її впливу Марусю та Івгу.

Потім дівчата ще довго сиділи, прикидаючи, хто з недавніх випускниць зголоситься, а хто ні, обмірковували, які зобов'язання личить узяти новоутвореній бойовій комсомольській... І вже тоді Ганна відчула, що за ці кілька годин ланка стала для неї чи не найважливішим в житті.

Другого дня вона, не покладаючись на Зіну, кілька разів забігала до Віри, але її все не було. А ввечері, йдучи на збори, знов по дорозі заскочила.

І пощастило. Ще відхиляючи хвіртку, почула, як у хаті щось залізно гримнуло, і слідом за цим, тримаючи в руці фуфайку, на ганок вискочила Віра.

— Знов баталія? — співчутливо спитала Ганна.

Віра, сплюнувши, вилаялась:

— Бодай її, ту баталію! Ти куди оце?

— На збори, куди ж іще?

— І справді, — похопилась Віра і рішуче сіпнула її за рукав. — Ходім!

І в що Ганна, перехвилювавшись, уже майже не вірила, — вона без довгих розмов погодилась на її пропозицію. Навіть зраділа їй, а згодом, подумавши, обернулась назад і насварилась кулаком:

— Ще я вам покажу, побачите!

— Це ж ти кому?

— Не знаєш кому... От навмисне підведу під самі вікна вола та з хвоста волового отакенного кренделя сялету —

нате вам! — Вона поза спину тицьнула дулю і різко, знервовано засміялась. — А то вони мені з ранку до вечора допікають, що я весь вік волам хвосту крутитиму...

І Ганна, поки дійшли до клубу, наслухалась од Віри такого, що почала вже побоюватись, як би вона у цьому настрої не викинула якогось коника на зборах.

Але все обійшлося напрочуд добре. Віра виступила навіть краще за неї. І взагалі всі говорили якось по-особливому хороше. Перед кінцем зборів, коли справа про ланку була вирішена, взяв слово Молочан.

— До вашої ланки, — сказав він, — вимоги будуть особливі. Не тільки високих врожаїв ждемо ми від вас. Ви повинні бути взірцем культурності. Хай серед показників, по яких оцінюватиметься ваша робота, буде і кількість прочитаних книжок, переглянутих фільмів...

— Правильно! Запиши до резолюції, Зіно! — перекотилось по залу разом з дружніми оплесками.

Потім звівся Осадчий і сказав, що він як голова правління рекомендує обрати ланковою Ганну Хмільченко. І за це теж проголосували одностайно. А коли Зіна, сяючи од задоволення, що все так добре вийшло, встала, наміряючись закрити збори, він знову попросив слова і сказав, що, за давньою традицією комуністів і комсомольців, урочисті збори треба завершувати співанням партійного гімну. А що ці збори з цілковитим правом можна вважати урочистими, то він пропонує...

І тоді Маруся Лісовська, не дожидаючись, поки він закінчить, перша схопилася з стільця і глибоким красивим голосом почала:

— Повстаньте, гнані і голодні...

І за нею звелися всі, і кожен, як міг, підхопив ці вічно хвилюючі слова, і в Ганни так сильно забилося серце, що вона спочатку і не впізнала свого голосу. А потім, коли підрівнялася з усіма і її голос розчинився в загальному хорі, вона довго не могла збагнути, чому в її очах розплився вогник лампи, і тільки тоді зрозуміла, яка тому причина, коли по щоках тепло покотилися сльози. Затуманеним поглядом обводила Ганна за рядом ряд і мовби росла з кожним новим словом, що виривалося з її грудей.

— Чуеш, сурми заграли...—

басив за її спиною Молочан, і Осадчий енергійно мотнув

головою, наче підтверджував, що він чує ці сурми, і хор заgrimів ще дужче й злагодженіше...

Їх було небагато в цьому невеликому залі, і більшість Ганна знала з дитинства. Але в цю хвилину вони були зовсім не такими, як завжди, бо здавалися красивішими і, головне, стократ ріднішими, ніж досі.

І коли через три дні по тому Ганна уперше йшла з бригадиром на свою ділянку і перед нею, як подолали узвіз, відкрився степ, її знов обійняв трепет того ще не забутого хвилювання. Сотні разів і в усі пори року бачила вона оці безкраї гони і любила їх усім серцем. Проте сьогодні степ був не такий, як завжди. Білий з чорним візерунком проталин — він простирався до самого виднокола, мовчазний, підкреслено несвятковий у своєму скупому передвесінньому вбранні і разом з тим якийсь затаєний, сповнений глибокої, небуденної думи. Було щось спільне між стриманою владністю гімну, яка відтоді ще звучала в Ганнинім серці, і цим клично розкритим простором. Ні гімн, ні оці засніжені гони не обіцяли легкого життя, не заколисували примарними сподіванками. «У світі все — труд і боротьба, боротьба і труд», — говорили вони. І оця земля ані зерниночки не дасть задаром. Вона перевірить і впертість твою, і вміння твоє, і силу. Вона щодня питатиме тебе, чи гідна ти її плодів, бо колос і перемога даються тільки в натружені руки.

...Ділянка, яку Денис Іванович виділив молодіжній ланці, лежала в кінці бригадного масиву по праву руку від неширокого путівця, пробитого од вітрогона в глибину степу; цей путівець був її східною межею. Звідси, на захід, спадаючи в неглибокий виярок і далі знов здіймаючись угору, тяглася вона чорними вперемішку з білими смугами до рядка тополь, затканих прозорою павутиною лискучих голих гілок. Тополі стояли на горбку, і чим ближче до них, тим тоншими ставали білі смуги злежалого в борознах снігу. Зате у виярку ще панувала зима, і там лише подекуди з-під міцного глянсуватого насту пробивалися вершечки чорних брил.

Денис Іванович тицьнув жовтим прокуреним пальцем на ці брили й сказав:

— Тут скрізь сахар — не земличка. Це я тобі по доброму знайомству... Але без гною вона нічого не дасть. Понятно тобі, ланкова, чи ні? Так що лаштуй своїх прохвесорш гній возити.

Ганні у вуха наспівував вітер, веселу таку весняну мелодію виводив. А може, то власне її хвилювання звучало так? В усякому разі вона в ту хвилину пустила повз увагу слово «прохвесорші», за яке іншим разом не проминула б огризнутись (тим паче, що не хтось, а цей же Денис Іванович в її присутності сказав Осадчому: «Чи не доведеться мені робочу силу для їхньої ланки наймати — вони ж там усі вчені!»)

Тоді, в степу, ніщо не в силі було вибити її з того святкового настрою, який, здавалось, назавжди поселився в ній з хвилини першої зустрічі зі своєю ділянкою.

І тепер, перебираючи в пам'яті оці недавні, ще не охололі події, Ганна тільки посміхнулась про себе, згадавши бригадирове розпорядження «прохвесоршам» лаштуватися возити гній, бо не відчула в нім нічого образливого. Навпаки, слово «прохвесорші» здалось їй по-наському задержуватим, навіть прихильним. Весело блиснувши очима, вона тут же й гукнула:

— Гей, прохвесорші! Катю, чуєш, чого не озиваєшся? Скоро ти там?

— Ско-оро! — долинуло з виярка.

— Кінчай та будемо їхать! Треба до обід ще разів зо два обернутись!

— А встигнем два рази?

— Чого ж не встигнем? Встигнем!

Був початок першого робочого дня молодіжної ланки, перший виїзд у поле. Дві пари волохатих од інею коней терпляче дожидалися, поки дівчата скинуть з возів гній. Над степом колихався рожево підсвічений сонцем морозяний туман. Вітер хутко гнав його з боку Дніпра і наспіх громадив далеко на заході у кострубаті жовтувато-сірі хмари, ніби мав завдання якомога швидше розчистити над ділянкою небо і довести, що вгорі, понад цим туманом, воно вже по-весняному голубе й прозоре.

Ганна востаннє змахнула вилами і встромила їх у паруючу купу. Разом з Івгою приладила на місце знятий було полудрабок і підмостила на дно воза соломи.

— Готовий фаєтон? — спитала, під'їжджаючи, Катерина. Ніна Непийвода вихопила в неї з рук віжки і, бешкетно свиснувши, підбадьорила коней:

— Ану, орли!

Незабаром дві підводи, з деренчанням підстрибуючи на вибоях, скочувались по пологому узвозу в село. З шкільного подвір'я, яке виднілося за поворотом, назустріч їм ли-

нув різноголосий гамір перерви. Ганна вільною рукою поправила на голові хустку і, перебиваючи торохтіння коліс, крикнула на вухо Івзі:

— Причепурись!

— А чого? Хто мене не бачив? — знизала та плечима.

— Школа! Ясно?..

Ганна ще не знала, як поставились учителі, а особливо теперішні десятикласники, до їхнього вирішення. Певна була тільки за Кузьму Парфеновича, що той, коли йому сказали, зрадів. Що ж до інших, то всяке говоритимуть... Та нехай собі! Вона розуміла, що мусить усім своїм виглядом підкреслити: я вважаю свій вибір за єдино вірний!

Втім, у неї не було потреби присилувати себе, аби надати обличчю радісного виразу. Бо присмалені степовим вітром щоки самі по собі червоно пашіли, і в очах світілося невідоме збудження, викликане недавньою роботою, і від всієї її постаті віяло молодією силою.

23

Увечері, коли Ганна після наряду вийшла з контори, перед нею несподівано виріс Юрко. Попихкуючи люлькою, він поволі прогулювався під освітленими вікнами, і їй від того чомусь зробилося лячно і радісно. Навряд чи вона самій собі могла пояснити, що в ту хвилину діялося в її душі. А втім... Можливо, саме тому, що Ганна дещо вже знала, вона підкреслено стримано, навіть сухувато відповіла на Юркове привітання і скоренько проскочила мимо. У неї не було сумніву, що він зараз наздожене її, тихенько підкравшись, схопить за руку, і Ганна, мовби сп'янівши, не знала, що вчинить наступної миті: кинеться бігти чи, навпаки, зупиниться, покійно дожидаючись, поки він підійде.

Проте летіли секунди й хвилини, а Юрко не обзивався, не наздоганяв... І в Ганни зненацька круто змінився настрій. Чого їй здумалось, ніби він чекав на неї? Там же, в конторі, Варвара Савівна. Вони живуть під одним дахом, значить, їм навіть більш ніж по дорозі!..

Це було дуже просте пояснення, простіше простого, але Ганна чомусь відчула себе обманутою...

В останні дні у Веслівці вона часто згадувала затишну Варварину кімнату, задушевні розмови допізна, Юркові веселі історії. І одного разу їй раптом спало на думку: «А що, як Юрко заради мене і ходив до Варвари Савів-

ни?» Адже не могла Ганна не помітити, що в перші вечори Юрко з самою хазяйкою майже не розмовляв... То він уже потім помалу при звичаївся, та й Варвара почала звикати до нього.

Чим більше вона думала, чим виразніше вимальовувалися в її уяві недавні вечори, тим твердішою ставала її впевненість: «Так, так, заради мене він ходив, заради мене!» І від того все радісніше й бентежніше ставало на серці.

Але ось вони зустрілись. Уперше відтоді, як повернулася, зустрілись вони віч-на-віч. І виявляється, що все це було самообманом.

Ганна не образилась на Юрка. Причому тут він? Її мучила вражена гордість. Ненавидячи себе, подумала: «Так мені й треба! Щось там приверзлось, і я вже казна-що вигадала!»

Тепер уже необхідно було кинутись бігом, щоб Юрко й подумати не посмів, ніби вона ждала, поки він її погукає.

І саме цієї миті Ганна почула, що хтось її наздоганяє, і серце перше відгукнулось на ті кроки, що лунали у неї за спиною: це Юрко! Ганна мимоволі прискорила ходу. Проте коли Юрко погукав її, вона так само мимоволі зупинилась.

— Ти чого ж це від мене тікати надумала? — спитав він, наблизившись майже впритул.

Ганна на крок відступила від нього і, намагаючись, може, в першу чергу самій собі довести, ніби їй зовсім байдуже, що він її наздогнав, зневажливо виспівала:

— Ту-уди к бісу! Ще й тебе боятися! Мені цікаво знать, кого це ти виглядаєш, попід вікнами никаючи?

— Тебе. Кого ж іще?

— Ну, мене... Отак я тобі й повірила!

— Не вір, як не хочеш, — спокійно відказав Юрко, пхнувши люлькою, і одразу ж перевів розмову на інше: — Ти, я чув, у начальство вибиваєшся, ланковою стала?

— А тебе завидки беруть? Записуйся в мою ланку, підчишись, то, може, тебе замість мене настановлять... Тільки що це я? — Ганна замахала руками. — Не візьму тебе, не візьму! Ти як почнеш свої «прикладки» розповідати — пропала вся робота!

Юрко засміявся й схопив її за руку:

— Ах, так ти знущатися з мене?

В Ганни знов, як уже колись з нею бувало, щось обірвалося в грудях, і вона заспішила:

— Пусти, чуєш, ніколи мені... Ну?

— А ти в клубі будеш сьогодні?

— Не буду! Пусти!

— Жаль-жаль...— невдоволено похитав головою Юрко, знехотя розмикаючи свої залізні пальці,— а може, все-таки прийдеш?

Ще як верталися з степу, дівчата домовились грандіозно відзначити свій перший робочий день: «Натанцюємось, як ніколи! Аби тільки гармоніст витримав!» Ганна, звичайно, не забула про це, але тепер передумала: «Не піду! Дівчатам скажу, що голова боліла, або щось інше вигадую...»

Удома, повечерявши, сіла за книжку і, як завжди з нею бувало, коли вона чимось бентежилась, безнадійно застрягла на першій же сторінці. Пройшло, мабуть, хвилин з двадцять, а їй ніяк не вдавалось виплутатися з тенет кількох звичайних речень. «Отетеріла я, чи що!» — розсердилася Ганна і, обхопивши руками голову, ще нижче схилилася над столом. І в цю хвилину дзвякнула клямка й зайшла Гафія.

— Зубриш, ланкова?

Ганна зраділо пхнула з-перед очей книжку і кинулась до дверей:

— От молодець, що прийшла! А я сиджу вже й боюсь — от-от здурію. Ну, скидай свого кобеняка та розкутуйся!

— Не буду я в тебе роздягатись,— ображено повела плечем Гафія.

— Чого це ти?

— Того! Бо причина є!

— Може, скажеш яка?

— Чого ж, скажу! Думаєш, як ви там усі такі вчені зібралися, то я вас злякалась?

Ганна здивовано видивилась на неї.

— Тю! Чи тебе що вкусило?

— А то не вкусите! — Гафія була не на жарт ображена і тут же, біля порога, й виклала все: утворили комсомольську ланку і самих тільки десятикласниць взяли в неї, наче інші й не комсомольці! Виходить, як нема у мене середньої освіти, то маю серед старих бабів довіковувати?

Ганна сплеснула в долоні:

— От тобі й на! А я думаю, голову ламаю, чого то моя Гафія після зборів шасть за поріг — і тікати...

— Подивилася б я, як би ти... Так мені тоді сльози скіпілися, що... Ану тебе! — Вона махнула рукою і одвернулася, сердито засопівши носом. Ганна обняла її й пустотливо заголосила:

— Бідна ти моя, манесенька! Зобидили дитину! Було б же тобі Зіні на зборах і сказати все.

— Думаєш, я не казала? А вона мені: «То у нас ланка експериментальна, дослідна».

— Дурнувата вона, твоя Зіна! — сердито сказала Ганна, випустивши з обіймів Гафію.— Видумала — дослідна! Наче ми їй телята якісь. Ану, ходім, зараз я їй пропишу експеримент!

В клубі, як і щовечора о такій годині, було людно й тісно. Але на дверях бібліотеки висів замок. У неширокому довгому коридорі, освітленому однією-однісінькою газовою лампою, стояв густий синюватий дим. Хвилинами здавалося, що над коридором нема стелі і крізь оцю кучеряву хмару от-от проглянуть зірки. Хлопці і кілька літніх чоловіків, надійно підперши стіни, старанно смоктали свої самокрутки, і Ганна піймала себе на тому, що вона уважно видивляється, чи не мелькне десь Юркова морська люлька.

Ні, Юрка в коридорі не було. Не було його і в залі. Ганна раптом згадала, що весь час, поки сиділа над книжкою, її мучила спокуса піти в клуб. Через те й не лізло нічого в голову. Та й відносно Зіни, хіба не знала, що в неї сьогодні вихідний?

Тим часом дівчата, побачивши Ганну, весело напались:

— Е-е, так не годиться, ланкова, чого ж ти запізнюєшся?

— А ми вже думали, ти й не прийдеш.

Віра красувалась у нових лискучих сережках і, щоб Ганна швидше звернула на них увагу, кілька разів різко з боку на бік хитнула головою:

— А-я-я! От тобі й командир!

Червоний з морозу, збуджений, зазирнув у зал Мишко Сердюк. Пошарив поглядом по обличчях і, знайшовши кого треба, розцвів од задоволення. Ганна миттю зиркнула на Катерину: помітила вона його чи ні? Ну, звісно ж, помітила, бо он як зашарілась! Але, бач, очі одвела, удає, ніби їй байдуже; повернулась до Ніни, зашушукалась з нею... А сама ж рада, рада!

Ганна щось близьке до заздрості відчула і озлилась на себе: «Чого це я? І взагалі, з якої я речі носа похнюпила? Ось хай і не думає, хай і не сподівається, що я через нього сумуватиму!»

Якось незнана уперта сила прокинулася в ній: «Хай і не сподівається!» І відразу хмільна й весела хвиля підхопила і закружляла її. Перекриваючи гамір, гукнула:

— Тихше, громадяни! Цитьте! Не бачу порядку. Де дівся гармоніст?

— Справді, де дівся гармоніст? — негайно луною обізвалась Івга Карась. Кілька добровольців кинулись у коридор і невдовзі повернулись, ведучи попід руки пропажу.

— Хоч докурити дайте! — ще спробував одбитися хлопець, проте, зітхнувши, покірно надів на плече шлею баяна. — Бог з вами, добивайте свої підметки, мені — що!..

І не встиг ще він розтягнути міхи, як Ганна, відчайдушно тупнувши ногою, схопила Гафію за руку і втягла її в коло.

— Полечку, полечку сип! А ти, кирпо, не дуйся! — шепнула вона на ухо подрузі і знову голосно: — Полечку-у!

Баян оглушливо ревнов басами, тоді почав тонко виводити польку, ніби насвистував її. І одразу розвихрено заметлялись барвисті спідниці, розцвілися посмішками збуджені обличчя. Стало тісно і жарко. Кілька чоловік заходилися складати одну на одну зсунуті біля сцени лави.

— Давай-давай! — заохочували їх, завзято тупаючи ногами, танцюристи.

— По трудодню не шкода за таке діло!

Ганна, виждавши, поки трохи стихло, крикнула, щоб її почули і в коридорі:

— Куріїв треба мобілізувати! Ану, хто там дужчий, жєнїть їх сюди, нехай попрацюють!

Вона з викликом обернулась до дверей: чи почули там? І раптом її облік чийсь колючо уважний погляд. Федір? Це було несподіванкою, бо як він тут опинився в будній день?

Ганна й від самої себе приховувала, що вона, коли гукала куріїв, мала на меті подати голос Юркові. Чомусь їй здавалося, що він надійшов слідом за нею і стоїть тепер у коридорі, не підозрюючи, що вона тут.

Юрко не йшов з голови, хоч Ганна заборонила собі думати про нього. Говорила з дівчатами, а тим часом мимоволі насторожено видивлялась: чи не з'явиться? Вдавала, що їй байдуже, а в душі то втішала себе і навіть раділа, що його нема (це тому, що я сказала — не прийду!), то, забувши про це, знову з надією починала виглядати...

І ось замість Юрка з'явився на порозі Федір. Ганна, наче її піймали на чомусь негарному, в першу мить навіть з ноги збилася. Тоді, вирівнявшись, міцніше обхопила Гафію й повела її, проштовхуючись між кружляючими парами, в саму гущину, далі од дверей.

Федір стояв біля входу, в шапці набакир, з засунутими в кишені фуфайки руками і з цигаркою в зубах. Була якась п'яна впертість у тому, як він невідступно стежив за нею. Невже Федір п'яний прийшов? Ганні стало моторошно, і однак-таки, хоч вона й розуміла, що це зовсім недоречно, в ній озвалось вдоволене дівоче самолюбство: «То через мене, бо він любить!»

Кружляючи в тісному гамірливому колі, Ганна, як їй здавалось, все думала і думала про це. Та скоро збагнула, що зовсім не про Федора думає вона, а намагається уявити, де зараз Юрко. Це спочатку здивувало її, а потім боляче вразило. Бо виходило, що Юрко й справді забрав над нею владу, а вона безвільно на те піддалась. В неї навіть пропала охота до танців, так вона розсердилась на себе.

І все-таки — то з Гафією, то з Катериною — кружляла вона танок за танком, а коли в перервах між танцями всі сходилися до купи і починали перешіптуватись, Ганна, стоячи в гурті, боялась озирнутись, бо знала, що Федір не зводить з неї очей, і не могла зрозуміти, чому таким важким зробився для неї його погляд.

І, певне, Гафія щось вловила, бо штовхнула її під лікоть і стиха спитала на вухо:

— Що з тобою таке?

— А що хіба? — стрепенулася Ганна.

— Якась ти наче хвора...

— Я? Таке вигадеш! — Йй зовсім не хотілось, щоб хтось помітив, що з нею діється, і вона зусиллям волі опанувала себе. Спробувала знову заверховодити і за давньою звичкою кинула шпильку Вірі. Та, як і завжди, весело огризулась, а Ганна підкинула ще одну... Зовні все наче ввійшло в колію, але вечір був зіпсований. Найкраще було б тепер тихенько вислизнути з клубу й піти додому. Проте піти — означало відступити перед тим же осоружним Юрком, який — вона тепер була певна цього — просто здумав покепкувати, запрошуючи її до клубу. Ні, ні, про відступ і мови не могло бути! Вона мусила довести, що Юрко для неї ніщо, а для цього треба було танцювати, веселитись, співати, мовби його зроду й на світі не було!

Хто знає, де проходять дев'ятнадцятирічні дівчата цю науку, можливо, вона їм передається в спадок, але Ганна, кружляючи в колі, раптом визивно подумала, що ось-но тільки закінчиться оцей вальс, вона підійде до Федора і витягне його в коло, дарма що він не танцює. Федір за

нею не те що танцювати — у воду піде. І нехай усі це бачать!

Данько тим часом саме тільки розім'яв руки і заграв на повну силу. Одразу після вальсу без перепочинку перейшов на краков'як:

— Ану, хто кого?

Ганна схопила за руку Івгу:

— Витримаєш?

— А то ні!

Івга була дещо важкуватою для такого вогнистого танку, як краков'як, але танцювала вона самовіддано, оглушливо притупуючи ногами і по-хлопчачому вигукуючи раз по раз:

— І-ех! Роздайсь!

У вихрових потоках гарячого повітря затріпотіли, заблїмали лампи, а підлога аж застогнала під лункими ударами каблуків. Плєскали в долоні, підбадьорюючи танцюристів. Кричали й підсвистували, висміюючи тих, хто, приставши, виходив з гри.

— І-ех, і-ех! Роздайсь-розлітайсь!

Мало-помалу в колі ставало просторіше, а скоро в ньому залишилась тільки одна пара — Ганна з Івгою.

— Ану, ану, хто кого? — піддавав жару гармоніст, сам уже шаленіючи від скаженого темпу. — Ану, ану!

Ганна одною рукою розкутала хустку і кинула її комусь на руки. Серце, здавалось, от-от вискочить з грудей. Але якась зла радість вселилася в неї і не давала спинитись. «Почекай, що ще далі буде!» — мовби погрожувала вона комусь і навіть вголос гукнула:

— Чекай!

Нарешті Данько таки змушений був здатися і зняв догори руки.

— Молодці, дівчата! — закричали й заплєскали в залі.

Ганна, втерши спітніле обличчя, глянула туди, де стояв Федір, і спочатку не дуже й здивувалась, що його нема. Все круг неї коливалось і пливло, мовби розгойдувалось на крутій хвилі: могла зовсім і не в той бік подивитися. Вона постояла ще трохи, поки втихомирилося серце, і знову обвела поглядом зал. Йї і на думку не могло спасти, що Федір, не те що не дочекавшись її, а навіть просто до побачення не сказавши, піде з клубу.

Проте саме так і сталося. І в ту хвилину, коли Ганна кинулась його шукати, Федір уже виходив на рудяківський шлях, несучи, мов камінь, у серці свої образи й біль.

Наприкінці березня завесніло по-справжньому. За якихось два чи три дні безслідно щез сніг, і тільки де-не-де попід лісами ще ховалися в затінку довгасті обгризені клапті зчорнілого льоду. То було все, що лишилось від пишних зимових наметів, які недавно царствено височіли на подвір'ях, але і цим жалюгідним решткам тепер що не година ставало все скрутніше й скрутніше. Рятуючись од загибелі, вони спішно маскувалися під колір землі, покриваючись зверху шаром рідкої грязюки, залазили під купи трісок чи прогнилої соломи: може, помилує, обмине?

Але весна не милувала. Надто довго ждала весна свого дня, щоб тепер великодушничати й церемонитись. Вона то періщила дощем, то палила сонцем і нишпорила, нишпорила всюдисущим вітром по всіх закутках: «Ану, де тут ще зима причаїлася?»

Вітер був навдивовижу невтомний і налітав майже одночасно з усіх чотирьох сторін. Здавалось, круг Джерелівки по всьому обр'ю стоять велетенські міхи і дмуть, що є сили, безперестанку дмуть... У джерелівчан тим вітром до краю були повні легені. На фуфайках і пальтах, на хустках і шапках приносили додому його дурманний запах, а він до того ж ще й сам пробирався в хату, бозна-яким побитом пробирався — через комин, через невидимі окушпарки а чи просто промикався крізь стіни...

Над селом стояв дух відталої землі, солодко пахло торішнім перегилим листям і гіркуватим димком далеких поїздів, що пролітали десь за тридцять, а то й за сто кілометрів від Джерелівки. І чогось не спалось ночами. Снили степовими просторами, які ждуть зерна, і садами, які от-от зацвітуть. І тривожили серце затаєні спомини, і роїлись надії, і ждали чогось ще невидано світлого й райдужного...

Старі згадували минуле, свої найщасливіші весни. Ті, котрі колись розминулися з своєю долею, знов жалкували за втратою, мовби все те сталося вчора, і сьогодні ще не пізно усе вернути, а молоді...

Чого тільки не навіщує молодому серцю щедрий весняний вітер! Він дарує ніжність закоханим, казкову вроду дівчатам і богатирську відвагу юнакам... Він обіцяє мрійникам солов'їні тихі ночі, а карооким пересмішникам вогнисті, веселі гулянки... У нього всього вистасть, і він і гадки не має скнарувати, залишати що-небудь про запас.

«На!» — говорить він кожному зустрічному.

«Нате! — гукає всім, хто хоче і хто навіть не хоче його слухати.— Я свій, і душа в мене нарозхрист. Беріть своє щастя, беріть!»

Отакий вітер гасав по Джерелівці і в степу круг неї наприкінці березня, і люди п'яніли, впиваючись ним.

Втім, це не заважало їм робити свої буденні діла, клопотатись над розв'язанням більших і дрібніших господарських питань, сперечатися і навіть сваритись... Ганна, наприклад, саме в ті дні досить серйозно розляялася зі своїм бригадиром.

Але тоді ж відбулося й радісне Ганнине примирення з Юрком.

Власне кажучи, їм нічого було миритись, бо вони не сварилися. Але після того вечора Ганна уперто обминала Юрка. Вона не так йому, як собі не могла простити, що стільки передумала й пережила, виглядаючи його, що, хвилюючись, мало не виказала себе... Добре, що, крім Гафії, ніхто не помітив, що з нею діялось. А може, й помітили, та до часу мовчать?.. «Ні, тепер я вже зроду до нього не підійду, нізащо!» — твердо вирішила Ганна і, забачивши Юрка на бригадному дворі чи де-небудь на вулиці, оббігла його стороною або, як ще не пізно було, повертала назад.

Юркові це начебто не дошкуляло. Здалеку кивне — привітається і йде собі своєю дорогою. Від того Ганну ще пекучіша гризла обида. «Ось же зажди,— думала вона,— підійдеш ти до мене! Я при людях одвернусь — мовляв, і знать тебе не знаю!»

Так тривало цілих три дні, і Ганна вже пишалася, що вона, як захоче, уміє стояти на своєму... Коли це надвечір того самого третього дня перестриває її на вулиці Юрко.

— Здрастуй, Ганно!

Вона не помітила, звідки він виринув, бо йшла замислена. І тут би їй повестися так, як вирішила — круто звернути вбік: «Не знаю я тебе і знать не хочу!» Але ноги, відмовившись підкорятися її волі, зненацька стомились іти, а язик сам зворухнувся:

— Здрастуй...

І — що найгірше — щоки запашіли, наче жаром їх обсипало!

— Ти кудись поспішаєш?

Так, Ганна поспішала — мала поміняти книжку в бібліотеці; ось ж вона під пахвою, хіба він сам не бачить?

Але вже голова заперечливо хитнулась, і язик від себе додав, не дуже, правда, впевнено, однак недвозначно:

— Ні, тобто... Спішу, тільки...

— То, може, пройдемось трохи, погомонимо?.. Погодка ж яка! Весна!..

Про що вони говорили того вечора? Про зорі? Було й про зорі... Про весняну теплінь? Здається, й про неї... А ще про що?

Ганна ніколи не була такою неухажною. Здавалось, вона і землі не торкається, не йде, а летить, і від цього раз по раз солодко завмирало серце. Не помітила, коли Юрко взяв її за руку... Чи не того, що й він відчув, яка вона легка і які могутні крила несуть її, так міцно стиснув він її пальці? Певне ж таки, не хочеться йому, щоб вона раптом знялась високо-високо, залишивши його самого...

Але куди ж то він її веде?

— Юрку, а куди ж це ми йдемо? Уже ми мало не під Сомоватим! Давай вертатись...

А він сміється.

— Ти ж сама сказала, що нікуди не поспішаєш...— і просить: — Ходім, Ганно, ходім! Хоч до того он гайка... Ти знаєш, як хороше там зараз! Хоч до тієї сосни, що понад дорогою стоїть. Ти бачиш її? То для мене пам'ятне місце, дуже пам'ятне...

І він починає розповідати давню історію, яка трапилася з ним десять років тому, навесні сорок п'ятого...

Йому було тоді сімнадцять років. Він тільки-тільки закінчив курси шоферів і вперше самостійно вів машину. А то був трофейний «опель», старий і пошарпаний. Його партизани ще в сорок другому році відбили у німців, і він до кінця сорок четвертого іржавів у плавнях... Так от біля тієї сосни «опель» загруз по самий дифер і ні вперед, ні назад...

— Оце й уся пригода? — перепитує Ганна і заливається сміхом.— Було задля чого йти аж сюди! Ходім назад, Юрку, вже пізно!

Та Юрко ще міцніше стискає її пальці.

— Ні-ні, то тільки вступ... Я біля цієї сосни мало не загинув...

— Що ти кажеш? — злякано скрикує Ганна.— Як?

— А так, дуже просто... Розумієш, я кинувся по хмиз, щоб підмостити під скати. Потяг одну гіллячину, і раптом ба-бах! І добре, що я миттю впав, бо так над головою і просвистіли осколки...

— Що ж там було? — У Ганни нараз пересохло в горлі, наче тільки-но на її очах ледве-ледве не загинув Юрко.

— Хто зна, що там було... мабуть, міна... Певне, до тієї гіллячини дротик від неї був прив'язаний, ну й гахнуло.

Але що за дивна людина цей Юрко! Як він спокійно розповідає про це: «Ну й гахнуло...»

— А далі що? — схвильовано допитується Ганна.

І Юрко знов байдужісінько, як про щось звичайне-звичайне:

— Та нічого... Набрал хмизу, підмостив...

— А коли б ще раз отак бабахнуло?

— Ну й що ж... Я потім, як на флот мене взяли, чотири роки на мінному тральщику прослужив... Скільки тих мін перебачив!.. Та й пізніше, коли вже на торговому флоті плавав... Знаєш, як Середземне море мінами начинено! В п'ятдесятому році наш «Буг» ще мить — і наскочив би... Розумієш, шторм розгулявся... І десь її, ту міну...

...Вже давно ніч настала — темна, зоряна ніч; уже дерева обабіч шляху,— мов підступили ближче одне до одного,— злилися в суцільну чорну стіну, а ось уже й гайок лишився позаду... Якісь попереду вогні... Чи не сомоватські?.. А може, то вже й рудяківські видніються? Ганна не питає. Вона йде. З Юрком не страшно. З ним можна й на край світу — з таким сміливим, сильним...

Онде щось темне показалося на дорозі. Хтось суне навстріч...

Ганна, якби була одна, злякалася б... Але тепер... Тепер он той чоловік злякався... Ач, як метнувся з дороги! І куди він дівся, що наче розтанув? Видать, полохлива душа...

І не знає Ганна, що то Федір, ідучи з Рудяків додому, пізнав здалеку їхні голоси і вирішив, що краще зробити так, наче він нікого не бачив...

І ще одного не знає Ганна. Вона не знає, що в цю саму годину Варвара Савівна, тривожно позираючи на ходики, жде-виглядає Юрка. Це давно зробилося в неї звичкою — щовечора його виглядати, і коли він приходить, вона не допитується, де він був, бо вірить йому, вірить, як самій собі...

Але про це пізніше. Ми згадали були про те, що Ганна в ті дні розляялася зі своїм бригадиром. Так от, завелися вони одного ранку біля корівника. Дівчата тільки-но почали навантажувати першу підводу, коли з густого, як молочний кисіль, туману вплив Денис Іванович:

— Чи не прохвесорші тут хазяйнують?

— Прохвесорші! — охоче озвалась Катерина, якій це прізвисько дуже подобалось.

— Так от що, дівчата, ви оці дві хури одвезіть, і на сьогодні годі!

— Чого це раптом? — скинулось одночасно кілька здивованих голосів.

— А того, що треба й совість мати. Ви в мене не одні, а гній, що біля цього корівника, на всю бригаду виділено, ясно вам?

Ганна спочатку в розмову не втручалась: думала, Денис Іванович жартує, хоче перевірити, чи справді ті «прохвесорші» такі беручкі до роботи, як збоку здається. Але тепер вона виступила наперед.

— Може, кому ясно, а мені не ясно! Хіба тут на всю бригаду гною не стане?

— Не скажу тобі точно, що не стане, але чи й вистачить — не певен, — розважливо відповів Денис Іванович, розмотуючи кисета, — в тебе десять гектарів, а за бригадою знаєш який масив! Хай і інші ланки повозять трохи, тоді побачимо.

— Так чого ж вони не возять? Хай би повозили!

— А то вже, щитай, діло моє та їхнє. Возили й вони і ще возитимуть, не наввипередки ж з вами їм ганяти.

— Куди їм наввипередки! — підморгнувши, кинула Віра Брилюк. — Чули, дівчата? З нами й тягаться бояться?

Ганна, перебивши її, стримано зауважила:

— Виходить, Денисе Івановичу, ви нашій ланці відразу й ломаку в колесо?

Бригадир і раніше думав, що дівчата саме так витлумачать його розпорядження: ще й жалітися підуть до Осадчого та Молочана! Тепер його побоювання справдились, і він сплюнув спересердя:

— Тьху! І знав же я, що матиму з вами мороку! Невже ж ви не поймете такої простої штуки: не можна, щоб на одній ділянці густо, а на другій пусто! Чи ви своїми десятьма гектарами за всю бригаду вистоїте? Треба, щоб вся площа була однаково угноена!

— А ми хіба проти цього? — підвищила голос і Ганна. — Хай усі й возять. А то виходить, сам не гам і другому не дам! Поки ви лежням потуратимете, тут і сівба почнеться.

З боку дівчиська, яке без місяця тиждень ланкує, це вже було занадто, і Денис Іванович не на жарт скипів. Проте в останню мить переборов себе, бо вже бачив, з ким має

справу; ти їй слово, вона тобі — десять. Покарав же його нечистий ланкою. Тепер з шиї не злазитиме!

— Ну, от що...— буркнув він, насупившись,— ти свою критику до зборів додерж. Гляди, бог дасть, не протухне. А нащот гною — спольняйте, як я сказав. Бо мені ніколи з вами теревені розводити! Одвезете й коней передасте. Тут ждатимуть. Ясно?

— Як серед темної ночі!

— Куди вже! Ясніше й не придумаєш! — перебиваючи одна одну, закричали йому навздогінці дівчата, а коли Денис Іванович ще через кілька кроків зник у тумані, Катерина гукнула на повний голос, щоб він таки почув:

— Типовий консерватор! Позавчора точнісінько про такого п'єсу по радіо передавали.

— Еге ж, і я чула! — негайно підтвердила Івга Карась з таким рішучим виглядом, наче виносила смертний вирок капосному бригадирові. На якусь хвилину це розсмішило і трохи розважило дівчат. Проте настрої у них зіпсувався. Було ясно, що Дениса Івановича хтось «накрутив», а про те, хто саме, першою здогадалася Віра. Вона згадала, як позавчора біля крамниці Марта Горобко мимохідь вколола її:

— Чула я, ви нам усі рекорди побити нахваляєтесь?

— А чого ж, і поб'єм! — не забарилася з відповіддю Віра. Ще й собі кігтик випустила: — Благо, не такі вже ваші рекорди високі, щоб їх не побити...

Марта того, звичайно, не могла пустити повз вуха і тепер сполошилася. Її ділянка межує з Ганниною, і кожен може порівняти, по скільки гною вивезено на ту й на ту.

Так міркувала Віра і, як незабаром виявилось, мала рацію. Коли годин через три дівчата верталися з степу, їх побіля корівника вже дожидалася Марта зі своїми молодцями.

— Так що передавайте підводи нам,— сказала вона, не приховуючи зловтішної посмішки. На її повному з набряклыми червоними щоками обличчі лежав вираз вдовolenня й зверхності, і Ганну від того пересмикнуло:

— А я не оддам!

— Сміха! — взялася Марта в боки.— Може, для тебе і голова колгоспу не начальство? Іване Остаповичу! — загукала вона.— Іване Остаповичу, йдіть-но сюди на хвилину та розбороніть!

Тільки тепер дівчата помітили Осадчого. Одягнений уже зовсім по-весняному, в легкому пальті та кашкеті, він,

стоячи біля воріт, про щось сперечався з Косанюком. Завфермою тримав у руці свій пошарпаний блокнот, то розмахував ним, то тицяв у нього пальцем, а Іван Остапович усе хитав головою і говорив, говорив, видно, розпікав. Ганна, хоч, як і всі інші, не чула, про що в них мова, не без злості зауважила пошепки:

— Мабуть, у Сергія Костьовича розтрату по гною виявлено. Через те воно й заварилось усе...

І не встигла вона докінчити, як ті ж слова пролунали вголос, повторені Вірою:

— Іване Остаповичу, то правда, що у завфермою розтрату по гною виявлено?

У Віри при цьому очі аж загорілися, бо її хоч не годуй по півмісяця, а дай разок отак ущипнути кого-небудь — і буде сита.

Осадчий, який за розмовою не дочув Мартиноного вигуку, на ці слова одразу обернувся. Невдовзі він підійшов до гурту:

— Що тут у вас зчинилось?

Ганнині дівчата і Мартині молодіці, перебиваючи одна одну, заходилися розповідати. І виявилось, що вони в одному на диво однастайні. І ті, й ті обвинувачували бригадира. Тільки Мартині доводили, що відтоді, як організувалася нова ланка, Денис Іванович лише про неї і дбає, а Ганнині, навпаки, запевняли, що бригадир навмисне встромляє їм палиці в колеса і хоче, щоб вони осоромились. Осадчий кілька хвилин мовчки слухав, ледве встигаючи переводити погляд з тієї, котра говорить, на ту, що перебиває, тоді звів догори обидві руки:

— Здаюсь! Йй-богу, здаюсь! Ну, оглушили ж! — А коли трохи стихло, додав: — Нічого я не второпав. Робіть, як сказав бригадир, а увечері розберемось.

Навряд чи він за цих обставин міг розсудити інакше, але в Ганни з'явилась підозра, чи не встигла Марта загодя закинути кілька слів і, отже, настроїти й Осадчого проти неї? Недаремно ж вона з такою впевненістю гукала, щоб ішов розбороняти!

Увечері, перед нарядом, Іван Остапович на хвилинку закликав Ганну до свого кабінету.

— Так от воно що! Ревнощі у вас в бригаді розвелися! — сказав він, заклопотано потираючи лоба і раптом, віднявши руку, стрельнув примруженим оком, — А тобі не здається, що то на краще, га?

Ганна була ображена тим, як голова поставився до її ланки в недавній сутичці, і насуплено буркнула на це:

— Не думаю, щоб дуже на краще, хоч ви тому й потураєте... Не знаю тільки, чого було нашу ланку організувати, як вона так усім очі вибиває?

— Чудні ви дівчата! — весело мотнув головою Осадчий.— У цім же весь смисл! Дивіться, що діється: уся ж бригада заворушилась, а вона торік найостаннішою була.

— Так ми у вас замість батога, чи що? — метнула в нього блискавку Ганна.

Осадчий, жваво підхопившись, вийшов з-за столу, підсунув Ганні стільця, а сам сів на дивані.

— Сідай, Прокопівно, сідай і слухай. Ти хімію вивчала?

— Ну... вивчала...

— Не «ну», а точно скажи.

— Та вивчала ж, кажу! — ще дужче нахмурилась Ганна.

— А що таке каталізатор, знаєш?

— Ну знаю...

— Знову «ну»...— чи то докірливо, чи то захоплено похитав головою Іван Остапович.— Ха-арактерець же в тебе! Так от слухай: ваша ланка в нас тепер, як каталізатор діє, як збудник, ясно тобі? І досі ж би та Марта спала. Ходив би Денис Іванович та ноги оббивав: коли гній почнеш возити та коли? А в неї то діжа стоїть — зранку хліб пекти, то до млина їхати треба або на базар у Рудяки... Сто причин на кожен день... А тепер, бач, сама забігала, та спішити, бо боїться, що гною не вистачить — Хмільченкова всенький на свою ділянку перетягне!

— Того-то ви так злякались за неї! — підскачила Ганна з стільця.— Хмільченкової ланка весь гній перетягне! Було б уже аптекарські ваги коло гноєсховища поставити!

— А ти не спіши, не спіши! Сядь та дослухай до кінця,— заспокоював її Осадчий. Щоб Ганна трохи охолола, він навмисне довго, пополазивши по всіх кишенях, шукав цигарку, потім довго припалював її. Нарешті розважливо почав: — Так от, ланкова, був я, значить, на твоїй ділянці... Був і скажу, — тільки не здумай задаватись! — коли б у нас скрізь було стільки гною, як на твоїй площі, то я вже не журився б. Але ж є у вашій бригаді й такі ділянки, що йдеш і йдеш — голо, ані цяточки. Так що ж, по-твоему, робить? Гною й справді, як усі вивезуть по стільки, скільки ти,— навряд чи стане. А ми ж такі доб'ємось, щоб вивезли всі, бо хочемо урожай з усієї площі зібрати високій, а не тільки з ділянки Ганни Хмільченко. Ось тепер

і рїшай. Відмінив би я сьогодні розпорядження бригадира: вози, мовляв, Ганно, ні на кого не зважай! Бо як же, маю підтримати комсомольсько-молодіжну ланку! Але що з того вийшло б? Восени підбиваєм підсумок, у тебе показники найкращі... Так воно й мусить бути і буде, я певен. Тільки ж ти до людей, а люди на тебе скося дивляться... Питаєш — чого? А того, що Марта перша ж і розбалаболала по всіх усюдах: успіх, мовляв, дутий! Молодіжну ланку в кращі умови поставили!..

Осадчий, звівшись з дивана, пройшовся по кабінету і спинився перед Ганною:

— Так що ти на це скажеш?

— А що я скажу?..— Ганна й собі встала.— Хіба ж ми якихось вигод просили для себе?

— От-от! — зраділо підхопив Іван Остапович.— І я це ж саме хотів сказати. Ніяких пільг! Згода? Давай так і домовимось.

Коли Ганна вже була біля дверей, він знову покликав її і, хитрувато примружившись, спитав:

— Ти, мабуть, тепер і про мене думаєш, що я типовий консерватор? — І засміявся: — Ой глядіть, Денис Іванович вам цього не забуде! Він мені сьогодні розказував, як його котрась із твоїх дівчат огріла. Аж і я задумався: ще дослужусь, що й мене цим званням охрестять!..

— Про вас ми ще подумаємо... Може, й охрестимо.

По правді кажучи, їй ця розмова з Осадчим сподобалась. Вона тепер принаймні знатиме, як їй надалі поводитись, щоб ніхто потім не міг сказати, ніби молодіжна ланка на комусь чи на чомусь виїжджала.

«Ніяких пільг!» Це звучало мужньо й достойно, і Осадчий, коли б спеціально поставив собі за мету чимось догодити їй гордості, навряд чи підшукав би кращі слова. Але чи не скористається з цієї умови Денис Іванович, який і не приховує, що молодіжна ланка — то йому зайвий клопіт, і чи не попереджає цим сам Осадчий, що він і пальцем не поворухне, коли їм і справді ставитимуть ломачі в колеса?

Того ж вечора Ганна, не пожалівши ніг, оббігала півсела і скликала всіх до себе: ланка мусила про це знати.

І вийшло, як Ганна й передбачала. Розмова з Осадчим — а вона постаралась передати її якомога точніше — декого не на жарт стривожила. Марія Лісовська, наприклад, висловила побоювання, що Денис Іванович, якщо Осадчий і йому скаже, щоб молодіжній ланці не надавав ніяких пільг,

тепер тільки й покаже себе, бо досі хоч трохи, та боявся. А Віра Брилюк так і слухати про інше не хотіла. «Негайно,— сказала,— треба фейлетона написати в центральну пресу, бо хіба ж то правильно? Організували комсомольську ланку з десятикласниць, так і умови створить для неї! А то ж, виходить, на глум нас виставили».

Вона була певна, що Осадчий з самого початку тільки те й мав на увазі, щоб поглумитися, хоча і не могла пояснити, який йому з цього зиск. Катерина, правда, одразу заперечила, що то дурниця. Мабуть, Вірка наслухалась материних теревенів і некритично їх засвоїла. Але Віра твердо стояла на своєму, ще й за материну честь заступила: яке Катя має право ображати її?

— А ти сама що на неї кажеш? — резонно запитала Катерина.

— Так то ж мати моя, значить, маю право!

Невідомо, чим би закінчилась ця суперечка (вже й Катя і Віра посхоплювались і стали одна проти одної), коли б Ніна Непийвода, яка досі мовчки сиділа, гортаючи якусь із Ганниних книжок, не сказала:

— А слухайте-но, дівчата, невже ж таки ми нічого не придумаєм? Давайте поїздимо по дворах, не менш як хур тридцять можна назбирати.

— Да-адуть тобі гній! — зневажливо пхикнула Марія.— У кожного свій город, а як буде лишок, так в свою бригаду оддадуть. Ти б ще за Дніпро, на полтавську сторону, поїхала гній позичати!

І тоді Ганна раптом схопилась і ляснула долонею об стіл, та так, що аж лампа підстрибула:

— Еврика, дівчата! Еврика! Гній ми привеземо з острова! Його там у загородах на літньому таборі на десять таких ділянок, як наша, стане!

Другого дня дівчата по кризі перебрались на острів. Проминуло півроку, як вони тут були. Тоді стояла осінь. Мідно дзвеніли дерева, і коли налітав вітер, над ними здіймалась густа хмара багряного листя. Інколи здавалося, що то зграя невиданих золотоперих пташок збирається у вирій. Тепер острів лежав притихлий і осиротілий, мовби разом з листям торік відлетіло й сплило за водою найдорожче, що він мав, може, й сама його душа.

Ступивши на вологий пісок, Ганна озирнулась. Джерелівка виднілася мало не на самому обрії. До неї, жовтіючи розтрушеною з возів соломою та примерзлими конячими яблуками, зміїлась, оббігаючи ополонки, крижана дорога.

Ганна спробувала прикинути, скільки буде звідси до їхньої ділянки? Якщо возити не через село, а напрямки, по кризі,— набереться кілометрів чотири, може, трохи більше... І раптом вона згадала, що ту дорогу, по якій вони щойно пройшли, батько називає віткокормовою трасою і що по ній всю зиму возили на ферми їхній віткокормовий силос. І чомусь від того стало тепло-тепло на душі, і події минулої осені так ясно вирізьбилися в пам'яті, наче все те вчора, тільки вчора було.

Час не завжди стирає сліди, не завжди його невпинний плин розмиває обриси й притуплює гостроту колись баченого і пережитого. Іноді, навпаки, його прозора просторинь, мовби в чарівній казці, обертається на лінзу, і тоді людина в тому, що давно вже наче забулось, з подивом відкриває таке, чого вона ніколи не сподівалася запам'ятати... І, певне, з Ганною сталося те чудо, бо перед нею за мить у живих нев'янучих барвах постав цей острів таким, яким він був минулої осені, і знов зашуміла над її головою та пам'ятна гроза, і, розсунувши мокрі кущі, вийшов на галявину Макар Петрович з в'язкою хмизу під плащем... І пахнуло жаром і димом його рятівне багаття, і сам він посміхнувся своєю доброю і дещо сумною посмішкою, від якої потепліє і дужче заб'ється хоч чие серце...

Чи збереглося досі те кострище, яке вони хотіли запалити після його похорону? Ганна пригадала схвильовані обличчя дівчат, їхні затуманені слізьми очі, і, наче тій хвилині дано було повторитись, її зараз обійняло таке ж, як і тоді, трепетне й урочисте почуття... «Хай кожен, хто хоче бути гідним піднести до цього хмизу сірника, в хвилину, коли це буде конче потрібно, коли в цьому буде порятунок, розкладе на іншому місці своє багаття...»

Але вона й тепер не промовила вголос цих слів, бо й тепер, як і того дня, відчула, що пишні слова прозвучать фальшиво, і тому стримано й просто сказала:

— Дівчата, нумо підійдем та глянемо.— Вона навіть не доказала, куди йти і на що дивитись, бо певна була, що дівчата думають у цю мить про те ж саме...

Потім вони довго блукали по знайомих і все ж мовби незнаних галявинах, розшукуючи ту, де колись стояли їхні курені і де мало бути те кострище. Блякла торішня трава на мочарах м'яко пружинила під ногами і чимось нагадувала руду, зваляну вовну — так щільно її за зиму припрасувало снігом. То тут, то там на ній виднілися неглибокі сліди, проорані потоками талої води, але чомусь і вони зда-

вались торішніми, і від них віяло осінньою пусткою. Чорні оголені осокори були схожі один на один, а безлисті чагарі просвічували наскрізь, і від того стало набагато більше стежин, і вони плутались, а то і обривались у найнесподіваніших місцях.

Нарешті Катерина по якихось ледь вловимих прикметах знайшла вірний напрямок і вивела дівчат на їхню галявину. Була вона тепер зовсім іншою, але всі одразу признали її. Онде стоять півколом повалені курені, ось широкий випалений круг — місце, де щовечора розкладалось багаття, а ось... Ось і те кострище. Воно помітно осіло за зиму. До того ж і хмиз у ньому мало не на вугіль зчорнів, мовби перегорів у невидимому вогні. І Ганні спало на думку, що це багаття й справді горіло, нехай не тут, так у її серці і в серцях її подруг. Вона не раз, перебираючи в пам'яті події цього знаменного в їхньому житті півріччя, згадувала це, і тепер знову дякувала Макарові Петровичу, бо він у вирішальні хвилини незримо був біля неї, і зігрівав, і вказував дорогу чудесним своїм вогнем.

І, певне, дівчата, кожна по-своєму, думали про те ж саме, бо всі вони стояли заглиблені в себе й притихлі...

На острові було набагато холодніше, ніж у селі. Оточений з усіх боків суворою рівниною залякклої в крижаному полоні ріки, він після зими, здавалося, знову повернувся в осінь. І тільки дерева знали правду. Може, тому, що їм, високим, далеко видно, що їхні віти, мов тисячі аж під хмари здійнятих рук, день і ніч купаються в невидимих хвилях вітрів, дерева першими здогадалися, що надійшла їхня пора. І вже прокинулось у темних глибинах коріння і, зголодніле за зиму, заходилося що є сили смоктати одвіку теплі соки землі, і заструмили живлющі потоки під корою дебелих стовбурів, і набубнявіли бруньки на чорних гілках у підхмар'ї... Як весело вони дзвенять! Як тонко виспіває вітер у прозорих кронах!

Дівчата йдуть у другий кінець острова, до загород літнього табору, і, мов зачаровані, ступають по пружному килиму торішньої трави. Щось тільки-но сталося з ними таке, чого вони ніколи не забудуть. Таїна вічності відкрилась їм? Безконечність життя? Вони не дошуковуються формувань, не силкуються назвати словами те, що так глибоко схвилювало їх. Вони просто до краю сповнені тим хвилюванням, тими незазваними бентежними почуттями.

Тамуючи подих, слухають дівчата мелодійні передзвони над головою. Чи не оті он кришталеві краплини так

бринять? Ними обнизана кожна гілка, до кожної бруньки підвішено лунку кришталеву сережку, і в найменшій із них відбивається увесь весняний світ.

25

На острові дівчата працювали цілий тиждень. Щоранку то троє, то четверо добиралися по кризі до таборів і вертались додому вже присмерком. Перегнуто у загородах було навіть більше, ніж думалось, і Ганна страх як жалкувала, що ця ідея не з'явилася в неї раніше. Тепер усе вийшло зовсім не так, як спочатку планувалось, бо підвела ріка.

Начебто не дуже й потепліло за ці дні: по Дніпру ще метався по-зимовому пронизливий вітер, але лід раптом втратив свій полірований блиск і з синювато-прозорого став сірим, наче його затягнуло суцільним більмом. Віткормова траса, як у відлигу джерелівські вулиці, відкрилася вибоїнами, а місцями на ній розлилися широкі темні баюри. Було ясно, що вона своє одслужила. Дівчатам навіть і разу скористатися з неї не вдалось, бо Осадчий у перший день, хоч і похвалив їх за винахідливість, коней виділити не міг — були вже роздані по нарядах, а коли Ганна другого дня прийшла, він їй і думати про острів заборонив. Невідомо, чи хтось його настрахав, чи він сам побував перед тим біля Дніпра і натрапив якраз на таке місце, де крига уже відстала від берега, але Іван Остапович строго наказав більше на острів і не потикатись.

Втім, він явно перебільшував небезпеку, і Віра Брилюк скористалася з цього, щоб знову сісти на свого коника:

— То він навмисне, бо такі хоче, щоб ми осоромились.

І Івга Карась з свого боку теж підтвердила:

— А то ж, думаєте, ні? Йй-йй, дівчата, Вірка правду каже!

Ганна цього, звичайно, з такою категоричністю сказати не могла. Проте і в неї ворухнувся сумнів. Справді-бо! Ну, не дає він коней, може, десь крига таки й не витримає навантаженої підводи. Але ж пішки? Пішки на острів ще тижнів зо два можна буде ходити! А що подекуди попід берегом вода плещеться, так то ж на мілких заточках, а не на самій річці. На тих місцях і серед зими, бува, тане крига: посвітить півдня сонце, нагріє землю, ось тобі й розтануло. Ні, ні, то все дарма! Якщо й не навмисне на-

лявав їх Осадчий, то, в усякому разі, без перестраховки тут не обійшлося; яке йому діло до того, що саме тепер острів потрібний їм до зарізу!

У дівчат виник план: поки з транспортом ні сюди ні туди, на тачках перевезти гній ближче до берега, на кручу, а як скресне ріка, доставити його човнами. Всі підготовчі роботи треба було закінчити заздалегідь, бо кому не відомо, що чим далі, тим все дорожчою і дорожчою ставатиме кожна хвилина. Хай там що говорять, а вони робитимуть своє. Уже ж наче не маленькі! Коли справді небезпечно стане ходити, тоді й кинуть. Тим часом, щоб не дізнались Денис Іванович або Осадчий, домовилися: язиками не плескати. Щодня п'ятеро чи шестеро, виконуючи бригадирів наряд, їздили машиною по суперфосфат, а трое-четверо вирушали на острів. Одягались, як у дальню експедицію — в гумові чоботи та в плащі, запасалися хлібом та сірниками... І хоч дорослим дівчатам з закінченою середньою освітою соромно було в цьому признаватись, вони іноді почували себе так, як у ті, здається, недавні, а вже-таки далекі роки, коли, начитавшись про Амундсена та про челюскінців, марили плавбами й мандрами, експедиціями на полюс чи хоч би в сибірську тайгу...

День на острові — за роботою, за піснями й теревенями — збігав непомітно. І хоч тачки виявились досить-таки важкими (Косанюк, як замовляв їх, мабуть, на якихось велетнів розраховував), а відстань від загород до кручі була не малою, дівчата зовсім не відчували втоми. Може, так діяла на них сама оця незвична обстановка, те, що йшли на острів і верталися з нього потай, що, як-не-як, а по кризі все ж не так уже й безпечно було ходити, і кожна почувала себе трохи героїнею?

...Було схоже, що Осадчий справді перестрашувався, коли наказав дівчатам і не потикатись на острів, бо робота наближалась до кінця, а ріка ще й не думала скресати. Ганна уже уявляла собі, як вона днів через два, після чергового наряду, нібито мимохідь скаже йому:

— Знаєте, Іване Остаповичу, ми таки на острові дещо заготовили...

У нього, звичайно, брови — р-раз — зімкнуться, лоб побуряковіє:

— Самоправно, значить, так? А голови у вас є? Хоч раз подумали, що могло бути?

— Так бачите ж, обійшлося наче...— кине вона насмішкувато...

Проте розмові оцій не судилось відбутися, бо такі не обійшлось.

Одного вечора дівчата з острова не повернулись. Їх не одразу й кинулись шукати, бо вдома кожна попередила, що їде по мінеральні добрива, а з тих рейсів іноді повертались і о десятій, а то й о пів на одинадцяту. Того дня на острів пішли Ганна, Марія Лісовська і Віра. Решта ще завидна поїхали останньою ходкою на станцію і ні про що їй не догадувались.

Першою забила на сполох Гафія — єдина на селі людина, яка, крім членів ланки, знала правду. Десь близько дев'ятої години забігла вона до Ганни: в клубі таке цікаве кіно показували, а її чогось не було... І раптом виявляється, що та ще й не приходила. Гафія прожогом вискочила з хати і мерщій до Брилючихи:

— Тітко Секлето, Вірка вдома?

— Знайдеш ти її вдома! — спросоння буркнула стара. — Ще зранку повіялась!

— І не приходила?

— Та чи я її ховаю, що ти так прилипла!

Вже як бігла до контори, зіткнулась у темряві з Зоєю Лойко.

— Гафійка? Ти? Ганна повернулась, не знаєш? — голос у Зої був зляканий, і дихала вона важко. — Я оце біжу — крига рушила... Тільки-но ми з машини злізли, аж хтось каже — рушила...

За годину на березі було вже чоловік близько ста, а люди все надходили й надходили:

— Ну, що там?

— Били їх мало, от що! Таке втнути!

— І сказати — нужда вже така була!

— Та!.. Лихо як суне, то й зачіпку підсуне!

Підходили нові й нові, і кожен ніс своє тривожне «як?» або «ну що?». Але хто міг їм відповісти?

Ніхто нічого не знав. У темній прірві під берегом стогнала ріка. Там раз по раз щось глухо тріщало, скрипіло й тріскалось. Здавалося, хтось невблаганний крає й розпанахує живе її тіло, і вона скрегоче од лютого болю. Питалися у найзіркіших: чи не видно на тім боці, де острів, хоч цяточки якої? Були ж, кажуть, у дівчат сірники, може, здогадаються багаття розкласти?..

— Е, коли б вони на острові були, то здогадались би! — єумнівались одні, а інші висловлювали фантастичні припущення:

— Може, дівчата встигли перебраться на Рудяки? Кажуть, ламати почало з боку Тополівки... Могли встигнути...

— А слухайте-но, до полтавської сторони з острова ближче. Побачили вони, що таке діється,— і туди!

Але все те говорилося, певно, більше для того, щоб заспокоїти матерів, які, стоячи в гурті, схлипували та час від часу зачинали голосити.

Ніхто нічого не знав. Внизу важко дихала ріка. Крижини, мов сліпі розлючені потвори, то тупо тикалися в берег, то десь там, у смолянному вариві темряви, лунко ляскали об воду. А над усім панував глухий немовчний гул. Наче крутились невпинно велетенські жорна і мололи, мололи, мололи... Шерхотіло попід берегом недобре мливо, неслося в чорну безвість... Іноді людям у тому пекельному шарварку чувалися голоси. Одні запевняли, що хтось там співає, другі казали — кричать «рятуйте!», але треті — і їх було більшість — не вірили ні тим, ні тим, бо мало що може приверзтися в таку ніч!

Ніхто й не думав розходитись. Розіклали понад берегом кілька кострищ — щоб дівчата, якщо вони живі, хоч бачили, що в селі знають про них, і не занепадали духом...

Було вже далеко за північ, коли повернулися з району Осадчий і Молочан і, зачувши ту новину, примчали на берег. Треба було щось придумати, вживати якихось заходів, але яких?

Втім, дехто вже знав, що треба робити. Забачивши біля одного з вогнищ Осадчого, підійшов до нього Федір. Він був без шапки, у розстебнутій фуфайці, наче надворі стояв травень.

— Іване Остаповичу, чи не можна у вас у гаражі старий балон дістати — зісівський або від газона?

— А що ти з ним зробиш? Закинеш через плесо? — Осадчий хмуρο дивився кудись повз нього, покусуючи губу.

— Та чого його кидать, сам донесу...

— Ти, бува, не п'яний? Верзеш щось несусвітне...

— Ні, тверезий...

Косанюк — він стояв неподалік з Молочаном та Чулаєм, — перебивши Федора, втрутився в розмову:

— Чиста фантазія, Іване Остаповичу. Він хоче, як розвидниться, по кризі на той берег перебраться...

— На загибель, чи що? Мало вам трьох! — скипів Осадчий.

— Та що про це говорити! Дитяча забавка! — зневажливо скривився Юрко Чулай. — Один вихід: дочекати до ран-

ку та подивитися, яка буде льодова обстановка... Може, моторним човном вдасться...

У відсвітах багаття мідні гудзики на морському Юрковому бушлаті горіли вогнем. Осадчий з повагою оглянув його кремезну постать і по хвилі мовчання спитав:

— А може, й не подивившись на льодову обстановку, спробувати? Люди ж там!

Юрко знизав плечима:

— Давайте, що ж... Тільки я не ручаюсь. Затисне посудину кригою, ніякий мотор не витягне.

Про Федора одразу й забули. Юрко, ставши поперед нього, закрити його своєю широкою тінню, і ніхто навіть не помітив, коли він відійшов.

— А я, Іване Остаповичу,— басовито обізвався Молочан,— в це діло не вірю. Знаєш, що б тут допомогло? Літак треба викликати, отой, з лопатями... як його... вертоліт!

— Вертоліт, вертоліт...— думаючи про щось своє, двічі повторив Іван Остапович і мовби раптом проснувся: — Кажеш, вертоліт? Чого ж ти досі мовчав? Ану, давай у сільраду мерщій та дзвони! До Києва, до Москви добийся!

Тим часом наближався світанок. Прокинувся вітер. Втомлено після довгого нічного чергування замиготіли зорі. Смоляне небо почало зі сходу синіти, і та чорнильна синява здіймалася все вище й вище, наче всотувалась у нього. Дедалі чіткіше вирізьблювались обриси острова. Він лежав темною мовчазною громадою по той бік плеса, далі, як край світу, а між ним і берегом лютувала ріка. Тільки тепер стало видно, як навально йде крига, як чорно скипає вода в прогалинах. Здурів, певне, Федір! Хіба вже той, кому своє життя й ламаного гроша не варте, наважиться ступити з берега... Але ж і його люди за поли схоплять, не пустять.

Обрадуваний доброю звісткою, прискакав охляп на коні Молочан:

— Вилітають! Через годину будуть тут!

І всі загукали, заплескали, а котрась із дівчат навіть навприсядки пішла біля багаття. І тоді хтось тривожно крикнув:

— Стійте-но, люди, дивіться! Он-о, бачите?

На сірому тлі крижини, що неслась по самому стрижню ріки, чорніла звіддалік невеличка людська фігурка. Не могло бути й сумніву, що то людина, бо фігурка рухалась, розмахувала руками і раптом стрибнула через темну розщелину, пробігла, балансуючи, по сусідній крижині, і,

знов змахнувши руками, плигнула... Натовп на мить за-
вмер, і тільки якась жінка злякано зойкнула:

— Так то ж Федір!

— Довгалів?

І покотилось, загуло:

— Довгалів Федір на крижині!

— Кий його біс заніс туди?

— Пропав! Про-опав!

Осадчий аж наперед подався і скрипнув зубами:

— Ну ж і дурень! Було б його зв'язать отут! Куди ж ми
дивилися всі?

— Він же не звідси... Од млина, мабуть, пішов,— сказав
хтось, наче виправдувався, а другий, захоплений, голос до-
дав:

— А, гляди, правильно розщитав, щоб не пронесло повз
острів!

Ставало все світліше й світліше. Дехто навіть уже ба-
чив, у що Федір одягнений: запевняли — він без фуфайки
і босий.

— А он, дивіться, щось у нього в руці! — кричали хлоп-
чаки, які не знати коли з усього села позбігались на берег.

— Одежа, мабуть?

— Не одежа, а якась ковбасина чорна!

— Та не в руках, він обв'язаний нею!

Молочан гукнув Юркові:

— Поведеш човен? Кажі! А ні, то я сам!

— Нічого з цього не вийде,— зло сплюнув під ноги Юр-
ко.— Як вам наспіла охота вмирать, тоді давайте, мені
свого життя не жаль...— Сунувши руки в кишені бушлата,
він ще раз сплюнув і ступив уперед.

Тим часом скажена течія гнала й гнала кригу, і Федір
незабаром опинився зовсім близько від того місця, де сто-
яв натовп. Тепер уже видно було кожен його рух. Ось хло-
пець знову перестрибнув через чорну прогалину, і той край
крижини, на який він скочив, ривком занурився в воду,
а другий показався з води. Федір упав на живіт і якусь
мить лежав нерухомо, розкинувши руки й ноги, затим
обережно встав, розігнався і знову — стрибок. Ця крижина
була, мабуть, величенька, бо майже не похитнулась, зате
наступна мало дибки не стала. Хлопець ледве встиг вхопи-
тися руками за її верхній край і разом з нею плюхнувся.
Але ж одразу насунулась задня і почала підминати цю під
себе, от-от і його придавить і перемеле. Хтось у натовпі

зойкнув. Гафія рвонула з голови хустку, начеб вона зайнялась на ній...

І в ту ж саму мить по той бік ріки, на острові, злякано скрикнула Ганна:

— Федю! Федю!

26

По звивистих джерелівських вулицях з раннього ранку й до пізнього вечора риплять, поскрипують, торохкотять колеса. Везуть гній у степ, добрива, зерно для посіву, пальне і запасні частини для тракторів... Розпліскуючи на вибоях воду, котиться за сивою кобилою «питейна» бочка діда Максима. І знову тягнуться вози з мішками зерна, перегноем, суперфосфатом, курячим послідом... Часом підводи збиваються в обози по три, чотири, п'ять, а на підступах до узвозів ті валки стають ще довшими. І якщо трапиться о такій хвилині, що й грузовикові треба спішно проскочити на узвіз (тим грузовикам завжди спішно), то йому довго доведеться дудіти, щоб дали дорогу.

На підйомі коні ступають спроквола, як уві сні. І їздові теж не квапляться. Затиснувши під пахвами батіжки, вони заходжуються розмотувати кисети та ліпити цигарки, потім, витерши сірника та сховавши його в складених човником долонях, зупиняються припалювати... Аж поки не висунеться з кабіни замурзаний шофер:

— Агей, кавалерія! Ану, право руля, та щільніше до ліси, бо зачеплю!

Дід Максим у таких випадках вдоволено відзначає про себе:

— Оце інше діло! А то сигнали подає, наче ми йому ахтомати якісь! — І хоч не дуже одразу, але береться за віжки.— Як ти на це, сива? Пропустимо, мабуть, техніку, га?

Дід Максим з настанням весни увійшов у свою колію. Хай йому біс, тому сторожуванню! Чи вже не знайдеться в селі старіших, щоб сторожами стояли? Столітнього діда попроси, так і той об рейку бемкне, ще й вдовольствие од цього матиме, бо ж — старе, як мале!

А в діда Максима тепер і свого діла по зав'язку. На степу нині що не день — все більше й більше народу: розкидають гній та добриво, орють, боронують, коткують, а в третій бригаді вчора й сіяти почали. Холоднувато ще на-

чебто, але агрономша сказала — можна. Там у них, на горбі, земля швидше підсохла та вже й прогрілася...

Багато тепер народу в степу. Трактористи, так ті й ночують там. День і ніч, день і ніч диркотять трактори. І, звісно, машинам, як і людям: на роботі зігріється — згага пече, дай води! А тут, як на лихо, вітрогон коло Козачої балки зіпсувався. Щось там заїло. Чулаїшин менший півдня порпався, а нічим зарадити не зміг, дарма що в морській службі механіком числився. Вози тепер воду з села! Од того вітрогона, що біля Калитівського узвозу, наказано не брати, бо там вона якась солона, а трактор незгірше за чоловіка розбирається, яку воду пить, а яку — ні. Йому од солоної вроді як живіт болить... І придумують же таку машину, щоб в точності як людина! Хоч, може, зятьок нашот живота й бреше?

Сива кобилка, здогадавшись, що дід задумався, вирішує тим часом трохи здрімнути. Узвіз давно подолано. Валка розсипалась, бо в кожній підводи свій маршрут. І дід не скоро помічає, що хитра звірюка одне тільки що ковдри не просить у нього — спить!

— Е-е-е, так ти, бачу, собі курорта встроїть надумала! — хапається він нарешті за батіжка. — Ач яка! Курорта їй забглося! Та ще під яку пору — в сівбу, коли аж горить, часу не вистача. Ану, прокидайсь!

Батіжок, звившись вужем у повітрі, тонко хвицькає, але... Він уже не потрібний. Кобила знає діда незгірше, ніж дід її, і не встиг ще він за пужално взятись, як вона вже сама схаменулась.

— Отак би ти з самого початку! — примирливо басить дід. — А не то — гляди мені!

Приклавши долоню до лоба, він зиркає на сонце: восьма година, не більш... Ранина! А на степу вже людей! На що Марта Горобкова і та он вилами вже махає, а лінива ж молодиця! Старий Горобко, як привів його середульший невістку в хату, через місяць мало обох не вигнав — таке воно ледащо виявилось... Але стій-но, котрась он-о біжить... Чого б це?

— Діду-у! Діду Максиме!

Дід тягне на себе віжки і тпрукає на сиву.

— Що там за біда у тебе?

— Діду Максиме, — підбігши, оддихується дівчина, — водичі попий дайте!

— Ото і всього? А біжиш, наче хтозна-що трапилось. Чи у вас в бригаді водовоза нема?

— Та є, тільки ж його, нікудишнього, чи діждешся? Він, може, після обід тільки з'явиться.

— А ти ж чия будеш? Чи не Бережного Матвія?

— Бережного.

— Наталка?

— Ні, Гафія. Наталка старша була за мене, у війну померла.

— Так то ти і є Гафія? Еге-ге-е!.. Літа йдуть... Це подивився б на тебе батько!.. Гляди, яка дівчина виросла! — Старий, якось мить сумно похитуючи головою, дивиться на неї. — Якось він, пам'ятаю, до мене заходить, а в нього на руках дитинча мале... Зашма-аркане таке! «Де це ти, — питаю, — Матвію, таку замазуру підібрав?» — «А то ж, — каже, — моя менша, Гафійка...» — «Так чого ж, — кажу, — ти їй носа не втреш?» А він: «Хіба, — каже, — угонишся за нею? Тільки ж но перед порогом утер, ще ось і рука мокра...»

Гафія по самі вуха червоніє і одвертається:

— І вигадаете ж ви таке! Дали б краще водиці.

Дід дістає з кошика олив'яного казанка і зачерпує:

— Та чи мені жалко? На!

— Спасибі, — відказує Гафія, уникаючи його погляду, тим часом як дід примовля:

— Здорова пий, та носа не втопи!

Коли Гафія, ще раз подякувавши, повертає посудину, в діда вже наготові нове запитання:

— Ти хіба в Дениса Івановича бригаді, що робиш отут?

— У нього.

— Од матері одділилась, чи що? Заміж, може, вийшла? Твоя мати наче ж у третій бригаді була.

— Вони й досі в третій. А я — в молодіжній ланці.

— Он воно що, десять класів, значить, кінчила?

— Ні, мене так прийняли. Подала заяву, і зарахували.

— Тепер ясно. Ну-ну...

Більше запитань у діда Максима поки що нема, і він починає в себе за спиною намацувати батіжка. Але сива вже сама зрозуміла, що розмова закінчилась, і рушає.

— Спасибі, діду! — ще раз гукає вслід Гафія.

— Бувай здорова, дитино!

В степу о такій порі не жарко, а тут іще з боку Дніпра вітерець налітає. Пронизливий, до кісток проймає! І одно діло, як ти щось робиш, то схилишся, то розігнешся, руками-ногами ворушиш... А в діда що за робота? Сиди та стережи, щоб сива не заснула. Мабуть, відколи світ стоїть,

не було ніде смирнішої коняки. Проте і сам дід за останні роки куди вже як присмирів... У сорок четвертому році, в перші після окупації жнива, ще косою махав, та хіба так! Було, як поведе ручку, що той комбайн, забирав — аніскі-лечки не вужче. Шкода, не було тоді з ким позмагатись як слід, бо самі баби на степу хазяйнували. Глянеш, бувало, то тільки де-не-де дідок, мов пеньок, видніється, а то все наче мак цвіте — дівчата, жінки, ну підлітки...

Дід Максим скидає оком на степ — широкий він, широкий. Мабуть, і окіан не такий, хоч зятьок каже, що той без берегів. А дідів чогось наче й не видать. Ген там Денис Іванович на лісапеті їде. Куди ж то він? Ага! На другу бригаду подався. Туди недавно агрономша на своїй лінійці проскочила, то ж він, певно, до неї. А коло Козачої балки дівчата добрива розсівають. Ідуть собі рядочком, відра поперед себе тримають та тільки мах та мах руками... Так колись, за дідової молодості, зерно розсівали. Ось вони стали круга, хтось підійшов до них... Еге! Так то ж Гриша — зятьок. Он і трактор його стоїть, форкає... Ой-но скажу я своїй Любці, хай не дуже довіряє йому!

Щось на старість зчинилося з дідовими очима. Трапиться іноді, хочеш глянуть, що баба в миску всипала, так хоч на лавку ставай, бо зблизька не видно. А от що за дві чи й три версти, скажімо, коло тих он тополь діється, то дідові як на долоні видно. Повз них же не хто інша, як баба Брилючиха чимчикує. Кошик у неї за спиною, а з кошика гуска визирає. Певне, базарювати подалась стара, бо як же, тепер базари дороги! Люди все більше в полі, то тим часом, котра хитріша, наторгує!

Але чогось вона зам'ялась, до тополі прихилилася... Чи, бува, не Осадчого угледіла? Не інакше, як його!

Вчора приїхало двоє з города та вивісили в конторі величезного плаката. Дід Максим сам бачив: на ньому якісь коробочки намальовано, а внизу підписано: «Село Нова Джерелівка». Давно вже подекують люди, що село на гору, в степ переселятиметься, а на його місці буцімто море буде... Досі дід у те не дуже вірив. Та як подумать, то йому воно ні до чого, шістдесят вісім год прожив отут, то отут би й умерти дали... А проте нічого не вдієш — діда не питають. Минулої осені за тополями й не орали уже. А це вскорості, мабуть, і будувати почнуть, раз на плакаті вже намальовали... Ото, певне, ходять, роздивляються, що де буде...

Ні, ні, так воно і є. Видать, Осадчий і ходить там з приїжджими інженерами, а дурна Брилючиха од нього за тополею, наче від бога за припічком, ховається... Діда аж сміх бере. Сказано ж: у кого совість нечиста, той, і на печі лежачи, озирається...

І, видно, у діда совість чистіша за джерельну воду, бо він так здивився, що й незчувся, як, майже впершись у задню стінку бочки, наздогнала його бричка.

— Діду Максиме, діду Максиме! — гукає Молочан. — Чи ви часом не заснули? Діду Максиме!

— Га? Що?

— Ви, діду Максиме, не бачили... Та перше — добрий день вам, — вітається Архип Кіндратович.

— Добрий і вам... Чогось вас не видно було?

— На семінарі був у районі...

— А-а-а... А кого ж то ви шукаєте?

— Осадчого мені треба. Не стрічали ніде?

— Стрічать не стрічав, але по всіх прикметах його на Новій Джерелівці шукати треба...

— А по яких же то прикметах? Може, і мене навчите? — сміється Молочан.

— Та... То в мене свої, — ухильно відказує дід.

— Секрет? Ну-ну... А попить дасте?

— Попить? — перепитує дід Максим і весело підморгує гострим своїм оком: — Це ми можемо. Вам якої — бурякової чи казьонки?

— Мені — яка солодша...

— Ситра, значить? І ситра можу. У мене в цій бочці чого хоч є!

Сонце підбивається все вище й вище, і вітер, що дме з Дніпра, наче теплішим стає. Легенька хмарка куряви в'ється по просохлому путівцю. Смачно пахне земля, і пісня — ген там, біля Козачої балки, співають дівчата — теж пахне чимось таким рідним і добрим, що й словами не скажеш... Діда Максима вже помітили. Митрофан Калеників махає шапкою: сюди, мовляв, сюди! Дід намацує за спиною пужално, і, зачувши те, сива сама наддає ходи.

— Одгвинчуй, одгвинчуй! — гукає дід. — Зараз будем напувать!

І хоч не буває в степу луни, до старого за мить долинає з-понад балки:

...напува-а-ать...

Дивина! Стільки народу тепер у степу, що скажеш слово і, гляди, в чийсь пісню встрянеш...

«Одспівала ти своє, одспівала! Більш ніколи не співатимеш!»

«Невже ж такі ніколи?» — дівчина відчуває, що в неї от-от зупиниться серце.

«Ніколи! Дзень-дзз-бух! Ніколи! Ніколи! Дзень-дзз-бух!..»

Маруся схоплюється: що це? Лікар говорив, говорив і раптом...

— Ого-го-о!.. Дзень-дзень-бух,— долинає з-за вікна.

— Мамо! Мамо! — кричить Маруся і ледве сама чує свій голос.— Мамо!

Мати в сінях пере білизну, двері в сіни розчинені навстіж. Та, видно, так її не докличешся. Дівчина хапає з табуретки ложку і починає калатати нею об бильце ліжка.

— Мамо!

Нарешті мати заходить.

— Мамо,— шипить, напружуючи всі сили, Маруся.— Скажіть Василькові, щоб не галасував під вікном.

— А як тобі? Хоч трохи легше стало?

— Чи ж ви не знаєте? — Маруся відкидається на подушку.— Легко мені, скрізь легко... Одно тільки — душа бо-лить!

Матері видно, як по доччиній щоці котяться сльози, і вона, зітхнувши, виходить. А Маруся, заплющивши очі, лежить і думає, в сотій, в тисячній раз пригадує, як це все трапилось...

Наче ж уже вирішили були не йти. Хіба, може, сліпий не побачив би — лід став підозріло нерівний: в одних місцях осів, у других — вигорбатився, ніби під нього знизу підпори поставили. Від самого берега і мало не до середини ріки тяглася чітко позначена навскісна тріщина. А голвне, поверх криги вже вода хвильками котилася.

— Мабуть, не підемо сьогодні, дівчата,— сказала Ганна,— хоч і жалко, та...

Маруся її одразу підтримала. Та й Віра погодилась, що ризикувати не варт. Але раптом, наче біс їй на вухо шепнув, розігналась і — плиг на кригу і побігла, пустотливо ковзаючись та регочучи:

— Ех ви, гер-р-рої! Ха-ха-ха!

Ганна і Маруся ледве наздогнали її й напались:

— Здуріла ти!

— Заломитися хочеш?

— Ох же ж інтересно мені на вас дивитись! — аж за живіт вхопилася Віра. — Позеленіли, обличчя перекошені! Жаль, нічим на кіно вас зняти — ото була б картина!.. Та ви ж дивіться! — Вона кілька разів підстрибнула. — Ну? Заломилась? Заломилась? Ану, ширше коло! Тут навприсядки ще можна!

І взялася в боки й справді пустилась навприсядки, верескливо підспівуючи:

— А я панського роду,
П'ю шампанське, як воду!

— Бачили? Нас же засміють, як ми вернемось, бо по цій кризі ще не менш як тиждень сміло можна буде ходити!

Віра ще кілька разів тупнула ногою і, зло блиснувши очима, знов зареготала:

— Дістанеться вам сьогодні, ха-ха-ха! Заждіть, хай-но ми ввечері десь зберемося всією ланкою! Так уже я вас розмалюю, що ну!

І тут Марію взяв сумнів: дивись же — стрибала Вірка, танцювала, і лід — нічого, витримав... І, видно, й Ганна засумнівалась, бо порівняла на око відстань до берега і до острова й махнула рукою:

— Все одно вже — що туди, що сюди... Майже посередині стоїмо...

Марії було ясно: Ганна тепер нізачо не вернеться, бо не захоче дати Вірі козиря. А вагається вона тільки через те, що гордість не дозволяє їй одразу погодитися з Вірою.

— Ну, так ходіте вже, чи що! Чого ж стояти? — не терпляче сказала Марія і перша рушила до острова.

Скоро ця пригода забулась. Працювалось, як завжди, весело, перекидалися жартами, бігали наввипередки з порожніми і з повними тачками і, звичайно ж, співали. Марії того дня співалось, як ніколи, ніби передчувала вона, що це — востаннє. Віра навіть обняла її й жартома, а може, й не жартома, сказала:

— Хіба з таким голосом та в гною порпатись? Тобі б в оперу...

— До тих півнів, яким на дзьобики шкіряні мішечки надягають? — засміялась на це Марія, згадавши, як Віра колись дурила Івгу. Але похвала додала їй охоти, і вона, вже не змовкаючи, одну за одною переспівала всі свої найулюбленіші пісні.

І, може, саме тому, що так весело їм було, дівчата не помітили, як підкралася біда. Першою кинулась Ганна. Їй причулося, наче десь далеко-далеко гримнув грім. Вона сказала про це, і всі троє, затамувавши подих, прислухались: справді, начебто гримить, але чи не зарано? Де ще та весна?

І раптом Віра, схопившись за голову, скрикнула:

— Крига рушила! Там, там! За Тополівкою!

Треба було зараз же бігти, негайно, поки тут, поблизу, крига ще лежить непорушно, поки ще не пізно. Дівчата що є сили кинулись до берега. Мерщій! Мерщій!

Але в останню хвилину, перед тим як ступити на лід, Віра зупинилась:

— Дівчата, а може, не треба? Може, краще перебудемо тут, у сторожці, а завтра чи позавтра, як крига зійде, човном переправимось?

Віра почувала свою вину перед ними і тепер хотіла хоч якось виправдатись. А можливо, вона просто боялася, що тепер крига таки вже не витримає?.. Невідомо, що вона думала, але Марія й досі шкодує, що тоді не послухалась її. Проте в ту хвилину вона нічого з собою вдіяти не могла — таке взяло її зло на ту безголову Вірку. Якого було біса форсити, як ти так боїшся? І Марія, не роздумуючи, ступила з берега і пробігла кілька кроків, і коли заломилася, то в першу мить навіть не збагнула, що сталось, тільки відчула, як раптом по груди облекло їй все тіло, мовби в окріп її кинули.

Потім довго тягнулася безсонна ніч у холодній сторожці, в якій за кілька днів перед смертю лежав хворий Макар Петрович. Обсушитись було ніде. Мало ж трапитись, що сірники лежали в кишені Маріїного плаща. Тепер вони розмокли і ні на що не годились. Залишалось одне — поділитися сухою одежею, і скоро всі троє промерзли до кісток. Але найбільше тремтіла Марія. Від намоклої підкладки гумових чобіт дуже швидко відсиріли обидві пари онуч, що їх віддали їй подруги, і ноги, скільки вона не тупала, аніскілечки не зігрівались.

Уночі Ганна й Віра кілька разів ходили на берег і бачили на тім боці кострища. Проте не могли придумати, як би подати знак, що вони живі. Пробували що є сили гукати, та через якийсь час захрипли й кинули: все одно марно. Вирішили — чекати до світанку, хоч уже й не вірилось, чи справді він колись настане.

Але він нарешті настав, і дівчата, уже всі трое, побігли на берег. І ще здалеку побачили вони: хтось борсається на крижині.

Те, що відбувалося далі, не раз потім привиджувалося Марії в безконечному, гарячковому сновидді, в яке вона поринула наступного дня. Ось Федір, стрибнувши на крижину, не втримується на ній і падає у воду. На місце, де щойно виднілась його голова, напливає велике біле поле з чорною плямою ополонки посередині. Все! Все! Кінець!

Але Федір впливає і якимось чудом знову опиняється на крижині. Він уже зовсім близько. Дівчатам видно, як хлопець судорожно хапає повітря широко розкритим ротом. Ще стрибок, ще... Від брудно-сірого острівка, на який він скочив, відколюється невеличкий клапоть і, ставши на мить сторчки, перевертається чорним од вмержлих водоростей черевом догори. Федір знову зникає під водою.

— О-о-у-у-у! — долинає з берега пошматований вітром крик юрби, і дівчата теж, не пам'ятаючи себе, кричать, кам'яніючи од страху. Час то зупиняється, то летить зі скаженою швидкістю. Хтозна, чи не цілий день, чи не кілька днів підряд у них на очах бореться зі смертю їхній товариш, а вони безсилі його врятувати. Ганна раз у раз поривається:

— Пусти, пусти! Він же заради нас... Пусти!

— Стій, нічим ти не допоможеш! — важко дихає Віра, тримаючи її за руку, і Марія теж пробує щось сказати, але вона так захрипла, що й сама себе не чує.

Нарешті Федір, намацавши дно, стає і переводить дух. Крижане кришиво вирує круг нього, як брудна піна. Похитуючись од втоми, він виходить з води, і дівчата з криками налітають на нього:

— Ну, чи ти не дурний! Вбити тебе мало!

— Куди там люди дивились?

Ім важко стриматись — недавно пережитий страх шукає собі виходу. Марія почуває по собі, що їй у цю хвилину над усе хочеться обійняти і поцілувати оцього найкращого в світі хлопця, але разом з тим вона не знає, що зробити б йому за ту дурницю, яку він вступнув.

Першою отямлюється Ганна. Вона зриває з себе плаща:

— На, накинь!

Ватянку свою вона ще вчора віддала Марусі і тепер стоїть у самій тільки кофті. Віра й собі починає скидати фуфайку.

— Не треба, у мене є... — зніяковіло каже Федір, пхнувши босою ногою натоптану чимось чорну ковбасину пере-різаного і з обох кінців зв'язаного шпагатом гумового ба-лона. Присівши, він заходжується посинілими пальцями розмотувати гузир. Віра кидається до другого і невдовзі витягує з чорного жерла хлібину, Федорові черевики, по-лотняного рушника, кілька коробок сірників...

— Мерщій по хмиз біжим! — тягне Ганна Марію за ру-ку і строго наказує Федорові: — А ти не стій на одному місці! Скачи, грійся!

Втім, вчити його не треба. Схопивши рушника, Федір до крові розтирає ним груди, спину, руки... Дівчата прино-сять два оберемки хмизу і, розіклавши багаття, мало не в саме полум'я совають руки, аби зігрітись. Їм навіть їсти не хочеться — хіба оцього тепла не досить, щоб бути й си-тим? Але Федір розламує хлібину:

— Їжте, їжте, дівчата! Я ось і сала припас... свіженько-го... Вчора кабанця закололи... А от солі взять забув. Ба-чили такого безголового, га?..

Наступної ночі Марія знов опинилась на острові. На цей раз Федір борсався не серед криги, а десь над її го-ловою, у хмарах, і гудів, як вертоліт, розмахуючи руками:

— Бачиш, які в мене лопаті? Бах, бах, бах! Бачиш?

Іноді він спускався зовсім низько і скаржився:

— Не дав Осадчий балона, а цей я в Пилипа випросив, бач, який дірваний, бач? Капає й капає з нього! — І Ма-рія відчувала, як важкі крижані краплини капали їй на лоба, і просила Федора:

— Ще! Ще!

Та він то, надувши щоки, зачинав дудніти, то, нараз ба-совито ревнувши, звивався високо-високо.

— Стій же, стій, куди ти? — кидалась Марія і хогіла йо-го наздогнати, але він уже знову стояв поруч, зовсім не схожий на себе — в окулярах і з лисим лобом, і целенькав над вухом:

— Пеніцилін-цилінь-цилінь...

...Одужувала Марія поволі. За ті два тижні, що вона пролежала в ліжку, тіло її стало незвично легким і якимсь отерплим. Тепер у неї вже нічого не боліло, а от встане, пройде від ліжка до стола, а назад — хоч плазом, бо під-ломлюються ноги. Втім, це не дуже її тривожило. Лисоло-бий лікар запевняв, що минеться. Казав навіть, що вона молодець, бо, як осталась жива, то вже сто років житиме. Одно тільки — голос не повертався. Лікар, звичайно, й

відносно цього заспокоював. Хукаючи на окуляри і протираючи їх хусточкою, довго, як дитині, пояснював, що в неї, через те що вона гарно співала, голосові зв'язки були дуже ніжними. Того вони так і піддались.

— Але то нічого, окріпнуть! Ще я колись спеціально прийду й попрошу, а ти мені заспіваєш оцю, та тоненько, срібно, як я люблю.— І він, піднявши догори довгого пальця, починав мученим тенорком виводити:

— А я дів-чи-на На-та-ал-ка,
І зо-вуть мене Полтавка,—

і сміявся.— Гарно я співаю, правда?

— Гарно,— ледь чутно шипіла у відповідь Марія, і на очах у неї виступали сльози.

Вечорами приходять дівчата. Від них пахне прогрітою землею і вітром, тим трохи гіркуватим, терпким вітром, який буває тільки в степу. А може, так не земля і не вітер пахнуть, а оцей вільний білий день, від якого вона тепер відгороджена непроникними стінами хати?

Від дівчат Марія узнає про все, що діється в селі, і звичайно ж — до дрібниць — про діла в ланці. Позавчора і вчора Віра, Івга і Зоя Лойко лушили пшінку на насіння: скоро ж сіяти! Варвара Савівна кілька разів заходила й попереджала, щоб вибирали найздоровші, повнозерні качани, а верхні й нижні малорозвинені зернівки облущували в окреме відро: інакше, мовляв, не те що рекордного, навіть середнього врожаю не буде.

Віра щодо цього зауважила:

— Взагалі, як Варвара Савівна розповідала на агрогуртку, роботи біля цієї кукурудзи вистачить! Так що ти, Марусю, не лінуйся — хворій, останеться і для тебе!

— Та бачиш же — стараюсь...— гірко посміхнулась Маруся.

За те, що було, вона вже пересердилась: однаково ж не вернеш. А Віра все-таки дівчина хороша — бойова, весела. Одна тільки біда в неї — характер. Хіба вона тоді навмисне оте затіяла? Просто гедзь її вкусив. Йй би над усе аби подразнити когось, особливо ж Ганну; між ними чи не з дитинства така дружба-ворожнеча.

Якось зчепилися вони тут. Ганна похвалилася, що з острова майже весь перегній уже перевезено і що тепер вийде тонн по двадцять на гектар... А Віра, як і завжди:

— Знаєш,— каже,— Марусино, хто нам сьогодні допомагав гній перевозити? — Та так ехидно зирк-зирк у той бік,

де Ганна.— Юрко Чулай! Заслужений моряк кругосвітніх експедицій власною персоною! І не просто — на моторному човні підплив: «Причіпляйтесь, дівчата, я вас одбуксирую!»

Ганна на те одразу:

— Ну й що з того?

А Віра — мов те ягня невинне:

— Нічого, хіба я що кажу? Допоміг — і добре. Шкода тільки, що наслідок він об'явився. І без нього обійшлося б... А він піде хвалитись, що увесь нам перевіз! — І ну реготатись: — Ти ж іще не знаєш, Марусино, що він каже? Ха-ха-ха! Каже, коли б той вертоліт прилетів на півгодини пізніше, то він би човном до нас добувся... Ох же ж і кортить йому в герої випнутися!

— І чого б я ото цвенькала, не знаючи? Не віриш ти йому, і не вір! — Це знову Ганна.

А Віра у відповідь шпилечку:

— Ну, ясно! Він не мені й розказував... Говорив, та все на тебе поглядав... Але ж я знаю, як діло було!

— Та звідки ти знаєш? Стояла ти коло нього?

— Мені люди казали, та ось Івга не дасть збрехати. Кажуть, підійшов він до човна та давай носом крутити — і руль не тримається, і мотор чи ще вдасться завести?.. Принесли бензин, так і бензин йому не той...

— А ти як думала? Не на прогулянку ж збирався!

— Не на прогулянку, кажеш? А Федір на прогулянку йшов?

Тут Ганна й замовкла. Бо Федір таки не те, що Юрко. Федір не питав, чи глибоко й чи вода не холодна. Та й чого то раптом Ганні заманулось боронити Юрка? Вже хто-хто, а він сам оборониться! Чи це вона, щоб їй Федора не шили... Хитра!

...Сьогодні дівчата, як ніколи, забарились і приходять, коли на небі уже починають висіватися зорі. Ввалюються всією ланкою, ще й гостю з собою приводять — невисоку на зріст худорляву дівчину в червоному пальті та червоній беретці, прикріпленій лискучими зажимами до викладених вінцем темних кіс. Ганна з порога вказує рукою на ліжку:

— А ось наша десята — Марія Лісовська...

Гостя холодними пальцями міцно стискає Маріїну долю.

— Так то ви були третьою зимівницею на таємничому острові? — посміхається вона і називає себе: — Настя Добросват,

Ах, он хто це! Настя Добросват... Це та нова інструкторша райкому, на яку Зіна ще з осені скаржилася, що вона тільки протоколами цікавиться та доганами страхає...

Марія, поздоровкавшись, забідкалась:

— Ви вже пробачте, що таке в нас у хаті діється,— і на дівчат напалась: — Не могли хоч за півгодини попередити!

— Та що ви, що ви! — замахала руками гостя.— У вас у хаті дуже мило! — І вона, не чекаючи запрошення, скинула пальто і всілась на ліжку, а в розмові одразу перейшла на «ти» — Ну, розкажуй, скучно лежати? Лікар давно був? Що він каже?

В цієї Насті — з усього видно — весела, компанійська вдача, бо не минуло ще й півгодини, а Марія вже думати забула, що в хаті чужа людина. І з чого, спитати, Зіна взяла, ніби вона з себе велику начальницю корчить? Проста, звичайна дівчина... До того ж майже ровесниця — на два роки раніше закінчила десятирічку і вчиться заочно в педагогічному інституті... Ні, ні, Зіна явно помилилась!..

Ось Настя розповідає: вона дуже рада, що їй дістався саме оцей куш сіл. Народ тут скрізь бойовий, комсомольські організації великі!

— А тепер, як у вас тут організувалась ланка з десятикласниць,— додає вона, блискаючи очима,— то я, повірите, на зріст вищою стала — і, підморгнувши, підводиться.— Правда, дівчата, вища? А я досі плакалася, що ростом не вдалась!..

Дівчата сміються, а Настя, знову всівшись на ліжку, в захваті безжалісно гатить кулачком по гострому своєму коліну:

— Молодці, молодці!

Аж Марії хочеться шепнути їй, щоб трохи легше біла, бо синяки будуть.

Розмова весь час точиться круг того, чим живе в ці дні ланка.

— Голова колгоспу підтримує вас? — допитується Настя.— А парторг, а бригадир як? Що в селі говорять про ланку? — Спихтавшись, дістає з портфелика зошит.— Дай-но я, Ганно, запишу, щоб не забути... Значить, перегною по двадцять тонн на гектар, суперфосфату...

— Суперфосфату по центнеру,— диктує Ганна,— та сірчаного сілого амонію по два, та по нуль три десятих калійної солі.. А для чого це записувати?

— Як для чого? Досвід же!

Ганна зніяковіло знизує плечима:

— Хіба ж то наш досвід? З брошур усе повичитували та агрономша порадила... А там іще що з цього вийде?..

— Вийде, мусить вийти! — знову б'є кулаком по коліну Настя. — І не по п'ятдесят центнерів візьмете, а більше!

У квітні над Джерелівкою сяють якісь особливі зорі. Відтоді як Марія почала одужувати, вона часто, прокинувшись серед ночі, годинами зачудовано дивиться на них. Хто зна, з якої причини, але вони від разу до разу стають усе більшими й більшими і мерехтять так привітно й звабливо, що очей не одведеш. Дівчата гомонять, сміються, і Марія, слухаючи їх, почуває себе зовсім здоровою. Крізь вікно їй видно чималий кляпоть неба. Над вершечком ще голого осокора, що росте біля Степанидиних воріт, золотиться тонесенький — наче хтось обережно нігтем колупнув — молодик. А зорі сьогодні знов помітно більші, ніж учора. І Марії здається, що вони сміються і підморгують, немов обіцяють розповісти щось надзвичайно цікаве.

Втім, поки ті зорі колись зберуться повідати свою новину, у Віри її новина уже на кінчику язика висить. Вона ледве діждалась, поки дівчата почали одягатись, і, влучивши хвилину, припала до Маріїного вуха:

— Знов сьогодні приходив...

— Хто?

— Та Ганнин! Не полінувався, на степу її розшукав...

— Федір?

— Який там Федір! Юрко Чулай!

— А Федір же як? — допитується Марія і заперечливо хитає головою. — Ні, того бути не може! Ні, ні!

Настя Добросват, пришпилити перед дзеркальцем свого берета, підходить прощатися.

— Ну, гляди мені, Маріє, не підведи комсомолу, видужуй! Я через тиждень заїду, то щоб ти вже у вертикальному положенні була!

В хаті нараз стає тихо-тихо. Марія чує, як даленіють на вулиці голоси. «А як же, справді, Федір? — думає вона. — Невже ж то так і є?» Скоро, однак, і Федір, і Ганна, і Віра — все зникає, мовби розчиняється в теплій порожнечі, яка обступає її. Навіть дивно, від чого вона могла стомитися?

Десь далеко співають дівчата. Срібний голосок виводить і виводить, мов пише. «Це чи не на Підгорі?» — пробує вгадати Марія. На хвилину їй привиджується, що то сама

вона співає, і від того стає так хороше-хороше на душі!

«Але то ж не я, не я! — за мить згадує вона, і очі знову виповнюються слізьми.— Не я, не я!..»

28

Спитали б півроку тому Варвару: що тобі потрібно для повного щастя? — і навряд чи вона змогла б одразу відповісти, так багато їй треба було. Певне, вона й перелічувати не стала б, бо відки воно візьметься — те, чого їй не вистачає? Хто їй поверне хоч малу часточку того, що втратила?..

І раптом виявляється, що все вона мала, все до крихітки, от тільки сама не знала про це...

Тепер Варварі, як згадає, навіть кривдно, що ходила, мов сліпа, і нічого круг себе не бачила. Ну, от хоч би — скільки березнів, скільки квітнів і травнів стрічала вона в Джерелівці і нічого особливого не помічала. Місяці, та й усе. Ну, весняні... теплішає... дні більшають, зате й роботи більшає що не день... Тільки-но зійшов сніг, треба поспішати з веснооранкою, підганяти з боронуванням, щоб закрити вологу... Потім сівба починається: ранні колоскові, просапні, пізні... З ранку до вечора Варвара на степу, з ранку до вечора... А спитай її хто-небудь: якого кольору небо навесні над степом? І вона не скаже, бо не дивилась на нього. А як дивилась, то зовсім іншим цікавилась: чи не хмариться? Чи не дуже червоно сонце сідає, бо то віщує вітер... Як же досі жила Варвара на світі? Чи, може, вона зовсім і не жила?..

Цього року все перемінилось. Уже одне те, що весна прийшла набагато раніше, ніж про це повідомив календар: ще в січні запахло нею. Якось у завірюху вийшла Варвара з хати. Вітрюга скажений, крутія — за два кроки нічого не видно. А їй — мовби то зовсім не сніг, а білий вишневий цвіт...

І почалось відтоді. Виявилось, що в лютому небо вже зовсім по-весняному тепле, що в березні вітер приносить відкільяєс ніжні, дурманні пахощі красолі і троянд, а в квітні, в квітні...

Але нащо говорити про це? Хіба й так не ясно, що Варвара закохана?

Вона довго, дуже довго оборонялась. «Я не маю пра-

ва,—умовляла себе,—не маю права!» А воно все одно прийшло, наперекір усьому прийшло, бо в нього свої права.

Тепер Варвара вже скорилася, мов зморений плавець, віддалась на волю течії... І тільки на Миколин портрет їй і досі ще боязко дивитись. Часом серед ночі прокинеться, тиша в хаті, мертва нічна тиша, а в грудях бринить, виспіває... «Я, мабуть, щаслива,—думає Варвара,—дуже щаслива!» І раптом мовби хтось збоку: «Це так, Варваро, ти щаслива, а як же він?»

І гасне посмішка, гасне радість. «Він... Але де він, де його шукати? Ах, Миколо, Миколо! Чому так вийшло, скажи, чому?»

І вже до ранку не може вона заснути, бо голова горить од думок. «Я виглядала тебе, Миколо, повір, тільки тебе виглядала...—виправдується Варвара,—але ти не прийшов... І напевне ж, напевне, не прийдеш... Що ж було мені робити, порадь.. Я сама не знала, що в мене таке слабке, безвільне серце... Йому щастя захотілося, хоч крихітку щастя... А я не змогла його приборкати, розумієш—не змогла...»

Іноді Варвара звинувачує у всьому Ганну: це через неї! Адже Юрко після того, що було, так просто не зайшов би. Він скористався з присутності чужої людини, щоб знову переступити цей поріг і знов... Чому Варвара тоді не вигнала його? Було б відразу одрізати все! А він зайшов і вдруге, і втретє, і вчетвертє, і вона поступово почала забувати, що це той самий Юрко, який за місяць перед тим... Але, може, вона і не думала того забувати? Може, саме тому, що це був той же Юрко, який за місяць перед тим стискав її в обіймах, чие гаряче дихання обпікало їй щок, може, саме тому все почалося спочатку?

Які слова, які слова шепотів він їй у ті божевільні ночі! Варвара завмирала в міцних його руках, від самого його голосу завмирала, і марилося, що ранок далекої юності жде її за порогом... І він же справді не обдурич її, цей ранок, він прийшов!

Тепер Варвара щаслива. За всі роки, за всі страждання відплачує їй доля. Часом її навіть сумнів бере: «Чи заслужила я стільки щастя?» Одного разу не стрималася, сказала:

— Слухай, Юрку, може, ми цього не заслужили, може, когось обкрадаємо?

А він сміється:

— Ну кого, кого, скажи? Ти в мене не крадена, ти — моя!

«Але ж ти, Юрку, ти в мене крадений! — ледве не вирвалося тоді у Варвари.— Ти молодший за мене, я не пара тобі...»

І однак-таки вона цих слів не вимовила. Може, побоялась? Хто знає, може, й побоялась...

Втім, Юркові — це видно з усього — ніколи й на думку нічого подібного не спадає. Він не помічає різниці у вікові, для нього вона не існує.

— Ти моя! Моя! — щоразу повторює він, мовби хоче остаточно утвердити своє право, і цілує її в груди, в шию.— Ти моя!

А Варварі так солодко мріється в його обіймах. Ось промине ще день і ще... Ну, може, тиждень, може, два промине... І прийде він одного вечора, візьме її за руку і скаже: «Будь моєю дружиною, Варваро... Нащо нам критися від усіх?»

І вона підтвердить: «Справді, Юрку, чого нам критися?»

А все-таки страшно: вона так мало знає його! До того ж він, що не кажи, на цілих чотири роки молодший за неї. Інколи Варварі здається, що Юрко ще зовсім дитина. Надто йому все просто на світі, наче й не живе він, а все віджартовується від життя. Завжди веселий, упевнений в собі, життєрадісний... А було ж і в нього якийсь горе... Колись натякав, правда, дуже туманно, що не зовсім по своїй волі пішов він з корабля. Але що там трапилось, так і не сказав. Варвара, був час, навіть задумалась над цим: а що, як він навмисне приховує? Але скоро зрозуміла: Юрко просте не любить згадувати про цю гане. Минулось — і забулось!

Може, він і має рацію?..

Варвара почуває, що й вона останнім часом дедалі більше проймається Юрковим настроєм, і рада з цього. Воно ж і справді так значно легше жити! Нещодавно, наприклад, одержала вона з Смуглянки листа... Півроку тому такий лист надовго вибив би її з колії. А тепер нічого, обійшлося...

То було ще в грудні, в ті страшні дні розпачу, апатії й самотності. Варвара тоді згадала про свою смуглянську подругу Люсю Головіну і написала їй. І ось через три місяці, коли все те сплигло й розтануло, надходить від-

повідь, і не від Люсі (вона не повернулась на Смуглян-ку), а від Самуся...

Звичайно, той Самусь і досі може вважати себе Варвариним родичем (страх який близький родич — мачушин небіж!), але Варвара після того, як він стільки лиха їй за-подіяв, давно вже й за людину його не мала. Від кого за-вгодно могла сподіватися звістки, тільки не від нього. В інший час, і не глянувши, розірвала б вона того листа. Та хіба що поплакала б, бо надто багато горя зв'язано в неї з самим оцим іменем — Самусь... А тепер Варвара, прочитавши перші кілька речень, навіть здивувалась: як дружньо й співчутливо пише! Гляди, й справді не пройшли дня нього марно ці роки!.. Та й то — люди міняються...

Напливали спомини — гіркі, болючі спомини з далекого сорок першого року, та Варвара відганяла їх. То не означало, звичайно, що вона схильна протити Самусеві його підлі вчинки, але згадувати про них зараз не хотілось. Для чого роз'ятрювати давню рану, все одно ж бо не виправиш, не вернеш... Може, він і сам уже шкодує, особливо тепер, коли Миколи нема.

Але в кінці листа Самусь все-таки показав себе. Вже після підпису, начебто між іншим, сповістив: «А за твого Миколу тут років два тому розпитували. Надійшов з однієї установи папірець: чи не відомо на Смуглянці, де він є, бо його розшуковують...»

І — більш ні слова. Хто розшукує? З якою метою?

Варвара одразу була сполошилась: що б то могло означати? В ту хвилину вона навіть забула, з ким має справу, адже Самусь міг просто вигадати це все від початку до кінця. Хіба ж він тоді не вигадував брехні за брехнею?

Її обняла тривога. То радісна зринала надія: може, Микола десь живий, якщо його розшуковують? То гнітили серце страшні припущення і здогадки... І невідомо, яке б для Варвари почалося від того дня життя, коли б не прийшов Юрко і не засчокоїв її:

— Ти ж сама писала в усї інстанції, сама домагалась... Ось його й розшукували.

Ні! Таки в цього Юрка світла голова! Дарма що він живе, начебто не задумуючись. А найбільше — серце в нього чуле, віддане, рідне. Чи є в неї зараз хто-небудь ближчий за Юрка? Ігорьок і Юрко — більше нікого нема!

І все-таки випадають години, коли Варвару бере страх. Особливо часто це трапляється вечорами, коли вона, до-жидаючись Юркового приходу, то примушує себе сісти за

стіл і читати, то, відкинувши книжку, хапається за вишивання.. Ні, ні, вона нізащо й самій собі не призналася б, що не вірить йому!

Але десь глибоко в душі ворухиться сумнів: «А раптом він розлюбив?.. А раптом він і не любив мене ніколи? Адже я зовсім його не знаю, зовсім!» Якби він у цю хвилину відчинив двері, Варвара щонайперше спитала б: «Хто ти, Юрку? Правду скажи мені — хто ти?»

Та, забачивши його на порозі, Варвара забуває про все на світі. І так — щовечора, щовечора, щовечора...

А втім... Коли б навіть не забула, коли б запитала Варвара, то Юрко все одно навряд чи міг би відповісти їй, бо він і сам себе не знав і не знає.

Юрко заплутався. Спочатку сподівався, що якось воно обійдеться, якось само собою розв'яжеться... А тепер і рукою махнув: що буде, те й буде...

З ним не вперше трапляється таке. Скільки разів уже було, що робить він не те, що думає, і думає не так, як робить? В одне вірив завжди Юрко, що, в які бувальці не кинула б його доля, він не розгубиться. А вийшло ж, що й тут він не вгадав...

Юрко не любить згадувати минуле. Тим більше він не схильний заднім числом переживати... Але й щодо цього Юрко помиляється в собі. Бо ні-ні, та настає така хвилинка, коли щось із того, що лишилося позаду, спливає в пам'яті, і тоді не те щоб він переживав, але стає якось недобре на душі.

Найчастіше пригадується Юркові день товариського суду.

Зранку він ще храбрився, посміювався... Визивно кепкував з товаришів:

— Чого ви носи похнюпили, хлопці? Наче не мене, а вас судитимуть...

Інших ображено картав:

— Ех ви!.. Боягузи!.. Ще ж суду не було, а ви вже й стояти коло мене боїтесь...

А на суді сам боягуза скорчив. Може, тому, що внутрішньо не встиг підготуватись? Адже до останньої хвилини не вірилось, що судитимуть. Думалось, пострашать, щоб надалі знав межу... Мовляв, і з жартами треба обережно, бо он що могло з жарту вийти!.. Але про це Юрко й сам уже думав — не дитина!.. По правді сказати, то велике щастя, що тим обійшлося. Могло ж трапитись — ніхто в кубрик не заглянув би. Тоді — що? Пожежа на ко-

раблі... у відкритому морі! Стьопа сам не прокинувся б — він взагалі спить як убитий, а тут ще й після вахти. А вже ж простирadlo зайнялось... Чогось-таки Юрко, видно, не домізкував, бо та хлопавка мала стрельнути, а не горіти... Але за це — судити? Смішно! Ніхто ж не стане доводити, що він навмисне... А за жарт жартома й судити треба!

До останньої хвилини Юрко був певен, що так воно й буде. Та коли за столом з'явився суддя — старий боцман Братко, коли Васько Чуркін в ролі секретаря почав басовито читати «справу», в Юрка — чорті-звідки це й взялось — мовби холодна змія заворушилась під серцем. І далі язик сам по собі залопотів якісь ганебно безпомічні слова... Мовляв, хто доведе, що то моя витівка? Може, інший придумав, а я мушу відповідати...

Як він ненавидів себе в ту хвилину!

Вирок товариського суду — просити капітана списати Чулая з корабля — був, чесно признатись, єдиним спасінням для Юрка, бо після того, як так усе обернулось, йому однаково нічого іншого не залишалось...

І вже значно пізніше — у поїзді, який віз його з Одеси, — збагнув Юрко, що сталося непоправне.

Він дав собі клятву віднині розпочати нове життя. Годі баляндрасити, годі блазня строїти. У двадцять сім років пора вже за розум братись! Вирішив, відпочивши трохи в селі, знов податись до Одеси або до іншого портового міста. А ні, то взятись за стару професію — за шоферування, оженитись і зажити, як люди живуть.

Але знов не вгадав Юрко. Не вгадав, бо знову виявилось, що зовсім він себе не знає. Ще на машині, як їхав від станції, впала йому в око Ганна, і того ж дня, тільки-но встиг умитися з дороги, з'явилась Варвара... І Юрко забув усі свої клятви...

Колись йому Льонька Переверзев сказав:

— Тобі, Юрку, на віку написано, що ти через бабу загинеш!

І виходить, Льонька як у воду дивився. В душі Юрко завжди був фаталістом і вважав це неодмінною рисою вдачі кожного справжнього моряка. І тому він тепер віддався на розсуд долі: нехай іде, як іде! Та й що, справді, можна придумати, коли тягне й до цієї, й до тієї. Якось воно обійдеться, а як ні, то що буде, те й буде!..

І ось цього Варвара не знає.

І Ганна теж не знає й не відає...

Якось під час наряду (це було в надвечір'я, о тій порі, коли наче вже й стемніло, та однак ще видно, як на вербі за вікном спроквола ворухаться листочки) до Ганни підійшов Молочан.

— Ну, рада, ланкова?

Ганна, дожидаючись, поки Денис Іванович уточнить наряд і скаже їй, що завтра робити, стояла, поглинена чимось своїм; знічев'я перебирала пальцями шовкові торочки маминої святкової хустки, яку випросила на один тільки цей вечір (бо ж Юрко сказав, що буде сьогодні в клубі), і коли Молочан заговорив, вона здригнулась і зашарілася, мовби він міг відгадати її думки.

— А з чого мені радіти?

— От тобі й на! — розвів руками Архип Кіндратович. — Нема з чого! До неї кореспонденти їздять, а, дивись, не хвалиться...

В Ганни відлягло від серця, і вона весело відказала:

— Та то ще хай вони напишуть та хай надрукують!.. Як на мене, і писать ні про що!

Молочан закинув голову, наче ковтнув з невидимого кухля:

— Еге, значить, скромничаєш? Ждеш, щоб спершу надрукували? Ну-ну...— Тоді хитрувато прищулився: — А я тут для тебе доручення приготував. Думав, як ти з пресою маєш діло, то допоможеш колгоспну стінгазету випустити... Бачиш же,— він показав на пожовклий, закурений аркуш,— з Восьмого березня висить.

Ганна спочатку занікала: що ви, що ви! Он скільки роботи в ланці, і не вміє ж вона — зроду пензля в руці не тримала... Але від Архипа Кіндратовича не так-то легко відкараскатись, бо він знає все — і яка зараз робота в ланці, і що Ганна вміє, і чого не вміє. Та й діла ж всього на один вечір. Вже він і художника напатав, і статейок більш як десяток є. Треба їх тільки трохи підправити й переписать.

Довелось Ганні погодитись.

— Отак би й одразу — добродушно плеснув її по плечу Молочан.— Тільки ж май на увазі, до Першого травня три дні осталося. Давай з ходу, сьогодні й берись. Я зараз і художникові кимось перекажу, щоб прийшов. А поки він з'явиться, ти й натанцюватися встигнеш.

Молочан, видно, неспроста спитав, чи Ганна рада, бо, певне, то в неї на лиці написано. У Ганни ці дні й справді якісь особливі. Нічого наче примітного й не сталося, а в неї весь час таке відчуття, ніби хтось спішить їй навстріч з неймовірно радісною звісткою, і вона от-от почує її. Проте, коли добре подумати, то настрої цей зовсім не безпричинний.

Взяти хоч би таке: мати останнім часом, як видно з усього, вже примирилася з тим, що Ганна пішла на роботу в колгосп, «де розхазяйнувався отой зайда Осадчий». А то ж було: скажеш до неї «мамо!», а вона мов і не чує. Не проходило й дня, щоб за дядька Луку не згадувала та не доводила, що то Осадчий його в тюрму загнав... З батьком мало не щовечора лаялась. Поки той таки не витримав і нагримав:

— Йй-бо, сумнів мене бере! Може, братик твій Лука та з тобою награбованим ділився?

— Точнісінько як з тобою! — сердито огризнулася на те мати.

— Так чого ж ти за ним так побиваєшся? Любив гаряченьке — хай тепер, посидівши, охолоне!

Ні, ні, видно-таки, мати передумала, бо тепер про дядька й мови в хаті не чути. На тім тижні забігла якомсь тітка Склета та тільки-но спробувала зачепитись за те, а вона їй:

— Чого то ви, свахо, за Лукою Гнатовичем більше, ніж жінка його, скучаєте? Одсидить і вернеться. Може, розумніший стане.

В старій аж очі на лоба полізли.

— Оце ти? Та таке говориш? Ну, їй же ж богу, що напустив той Осадчий затменіє, як він уже й тебе привернути зумів!

Ганна ледве встигла в сіни вискочити — так здушив її сміх. Коли ж слідом за нею і Брилючиха — грюк сінешніми дверима, та за мить і надвірними — грюк! — як куля вилетіла!

Про інститут мати все ж не забула ще. Ні-ні та й запитає:

— А коли ж ти почнеш до іспитів готуватись? Училась-училась, і щоб усе коло тої кукурудзи марно пропало!

— Та де ж марно! — обороняється Ганна. — Самі бачите: скільки вчилась, а на заняття агроуртка доводиться ходити, бо малувато для кукурудзи моїх знань! Дивіться, яку гору книжок треба перечитати, щоб вона виросла! —

І Ганна вказує рукою на стосик брошур.— Оце я зверх десяти класів маю вивчити!

Брошур і книжок про кукурудзу в Ганни й справді зібралось чималенько: в бібліотеці повизбирала все, що там було, та кілька штук Осадчий привіз із міста, та Варвара Савівна зі своїх дала.. А недавно перестрів її на вулиці Кузьма Парфенович:

— Ну, як, Хмільченко, ланкуеш? Помагає хоч трохи шкільна наука?

Зустріч з Кузьмою Парфеновичем особливо порадувала Ганну. Пригадалась та давня розмова біля клубу... Тоді їй соромно було й очі звести на вчителя, бо стояла на роздоріжжі і навіть гадки не мала, куди завтра подається.

А тепер серце в неї забилося часто-часто, як, бувало, в школі, коли Кузьма Парфенович поставив запитання і поволі обводить поглядом весь клас, читаючи по обличчях, хто знає, а хто — ні. А Ганна певна за себе, і так їй хочеться, щоб саме її прізвище Кузьма Парфенович назвав.

— Аякже! Помагає! — весело струснувши головою, відповіла Ганна.

Кузьма Парфенович примружив свої неприродно великі за товстими скельцями окулярів очі.

— І я так думаю, що має прислужитися шкільна наука. Але ж ми страх як неконкретно вивчаємо в школі хліборобство! — І після паузи: — Ти, власне, куди йдеш? Може, зайдемо до мене? Я дещо для вашої ланки підібрав — і про кукурудзу, і взагалі. У вас же й помідори, я чув, і коноплі... — Та пальцем насварився: — І щоб мені усі прочитали, особливо Карась Івга, я їй з натяжкою трійку поставив, і ота співуха ваша, Лісовська Марія, щоб обов'язково... Вона до ботаніки не дуже охоча була...

Від Кузьми Парфеновича Ганна повернулася з цілим оберемком книжок та журналів, і тільки на поріг стала — глядь, якісь чужі люди в хаті. Один з них миттю підхопився, націлив фотоапарата:

— Отак і стійте! — Та блим-блیم! Геть засліпив її. Певне, вона й на карточці сліпою вийшла, бо зажмурилась. Потім другий розгорнув блокнот та як засів розпитувати та записувати! Що, як справді в газеті вмістять? Щоразу, коли вона згадує про це, у неї радісно тьохкає серце. Кожен же читатиме, кожен бачитиме, і головне — Юрко! Юрко!

Ні, таки без причин не буває ні поганого, ні хорошого настрою!

...Години через півтори Молочан з'являється на порозі клубу. Ганна знає, що то він по неї, і вибирається з кола. Архип Кіндратович дістає з кишені невеличкий паперовий згорток — редакційну пошту:

— Ну, йди, художник уже малює. Та гляди мені! — весело підморгнувши, він погрожує їй кулаком. — Хоч до ранку сиди, а зроби! Як добра газета вийде, то ми тебе редактором затвердимо...

Ганна пустотливо хапається за голову.

— Ой-ой! Аж страшно! Тільки, мабуть, краще не треба!

— А ти ж як думала! Ми вас, котрі з освітою, хіба ще так запряжем!

— Правильно, парторг! — долинає з-за Молочанової спини Юрків голос. — Їх ще й батіжком не завадить!..

Згорток з замітками робиться нараз важким-важким, отот Ганна його впустиє. Юрко підкреслено пильно дивиться на неї, і од жевріючої морської люльки в його очач спалахують дві малесенькі зірочки...

«Невже підеш? — питають її ці зірочки.

«Піду...» — зніяковіло опускає повіки Ганна.

«А я тебе наздожену й не пушу!»

«Ні, ні! Не треба цього робити! — вона притискає згорток до грудей. — Завтра увечері я знову буду тут...»

Це триває секунду, щонайбільше — дві, та Ганна, вже одійшовши далеченько від клубу, знову і знову перебирає в пам'яті цю розмову, яка, хоч і не сказано було ні слова, але відбулась, відбулась! «Нащо я сказала йому «завтра»? Бозна-що люди можуть про мене подумати!» — картає вона себе, занепокоєна тим, що хтось же і крім Юрка міг перейняти і зрозуміти її погляд.

У конторі на Ганну чекає несподіванка. Вона й не подумала, що тим художником, якого напитував Архип Кіндратович, виявиться не хтось, а Федір. Відтоді як він, ризикуючи життям, пробрався до них на острів, Ганна бачила його мало не кожного дня, і щоразу в неї таке відчуття, ніби вона в чомусь винна перед ним. Федір поводить, як і раніш: при зустрічах ніяковіє і не добере слів. Але найдивніше, мабуть, те, що й Ганна начебто заразилась від нього. Хто зна, що з нею діється! Зроду вона ні перед ким не розгублювалася, а надто перед Федором. Про що завгодно могла з ним говорити, підсміювалася з нього, а то й відверто кепкувала...

А втім, може, саме через те так важко їй тепер зустрічатися з Федором, що вона дуже, дуже часто кепкувала

з нього. Іноді в неї виникає бажання підійти, як колись, у школі, взяти його за руку й сказати: «Пробач, Федю, я більше не буду. Я ж і до цього знала, яка в тебе хороша й віддана душа. А що я насміхалася, то це ж не зо зла. Просто характер у мене клятий. Та й сам ти винен... На тобі хоч товчись — все одно мовчатимеш!»

І їй спадали на пам'ять давні й недавні випадки, коли Федір через свою соромливість виглядав до смішного безпорадним. «Ну, чого ти такий плохий та несміливий?» — хотілось їй спитати його. Але в ту ж мить перед нею в уяві поставала розбурхана ріка. Брудно-сірі крижини, мов стадо фантастичних потвор, сунуть по чорній, як розтоплена смола, вируючій воді... І серед цього страховиська — Федір. Один проти неминучої смерті! «Хіба ж плохі та несмілі здатні на це? — питала себе Ганна. — Як же я йому таке скажу?»

Ні, потрібні були зовсім інші слова, і Ганна добре знала, які саме. Але в тім-то й річ, що сказати їх вона не могла.

Давня, як світ, печаль виповнювала їй груди, давня і вічна, як саме життя. Минуть сторіччя, десятки й сотні поколінь пройдуть по землі, любовно пестячи й прикрашаючи її матерне лоно і навічно лягаючи в нього, але так само, як і в наші дні, природно буде на приязнь відповідати приязню, на дружбу дружбою... І тільки кохання залишиться найтаємничішим і найсвавільнішим з усіх людських почуттів. І в ті далекі часи, у новій, невідомо чудовій Джерелівці, житиме хороший, душевний хлопець Федір, і дивитиметься він великими і повними затаєного суму очима на свою ровесницю Ганну, а вона не знатиме, що відповісти йому на його невисловлене і від того ще стократ палкіше признання...

Але, може, та Ганна, яка житиме тут через тисячу літ, знайде потрібні слова? Може, за ті сотні років, що проминуть, поки вона народиться на світ, людство розгадає таємницю кохання і оволодіє ним, зробить його слухняним?

Ганна, замислившись, схилилась над всіяним кривулями аркушиком замітки, і зорі, ті ж самі зорі, які сяятимуть над Джерелівкою через тисячу літ, дивляться крізь вікно на неї... Щойно обірвалася тонка ниточка розмови. Федір цікавився ділами ланки, а вона розпитувала, як йому мається на новому місці. Федір ось уже другий тиждень працює слюсарем у колгоспному гаражі: незабаром почнеться будівництво Нової Джерелівки, і «Комуніст» одержав

п'ять нових «газонів»... Федір думає через місяць-два спробувати екстерном скласти екзамен на шофера третього класу, а якщо вдасться на курси поступити, то ще краще буде...

На цьому розмова закінчилась. Методично тикаючи пензликом то в склянку з водою, то в коробочку акварельних фарб, Федір малює. Тонке лляне пасмо спадає йому на лоба, і він раз по раз одмахується від нього, мов од набридливої мухи. В тісному Молочановому кабінетику стоїть за давнілий, згірклий махорчаний дух. Сонно блимає гасова лампа, поставлена, щоб видніше було, на стос пожовклих підшивок. У сусідній кімнаті замовкло дріботіння рахівниць, і старий інвалід-бухгалтер протупав своєю дерев'яною ногою на ганок. Тихо в конторі. І на вулиці тихо. Втім, Федорові щось вчувається, бо він відклав пензля і прислухався.

— Ага, їде! — зраділо киває він головою і пояснює: — Це Мишко Сердюк. Мав ще в обід повернутися з нафтобази, та чи не обламався десь... Вже його Осадчий питав: «Чого ти, друже, хлібину з собою возиш? Видать, машина несправна...» Так воно й вийшло... Ану, побіжу подивлюсь...

Гараж метрів за сто від контори, та Федір довго не вертається. Ганна перебирає замітки: «У третій бригаді не гаразд», «Скоріше ремонтуйте дитячі ясла», «Іздовий на своєму посту»... «Оцю й поставлю рядом з передовою», — вирішує вона і, підсунувши ближче лампу, починає читати: «Всі в нас у Джерелівці добре знають старого колгоспника товариша Лимаренка, або діда Максима, як його звуть. Так от, на діда Максима треба всім, незалежно, малим чи великим, рівнятися». Ганна викреслює «так от» і «незалежно, малим чи великим» і вдруге перечитує: «На діда Максима треба всім рівнятися. З раннього ранку і до пізнього вечора не розстається він із своєю бочкою...» Та-ак... Все це, звичайно, вірно, але останні слова звучать трохи смішнувато: «не розстається із своєю бочкою...» Може, написати інакше: «З раннього ранку і до пізнього вечора його можна бачити в степу, куди він бочкою возить воду»? Втім, в «степу, куди він» — теж не годиться. Іван Опанасович підкреслив би ці слова хвилястою червоною лінією, а збоку написав би: «Стиль!» Ганна покусує вершечок олівця... Ось як я виправлю: «З раннього ранку і до пізнього вечора його можна бачити в степу. Дід Мак-

сим бочкою возить воду до тракторів». І знову кінчик олівця тягнеться до губ: добре вийшло чи ні?

Але ось уже замітка про діда Максима готова. Готові й дописи про третю бригаду та про дитячі ясла, а Федора ще нема... Чого то він так забалакався там? Годинник у Молочановім кабінеті стоїть, бо Архип Кіндратович ні вчора, ні сьогодні, мабуть, не заходив і не накрутив його. Але Ганна й так знає, що вже пізно. «Що кому сниться», — читає вона заголовок чергової замітки. «Бабі Явдосі Пилипенковій сниться, що за одне яйце, продавши, можна вола купити...», «Завідуючому клубом Покотилу сниться, що він...»

«А що мені сниться?» — відкинувшись на спинку стільця, посміхається сама до себе Ганна. І знов обступають її давні думки. Півжиття віддала б вона за те, щоб знати, як повелась би за подібних обставин та Ганна, що житиме в Джерелівці через тисячу літ. Вона ніби бачить простору вулицю, обсажену могутніми, високими-високими тополями, високі будинки сяють на сонці навстіж розчиненими вікнами, і музика, непередавано чарівна музика ллється відкілься. А онде сидить та Ганна. Вона трохи схожа на неї, і на столі, над яким вона схилилась, лежить стінгазета джерелівського колгоспу «Комуніст» з замітками про тодішнього діда Максима й про те, що кому сниться... А Федір, поклавши пензля, побіг на хвилину до гаража стрічати тодішнього Сердюка... Що думає про нього Ганна, Ганна того далекого року, що скаже вона йому, коли він зайде? Адже вона знає, що хлопець її любить, що він заради неї мало життя не віддав... Може, вона підійде до нього, загляне у вічі: «Федю! Серце в мені моє і підкоряється тільки мені. Я наказала йому, щоб воно тебе любило». А може, вона скаже не так? «Любий ти мій! — скаже вона. — Я ж давно тебе любила, тільки сама не знала цього, а сьогодні...»

Ганна замислилась і не чує, що Федір давно уже ввійшов, що він стоїть за три кроки і не зводить очей з її обличчя. «Любий мій! — шепочуть її губи слова, підказані Ганною трьохтисячного року. — Любий мій!..»

Але що це? Хтось торкнувся її руки. Ганна схоплюється:

— Ти?

Федір дивиться на неї променистими, осяяними надією очима. Це той Федір чи цей? А вона сама — та Ганна чи ця — нерозумна, не владна над своїм серцем?

Душно як у цьому тісному кабінетику! Од Федора пахне бензином і нічною прохолодою. Адже там, за вікном, ніч...

— Одчини вікно, Федю. Чого ти так довго ходив?

Лунко тріскаються паперові смужки, якими були обклеєні стулки вікна. Духмяна і зовсім не холодна, а тепла хвиля впливає в кімнату. Вона приносить з собою шелестіння новонародженого листя, і дальнє, задумливе кумкання жаб, і якісь іще незрозумілі, нерозбірливі звуки, таємниче шарудіння і пахощі, непередавано тонкі, майже невловимі, та до болю бентежні.

Вони стоять лице до лица — Ганна і Федір, однаково розгублені, однаково беззахисні одне перед одним. І тільки крок чи й півкроку розділяє їх. Минають хвилини. А може, вічність пролітає над ними, і цій зачарованій ночі нема і не буде кінця?

— Ганно... — з затаєною надією в голосі починає Федір, — Ганно...

Але нащо чекати, поки він договорить? Схвильована ровесниця з далекого тисячоліття нашіптує їй свої чудові слова, і зорі, ті самі зорі, що світитимуть тоді, так лагідно дивляться на неї і підбадьорюють: скажи, скажи!

Ганна переводить подих. Якась уперта жилка тукає і тукає на скроні, мовби одлічує секунди. По оксамитно-чорному, всіяному золотими блискітками небу котиться погасаючи зоря. А ось ще одна падає... «Цих не буде тоді», — прохоплюється в Ганни. Але що вони нагадали їй, ці зірки? Ах, так, так... В Юркових очах бачила вона сьогодні зірочки, в Юркових очах...

Ганна ніколи не думала, що в Юрка такий колючий погляд: «Невже скажеш? Невже скажеш?» — не запитують, а погрожують його очі. Сьогодні увечері він не так на неї дивився; він тільки просив, щоб не йшла сюди, а тепер...

...Федір, мов сліпий, намагає на столі пензля, і Ганні видно, як тремтять його пальці. Але що вона може вдіяти, коли в неї таке кляте, неслухняне серце? Що?

30

Нарешті настає довгожданий день. Земля прогрілася. На глибині десяти сантиметрів середньодобова температура ґрунту одинадцять з половиною градусів. Значить, можна сіяти!

Зерно облущено з найкращих качанів, перебрано одне

до одного, протруєно гранозаном, перевірено на схожість і щедро вигріто на сонці... Можна сіяти!

З одним тільки вийшло не так, як думалось. Позавчора привезли з МТС пристосовану для квадратно-гніздового посіву сівалку, і виявилось, що вона не квадрати, а якісь ромби, а то ще й кренделі робить... Варвара Савівна верхи на коні помчала в Рудяки і там, кажуть, такого всипала директорові, що той аж позеленів. Негайно викликав старшого механіка, та на машину, та в Джерелівку. Але що з того допомоглось? Тягали вони ту сівалку, крутили щось, підкручували, та нарешті, похнюпившись, визнали:

— Не витанцювалось... Доведеться її в майстерню вернути та наново переобладнувати...

— А скільки часу на це піде? — насупився Осадчий.— Ви ж мені все діло зриваєте!

— Ну, скільки... Днів три... Од сили чотири...— відповів директор.

І тут уже Ганна не витримала:

— Та ви уявляєте, що таке чотири дні? Чотири дні в сівбу!

І все-таки робити було нічого — сівалку одвезли в Рудяки.

А ввечері у Ганни народилась ідея:

— Знаєте що, дівчата,— сказала вона,— давайте вручну посадимо... Адже прогаяний час пропадає безслідно... Нехай нам завтра розмітять маркером, і ми вручну...

На тому й порішили. Гуртом пішли до Варвари Савівни, а потім, уже разом з нею, до Осадчого...

І ось сьогодні дівчата починають.

До другої години ночі гуляли вони на весіллі у Зіни Таравай, і чи спали, чи не спали вдома, а о шостій усі, як одна, вже стоять на бригадному дворі біля комори. Дід Максим, який першим з їздових з'явився коло стайні, готовий заради таких красунь зробити надплановий рейс. Бочку він уже за другим заходом доставить, бо трактори, хоч вони, як і люди, не всяку воду п'ють, однак-таки залізни, а в дівчат душі горять, їм не терпиться.

Серед молодих і дід почуває себе молодим. Весело порядкує коло воза, показуючи, як складати мішки, тицяє пужалном:

— Оцей до передка ближче, а он той — назад, та рівніше кладіть, бо, може, котрійсь із вас випаде на ньому сидіти.— І він хитро примружується: — Чи ви не боїтесь, що намуляє?..

Дівчата, затуляючись долонями, презираються і пирскають: ну й дід! Уже й зубів чортма, а, гляди, ще підморгує! Ганна відказує за всіх та при цьому намагається влучити в найбільчіше місце — в дідову гордість:

— Хіба ж ваша сива зрушить оцього воза, як ми всі всядемось? Ще нам, боюсь, підпихати доведеться...

— Ач ти! То, може, вам не наравиться? — вступається старий за честь свого рисака. — Мені недовго й випрягти, а ви сидіть, ждiть, поки Осадчий виїзних жеребців дасть. Чи не випрягати, га?

Дівчата, мабуть, і не здогадуються, наскільки вирости вони за цю хвилину в дідових очах. Бо що не кажи, а селянську дитину видно! Який з тебе хлібороб, коли ти скотини не жалієш!

За ворітьми дід Максим і сам спішується: хоч на якихось три пуди, а все ж сивій полегшає. Дівчата, то весело перегукуючись, то перешіптуючись, ідуть слідом. Знаття б, про що вони там шепочуться. Певне, секрети, таємниці якісь... У такому віці в них усе секрет. Петро з Палажкою переморгнулися — секрет. Данило з Меланкою коло сільради стояли — і то таємниця.. Дідові кривдно, що на нього не звертають уваги, а йому ж таки знічев'я й побалакати охота.

— От ви тут усі прохвесорші, — не витримує він, — то як ви думаєте, єсть у скотини понятіє?

Дівчата здогадуються: в старого крутиться на язиці якась побрехенька, і він моститься, як би ловчіше приступити.

— Розкауйте, діду, бо ми не знаємо! — підморгнувши подругам, заохочує його Катерина, і Віра теж підтримує:

— Ми вже все, що вчили, позабували, так що місце спорожнилось. Окривайте одинадцятий клас!

— Чого ж, можна й відкрить, — охоче згоджується дід. — Я вам про що хотів сказать?.. От думають декотрі, ніби в скотини нема понятія... Так це ж чистісінька брехня! Ось у мене корівка була, Лукерею величали... Ну, з виду, звісно, скотина — з рогами, та й усе. Але ж — хоч вірте, хоч ні — а вона незгірш за людину усе розуміла... П'ять літ і два місяці була вона у мене. Було бабі у хаті скажу: «Тра вже Лукері пійло виносити». А Лукеря в ту ж мить: «Му-у-у!» І зважте: де хата, а де хлів! Певне ж таки, що гіпнозом чула. Га? Але то ще що! У тридцятім годі одвів я її в колгосп, а там така історія підоспіла. У першу ж ніч взяла моя Лукеря і втекла. І спитайте ж —

куди? Думаєте додому? Не! Знала, що налігаю і знов одведу, бо ж чула, як ми з старою порішили: усупільнить — і край! У стайню вона втекла, он куди. Прийшов уранці Омелько Федорин,— він тоді за старшого конюха був,— та як гляне і — тікать. Од переляку й очкур на ньому тріснув. Бо ж таки без нечистої сили не обійшлося, раз у коня роги вирости!

Дід, лукаво примружившись, поглядає на дівчат: чи сподобався початок? І, відкашлявшись та погладивши вуса, веде далі:

— Ось яка, значить, історія... Але не в тім іще річ. Главне, що й другого дня те ж саме вийшло. Одвели значить, Лукерю мою назад, у корівник. Та поки люди ходили там, стояла вона тихо-смирно — корова як корова. А вночі вибрала мент — і уп'еть до стайні!

— А чого ж вона так? Чи, бува, не влюбила? — хоч трохи й насмішкувато, але ж і зацікавлено вставляє Ніна Непійвода. А слідом і інші:

— Ясно, що влюбила!

— У гнідого чи в сірого?

— Справді, діду, в котрого?

Дід удавано хмуриться:

— Е-е-е, це ви й на уроках так слухали? Тоді я й казати далі не буду.

— Ні-ні, кажіть! Йй-право, більш не будемо! — навперебій клянуться дівчата.

— Глядіть же мені! — насварюється пужалном старий. — А то я вмить одиниць вам понаставляю та геть із школи вижену!

З-під рідкуватих сивих брів хитро поблискують його бляклі, як літне небо, очі. З усього видно, що «учитель» відхідливий. Та він цього й не приховує.

— Так от ви питаєте, чого моя Лукеря до стайні тікала... А я вам скажу — бо понятіє мала! Вона в мене у плузі ходила? Воза тягала? Верхи і то, бувало, на ній їздили... Значить, яку должность сповняла? Конячу! А коли так, то став мене поміж коні, а не до корів! Дарма що тварина, а свого, бач, звання не забува!

Несподівано в дідовім голосі з'являється мрійлива нотка. Нехай собі в «класі» пересміюється та переморгуються — учителеві все те байдуже. Дві стихії — слогади і фантазія, зіткнувшись у двобої, мнуть одна одній боки, добиваючись влади над його душею. І старий, не знаючи,

якій з них віддати перевагу, вирішує тим часом пливти за хвилиною, а там — що бог дасть.

— Отака була та Лукеря... — зітхає він. — А ви кажете... Траплялось часом, верстов двадцять п'ять, а то й тридцять потягає воза, а додому приб'єшся, молока мало не відро дасть. А то ще в степу... Ореш, було, ореш... Сонечко припікає, згага мучить. «Ану, — гукнеш на Лукерю, — стій!» Та черепка якого-небудь у руки, надоїш скільки тобі треба молока, напивсь, і — знов за чепіги... А спробуй у трактора попроси — дасть? Дідька лисого! Ще йому підвези, та не якоїсь там, а тієї, що люди п'ють!

Дівчата стараються й не дихати; а хоч би й не старались, то однаково нема куди: в грудях повно сміху. Але дід Максим уже й забув про них. З двох стихій перемогла сильніша, і він тепер сам залюбки дослухається до свого голосу, ще й дивується з того, що розкаже:

— Он-о бачите грузовичок... Хутко їде, правда? Так ви думаете, він за моєю Лукерею угнався б?.. Як муха за орлом — отак би, може... Бо ж, було, даси їй сінця свіженького або гречаної полови запариш і, тільки за віжки візьмешся, а вона ристю, ристю і — пішла. А вже як гарнець вівсецю їй всиплеш, то держись! Батога ховай, бо понесе так, що й кістки тобі в шкурі на порошно перемелються. Одно тільки, що зверху цілий будеш, то й за це спасибі скажи. О-го-го! Було ж мені одного разу...

— Що отак-о кістки перетовкло? — запитує Гафія, і всі бачать, що вона от-от вибухне.

Дід з розгону ще встигає випалити:

— А ти думаєш — ні? — Проте, збагнувши, що надав трохи лишку, він круто натискає на гальма: — І чого-то я стільки за одним разом вам розкажую? Ви ж все одно й чверті не упам'ятаєте! Може, я краще іншим разом уже докажу, га?

Втім, для дівчат і того досить. Давши собі волю, вони смачно регочуть, то з верещанням обнімаючи одна одну, то хапаючись за драбини воза, щоб не впасти. І дід Максим не ображається, він, навпаки, задоволений, бо ж таки розвеселив!

На той час сива, неспішно (як і личить статечній коняці) перебираючи ногами та задумливо похитуючи головою, встигла добратися до середини узвозу. Степу звідси ще не видно. Од розчахнутого явора, що стоїть на краю Косанюкової садиби, дорога забирає круто вгору і переходить у нешироку, навскіс пробиту в піщаній горі ущелину. Дру-

жно навалившись з обох боків, дівчата заходжуються підпихати воза, бо як-не-як, а сивій оцій кобилці далеко до дідової Лукері, і вона навряд чи витягне.

Степ зустрічає їх урочистим безгомінням щойно народженого ранку. Тільки десь далеко, невидимий у вибалку, сонно туркоче трактор та праворуч, відтіль де зводиться зелений вал лісосмуги, долинає приглушене торохтіння коліс. Тиша од цих звуків здається ще густішою і всевладнішою.

Коли підвода зупиняється біля ділячки, з-за лісосмуги вилітає агрономшина лійка. Іде Варвара Савівна не з села, а відкілясь із степу, і Івга Карась здивовано сплескує в долоні:

— Дівчатонька! Чи вона десь тут ночувала? Як ні, то коли ж вона спить?

Щодо Віри Брилюк, то її цікавить зовсім інше: як то зустрінеється Ганна зі своєю суперницею? Поки агрономша наближається, буйна Вірина фантазія одну за одною малює драматичні сцени. Ось Варвара Савівна зіскакує з лійки і — хвать Ганну за косу: «Ах ти ж!.. Не знала я, що змію підколодну коло серця пригріла!» Або не так. Агрономша все-таки людина культурна, і вона спочатку питає тихенько: «То правда, Ганно, що ти позавчора після лекції про життя на Марсі до півночі тупцювалася біля клубу, розшукуючи з Юрком, де в небі той Марс?» Ганна скаже: «Правда». Або ж промовчить, почервонівши, і вже тоді агрономша й вчепиться їй у коси...

Тим-то Віра щиро здивована, коли Варвара Савівна, під'їхавши, весело й дружжелюбно вітається з усіма, а також і з Ганною. Що ж воно за лихо таке? Може, вона ще нічого не знає? А може... Може, то мати брешуть, ніби в агрономші щось там з Юрком затіялось? Одне з двох, але поки що ясності ні на гріш.

Віра за цими своїми сумнівами забуває навіть прислухатись, які-то там настанови дає Варвара Савівна дівчатам, і починає вловлювати десь уже з середини:

— ...Глядіть же, бо від цього багато залежить. А зернінок по чотири-п'ять кладіть. Та про перегній не забувайте... Ви навіть так і розділіться: одна лунки копає, друга добрива кладе, а третя — зерно й загортає. А котрі копатимуть лунки, стежте, щоб точно на схрещенні лівій.— Несподівано вона обриває свій інструктаж і, досадливо змахнувши рукою, вигукне: — Ех же ж, біда! І мало з тією сівалкою так вийти! Ви ж тут намучитесь, дівчата!

З усього видно — вона щиро засмучена. А дівчатам начебто байдуже. Може, це від того, що їм не терпиться швидше взятися до діла?

— Ну, можна починати, Варваро Савівно?

Агрономша сама накопує перші кілька лунок, ще й ще раз показує, що за чим і як робити, потім передає заступа Ганні:

— Тепер починай. І — щоб щасливо!

Дід Максим (а він ще й досі стоїть тут, бо пропустити такий момент — то понад його силу) і собі вигукує:

— З богом, з богом, дівчата! Хоч, кажуть, бога нема... то з природою, чи що...

— В тім-то й річ, діду, що з природою! — схвильовано відповідає Ганна, і в цю хвилину вперше в житті перед нею у всій животрепетній важливості постає одвічне питання хлібороба: «А ким буде мені природа — спільницею чи ворогом?»

Воно не нове для неї, це питання. Змалку чула його, висловлене такими ж самими чи іншими словами з уст батька й матері, від знаних мало не з коліски односельчан і од незнайомих подорожніх, що заходили на хвилинку напитись водиці... Тільки тоді Ганна була дитиною, підлітком, ученицею середньої школи, яка мріяла про інститут. Тепер же вона сама хлібороб, сама...

Ось її земля — десять гектарів. У колгоспі дві з половиною тисячі. Значить, то малесенький клаптик... Колись, правда, отаких десять гектарів мусили прогодувати три, а то й чотири бідняцьких родини. Але то було колись. Тепер оця ділянка і в бригадному масиві — клаптик. І все ж у Ганни таке відчуття, ніби тисячі й тисячі людей понадіялись на неї, і вона має усіх нагодувати, усіх ошчасливити. «Ким же ти будеш мені, природо, спільницею чи ворогом? Чим ти віддячиш мені, земле?»

Заступ м'яко вгрузає в ґрунт. Десять сантиметрів — то по оцю ось міточку, і лунка готова. Тепер Ганна кидає на дно кілька жмень посоленого суперфосфатом перегною, і доходить черга до зерен. Присівши навпочіпки, вона лічить: одне, два, три, чотири, п'ять... Нема сил одірвати очі від оцих, таких звичайних і разом з тим таємничих золотих краплинок, в яких криється і смерть (адже самі зерна загинуть), і нове життя — соковите, буйне, радісне... Вічне оновлення світу лежить в кожній із оцих золотих краплинок! Ганна поволі загортає їх: «прощайте! Земля виповнює келих лунки, як чорне, загусле од мільйоннолітньої

давності вино. За здоров'я нових паростків, за здоров'я й за щастя!

Високі думки обіймають Ганну, і високі, високі слова визрівають у серці. Але вона мовчить. В тому нічого дивного нема. Чим глибше й чим трепетніше почуття, тим більше боїться воно гучних фраз.

Ганна зводиться на рівні ноги. Тильною стороною долоні, не обтрусивши налиплої на пальці землі, підбиває пасемце волосся, що виткнулося з-під хустки.

— Що ж, почнемо, дівчата? Займайте рядки.

Скільки праці вже вкладено в цю землю! Скільки днів провели тут дівчата, годуючи її добривами, скільки разів переміряв цю ділянку трактор, то спушуючи культиватором, то старанно, як дівчата перед святом свої коти, пропрасовуючи важкими котками кожну борозенку! Може, не так від сонця, як від гарячого пихкотіння тракторів, од доторків невтомних дівочих рук прогрілася в степу земля.

І ось нарешті починається сівба. Учора трактор з маркером на причепі востаннє пройшовся по ділянці і, мов велетенський чорний аркуш, розграфив її перехресними лініями: пишть, дівчата, розпочинайте прекрасну повість своєї першої трудової весни!

Лунка, кілька жмень перегною, чотири-п'ять золотих зернинок. І знову — лунка, кілька жмень перегною, чотири-п'ять золотих зернинок... І знову, і знову... Це триватиме не день і не два, бо садіння вручну вимагає роботи й роботи. І все-таки то буде тільки перший невеличкий крок. Після посадки треба буде легкими дерев'яними боронами заскородити всю площу, а коли з'являться сходи — зробити підсадку на зріджених місцях... Потім настане час проривки, і муситимеш у кожному гнізді перебрати кожну рослинку, щоб з чотирьох-п'яти залишити дві найбільш розвинені... І коли потім тракторний просапник пройде по міжряддях, то все одно не завадить ще й вручну прополоти у гніздах і розпушити ґрунт, щоб було чим дихати кореням...

А далі — підживлення, і знов розпушування міжрядь, і знову прополка вручну... А далі пасинкування уперше і вдруге, і знов підживлення, і знов прополка — третя, четверта... І ще раз, схилившись в пояс, пройдуть дівчата з краю в край по ділянці, оглядаючи рослину за рослиною, чи не з'явилися де нарости пухирчатої головної. Цього разу вони будуть лікарями. А через кілька днів чи через

тиждень пройдуть вони знову від рослини до рослини, на ваточці обережно переносючи пилок з пишних султанів на ніжні волоски качанів... Або ще по двоє візьмуть за обидва кінці вірвовку і тягтнуть її, зачіпаючи ті султани, щоб вони бриніли й самі струшували пилок. І здалеку це скидатиметься на гру, на веселу гру, і тільки той, хто власною рукою потягає ту вірвовку, звідає, коли не знає, який-то смак має піт...

...Лунка, кілька жмень перегною, чотири-п'ять золотих зернинок... І знову — лунка, кілька жмень перегною, чотири-п'ять золотих зернинок... І знову, і знову...

Так вступають дівчата в одвічну спілку і в одвічне змагання людини з природою. І то дарма, що їх в останню хвилину підвела квадратно-гніздова сівалка,— вони прийшли сюди у всеозброєнні. Досвід тисяч хліборобських поколінь у них за спиною. Мудрість науки, знання, почерпнуті у школі й з книг, обіцяють надійну підтримку. Загони розумних машин підвладні їм. Тракторами виорано ділянку, забороновано, прокотковано. Культиватори вже двічі пройшли по ній, розпушуючи ґрунт, і ще не раз пройдуть отут при обробітку міжрядь. А там напоготові оприскувачі, підживлювачі...

У всеозброєнні прийшли сюди дівчата. Проте й природа не без зброї, і арсенал у неї не малий. Посухи і зливи має вона про запас, чорні бурі і град, раптові заморозки, що злодійкувато підкрадаються перед світанком, і задушливу спеку, яка виснажує сили поліельниць... І коли довгоносики нападають на бурякову плантацію, то це діло її рук, і коли налітає сарана — теж; вона споює своїми соками житній колос, бо він — її дитя. Але ж та ненажерлива черепашка, яка, обсівши, спустошує його,— теж її дитя. Природа однаково уважна і однаково байдужа до всіх своїх створінь. І коли навіть їй самій повнозерний кукурудзяний качан більш до вподоби, ніж начинена чорною трухлявиною пухирчата головня, вона все одно й пальцем не кивне, щоб ту пухирчату головню знищити...

Оцю нерозумну свою байдужість і примхи, незліченні свавільні примхи виставить природа супроти дівчат, і вони, вступаючи в бій, готові на все. Він триватиме довго і буде нещадним, цей бій. Од спеки, од сухих степових вітрів засмаглиться й пошершавіє ніжна шкіра на дівочих обличчях, од роботи погрубішають і візьмуться шкарубкими мозолями руки...

Але коли восени на натруджені долоні важкими злитками золота ляжуть дозрілі качани, коли здобута в нелегкому бою перемога осяє щастям дівочі лица, ти, лежебоко з пухкими, як пампушки, щічками й пальчиками, позаздриш на їхню красу. Тобі важко буде второпати, звідки прийшла вона до них — отака сліпуча, проста і разом з тим неземна? Ти питатимеш себе, в чім тут секрет? З якого джерела черпають вони свою щасливу певність у собі, оці дівчата, що пропахли землею і потом? Живучи за батьковою чи материною спиною, ти вбила собі в голову, що праця виснажує і старить, і бережеш свою молодість від її згубної дії. Ти боялася сонця, вітру й дощу боялася. Ти воліла жити в заскленій теплиці і не помітила, як зів'яла і згасла твоя врода.

І не жаль тебе, анітрохи не жаль! Давися тепер слізьми, давися тим незаробленим куском, що безсовісно взяла з чужого стола, і не жди ні від кого поваги, поки не збагнеш всієї нікчемності бездіяльного животіння. А коли збагнеш, тоді...

Тоді спіши, не відкладай! Біля порога твого нема вартових — тож виходь, поки не пізно, з дому, з тієї тюрми, в яку сама себе замурувала; шукай дороги в цех — її тобі кожен покаже, іди у степ — він не обгороджений, йому нема ні кінця ні краю... Іди і починай жити по-людському!

...Лунка, кілька жмень перегною, чотири-п'ять золотих зернинок. І знову — лунка, кілька жмень перегною, чотири-п'ять золотих зернинок... І знову, і знову, і знову... Десять гектарів, навіть у бригадному масиві, невеликий клаптик землі. Але коли ти, ступивши крок, нагинаєшся, і за другим нагинаєшся, і за третім, і за десятим, і за сотим нагинаєшся й нагинаєшся, — вони стають безмежними, ці десять гектарів. Сонце чим вище піднімається, тим дужче пече. Дівчата поскидали фуфайки, але все одно жарко. Піт солоною росою виступив на лобі й заливає очі. Від утоми ломить спину, а руки аж гудуть. Лунка, кілька жмень перегною, чотири-п'ять золотих зернинок, і знову — лунка, кілька жмень... Ганна випростується:

— Ану, дівчата, хто швидше до тополь дійде?

— Хто? Звичайно, я! — першою відгукується Катерина, а Івга Карась слідом за нею:

— От і не ти, от і не ти!

Сидячи навпочіпки над лункою, вона, як дитина, поплескує в долоні, і її добрі, довірливі очі опромінені чимось таким, що навіть Віра, яка зроду не пропускала й наймен-

шої нагоди покепкувати з подруги, на цей раз проковтує свої насмішкуваті слова.

Після обід котрась із дівчат помічає біля вітрогона високу сухорляву постать Кузьми Парфеновича. Круг нього в'юніться, мов кипить, строката юрба школярів.

— Певне, на екскурсію вивів,— зауважує Ніна Непий-вода.

— А може, нам на підмогу? — Це Зоя Лойко висловлює здогад. А Віра заливається сміхом:

— Дивіться, як «мікроскопи» його блищать! Куди тим фарам!

Учителеві окуляри і справді сяють проти сонця — то мечуть золоті блискавки, то виграють рухливими зайчиками. Але веде він своїх «екскурсантів» не кудись, а таки до молодіжної ділянки. І в тих «екскурсантів» руки, дивіться, не порожні.

— Добрий день,— вітається Кузьма Парфенович і, хвилинку подумавши, додає: — Дівчата! — Йому, видно, нелегко звикнути до того, що перед ним не учениці, а «чужі» дівчата. Але хіба вони чужі, і хіба даремно прийшов він сюди? Обернувшись до гурту учнів, учитель звичним рухом доторкається до сидельця своїх «мікроскопів».

— Так от, діти, сьогодні ми проведемо практичне заняття на тему: «Квадратно-гніздова посадка кукурудзи». — І знову до дівчат: — Я думаю, ви дозволите скористатися з вашої ділянки?

«Милий Кузьмо Парфеновичу,— хоче йому сказати Ганна,— виявляється, ви зовсім не вмієте хитрувати! Немовлятко, і те відгадає... Але невже ви думаєте, що ми так швидко втомилися? Це ж іще тільки початок...»

Ганна виділяє учням три рядки, і вони, розбившись на дві групи, беруться до роботи: одна — від дороги, друга — від тополь. Годин через три, збуджені й притомлені, вони сходяться десь у центрі ділянки. Кузьма Парфенович, знову підійшовши до дівчат, тисне їм руки:

— Ну, спасибі вам.

— Чого ж нам? Це вам спасибі,— зашарівшись, відказує Ганна.

Кузьма Парфенович заперечливо хитає головою, і скельця його «мікроскопів» весело зблискують проти сонця:

— Ми скористалися з вашої ділянки... Вона в нас як дослідна тепер... — І по хвилині додає: — Ви мене зрозуміли — дослідна!

...Лунка, кілька жмень перегнуою, чотири-п'ять золотих

вернинок, і знову — лунка, кілька жмень перегною, чо-тири-п'ять золотих зернинок... І знову, і знову... Минає пер-ший день, і другий минає. Короткі весняні ночі проліта-ють, як одна хвилинка, і настає третій день, і настає чет-вертий... Ние спина од ненастанного нагинання, терпнуть руки, і піт заливає очі... Але яким рідним став він, оцей шмат землі, що лежить між путівцем і рядком тополь! Ма-теринське почуття прокинулось у дівочих серцях, материн-ське почуття до тих паростків, які скоро з'являться тут, і до тієї землі, яка їх народить. Давно уже вимерло б люд-ство, коли б з покоління в покоління не передавався оцей невідгубний і негаснучий вогонь любові до землі і до нового паростка на ній. І поки живе людство, вічно славен буде сіяч і хлібороб!

Наприкінці четвертого дня Віра першою завершує свій рядок і випростовується.

— Ху! Все! — Обернувшись до подруг, вона торжествую-че й глузливо кидає: — А хвалились! От ми, так ми...

Ївга підводиться другою, Ганна третьою... А найдовше порпається Гафія. Вона веде крайній рядок-ділянки, який тягнеться понад самою межею, і всім ясно, що відстала Гафія навмисне. Та ось і вона зарівнює останню лунку і випростується:

— Аго-гов, дівчата-а! Де ви-и-и?..

Подруги тісним колом стоять круг неї, а вона, заплю-щивши очі, розводить руками, наче продирається крізь густі зарослі:

— Аго-ов!

Щоки тремтять їй од щасливого сміху, і дівчата теж сміються: звичайно ж, Гафія не бачить їх, бо заблудилася в кукурудзинні!

А воно ж тут і справді зашумить, як ліс, гордими султа-нами неба торкатиметься, а качани будуть такі, що й...

Але до того часу не один іще тиждень і не один місяць пролетить. І буде ще сміх. І буде ще сум. Дзвенітимуть тут пісні і розгорятимуться сварки, і на очі сльози радості і сльози образи навертатимуться... Бо життя — це велика ріка з спокійними сонячними плесами і гострорезними по-рогами, а дівчата тільки-но в неї, в цю ріку, вступають...

— Мамо, мамо, відчиніть! — Ганна проказує ці слова тихо, майже пошепки. Їй хочеться, щоб мати якомога довше не відгукувалась. У срібlistому сьайві місяця жевріють біля її ніг чорнобривці, маки тягнуться до неї гарячими і темними-темними, мовби обвугленими, пелюстками...

— Мамо, мамо!

Юрко, як стояв, — стоїть біля воріт. Біла його сорочка звідси здається синювато-голубою. Що вона їй нагадує? Ганна напружує пам'ять... Ага, згадала: таким буває полум'я на спиртівці... Колись у школі, на уроках хімії, Марія Анатоліївна показувала їм досліди... Але чому Юрко не йде? Може, жде, щоб вона вернулася? А що, як справді вернутись?

— Одчиніть, мамо, — ще тихше повторює Ганна.

Ніч місячна, тепла. Повітря прозоре й густе, як розтоплене скло. З кущів бузини, що збилися понад лісою, долинає сонний шепіт. Юркова сорочка палахкотить синювато-голубим вогнем біля воріт. Мати не відгукуються. Натомилися за день і міцно сплять... А мабуть, ще не дуже пізно: онде ще підвода якась торохтить. Наче хто сипле й сипле горох: спершу завбільшки з яблуко, потім менший — як слива, і ще менший — з кукурудзяне зернятко, а далі зовсім дрібненький — наче мак...

Цікаво, чому Юрко так поспішно пірнув у тінь, коли Варвара Савівна проскочила на своїй лінійці? Невже то правда, що Віра тоді говорила? Не може бути, не може бути! Варвара Савівна ніколи не забуде свого чоловіка! Та й Юрко... Хіба ж би він так клявся, що любить?..

Біля ніг жевріють чорнобривці, маки тягнуться своїми палючими пелюстками все вище й вище. Може, від того гаряча хвиля ударила в обличчя?

Треба підійти й спитати напрямки: «Признайся, Юро, то правда?» Але він уже ж пояснював. Йому просто незручно перед матір'ю, бо як ішов, сказав їй, що ремонтуватиме машину в гаражі, а Варвара візьме й викрие його обман... Але чого було матері правду не сказати? І так же пустила б... Втім, хіба вона своїй не говорила сьогодні, що затримається допізна, бо дуже важливі питання на комсомольських зборах будуть? Говорила ж...

— Мамо, мамо!..

Тепер вона й сама не чує свого голосу. Війнув вітерець, і маки зворухнулись, мов язики фантастичного чорного по-

лум'я. Юркова біла сорочка палахкотить проти місяця снювато-голубим вогнем і манить, манить до воріт. Хіба не на те і створені ті ворота, щоб у такі ночі до ранку стояти біля них? Але хай навіть не до ранку, хай ще півгодини, ще десять хвилин... Ганна обережно відхиляється од вікна і, балансуючи руками, переступає через клумбу. Юрко це помітив і задоволено киває головою.

— Скоріше, скоріше! — шепоче він. А може, то бузина шелестить їй ці слова?.. Ганна махнула рукою: «Мовчи! Бачиш же — йду!»

І раптом долинає материн голос:

— Куди це ти? Чи ще додому не час?

Мати стоїть на порозі. В затінні Ганна не бачить її обличчя — на сміх чи серйозно спитала вона? Певне, їй з порога і Юрка добре видно...

— Годі, годі, спати пора, — солодко позіхає мати. — Завтра тебе не добудуєшся.

Ах, оце ще мені спання! Хто його придумав у такі місячні теплі ночі!

...Коли через півгодини Юрко підходить до своєї хати, на ганку перед ним виростає біла жіноча постать.

— Ну, доремонтував ти свого газона?

В тоні, яким це сказано, стороннє вухо не вловило б нічого особливого, але Юрка обіймає недобре передчуття: «Знає, все знає!» Він, проте, намагається удати веселого і впевненого в собі і, піднімаючись на ганок, якомога безтурботніше запитує:

— Скучила? А я ж спішив! А я ж спішив!

Голос не зрадив його. Слова прозвучали природно, щиро. Та й справді, нічого ж іще не відомо: може, то йому тільки здалось? Сказано ж, що полуханий заєць і куца боїться. «Ні, ні, таки, видно, обійшлося, обійшлося!» — заспокоює себе Юрко. Але тієї ж миті обпікає його нове запитання:

— Так ти з газоном закінчив?

І знову те ж саме: все, начебто, як завжди, а поза словами і в самому тоні чується щось таке, від чого Юркові стає не по собі.

— Варюшо...

Вона пильно й допитливо, Юркові навіть здається — з відразою, дивиться на нього. Ех, хай йому грець! Таки, значить, помітила. Треба негайно щось придумати! Мати б хоч одну хвилинку про запас, одну хвилинку! І він, щоб виграти її, приторкається до Варвариного ліктя:

— Ну чого ти така сьогодні?

Він уже готовий до найгіршого: зараз вона вдарить його. Або ні — заплаче й почне докоряти... Але Варвара навіть руки не одсмикнула. Просто повернулась і пішла. Не метнулася, не кинулася прожогом, а саме пішла — спокійна, горда, незалежна.

Юрко чує, як у темних сінях дзвякнула клямка, як рипнули двері і знову дзвякнула клямка. Накине вона гачок чи ні? Минає секунда, друга, третя... Ні, не накинула...

Хоч убий, а він не може збагнути, що це означає. То вияв презирства: мовляв, побитий пес і сам порога не переступить, чи... може, жде, щоб він зайшов? Адже вона любить його. Хіба, якби не любила, обіймала б так гаряче? Ну, нехай він винен перед нею... Як подумать, то яка тут вина? Погуляв кілька вечорів з дівчиськом, поцілував разів два... Воно ще й цілуватись не вміє: стисне губи і дрижить... Що ж то за вина така велика? Треба зайти й порозумітися. Чого не буває між людьми? І вона простить. Недаром не накинула зашіпки... Жде...

Юрко обережно відхиляє двері і переступає поріг. Варвари не видно. Прямокутна крижина місячного саява лежить посеред кімнати на підлозі, і од неї віє холодом і відчуженням.

— Варваро!.. А-а-а, ти вже в ліжку? Спиш?

Варвара мовчить, і Юрко вбачає в цьому добрий знак. Звичайно ж, вона не спить. А що не крикнула одразу «геть!», то, значить, він не помилився: його ждуть. Юрко переступає через місячну крижину і зупиняється коло ліжка. Треба сказати щось ніжне й заспокійливе... Чого не буває між людьми? Потім покласти руку їй на плече. Ось воно, голе, видніється з-під ковдри... Знайомий дроз проймає Юрка. Він нахилиється:

— Варюшо! — Дивно, невже вона за ці кілька хвилин встигла заснути? — Варюшо!..

Тільки тепер, призвичаївшись до темноти, він помічає, що очі в неї розплющені і дивиться вона кудись повз нього, навіть гірше — крізь нього дивиться вона, мовби він прозорий або й не існує зовсім.

Дроз безслідно щезає. Натомість з'являється глухе роздратування. Теж мені! Строїть із себе ображену! Юрко Чулай і не таких красунь приборкував. Та й спитать — хто йому указ? З якою захоче, з тією і ходить! Побачили б цю комедію Льюїска Переверзев чи Стюпа Стаднюк і не повірили б, що перший баландист і весельчак паро-

плава «Буг» отаким винуватим хлопчиськом стоїть біля ліжка якоїсь сільської агрономші. Соромно, їй-богу, як він розм'як і обабився в оцій Джерелівці!

Так думає в ту хвилину Юрко, намагаючись розбудити в собі відчайдушну нахрапливість першого баландиста, але одно діло думати, а зовсім інше — діяти. Мабуть, Юрко й справді розм'як і обабився... А може, це від того, що перед ним не хтось, а Варвара? Щось є в ній таке, е!..

— Вислухай мене, Варюшо, — винуватим голосом починає Юрко, відчуваючи, що зараз, як на сповіді, все розкаже їй, ще й ставши на коліна, проситиме прощення. — Чуєш, Варваро?

Вона мовчить, не озивається, а він продовжує:

— Я винуватий перед тобою, це так... Але...

Покаянні слова от-от зірвуться з язика: «Але ти хоч вислухай мене, — скаже він, — вислухай і прости, якщо можеш...» І тільки в останню мить, уже висячи над безоднею приниження, йому вдається зачепитися:

— Але то ж чистісінька випадковість... Зустрілися на вулиці і перекинулися кількома словами... А я ж ішов до... — Думка блискавично обшарює всі закутки пам'яті: «До кого я міг іти, хто живе на тій вулиці, хоч трохи зв'язаний з гаражем?» — Розумієш, ішов до Федора Довгаля, до комірничового... Він замкнув свою скриньку з інструментами і подався... А тут до зарізу треба...

Юрко зараз ненавидить себе: і за те, що так невміло викручується, а ще більше — що взагалі затіяв цю розмову: «І чого мене понесло виправдовуватись?» Втім, розмірковувати ніколи. Розпочав — треба кінчати. І він плете й плете далі... Та й то, кому, крім нього, відомо, що це брехня? Як на сторонню людину, все в його поясненні цілком імовірно: ішов до Федора, по дорозі стрілася Ганна, ну, поговорили... Не більше як п'ять хвилин простояли, і тільки-но він зібрався йти, аж торохтить лінійка. Перша думка — чия? Осадчого або ж Молочана! Ті, звісно, одразу причепляться: «Завтра машину на кар'єр посилають, а ти стоїш байдикуєш!» Ну, він і сховався в тінь. У начальства ж очі не совині, в темряві не бачать...

Юрко от-от і сам уже повірить, що так усе й було, і раптом чує він спокійне й втомлене:

— Не треба, Юрію. Я вірю. Йди.

— От клянусь тобі! — ще по інерції вигукує Юрко, вдаривши себе в груди.

Але Варвара одвертається до стінки. Плечі її ледь по-

мітно здригаються, як од плачу чи од стримуваного сміху. Може, вона сміється з нього? Юрко знає: Варвара горда і при ньому не заплаче. Та ось же й не чути, щоб схлипувала. Тоді, виходить, вона... Ну, звісно ж, вона сміється, знущається! А він стоїть, кліпає очима...

Треба за всяку ціну врятувати свою гідність, бо клята оця агрономша не зупиниться ні перед чим, вона по вуха втопче його в болото, навіть слова не сказавши, а отак, сміючись, втопче... Хто краще за Юрка знає, як убиває, як знищує сміх!

— Ну, чого ти регочешся? — стискає Юрко кулаки, розуміючи, що в цю мить він ще жалюгідніший, ніж раніш, і від того ще більш наливаючись люттяю.— Який ти мені кінець-кінцем указ, щоб я перед тобою відчитувався? Ну, хто ти мені така?

Ага, таки подіяли ці слова, бо Варвара повернулась до нього лицем. Але що сталося з нею? Куди дівся її сміх? Чи, може, вона й не сміялась?

— Ти питаєш... хто я тобі така? Ніхто. Ніхто... Тільки прошу... тебе — іди... додому... Юрію, йди...

Йй важко говорити, розпач душить її. Слова якісь обрубані, посічені незвичними паузами, і від того ще страшніші, ще вразливіші, падають у примарну просторінь освітленої місяцем кімнати, і Юрко ошелешено відступає. Втім, це краще, ніж її уперте мовчання. Юрко знає, що буде далі. Зараз вона заридає і почне докоряти. В цих жінок завжди так: спочатку гордість свою намагаються показати, ображено мовчать, тоді як закотять істерику!.. Але то вже легше... В грозу завжди легше, ніж у передгрозя, бо є надія, що скоро все минеться... Юрко терпляче чекає: коли ж здійсниться та гроза?

Та жінка підводиться з ліжка:

— Іди, ну? Я ж прошу тебе...

Вона стоїть перед ним боса, з розплетеною косою, в довгій сорочці. Од частих подихів високі бугри її грудей дразливо ворухаться під білим полотном. Юрка знову починає тіпати дрозж. Нехай би вона вже лаяла, аби тільки не гнала. Яким би лютим не був шторм, після нього все одно настане штиль. Тоді він обніме її, пригорне до себе... Жінки й законним чоловікам прощають таке, а вони ж одне одному хто? Вона любить його. Але ж він, він так само любить її! Оце гнучке, пружне тіло належало йому, і важко уявити, що воно віднині зробиться чужим.

— Варюшо, ну, годі тобі, Варюшо! Я ж визнаю свою

провину...— Юрко доторкається до її руки.— Варюшо... Ну?

Йому необхідно негайно впевнитись, що не все ще втрачено, що за ним залишилося це право — отак близько стояти біля неї, голубити ніжний, теплий шовк її шкіри... Але Варвара, з огидою відсахнувшись від нього, мов уві сні, повторює одне й те ж, одне й те ж:

— Іди... іди... іди!..

Варвара й сама не знає — Юрка чи власний свій розпач жене вона від себе. Адже вона це давно передбачала... Все скінчилось так, як і мало скінчитись, бо не їй він належав, не їй... Вона крала його, як крадуть чуже... І ось — зрада... Хоча ні, то навіть не зрада... Це... це — торжество справедливості!

Ще мить, і Варвара заридає або істерично зарегоче. «Торжество справедливості! — хочеться їй крикнути на все село, на весь світ.— Де ж тут справедливість, скажіть? Де вона? Хіба я винна, що старша за нього? Хто поверне мені мою молодість, як її убила війна?»

Ще з місяць тому помітила Варвара, що Ганна закохана в Юрка, і однак не хотіла, не могла повірити. Чому мало статися так, що Ганнин вибір припав саме на Юрка? Адже він для неї один з сотні, один з тисячі суджених! А для Варвари він останній, назавжди, назавжди останній!.. Де ж тут справедливість?

— Іди... Іди!..— просить Варвара, відчуваючи, що далі не витримає. Їй нестерпно важко дивитись на нього, нестерпно важко, бо неможливо звикнути, що він — чужий. Але ж вона бачила, бачила, як стояли, обнявшись (можливо, навіть і не з Ганною, яка різниця!), стояли й цілувалися...

— Ти більше ніколи не переступиш цього порога,— несподівано виривається у Варвари.— Чуєш?— Вона не наказує, а умовляє: — Для чого тобі це все? І я не хочу. Однаково, кого б ти не обманював — мене чи її,— я не хочу... Розумієш, я ненавиджу, ненавиджу зраду... А ти ж... когось із нас зраджуєш. Значить, ти — зрадник.

Юрко ждав цього слова, знав, що без нього не обійдеться. І коли б Варвара викрикнула його в істериці, він навряд чи звернув би на нього увагу. Та ось вона стоїть перед ним незворушно спокійна, мовби витесана з каменю, і не кричить, навіть не говорить, а просто думає вголос, і Юрко почуває себе ще більш приниженим, ніж тоді, коли йому здалося, що вона сміється.

— Ну, знаєш! — скипає він. — Це вже...

Але Варвара — наче його і в хаті нема — повторює так само тихо, мовби міркує вголос:

— Так, так, ти — зрадник... А я... я...

Вона давно боялась цього. Але ж мусила прийти та хвилина, коли все буде названо своїми іменами, і ось вона настала. Тиша, важка й задушлива, як у могилі, на мить заповнює світ, і наче то не сама Варвара, а хтось за неї кидає в цю тишу надтріснуті й хрипкі слова:

— І я... зрадниця... Чуєш, і я... Ти дививсь коли-небудь на цей портрет, дивився? Скільки разів ти стояв біля нього, а хоч раз заглянув у ці очі? Ти боявся, га? Боявся? І я боялась, бо ті очі не знали зради, а ми...

Нарешті Юркові уривається терпець. Доки це все триватиме? Доки він терпітиме, щоб отак топтали його? Знайшла чим допекти: «Ті очі не знали зради!..» А звідки це їй відомо? Та й взагалі, чого вона від нього хоче?

Мов сновида, стоїть Варвара посеред кімнати. Босі її ноги примерзли до голубої місячної крижини, яка лежить — не тане — на підлозі. А Юркові не шкода Варвари. Він ненавидить ці скуйовджені коси, ці виточені холодні груди, які — тепер це вже ясно — завжди були йому чужими. Вона дорікає йому Миколою... Хто їй говорив, що він був таким чистим та святим і поліг героєм? Вона ж нічого не знає про нього, не знає навіть, чи він помер. Ось його кілька років тому розшукували... Значить, він живий... Просто не захотів до неї вернутись... А може, за ним щось страшніше числиться, раз його розшукують?..

— А що ти знаєш про Миколу? — грубо уриває він її. — Що? Ось ти розпинаєшся за нього, а ти певна, що на ньому немає плями? Певна?

Наступної миті Юрко вже шкодує, що дав цим словам зірватися. Він розуміє: найлютіший ворог і той навряд чи наважився б сказати таке. Чорті-що за характер у нього клятий, що все виходить шкереберть! Але хіба Варвара його жаліла, хіба вона щойно не назвала його зрадником?

А втім, все одно відступати вже пізно. Варвара рвучко повернулася до нього.

— Ти сумніваєшся? Ти... смієш... сумніватися? — аж задихалась вона. Юркові видно її перекошене обличчя, тонка її рука піднесена над ним, мов для удару. — А ти був там, де він? Був?

І Юрко знову розчавлений. Котрий уже раз за цю ко-

ротку годину принижувала й знищувала його Варвара. Зненацька скажена жадова помсти виповнює йому груди.

— Смію! — скрикує Юрко, не пам'ятаючи себе. — Смію!

Від його різкого голосу жінка заточилася і відступила на крок. І це додає йому сили:

— Ти певна, що він загинув, як герой? Ти взагалі певна, що він загинув? Ось же його розшукували! Ти знаєш, кого розшукують? Злочинців, шпигунів, убивць!

Тепер Варвара завмерла. Облита місячним сяйвом, вона схожа на зелений привид. У розкритому роті закланій крик. «Ага! Ага! — зловтішно відзначає те все Юрко. — Зачекай, зажди!»

Над усе в світі, йому зараз треба, щоб вона принижено плакала. Він має вбити її гордість, і вже знає, знає, як це зробити.

— А ти ніколи не думала, що твій Микола здався в полон і вилежується на нарах у таборах для переміщених? Ти ніколи не думала, що він міг стати шпигуном і...

Але він не встигає доказати, бо дзвінкий ляпас на мить засліплює його.

— Забирайтеся звідси! — ледве чутно видушує Варвара. Вона стоїть з заплющеними очима, але рівно й твердо. І тільки права рука, якою щойно вдарила його, безвільно звисає вздовж тулуба, мов нежива.

Якийсь час Юрко бореться із спокусою відповісти їй тим же самим і потім бити, нівечити до крові. Але щось його стримує. Може, він розуміє, що Варвара, зціпивши зуби, ні разу й не зойкне, не скрикне. Яка ж то помста? Та й для чого це все? Голова на диво ясна, думка працює, як ніколи, чітко. Що ж, хай так. Ляпас, якого ніхто не чув, — не ляпас. Зате він тепер знає, де в неї болить, і не такими ще відкриттями порадує її.

Вже стоячи біля порога, Юрко, зібравши всю свою волю, примирливо, навіть лагідно, каже:

— Справа твоя, Варваро... Я хотів розповісти тобі, що знаю... Я ж був за кордоном... І траплялося балакати де з ким... Я досі мовчав, бо жалів тебе. Проте, як не хочеш слухать, не треба...

Варвара з останніх сил тримається на ногах. Це видно з усього, і тому Юрко не спішить переступати поріг.

Але він даремно дождається, щоб вона впала і заплакала при ньому. Варвара вистоїть, хоч би він до райку ждав, — вистоїть.

Утворення ланки з десятикласниць було подією не тільки для «Комуніста» й не тільки для Джерелівки. Про ініціативу джерелівських випускниць заговорили й по навколишніх селах, і в райцентрі, і в обласних організаціях.

Днів через кілька після того, як дівчата закінчили посадку кукурудзи, перестрів їх якимось уранці Молочан:

— Ану, красуні, йдіть сюди, я вам гостинців привіз.

Під пахвою у нього білів невеличкий згорток, і всі миттю здогадалися: газета!

І не помилились. Архип Кіндратович роздав їм по примірнику і весело підморгнув:

— От бачите, добрі вісті не лежать на місці. Вони й пошту обганяють. Пошта ще тільки після обід прибуде, а ви вже в курсі...— Потім пояснив: — У районного редактора спеціально десять штук учора ввечері випросив. Спочатку не хотів дати, а згодом розщедрився та ще й одинадцять вручив. Уже вона онде коло контори висить...

Але районний редактор не тільки на ці одинадцять примірників щедрим виявився, а й в самій газеті місця не пошкодував. Не дописа, а цілу статтю надрукував, ще й фото вмістив двома рядочками — як тих лауреатів, виставив джерелівських дівчат: п'ять фотографій зверху і п'ять знизу...

Віра наступного дня прибігла:

— Голубоньки! Чудо скоїлось, їй-богу! Мати моя, коли глянули вчора, то спочатку, як водиться, пхикнули, а потім розкусили й питають: «То, може, тобі якогось ще там ордена дадуть?» А вдосвіта сьогодні — я мало дуба не дала! — підходять і так лагідно: «Вірко, Вірко, гляди, заспиш, на роботу пора!» Ха-ха-ха! Чудо в решеті, та й годі!

А ще через кілька днів були комсомольські збори, і приїхав новий секретар райкому комсомолу Анатолій Кошовий. Зіна Таравай розривалась між Джерелівкою і Рудяками — вона тут, а чоловік там. Тож замість неї комсоргом обрали Катерину. Кошовий під оплески потиснув руки і тій, і тій. Зіні побажав щасливого життя на новому місці, а Катерині — успіхів на її відповідальному посту та при цьому наголосив:

— Пам'ятай, що ти секретар прославленої у районі комсомольської організації, але ж і не зазнавайся. Ваш почин підхоплюють і по інших селах, тож ви тримайтесь на висоті, як і належить зачинателям!

Ганна сиділа, слухала... Гарно говорив секретар райкому, захоплено.. А от у те, що це говориться про них, чомусь не вірилось. «Почин»... «Зачинателі»... Самі слова як звучать!

Не минуло й тижня, в обласній газеті з'явилася стаття: «Патріотичний почин джерелівських десятикласниць». І відразу посипались листи. Килина Якимівна — так та другого ж дня телеграму прислала: «Від душі рада, щаслива за вас». А невдовзі надійшов з Зеленого Долу цілий пакет з докладними порадами, писаними колективно всією її ланкою.

Значить, не забула командирша! Цей лист особливо порадував Ганну. Того ж вечора зібрала дівчат і — так само колективно — відповідь склали. Ще й розхрабувалися та викликали ланку Килини Лободи на соцзмагання, дарма що вона на всю Україну прославлена. Чого не позмагатися? Хіба в них сил не стане! Тим більше, що й умови сприятливі складаються. Тільки-но впоралися з проривкою, а тут, як на замовлення — дощ, на цілих два дні дощ, та теплий-теплий, рістовий. І як закрасувалася та кукурудза! Ідуть люди повз ділянку й милуються:

— Оце да! Оце професорші показали!

Настя Добросват приїхала, глянула:

— Так вас же перецілувать усіх треба! — кричить. — Завтра ж привезу сюди Анатолія Васильовича!

— Щоб перецілував нас усіх? — баламутно підморгнула Катерина. Але Настя була в такому захваті, що й не почувла цих слів.

— Йй-право! Ще й кореспондента привеземо з собою! А що ж, нехай напише! Ви ж, думаю, не запишаєтесь, якщо і третя про вас стаття з'явиться?..

Настя мало не двічі на тиждень буває в Джерелівці.

— Мені через вас скоро догану вліплять! — удавано бідкається вона. — Бо я свій куц геть занедбала! Одно до вас та до вас їжджу, а в ті організації як навідаюся раз на місяць, то це вже добре! Ви хоч не видайте мене, дівчата!

Але Настя, певне, жартує, ніби їй за це влетить. Бо ось же і Кошовий протягом двох тижнів три рази заїжджав.

— Ми ще й пленум райкому тут у вас проведем, — сказав він, загорівшись, — щоб усі бачили, на що здатні випускники середньої школи, коли вони в боротьбу за врожай включаються!

Настя, почувши це, так і розцвілася з радості — та й не дарма. Як подумати, то є ж тут і її частка, в цій ланці! Видно, Зіна чогось не докумекала, не розібралася в Настинім характері, бо ніякою вона себе начальницею не ставить. Тримається просто, щиро; за оцих півтора-два місяці здружилася з усіма так, наче й виросла тут...

Але дівчата багато чого ще й не знали. Їм, наприклад, ні разу не випало чути, як захоплено розповідає Настя про їхню ланку на засіданнях бюро райкому, на урочистих зборах і вечорах у райцентрі... Їм не відомо, як хвилювалася Настя, поки готувався районний зліт десятикласників, а що вже на самому зльоті, то про це й говорити не доводиться!..

Зліт відбувся в середині травня перед початком шкільних екзаменів, і на нього, звичайно, запросили всю ланку.

Сиділи на видноті, в президії. Гафія, правда, була занікала: вона ж не кінчала десятирічки, то чого їй у президію лізти? Але сам Степан Онисимович піймав її за руку:

— Сідай, сідай, я теж десятирічки не кінчив, а от же не боюсь.

Дівчина од ніяковості почервоніла і за звичкою затулилась долонею, але в те, що секретар райкому партії не кінчив десятирічки, не повірила і тут же про це сказала:

— Десятирічки — ні, зате, мабуть, десять інститутів пройшли...

Павлюк басовито засміявся, міцно потираючи свого сивого йоржика, потім примружився і уважно глянув на Гафію:

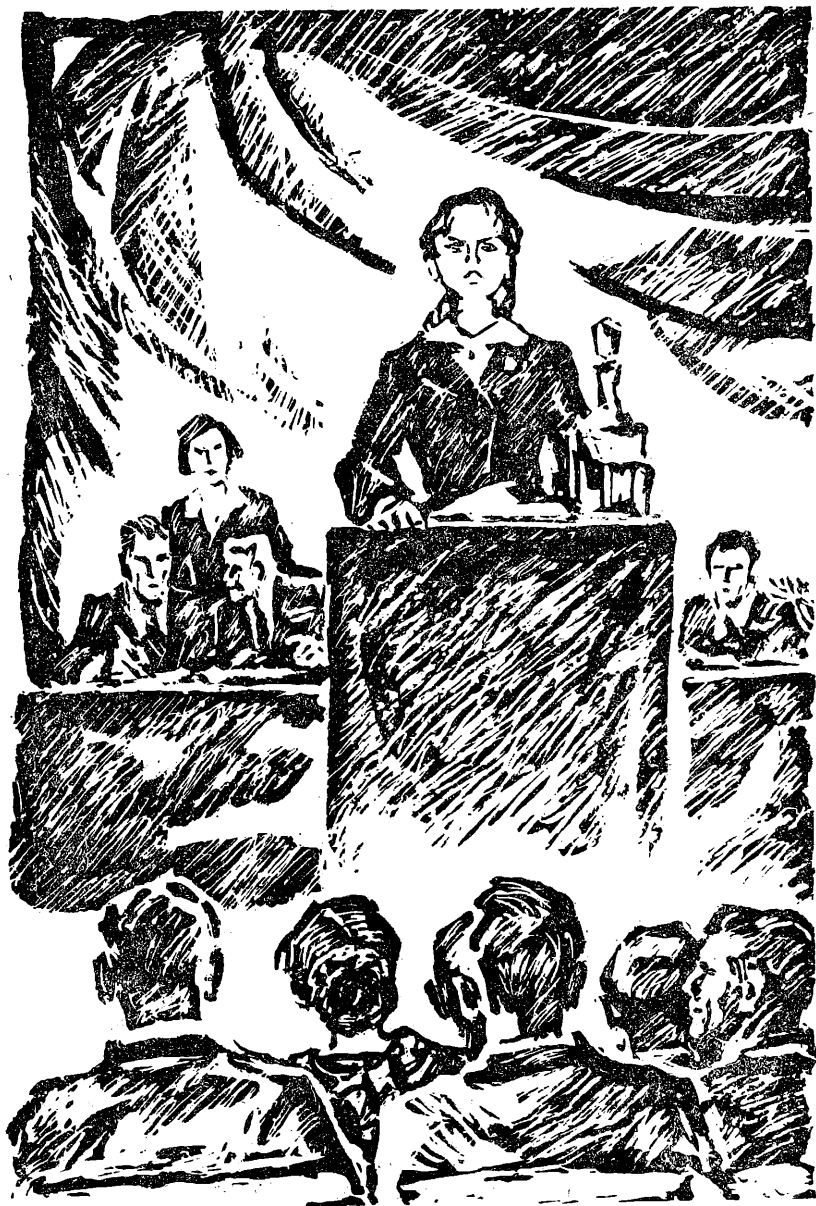
— А знаєш, ти дуже правильно сказала: «пройшли»... Пройти інститут — це не те, що закінчити... Пройти — важче..

Доповідь завідуючого райвно Коробчука була не дуже цікавою. Читав він її, здавалось, знехотя, рівним, трохи втомленим голосом учителя, який проводить шостий чи восьмий за день урок.

Зате Кошовий, який виступив після нього, говорив переконано й гаряче, як і личить комсомольському керівникові.

Високий на зріст, мускулястий, з дещо видовженим обличчям, на якому тепер від збудження горів рум'янець, він здавався значно молодшим за свої роки. Але навряд чи з тих ста чоловік, що сиділи перед ним у залі, хоч двадцятеро знали, в яких бувальцях встиг побувати секретар райкому комсомолу, перш ніж став секретарем.

Анатолієві сповнілось двадцять шість, і на його обличчі

не було ще жодної зморшки. Зате на грудях у нього в двадцять один рік уже зміївся шкарубкий шрам од диверсантового ножа. Це трапилось одної липневої, темної і задушливої ночі на березі тихої прикордонної річки, і Анатолій, може б, дозволив собі втратити свідомість, якби був певен, що той вертлявий і сильний чоловік, якого він все-таки зв'язав, не знайде способу перетерти ремені на руках і ногах.

А ще через рік комсорг еньської прикордонної застави Анатолій Кошовий знову лежав у госпіталі, і на цей раз з його тіла виїняли п'ять обкипілих кров'ю шматків чужоземного металу. Лікарі серйозно тривожились за життя пораненого. Але сам поранений, прийшовши до пам'яті після наркозу, не думав про це. Він мав усі підстави для радості, бо два диверсанти з тієї групи, яку він вислідив, вже гнили в землі, а третій, можливо, в той самий час, коли його, Анатолія, клали на операційний стіл, сидів зовсім недалеко від госпіталю перед трохи меншим, але теж свого роду операційним столом і відповідав на запитання слідчого...

Анатолій говорив недовго. Закоханий в поезію (злі язички твердили, ніби він нишком і сам пописує вірші), секретар райкому образно змалював, як буйно зазеленіла комсомольська ділянка, розповів, як дружно й натхненно працюють недавні випускниці Джерелівської школи, і закликав цьогорічних випускників підтримати їхній патріотичний почин.

Коли слово надали Ганні, Павлюк, певний, що вона, вперше виступаючи перед такою великою аудиторією, зніжковіє й говоритиме дуже тихо, пересів ближче до трибунки.

Але Ганна не знітилась. Сміло гукнула на весь зал:

— Товариші десятикласники! Торік у цей час я, як і ви ось тепер, готувалася до випускних екзаменів, і тремтіла, і хвилювалася... Ну, ви самі знаєте, як буває перед екзаменами...

По рядах прокотився смішок, і Ганна теж посміхнулась невимушено й відкрито. Аж Настя — вона сиділа в першому ряду, — замилювалася: оце дівчина, хоч портрета пиши!

Настя завжди пишалася з того, що їй не властиве почуття заздрості до чужої краси.

Може, то було й справді так, а можливо, за цим стояла впевненість, що вона й сама не обділена вродою... Але в даному випадку ні те, ні друге не мало значення, бо Ган-

на була для неї не просто дівчиною, а її відкриттям, до певної міри її витвором, її власністю. Настя завжди пам'ятала, що та зоря слави, яка так пишно почала розквітати над ланкою джерелівських десятикласниць, запалена насамперед чи не її руками. Звичайно, дівчата варті того, і якби не Настя, хтось би інший зробив те ж саме. Та вийшло так, що труд відкриття припав на її долю, значить, їй, а не комусь належить і честь.

Ганна стояла на трибуні, міцна, ловка, ставна. На зазмаглому обличчі весело блищали розумні карі очі, і навіть те, що ніс у неї облупивсь од сонця й вітру, навіть це додавало їй вроди.

«Хоч портрета пиши!» — замилувано думала Настя, тим часом як Ганна продовжувала:

— І мені, товариші, як тепер, мабуть, і вам, теж здавалось: от складу іспити, і всі тривоги минуться, настане така благодать, що пером не опишеш... Вручать тобі атестата, виведуть за поріг школи, а там сто доріг: якою хочеш — іди... Легко й приємно, і вітерець повіває... Так я думала, товариші. Але я помилилась. Одержала атестат, і, повірте, стало важче. Наче величезну гору на плечі мені поклали. І кинулась я — аж ніякої не відчуваю ні легкості, ні приємності, ні вітерець не повіває...

По залу знову прокотився смішок, і з цієї хвилини почалися Настині муки. «Для чого вона це говорить? — подумала вона. — Треба було про ланку розповісти, і все. Коротко і ясно».

— Мені важко стало, товариші, — серйозно сказала Ганна, — і вам, я знаю, стане важко. З атестатом зрілості на руках вас вважатимуть зрілими людьми, а ви ж, — вона запнулась, — не знаю, як ви, а от я зрілою людиною себе не відчула. Після невдачі зі вступом в інститут я розгубилась і не знала, що далі робити. І атестат в цьому мені не допоміг. У кращому разі, він був для мене, ну... Ну, як палиця для сліпого... Але ж палиця не робить сліпого зрячим!..

Останні Ганнині слова видались Насті ще більш недоречними. Та й взагалі — куди її понесло? Нащо їй дались оті сліпці? Діставши з портфеля блокнот, вона вирвала аркушик і вивела великими літерами: «Ганно! Не залазь...», але передумала: прочитає, і ще, чого доброго, розгубиться, зіб'ється з тону, і буде ще гірше. «Треба було до виступу побалакати з нею, — картала себе Настя. — Обидно, що зранку мала це на увазі, а от забігалась і...»

Вона бачила, як Степан Онисимович перед Ганниним виступом пересів ближче до трибуни, і тепер глянула на нього: слухає, уважно слухає... Від того ще більша обняла її тривога: а раптом дівчина загне зовсім не туди, куди слід? Та воно ж так і є! Ну, нащо про це розказувати? Нащо? Настя знову вихопила блокнотика, а з трибуни в цей час лунало:

— Чесно признаюсь, товариші, я не раз плакала. Раніше, траплялося, вичитаю в книжці про якусь героїню: «Вона цілу ніч мучилась, не могла заснути»,— а сама думаю — брехня! Такого не буває! Я знала по собі: ще головою подушки не торкнулась, а вже сплю... Але минулої осені я зрозуміла, що то не вигадки, бо були і в мене безсонні ночі, і думки обсїдали такі, що світу білого не бачиш...

Тепер і Анатолій, як здалося Насті, насторожився, і не добре передчуття стиснуло їй серце. Влетить, влетить! Бо ж таки прогавила! Ганну не звинуватять, та з неї що й візьмеш? Перепаде інструкторові, скажуть: «Не підготувала, пустила на самоплив...» Анатолій Васильович поставить це питання на бюро райкому, і Насті Добросват запишуть догану. І нічого не скажеш...

А Ганна, мов затялась, як почала, так і вела далі, і — все не так, все не так!..

— А про те, щоб у колгосп піти працювати, признаюсь, товариші, я про це думала, як про якесь самозречення. Справді ж, у мене освіта... А хіба для того, щоб возити гній, доїти корів чи полоти, потрібно було кінчати десять класів?

«Що вона меле, що вона меле! — ледве стримувалась, щоб не схопитись за голову, Настя.— Хіба про це треба тут говорити? Про це? Для чого ж і зліт оцей скликано?»

В бік президії вона вже й глянути боялась. Знала, що Анатолій Васильович тільки жде, щоб глянула, і він їй ту догану, не дожидаючись бюро, винесе — очима своїми висвердлить на її обличчі.

Хоч би вже та Ганна швидше кінчала! Краєм ока Настя бачила: Степан Онисимович щось занотовує... Ну, звісно, хіба він пропустить таке! «Тов. Кошовий! — пише він, напевне.— Це формене неподобство! Безвідповідальність, проявлена райкомом комсомолу при підготовці зльоту десятикласників, межує...»

Павлюкова рука хутко пересовується зліва направо і знову перелітає вліво, починаючи новий рядок. Золотий

вершечок вічного олівця коливається й підстрибує, ніби його підкидає на частій хвилі. Настя не в силі одірвати од нього погляду, так цей олівець загіпнотизував її. Тепер уже й сумніватися годі: перепаде! Як мінімум, догану вліплять, може, навіть і сувору...

Ось Ганна якогось Макара Петровича згадала... Стривай-но, хто ж там, у Джерелівці, Макар Петрович? Настя ж наче знала, чула — говорили про нього в селі... Та спробуй в таку хвилину що-небудь виловити з пам'яті! Певне, вчитель... А що вона про нього сказала? Чи, бува, не критикнула? Прогавила, дурепа! Слухати, слухати треба! Щоб хоч знати, як одбиватись, бо Коробчук не промовчить... Подзвонить у райком та з свого боку, по лінії райвно, натисне... Втім, після Павлюка, Коробчук нуль.

...Степан Онисимович все пише й пише. Підняв би хоч на мить голову, побачити б, яке в нього зараз обличчя. Настя, зажмурившись, пробує уявити, яким буває Павлюк, коли сердиться.

І зненацька до неї долинає його розкотистий басок.

— Килина Лобода? Це ота, з Стеблівського району? Я чув її виступ на обласній нараді. Хор-роша, бойова жінка!

По голосу знати: Павлюк задоволений. І Настя розплющує очі. Обличчя Степана Онисимовича сяє, він раз по раз куйовдить свого йоржика, і з самого оцього жесту видно, що настрої у нього прекрасний. «Що ж це значить? Виходить, я...— Настя переводить погляд з Павлюка на Ганну і знову з Ганни на Павлюка, і самій собі ще боїться повірити,— виходить, я помилилась? Ні, ні, тут щось не те... Або ж Павлюк, записавшись, нічого не чув, або ж я... Проте онде і Анатолій Васильович посміхається... А він же ні слова ніколи не пропускає: армійська звичка концентрувати увагу...»

Настя трохи не фізично відчуває, як з пліч їй звальюється тисячотонна гора. Але що, власне трапилось? В чому вона помилилась? А втім, тепер це вже байдуже. Головне, що Ганна виявилась такою молодчагою і, значить, Настя не помилилася в ній!

Ганні довго аплодували, і лункіше за всіх плескала, не шкодуючи долонь, Настя. Та ж таки й хто більше за неї перехвилювався протягом оцих коротких п'ятнадцяти чи двадцяти хвилин!

Потім виступали учасники зльоту — випускники і вчителі, але Настя, хоч страх і минувся, все одно ніяк не мо-

гла зосередитись, і те, що вони говорили, перекочувалося через неї, як дзвінка, барвиста хвиля. Тепер уже райдужні, святкові думки відволікали, колисали її, бо зліт — що не кажи — вдався таки на славу. А скільки сил доклала вона до його організації!

Після офіційної частини мали демонструвати кінокартину, але Настя силоміць витягла Ганну з залу. Вона ледве діждалася цієї хвилини, бо круг Ганни роєм роїлись випускники: розпитували, розповідали про себе, радилися... Скористалася з того, що Павлюк підійшов прощатись.

— Ну,— міцно потиснув він Ганні долоню,— спасибі, спасибі!

Тоді й Настя схопила її за руку:

— Ходім!

На вулиці вона нарешті могла собі дати волю і дзвінко цмокнула Ганну в гарячу щоку:

— Це тобі за все! Молодець! А тепер гайда до мене додому та пообідаєм. Я тут близенько живу. Поки закінчиться кіно, повернемося.

Ганна завагалась: незручно дівчат кидати... Та й чого вона ні з сього ні з того побіжить до незнайомих людей обідати? Але Настя й слухати не стала:

— Видумаєш іще таке! Я ж у тебе і обідаю, і снідаю, і вечеряю, і навіть ночую...— Вона пригорнула Ганну до себе і крізь сміх зашепотіла на вухо: — Хочу познайомити моїх старих з тим кавалером, в якого я підночовую. А то вони підозріло позирають: до кого ти, мовляв, там прикипіла?

Починаючи від того зльоту, і в Ганни життя повернулося так, наче Настя заразила її своєю непосидючістю. Ніні, та якусь ніч і не ночує вона дома, то нарада передовиків у райцентрі, то зустріч з десятикласниками в сусідньому селі... Навіть за тридцять кілометрів у другий район їздила недавно.

Уже Юрко, начебто жартома, а таки сказав:

— Чогось ти занадто часто їздиш, Ганно! Чи, бува, не нагледіла собі котрогось там у районі? Гляди, ще й начальник якийсь в око тобі впав, то мені з ним тягатись важкенько буде...

Відказала йому, перефразувавши Настині слова:

— Мій головний кавалер, Юро, в спідниці ходить. А інші, котрі в штанях, то або вже жонаті, або й зовсім сиві... Так що не бійсь!

Незчулась Ганна, як і місяць пролетів, і за цей час

шість разів довелося їздити — то втрюх, з Вірою та Катериною, то вдвох з Катериною, а то й одній. Якось вийшло навіть так: примчала на райкомівській машині Настя та прямо з степу підхопила її:

— Сідай, бо нема коли. На вмивання та переодягання двадцять хвилин маєш, а обід попросиш у матері, щоб сухим пайком видала...

Ганна почала була відмовлятися: тут ось роботи стільки, та й взагалі... Але Настя, не давши їй договорити, поплескала її по плечу:

— Ти зажди плакателькою бути!.. То ще тільки початок! Думаєш, це так просто зачинателькою бути!..

33

До Марусі Лісовської вернувся голос.

Обідали в степу, вряди-годи перекидалися словами, здебільшого ж мовчали, натомлені й розімлілі. А вона візьми й заспівай. Спочатку здивовано ахнули: невже? Тоді, опам'ятавшись, гуртом кинулись її обнімати.

— Ох же ж, капосна! І не признається!

— Бачили таку скритну!

Дівчина й на ноги схопитись не встигла, як навалились великою купою і ну душить та щипати од радості, аж поки Івга злякано не скрикнула:

— Гей-но, гей! Так ви ж знов поламаєте!

— Що поламаємо, Івго, що?

— Та голос же! — засміялась вона перша, а за нею і всі.

Вже коли потім трохи вгомонилися, Маруся призналась:

— Боязко було, дівчата... Удома днів з десять як пробую... А на людях боялась: раптом не вийде нічого?..

Тепер вони йдуть з роботи, і дівчина, не жаліючи голосу, заводить одну за одною. Йй ще й самій не віриться, та й подругам теж. Але то ж таки Маруся співає, Маруся! Бо в кого ще так проникливо й задушевно виходить:

Ой на горі та сухий дуб...

Дівчата, як ніколи дружно й злагоджено, підхоплюють:

Ще й біла береза,
Ще й біла береза...

І знову з затаєною радістю дослухаються до оксамитно-лагідних звуків, що ллються немовбито й не з горла, а з самого Марусиного серця:

Та з-під тої берізоньки
Вода протікає,
Вода протікає...

Молодець, Марусино, молодець! Відтоді як вона, одужавши, вперше вийшла в степ, дівчата при ній тижнів з п'ять ані півпісні не проспівали, бо розуміли, що їй від того боляче буде. А настрої ж всю весну був такий, що й ротів би не стуляли. «Отепер уже надолужим! — посміхається Ганна. — За весь цей час...»

Сонце сховалось за обрієм, але в повітрі ще бринять його невидимі промені. Степ розніжено дихає духмяною теплою мlostю. Дорожня курява лоскотним килимом стелиться під натомлені ноги...

А на Марусю глянути любо: косинку скинула, лляні свої коси вимостила високим вінцем понад чолом, і обличчя в неї аж світиться од радості. Вона, коли співає, певне, чарівницею почуває себе... Та й скажи, що не чарівниця! Вдихне в груди того ж самого повітря, яким дихають усі, а видихає такі дивні, чисті й тремтливі звуки:

Ой там козак молоденький
Коня напуває,
Коня напуває...

— Пий, коню, щюю воду,
Ця вода холодна,
Ця вода холодна...

Добре б тепер випити кухлик води, та холодної-холодної, щоб зуби заломило. Така спекота стояла цілий день! Водовоз скаржився, що не встигне й кілометр од вітрогона від'їхати, а вже вода в бочці мало не кипить. Хоч на літаку вози її ту воду, або, як на крайне, автомашиною доставляй... Одначе тим автомашинам і так діла вистачає. День і ніч гасають: то камінь, то цеглу, то вапно возять. Гафія хвалилась, що їхню хату не пізніш як у вересні закінчать: «Ми першими в Новій Джерелівці жителями будемо!» Що ж, цілком можливо... Інвалідські й вдовині хати, нарівні з клубом, сільрадою та школою, буде державний трест. Уже під них і підмурки виведено. Але все одно Бережних навряд чи першими жителями можна буде вважати — там уже місяців зо два живуть водошукачі. Нап'яли намета під тополями і живуть.

Марія пустотливо штовхає Ганну під бік: підспівуй, мовляв, чого замовкла? А сама зачинає нового куплета:

Та люби, козаче, щюю дівку...

Ганна разом з дівчатами підтверджує:

Ця дівка молода,
Ця дівка молода...

Але неслухняна думка від перших мешканців будованого села перескочила зненацька на Федора: «Та й Федір буде чи не серед перших... На тому тижні послав його колгосп на курси будівельних десятників. Повернеться, то теж, мабуть, днюватиме й ночуватиме на Новій Джерелівці. Хоч, правда, може, поки він виучиться, вже буде по всьому? Цікаво, на скільки вони розраховані, ті курси? Підходив же до неї прощатись, а вона навіть не спитала, чи надовго він їде...»

Федір якимсь іншим зробився за цю весну. З обличчя схуд, а в плечах ще ширший став. Але найбільше очі його змінилися. То були лагідні, покірливі, сумирні, недаром казали — телячі, а тепер трапляється, гляне, так аж ніяково стає. Мовби він знає якусь твою таємницю, таке, що ти од всіх приховуєш... А що Ганна приховує? Нічого! Все її життя перед людьми. І з думками своїми вона не криється. А втім... Ні, цього краще не торкатись, бо тоді одразу зіпсується настрої, а попереду ж кіно, а потім... Але, може, й сьогодні буде, як учора?..

З вигону, що на Підгородах, спроквола суне вулицею череда, волочачи за собою густу хмару куряви. А слідом, прикриваючись тією хмарою, мов димовою завісою, нечутно прокрадається в Джерелівку вечір. Вишукуючи темніші й безпечніші місця, він до часу ховається по садках, в густих зарослях малинників, в кронах могутніх верб та осокорів, що купами дримають то біля тих, то біля тих воріт. Йому треба тільки півгодини виждати, ну, може, трохи більше, і тоді село само покірно піддається його чарам.

По дворах то тут, то там брязкотять дійниці. Корови шумно зітхають та перегукуються через ліси. Малята, які бавляться коло воріт, підкидають останні — хто вище — пригорщі піску, бо вже гукають матері:

— Любко! Годі тобі там, марш у хату!

— Пилипко-о-о, Пили-и-ипко! От же ж шибеник! Чи не нагулявся ще?

Старші вмиваються після роботи. І риплять біля криниць журавлі, глухо спліскує вода, падаючи з переповнених відер назад, у темну безодню. І пахне гарячою, най-

смачнішою в світі «димовою» пшоняною кашею, звареною на багатті тут же, за хатою, і теплим молоком пахне, і свіжим огірком, і хлібом, і нагрітою землею, і росою, що от-от випаде...

Чого ж Ганна посмутніла? Чи не миле їй оце все? Миле ж, до нестями рідне і дороге, як саме життя!

Ах, коли б не думки, не тривожні оті думки...

Маруся, дійшовши до вузького, обсадженого високими тополями Ладейкового завулка, спинилась та, доспівавши куплета, попрощалась:

— До вечора, дівчата! — і пірнула в налиту синюватими сутінками ущелину між деревами. Ще через десяток кроків відстала Ніна Непийвода. Потім надійшла черга прощатись Івзі Карась. Проминувши школу, повертають праворуч Катерина і Зоя Лойко — їм на далекий Лойків куток...

Ах, коли б не тривожні оці думки! Вони не визнають ніяких заборон... А тут іще Віра, видно, вгадала, яка тінь наповзла Ганні на душу, і, начебто між іншим, зауважує:

— Бачила вчора Юрка... П'яний-п'яний брів!

— І я його бачила,— підхоплює Гафія,— іде й до стовпів лащиться! — І ну реготати та показувати, як у нього ноги запліталися: — Отак-о, отак-о!

Здуріла й Гафія! Є з чого зуби шкрити! Ганні плакати хочеться, бо вона учора цілу годину сиділа — ждала його, а він ось чим тішився — пиячив! Так хоч би не дражнили, не нагадували!

Але на цьому ще не кінчається. Доля, видно-таки, не на жарт збунтувалася проти Ганни, бо й далі все йде за приказкою: котра нога болить, на ту й спіткнешся.

Біля базарного майдану дорогу дівчатам загороджує навантажена домашнім скарбом хура. На ній лежить стіл з задраними в небо ніжками, біліють подушки, безформною масою накидані один на один мішки, чемодани й вузли. І знову вихоплюється Віра:

— Це чи не на Нову Джерелівку, дядьку? Ранувато ще...

— Як кому приспичить, то і вдосвіта не рано,— з філософською розважливістю відказує їзовий, дядько Харитон.

— А все-таки, чие добро перевозите? Чи то секрет?

— Мо', й секрет, хто його зна...

— Так вам жалко сказати, як ви самі не знаєте, секрет це чи ні? — не вгаває Віра.

Дядько Харитон, поскоктавши прилиплого до губи недопалка, примружує праве око:

— А такі терен груш не родить... Що мати, що дочка — все до чужого горшка! Кажу ж тобі, що агрономша на нову хватеру перебирається, а ти не віриш...

У першу хвилину новина приголомшує Ганну: тільки цього ще бракувало! Значить, все те, що нашіптувала Вірка, правда? Ганна рішуче відмітає усякі плітки — не хоче, не може в них вірити! Мало що тітка Секлета наплете язиком! Ось про Осадчого чого тільки не вигадували, а виявилось, що все брехня. Які ж вона має підстави вірити в це? Тим більше, що ніхто ж у Джерелівці краще за неї не знає ні Варвари Савівни, ні Юрка...

Але у дядькових словах виразна, неприхована чулась насмішка. Кому вона адресована? Вірі, яка й справді оцією своєю надмірною цікавістю вся в матір удалася? Чи Варварі Савівні, що ні з сього ні з того надумала... А може, ця насмішка скерована саме проти неї, проти Ганни? Може, по селу вже гуляє поголос, ніби Ганна одбила Юрка в агрономші?.. Так ні ж, ні! То злісна вигадка! Хіба Варвара Савівна, якби щось таке було, не сказала б їй? Адже не далі як позавчора з півгодини стояла з нею біля контори. Запрошувала, ображалась: «Чого рідко навідуєшся?» Невже вона стала б приховувати?

Раптом приходиться інша думка: «Може, вона того й поміняла квартиру, що дійшли до неї ті чутки?» В такому разі й справді нічого ліпшого не придумаєш. Але чому Юрко учора пообіцяв прийти і не прийшов? Що як він через те й напився, бо жаль йому розлучатися з квартиранткою? І потім — чому Варвара Савівна не сказала їй, що вирішила міняти квартиру? Невже вона позавчора ще й сама не думала про це?

...От і зіпсувався настрій! Протривилась, оборонялась, та, бач, не допомогло. Одне тільки добре, що дедалі гуснуть сутінки і ніхто не бачить, як палають у Ганни щокви, як гіркі оці нерозгадані загадки зборознили їй лоба різкими зморшками, а в очах...

Ні, то просто-таки спасіння, що гуснуть сутінки!

Але справжній порятунок чекав на Ганну попереду. Відхиливши хвіртку, побачила за хатою знайомого райкомівського «Москвича» і згадала — Молочан же попереджав її: «Завтра на обласну нараду».

Машина, видно, недавно заїхала у двір, бо Дибі ще не набридло гавкати, а він пес обачний: почує, що починає хрипнути, і замовкає — голос береже.

Настя з рушником, обмотаним круг шиї, зливала на руки шоферові, та, вгледівши Ганну, кинулась до неї:

— Чого ж ти так пізно? Нам годині о четвертій виїждять. І поспати ніколи буде.

— Не о четвертій, а о третій, — уточнив шофер, — в дорозі зайва година — як знахідка.

Ганна зняла з плеча сапку з надітим на неї кошиком і втомлено сказала:

— Про мене, хоч і зараз їдьмо. Як зайва година знахідка, то що вже ціла ніч!

Це було задумано як жарт, але жарту не вийшло. Її й насправді нараз владно потягло в дорогу. Куди завгодно, аби тільки з Джерелівки! Хоч на дві-три доби. Ні, хоча б на одну оцю ніч, щоб заспокоїтись трохи та обміркувати, як бути далі.

34

Довгі дні стоять в кінці червня. Сонце — тільки-но здійметься над обрієм — годинами, мов зачароване, висить і висить на одному й тому ж місці. Пухнасті хмарки лебедями пропливають під ним, хизуючись казковою своєю білизою, а воно, байдуже до їхньої неземної краси, навіть і гадки не має податися слідом.

Інша краса приворожує його. Внизу лежить земля в зеленім клечанні лісів, з запінених квітами лук зіткана її плахта, хвилясте золото хлібів — русе її волосся, а ріки — то голубі її святкові стрічки... І сонце, не тямлячись од захоплення, невідривно дивиться на неї палким своїм закоханим оком...

А втім... Може, все це пуста вигадка, і сонце-тільки прикидається закоханим? Може, висне воно на одному місці тому, що розімліло від спеки і втратило здатність рухатись?

Бувають хвилини, коли Варвара, якби могла, турнула б його:

— Котись, ледащо, котись!

Довгі дні стоять в кінці червня, такі довгі, що буває: вранці стрінешся — поговориш з кимось, а увечері згадаєш — і здається, що то було учора... Почнеш потім переби-

рати годину за годиною: де була, що робила, з ким радилась, кого «накачувала»... І день видається ще більшим, довшим за тиждень, а то й за місяць.

Сьогодні Варвара ще до схід сонця виїхала в степ і, хоч зараз уже по обіді і все, що намітила на день, зроблено, вертатись в село їй не хочеться. Агрономові в полі не доводиться шукати роботи: на кожному кроці її скільки завгодно. До того ж, як розсудити, є просто-таки невідкладні справи. В другій бригаді можна через два-три дні розпочинати косовицю, а бригадир опирається, каже — рано. Треба його розшукати, того упертого невіру Петра Свиридовича, та повести на той край масиву, що під Сомоватською лісосмугою; може, він уже з тиждень, як там був?

Напоївши біля вітрогона буланого, Варвара повертає в бік помідорної плантації: казали, Петро Свиридович поїхав туди. Але так уже, мабуть, ведеться споконвіку, що шукаєш одного, а навстріч спішить хтось інший. Вибравшись з переярку, по дну якого зміївся пугівець, Варвара здалеку помічає Денисів Івановичів вицвілий картуз. Жовтуватим метеликом мелькає він понад темно-зеленим розливом конопель, то зникаючи, то знову з'являючись.

Денис Іванович днями скаржився, що Варвара Савівна обминає першу бригаду. Нічого в цьому дивного нема: в чужій руді завжди шматок більший; Петро Свиридович, якому Варвара ось уже кілька днів спокою не дає, побачивши її завтра на масиві третьої бригади, теж скаже, що його бригаду агроном обминає... Але Денис Іванович не просто скаржився, а ще й шпигонув:

— Ви,— сказав,— Варваро Савівно, чогось і до молодіжної ділянки прохололи... Вряди-годи навідуєтесь. А раніше ж було — день крізь день наїжджали...

І хоч Варвара, мобілізувавши всю свою витримку, вдала, що не зрозуміла натяку, останній докір прикро вразив її. Приречено подумала: «Значить, по селу таки пішов поголос... Але що людям відомо?» Весь цей час вона намагалась підтримувати з Ганною добрі стосунки, щоб не дати поживи надміру цікавим і дегадливим головам, а ось же не допомогло...

Проте і на чутки можна було б не зважати — хай собі плещуть! Розумний, послухавши, плює, від дурня ж і так і так не оборонишся... Був би у Варвари один тільки цей клопіт, то й горя не знала б!

Інша печаль облягала її, невідступно переслідувала, де б не була, що б не робила...

Ось і тепер, серед сонячного дня, накриває її чорний туман. В густих його сувоях бачить Варвара бараки для полонених на далекій, чужинській землі. Худі, змучені, мов сірі тіні, бродять люди за колючим дротом, і серед них... Але невже Микола там, серед них? Сьогодні він знову наснився їй у пошматованій гімнастерці, з заюшеним кров'ю обличчям і скрученими за спиною руками. Цей сон повторюється мало не щоночі відтоді, як Юрко... Але ж Юрко натякав на інше, він сказав, що за кордоном зустрічався з «землячками», котрі відсиджуються у таборах для переміщених... «Ось же його розшукували! Ти знаєш, кого розшукують?» — ще й досі звучить їй у вухах...

Варвара стискає кулаки і зусиллям волі примушує себе розплющити очі. Мінливе золоте мерехтіння літнього дня на мить засліплює її. Розмірено поскрипують колеса. Буланий ліново хвицькає куцим хвостом. Темно-зелена стіна конопель приступає впритул до лінійки і обдає Варвару теплою гіркуватою задухою... Десь тут близько був Денис Іванович... Ага, онде він... Здається, і рукою махнув, щоб подождала... Варвара натягує віжки:

— Тпррр!..

Денис Іванович у цю хвилину — рятівний круг. Можна змусити себе думати про нього, тільки про нього, і все інше щезне, як примара. От спробувати, наприклад, угадати: біжить він чи на велосипеді їде? Хоч, правда, ніяка то не загадка. Денис Іванович з ранньої весни і до пізньої осені не розлучається з велосипедом. І, мабуть, у цілому світі один тільки він і вміє так їздити. Варвара колись замилювалась, глядячи: межа вузька, як ниточка, поперек неї в одному місці згорток одежі лежить, трохи далі хтось сапку кинув, а там — кошик покладено... А Денис Іванович, як циркач, — те об'їде, те обмине і не похитнеться...

Але, виявляється, і про це небезпечно думати, бо послужлива пам'ять, вишукавши нагоду, підказує: то було на молодіжній ділянці, у той самий день, коли Юрко... Клятий Юрко!

До Дениса Івановича ще гони й гони; з дороги не те що машини — навіть плечей його ще не видно. Сама тільки голова у вицвілому картузі пливе, мов жовтавий гарбуз, по зелених хвилях. І минає ціла вічність, поки з коноп-

ляного моря, в тому місці, де вузенька, ледь помітна борозенка відділяє одну від одної дві кучеряві хвилі, витикається передне колесо бідового бригадирівого велосипеда.

— Рятуйте, Варваро Савівно,— здоровкається з нею за руку Денис Іванович і з ходу починає викладати свою печаль: на ділянці Марти Горобко гине кукурудза, особливо на горбку. Пожаліло рук, ледащо, коли їх докласти треба було, а тепер скигнуть. Ганнина кукурудза поруч, що не стебло — замилуешся! Як дівчата перед весіллям! А в неї — мов ті каліки-перестарки...

Варварі гарячий клубок підкочується до горла, і вона поспішно його проковтує, а Денис Іванович продовжує:

— ...Може, ще не все пропало га? Вимудрувати б яке хитре підживлення, то, гляди, ще й врятувати не пізно...

«Нічого тут уже не врятуєш. Каліку-перестарку молодю і сильною не зробиш... Ось же Юрко не помилився, вибрав»,— мимохить прохоплюється у Варвари, і у згоді з цим її відповідь звучить аж надто непереконаливо:

— Що ж, давайте спробуємо... Ану під'їдем — глянемо...

В степу висока тиша стоїть. Спека м'якими хвилями котиться від обрію до обрію. Над горбком, де хирлява видніється Мартина кукурудза, марево тремтить, і переливається повітря... Звичайно, краще було б до Мартиної ділянки не з степу, а з боку села під'їхати, бо проминути молодіжну ділянку й не поцікавитись, що зараз роблять дівчата, агрономові не з руки, і значить... Значить, знову доведеться говорити з Ганною, та ще на людях... Стрічатися з Ганною стає останнім часом все важче й важче. Хоч коли подумати, то чим вона завинила перед нею? Хіба тим, що полюбила оцього...

Бувають хвилини, коли Варвара відчуває: не Ганна перед нею, а вона перед Ганною винна, бо давно мусила їй сказати, застерегти, як сестру, як дочку: «Дівчино, ти ще молода, і тебе легко обдурити. Я вже знаю ціну його веселим історіям, знаю ціну його пристрасним клятвам... Не вір йому, не вір!»

Але Варвара навіть і в ту мить, коли, думаючи отак, картає себе, напевне знає, що нічого вона їй не скаже. Якщо до Ганни дійшли ті чутки, що гуляють по селу (а вони не могли не дійти), вона передусім засумнівається в щирості цього застереження і по-своєму матиме рацію. Самий її переїзд на нову квартиру мав насторожити Ганну. О, якби Варвара змогла переступити через свою гордість і розповісти їй усе, як було! Але ж тоді вона ще

більше матиме підстав не вірити. Негадане суперництво звело між ними глуху стіну недовіри, і тепер її нічим уже не проб'єш.

...Мартині молодиці саме полуднують, посідавши, як по-дорожні, на обніжку. Денис Іванович — він на велосипеді випередив лінійку і вже встиг посваритися з жінками — звіддалік гукає Варварі: —

— Бачите, де полуднують?

Виждавши, поки вона під'їде ближче, бригадир з гіркою усмішкою продовжує:

— Од їхньої кукурудзи й на гріш затінку немає, того вони, як сироти, коло дороги сидять. Тут хоч ні-ні, та вітрець повійне...

Марта, поставивши порожню пляшку, витирає кінчиком хустки молочні краплі з червоних губ.

— Чи вам для нас уже й вітру жалко, Денисе Івановичу? Ви, якби могли, то й од сонця нас відгородили б!

— А чого, Марто, таки не завадило б нас від сонця одгородити! — глузливо зауважує Очеретиха, смуглява, вузькогруда молодиця з хитрими чорними очима.— Нам за лежнею і рукою од нього затулитись нема коли, а тут одразу б холодок...

— Ось поговори мені, поговори! — погрожує їй красиво виточеною рукою Марта, хоч пухкі її уста розтягнуті в посмішці.— Нам Денис Іванович і так очі Ганною вибиває, що вона робить, а ми — ні. А зараз ще й Варвара Савівна допоможуть... Вони теж ту Ганну щоночі вві сні бачать...

В останніх словах чується неприхований натяк. Тим до краю загостреним зором, який відкілясь береться в години найвишого напруження, Варвара за коротку мить встигає помітити все: і масну Мартину посмішку, і вовчий вогник у чорних очах Очеретихи, і вираз презирства на тонких губах перезрілої красуні Тоні Лазученко. Що ж, людям не заборониш... Але за цей місяць Варвара дечого вже навчилася. Тож ні Марті, ні Очеретисі, ні Тоні Лазученковій, хоч би й як вони намагались, все одно нічого не вдасться прочитати на її обличчі!

Через півгодини Варвара Савівна повертається до своєї лінійки. Вона знає, що Марта з молодицями не зводять з неї очей. Але якщо вони навіть і не стежать, то Варвара зараз самій собі на зло, а таки зупиниться біля молодіжної.

В Ганни кукурудза й справді святкова якась, весільна. Добре розвинені, м'ясисті стебла, широке, соковите листя... У міжряддях чисто, як у хаті в доброї господині. Агрономові хіба що тільки милуватись, а робити тут нічого. Може, повернути назад?

Але її вже помітили. Маруся Лісовська зраділо вітається:

— Добрий день, Варваро Савівно! Ми вже скучили за вами!..

«Скучили...» І це ж — натяк!.. Варвара намагається надати своєму голосові якомога грайливішого відтінку:

— А де ж ваше начальство?

— Начальство? А ось воно — рядом. Вірко-о-о!

— Я за неї! — долинає з гущини.— Що тобі там?

Віра пробирається по міжряддю, на ходу підправляючи косинку. Дрібненькі, трохи перепалені щипцями кучерика прилипли до спітнілого лоба.

— Так, виходить, ви тепер ланкова?

— Що ви! Хіба ми на таке годні! Я тільки заступник, як кажуть, намісниця бога на землі!..

— А де ж... Ганна? — Про це не можна було не спитати, і Варвара постаралася, щоб її запитання прозвучало в міру зацікавлено і в міру байдуже.

— Ганна? — Віра силувано позіхнула.— Та десь, мабуть, в якійсь президії куняє...

Варвара пильно подивилась на неї: «Заздрить?»

Потому, коли, попрощавшись з дівчатами, верталась на дорогу, Варвара знов перебрала в пам'яті ці й інші Вірині слова і знов спитала себе: «Що ж там у них? Насправді пересварились? Чи то із співчуття до мене говорила вона так? Кому-кому, а їй, мабуть, уже ж відома історія з Юрком!.. Але хто її просив жаліти мене?»

На серці знов ставало холодно й хмарно... У перші дні Варвара мучилась менше. Ненависть до Юрка вщерть виповнювала все її ество, і не залишалось ні часу, ні місця для роздумів та вагань. «Юрко звів наклеп на Миколу!» — це було кричуще огидно, але разом з тим і незаперечно.

Та минали дні, і, як до всякого болю, притерпілася вона й до цього. І тоді прийшла нова біда.

Вона підкралася непомітно. В якийсь із вечорів, переглядаючи перед сном газету, Варвара натрапила на коротеньке повідомлення про те, що в одному з прикордонних районів два піонери допомогли затримати шпигуна. Героя-

ми цієї події були Ігореві ровесники: в кінці замітки зазначалося, що обидва вони з відмінними оцінками перейшли в шостий клас. І Варвара спробувала собі уявити, як би повівся за таких обставин її син? Звичайно, Ігор діяв би так само, бо він увесь в Миколу, а Микола ж...

І тут уперше вколов її сумнів: а що вона знає про Миколу? Він виховувався в чесній сім'ї, батько його був кристально чистою людиною. Але ж бувають випадки, коли сини збочують з батькової дороги?.. Вона не одразу й кинулась, що від слова «збочують» дуже близько до того, на що натякав у листі Самусь, на що натякав Юрко. А коли кинулась, було вже пізно, бо жало проникло в серце.

Варвара, як і раніш, не вірила жодному Юрковому слову, як і раніш, не припускала й думки, щоб Микола міг виявитись не таким, за якого вона його мала. Але десь в оцій гордій її впевненості з'явилася тріщинка, і випадали години, коли, поійнята розпачем, вона готова була стрімголов бігти до Юрка, впасти перед ним на коліна й благати, щоб він одмовився від того, що казав тоді. Про те, що за його словами могла критися правда, і подумати було страшно, бо що залишилось би їй у житті без Миколи, без чистого незаплямованого його імені?

А кілька днів тому сталася ще одна, на стороннього, може, зовсім і незначна подія, яка, однак, додала Варварі нових мук... Треба ж було їй нагодитися на молодіжну ділянку саме перед тим, як туди під'їхав Кошовий!

Варвара чула від дівчат, що новий секретар райкому комсомолу в недавньому минулому прикордонник і що на його рахунку неабиякі бойові діла. Кілька разів бачила Кошового звіддалік у райцентрі, і їй ще тоді впала в око та стримана мужність, яка прозирала у виразі його обличчя, в кожному русі його міцно скроеного тіла. Тепер вони зустрілися.

Стояв сірий, прохолодний ранок. Ще з ночі збиралось на дощ, і Кошовий був одягнений у захисного кольору кітель з темними слідами недавно знятих погонів. Поздоровкавшись з дівчатами, він спинився перед Варварою.

— Це наш агроном,— відрекомендувала Катерина.

Анатолій простягнув руку:

— Дуже приємно познайомитися з агрономом, який стільки допомагає дівчатам. Моє прізвище Кошовий.

І ось, коли Варвара назвала своє прізвище, по обличчю секретаря пробігла якась тінь, наче він силкувався щось пригадати, але не міг.

— Пробачте, я не дочув...— схитнув він головою.

— Раменна...— чомусь ще тихіше, ніж раніш, повторила Варвара, відчуваючи, як усе її тіло укрило липким холодним потом. В коротку мить, мов розпечене лезо, різонула їй серце жорстока, неможлива, жахна думка. Вона одразу ж і прогнала її, відкинула геть, затоптала... І все-таки, все-таки було вже пізно, бо й зникнувши, та думка залишила по собі пекучий слід...

Варвара не зовсім виразно пам'ятає, про що вона потім розмовляла з Кошовим. Пригадує тільки, що відповідала часто невлад, бо в голові билосся зовсім інше. Їй навіть здалося, що Кошовий зрозумів, у якому вона стані, і тому навмисне намагається говорити з нею привітніше... В ті хвилини її навіть не обходило те, що в цьому останньому абсолютно нема вже ніякої логіки.

«А може, я збожеволіла?» — вжахнулася Варвара на світанку, після того, як за всю ніч ні на мить не стулила очей. Вона примусила себе знову з самого початку — але якомога, якомога спокійніше! — пригадати, як усе було. І, можливо, через те, що туманні промені новонародженого сонця вже блукали по стінах, провіщаючи настання нового і — хотілося вірити — кращого дня, їй вдалося трохи заспокоїтись.

Звичайно ж, той Кошовий не раз чув про Макара Петровича Раменного. Він просто-таки не міг не чути, бо Павлюк дуже часто згадує свого найкращого друга й побратима, і коли з її вуст прозвучало це прізвище, воно, природно, видалось йому знайомим... Відки ж вона взяла, що це має якийсь відношення до Миколи?

Світанок розгорявся все яскравіше й яскравіше. За вікном завзято цвірінчали пташки. Бузкове листя було срібним від роси... І помалу обступили Варвару буденні її клопоти, і вона зраділа їм, як ніколи досі.

Дужче за смерть боїться Варвара отих думок. І годину тому поява Дениса Івановича була справжнім порятунком для неї. Але ось вона знову сама. Попереду вузький, запорошений в'юниться путівець. Розпечене небо, глухе, спекотне безгоміння висить над степом... «Коли б тільки з Миколаю було все гаразд, коли б тільки гаразд!» — шепоче Варвара, тим часом як до серця знову підкрадається неприборканий сумнів: «А раптом виявиться, що не гаразд?»

Струснувши головою, Варвара що є сили оперізує батогом буланого. Кінь од несподіванки на мить завмирає, тоді,

шалено рвонувши посторонки, забирає з місця на крупну рись. Гіркий гарячий вітер вдаряє в обличчя, наче летить він з далекого згарища. І разом з тим вітром приходиться гіркий давній спомин.

...Гарячий, пропахлий гіркою, курявою вітер дме Варварі в лице, і їй видиться донецький степ у червневому мареві. Зачерствіла од спеки трава сухо шерхотить під ногами на узбіччі перемеленого колесами шляху... Варвара не знає, скільки проминуло відтоді, як вона вийшла із Смуглянки... Колона новобранців крокує попереду, а вона, ковтаючи зняту двома сотнями ніг пилюку, іде слідом і плаче.

— Вертайся, Варваро, чуєш?

То говорить Микола. Але вона чує це не вперше і не думає навіть вертатись. Як вона вернеться, коли, може, востаннє бачить його!

Микола на хвилину вибирається з свого ряду і підбігає до неї.

— Варко! Мила моя! Я ж просив — не ходи, не треба...

Раптом озивається оркестр. Він іде на чолі колоні і супроводжуватиме її до головного збірного пункту, розташованого за десять кілометрів від Смуглянки. У Варварі від його різкого мідного скрику по тілу пробігає мороз. Микола обнімає її...

— Ну, ще раз прощай! І негайно ж, чуєш, негайно назад...— Він сердиться, бо йому з кожним разом все важче й важче розмикати схрещені за її спиною руки, і він стоїть, не рухаючись, хвилину, другу, і ще, ще, аж поки колона не віддаляється настільки, що в ній уже неможливо розгледіти окремі постаті. Тоді він кидається навздогінці і, обернувшись, знову гукає Варварі, щоб верталась.

І так повторюється багато разів.

Востаннє вони прощались на дні широкої балки. Дорога звідси піднімалась на крутий укіс і наче обривалась у вицвілому небі.

— Ти даремно так плачеш, Варваро, я вернуся живий. І ти ще побачиш, як ми заживем! — намагаючись бути веселим, сказав Микола, але голос йому зрадив, несподівано затремтівши. Він одвів очі і одразу посуворішав: — Якщо ти впевнена, що я загину... що ж... можеш проводжати мене хоч до самого фронту.

І Варвара залишилася стояти як укопана у сповненій задухи балці, і, коли глянула туди, де на вершині укосу обривається дорога, колона уже перевалювала за гребінь, на очах щезаючи, мовби ряд за рядом розчинявся у блякло-

голубій каламуті. І незчулась Варвара, як знову рушила вперед. Їй треба було пересвідчитись, що колона не зeszла, не розтанула, конче мусила ще раз побачити її!

І вона її побачила далеко попереду, в густій хмарі куряви, крізь яку час від часу ледве пробивались гарячі зблиски мідних труб. В якусь мить Варварі привиділось, що хтось там махає рукою, кличучи йти слідом, але вона пам'ятала Миколині слова і, поійнята якимсь зобобонним страхом, боялася рушити з місця.

Тут, на вершині перевалу, вона й вирішила стояти, поки можна буде щось бачити. В голові колони знову заграв оркестр, і здалеку той бравурний марш уже не здавався таким грізним, як перед тим. Тепер Варвара в думці благала музикантів, щоб вони грали якомога довше, бо поки чула голоси труб, Микола ще був поруч.

Але оркестр даленів і даленів. Спочатку він гримів усім різнобарв'ям своїх звуків; та минали хвилина за хвилиною, і чогось починало бракувати, наче там, на дорозі, один за одним падали в знемозі трубачі. Нарешті замовкла й остання труба. І тільки глухі удари барабана ще долинали звіддалік:

— Бух... Бух... Бух...

Вони були схожі на далекі вибухи, і Варвара з тривогою прислухалась до них. Над степом, як і вчора, як тиждень, як місяць тому, стояла полуденна розморена тиша. Ті ж терикони бовваніли на обрії, тими ж пахощами прив'ялого зілля було споене повітря, і від того все навкруги дихало миром і споєм. І Варвара усім еством відчула, що тут завжди, може, віками буде так само, але ота колона, яка ген зміється, потопуючи в сірій куряві, іде назустріч страшній біді. І вона що є сили закричала, бо треба було попередити їх, попередити його, єдиного, найдорожчого...

— Миколо! Миколо-о-о!

Затамувавши подих, чекала. Ні, ніхто не відповідав. Тільки глухо бухав барабан, ніби він єдиний за всіх гукав їй на прощання:

— Будь!.. Будь!.. Будь!..

Але як бути? Як бути?

Що їй лишалось робити, самотній і беззахисній? Батько відтоді, як вона, не послухавшись його, вийшла заміж, не хотів її й знати. Та Варвара й сама нізащо не вернулася б додому. Бо кого там не бачила? Мачухи, яку ненавиділа з першого дня, тільки-но вона заявила? Чи Самуся — мачушиного небожа? Той лобур, навіть після того як Варвара

вийшла заміж, ще намагався до неї лицятись. Він працював на шахті лісогоном і, вже маючи на руках повістку, вибігав собі бронь. Може, йому віддали ту, від якої відмовився Микола?..

Ні, додому Варвара повернутись не могла, хоч дуже боляче було, що старий наостанку опинився серед зовсім чужих людей. Того дня, коли Варвара перенесла свої речі в Миколину кімнату, вона поклала, що обов'язково помириться з батьком, але тільки через п'ять років — закінчивши університет. Вона мала йому довести, що, незважаючи на заміжжя, таки закінчить його і що він даремно обізвав її вертихвісткою, яка повісилась на шию першому перехожому і ладна через нього забути все на світі.

Але так Варвара думала місяць тому, а тепер... Тепер усе переминилось...

Наплакавшись досхочу, Варвара другого дня пішла на шахту. Там скрізь потрібні були люди, але начальник дуже довго думав, куди її поставити. Шахта любить силу, а він глянув — стоїть перед ним тонкоруке, тендітне дівчисько...

— Скільки тобі років? — спитав.

Вона відповіла.

— Геть-чисто на матір покійну похожа... — зітхнув начальник. — А чи не казав я Саві: нащо тобі інженерівна здалась, та ще й освічена, на фортепіанах грає... Ось дивлюсь я на тебе, і мовби ти не шахтарського роду... А старий же твій — шахтар потомствений!

Варварі від образи аж дихати важко стало, і він, мабуть, помітив це, бо засміявся:

— О, о! Тепер дещо видно... Дещо од батька ти таки взяла!

Він був взагалі хороший чоловік, той начальник, Зосим Порфірович Бузинець, і люди, які близько з ним стикались, дуже швидко звикали до його грубуватих жартів. А щодо Варвариної матері, то він ніколи нічого подібного батькові не говорив. Навпаки, не хто інший, як Зосим Порфірович допомагав їм переховуватись у дев'ятнадцятому році після того, як батько, тоді двадцятирічний парубок, убив денікінського офіцера, що на вулиці чіплявся до інженерової дочки...

Через кілька днів Варвара вже була справжнісінькою рукоятницею, хіба що лаятись не навчилась, як лаються жінки-рукоятниці. Вона ніколи не думала, що в її тонких руках виявиться стільки сили. Правда, повернувшись після зміни, падала, як мертва. Але це було на краще, бо інакше

вона збожеволіла б. Від Миколи тільки через тридцять два дні надійшла перша звістка. Він сповіщав, що його призначили в школу і що скоро в нього буде нова, дуже грізна професія. Яка саме — Варвара так ніколи й не взнала. Могла тільки здогадуватись, що зв'язана ця професія з морем, бо в кінці листа підписав: «З моряцьким привітом». Назву міста, де він перебував, хтось густо закреслив чорним чорнилом: видно, цензура потурбувалась. Але ті місця, де згадувалось про море, вціліли, і Варвара днями й ночами думала — біля якого він моря? Хоч, коли розібратись, то яке це могло мати значення для неї?

Більше листів від Миколи не було. Варвара ж, ледве діждавшись номера його польової пошти, писала й писала щодня. У неї була для нього дуже важлива новина, і вона починала кожен лист одними й тими ж словами: «Колюшо, рідний! У нас буде дитина!» Йї здавалось, що, дізнавшись про це, він відпроситься (адже із школи, напевне, можна!) і хоч на кілька днів прилетить на Смуглянку. Навіть заспокоювала себе тим: може, думала, він тому й не пише, що збирається приїхати?

Так вона прожила до самої осені. Вісті з фронту надходили що не день гірші. Послухає Варвара перед зміною зведення Інформбюро і тільки зуби зціпить, щоб не заревти. Коли ж то, питала, настане кінець цьому горю?

Вона ще не знала, що попереду його буде набагато більше.

В кінці вересня почали потроху вивозити із Смуглянки обладнання. Спершу одвезли на станцію чотири новеньких врубівки, які стояли на гірничому складі. Варвара тоді ще не збагнула, що це означає: наче якийсь туман стояв перед очима. Але скоро все стало ясно. Одна за одною припинили роботу шоста, дев'ята, потім і четверта лави, а з шахтного подвір'я в бік станції потяглися вантажені технікою платформи.

Одного похмурого вечора прийшов до неї батько. Вони дуже рідко бачились усі ці місяці, бо якось не збігалися їхні зміни. Тепер Варвара його ледве впізнала. Він ще більше посивів і постарів-постарів.

— От що, дочко,— сказав батько прокуреним, глухим голосом,— збирай свої пожитки.

Вона не зрозуміла, чого він хоче від неї і вороже відказала:

— Хіба ми ще чогось не домовилися? Я не повернуся!

Але батько не спалахнув, як з ним бувало, а, виждавши, поки дочка віддыхається, ще тихіше повторив:

— Збирай свої пожитки, кажу, там досваримось, як буде охота.

Варвара все одно ще нічого не могла збагнути. З якої речі має вона покинути своє й Миколине гніздечко і йти до мачухи досварюватись?

Батько й на цей раз спокійно вислухав її і сумно похитав головою:

— Здуріла ти, бачу, зовсім. Не додому я тебе кличу, ми самі свій дім кидаємо...

Він говорив з нею, як говорять з хворою дитиною: доводив, умовляв і навіть просив, чого з ним ніколи не траплялось. Проте Варвара стояла на своєму, бо, крім того, що не уявляла, як вона знову опиниться поруч з мачухою та з Самусем, у неї була ще одна, стократ поважніша причина. З години на годину мав надійти лист від Миколи, і вона могла одержати його тільки тут. Це ж ясніше ясного. Доки Варвара залишається у Смуглянці, в неї є адреса. А що буде, як вона опиниться на колесах? Тепер Варвара здогадувалася, що в Миколи змінилась польова пошта, і тому, щоб остаточно не загубити одне одного в цьому розбурханому війною людському морі, їй треба було залишатись на місці.

На світанку вона все ж побігла попрощатися з батьком. Йї не хотілося, щоб він думав про неї зле, а ще більше жаль і туга вели її. Чомусь в ту хвилину ворухнулось передчуття, що то буде їхнє останнє побачення...

Але вона помилялась, бо останнє побачення уже було позаду.

Батьків дім стояв наглухо забитий перехрещеними дошками. Ними рішуче, як щось непотрібне й недейсне, перекреслювались вікна й двері. Все було безповоротно в минулому. Варвара запізнилась, може, на якихось двадцять хвилин. Але то було вже однаково — на двадцять хвилин чи на сторіччя.

З похиленою головою стояла вона біля батьківського дому, не вірячи, що в неї стане сили рушити з місця. Але рушила. Бо забасив шахтний гудок, а йому вона мусила підкоритись.

На дільниці повним ходом ішов демонтаж. Видавали нагора все, що можна було видати, а решту руйнували там же, під землею. І для цієї гіркої роботи не вистачало рук.

Так минуло ще п'ять днів, поки одного сірого осіннього світання розбудив її розкотистий вибух. Що сталось? Не вже німці вже так близько?

У чому була вибігла на вулицю. А там повно народу.

— Що трапилось? — злякано скрикнула Варвара. Проте ніхто навіть і не подивився в її бік. — Що трапилось, люди? Чого ви мовчите? — повторила вона.

Тоді озвався старий вибійник Прохоров. Чужим голосом видавив з себе:

— Чого мовчимо?.. І ти замовчиш, як узнаєш... Подивись он на шахту... Копер є? Отак-то... — І він пронизав Варвару таким сердитим поглядом, ніби не хто інший, як вона, вона одна винна в усьому.

Це був кінець. «Якщо висадили в повітря копер, — подумала Варвара, — значить...» Що стояло за отим «значить», вона зрозуміла тієї ж хвилини, бо крізь мертву тишу, яка зависла над селищем, з заходу долинув ще ледве чутний, але такий грізний звук, що в ній усе похололо.

Вона чекала ще два дні. Все думалось — неодмінно з завтрашньою поштою надійде лист. Не уявляла, як зможе без нього рушити в дорогу. Та другого дня пошта до Смуглянки вже не дісталась. Гуркіт гармат чувся зовсім близько. Через селище нескінченним потоком ішли обози відступаючих частин, торохтіли двоколки, гули санітарні машини...

Уранці з опухлим від сліз обличчям Варвара вийшла з дому, несучи за спиною в полотняному мішку весь свій скарб. По той бік порога, у тій невеличкій кімнаті, яку вона покинула, залишилось найцінніше — п'ятдесят два дні спільного життя з Миколою, вона точно підраховала — п'ятдесят два дні...

Мала попрощатися ще з одним місцем — з батьківським домом, з домом свого дитинства, і пішла до нього. Одірвавши з дверей хрестовину, зайшла. Все виглядало так, ніби тут тільки-но хтось був, і водночас уже пахло пусткою. На столі, на ліжку, на підлозі валялись ганчірки, шматки газет, папірці. Немита тарілка стояла на старовинній маминій етажерці... І раптом наче хтось грубо штовхнув Варвару в груди, і вона, заточившись, ледве не впала. Біля самої її ноги лежав конверт, надписаний знайомим почерком. Лист від Миколи! Від Миколи! Не тямлячи себе, вона схопила його, але... Але конверт був порожній...

Опам'яталась Варвара вже далеко за Смуглянкою. Був пізній вечір. На заході горіло небо, і там щось ляскало й

гуло. Найперше вона згадала про конверт: Він мав бути в мішку. Пам'ятала, що збиралась його туди покласти. Але мішка не було, десь, певне, загубила... Не скоро Варвара й кинулась, що той конверт — а вона шкодувала тільки за ним — затиснутий у неї в кулаці. В тьмяних відсвітах заграви заходилася знов його роздивлятися. Сумніву не могло бути: на конверті стояло її, тобто її й Миколине прізвище... Як же лист потрапив туди?

І тоді вона згадала Самуся. Цей кретин, видно, затявся — не давав їй спокою. Було стріне де й починає:

— Ну, дамочко, як тобі живеться без чоловіка? Вже втішителя знайшла собі? Шукай сміливіше! Микола твій там не площає! Гляди, таку собі знайшов, що про тебе й думати забув!

Варвара одно лише, що фізично не плювала йому межі очі, але на нього її неприховане презирство не діяло. Більше того, кілька тижнів тому Самусь заявився до неї на квартиру. Варвара не встигла вчасно накинути гачок, і ось він ввалився розпарений, напідпитку:

— Вдовствуєш, ясочко?

Вона grimнула на нього, щоб забирався геть,— і він негайно змінив тон, прикинувся добрим таким, став її жалити. Ось як, мовляв, не гаразд склалося життя. Тільки-но вийшла заміж і — війна... Найкращі роки пропадають...

Варвара розуміла, куди він гне, але вдала, що уважно слухає. «Хай,— думала,— виговориться, щоб уже потім, як дам по пиці, точно знав за що». І їй недовго довелося чекати, бо йому здалось, що, коли жінка пририта горем, до неї легше доступитися...

«Стій,— сказала собі Варвара, пригадавши оце все,— коли то було, якого числа? Може, в кишені у нього тоді вже лежав цей лист?» Вона пам'ятала, якими словами він погрожував їй, стоячи на порозі й розмазуючи під носом криваву юшку. В ушах у неї звучав його вереск:

— Побачиш ти його, як свою потилицю! Не пише ж, ач, не пише! І не писатиме! Бо він іншу знайшов! Думаєш, одна ти така краля!

Варвара ще раз розгорнула конверт: може, вдасться на штемпелі розібрати число? І тут впав їй в око номер польової пошти. Як вона раніше не звернула на нього уваги? То був зовсім інший номер, зовсім не той, який вона знала. Цілком могло статись, що за всі ці три місяці до Миколи не дійшов жоден її лист...

Тепер небо чомусь горіло попереду, а вона йшла і йшла, не маючи й гадки, що вертається назад. Інколи її обганяли криті брезентом автомашини. Ще більше машин і підвід поспішало навстріч. Вона над тим не задумувалась. Була тільки важка втома у грудях. Дивно, але за всю ніч їй ні разу не спало на думку, що можна сісти на узбіччі дороги і трохи відпочити.

Десь перед світанком Варварі почулося, ніби хтось погукав її. Вона зупинилась і прислухалась. Кілька військових підвід гуркотіли кованими колесами по нерівній бруківці. На підводах сиділи й лежали поранені. У відсвітах далекої пожежі шинелі, обличчя, пов'язки — все здавалося густо-рожевим. Проте навіть і в ту хвилину до Варвари ще не дійшло, що поранених провезли навстріч, і значить — вона іде не від фронту, а до фронту... Щось діялося з нею. Вже далеко пізніше збагнула, що тоді її підсвідомо вело бажання десь там, ближче біля вогню, ще раз прочитати усе, що написано на конверті...

Гуркіт коліс нараз урвався: мабуть, підводи звернули з шосе на ґрунтовий шлях. Навкруги знову запанувала та відносна тиша прифронтної ночі, до якої Варвара вже встигла звикнути. Ніхто її більше не гукав. «Певне, причулось», — вирішила вона і рушила далі. Та не пройшла ще й десяти кроків, як хтось знову крикнув:

— Варюшка!

Голос був зовсім чужий, і все ж щось віддалено-віддалено знайоме бриніло в ньому. Може, на тих підводах був хтось із смуглянських? Про Миколу вона й не подумала, бо він ніколи її так не звав. Вигадував сотні ніжних імен, а «Варюшка» — йому принципово не подобалось, може, тому, що Варюшкою звали її на Смуглянці всі.

— Варюшка-а-а! — лунало з темряви. — Варюшка-а-а! — А в перервах хтось бубонів-упрохував:

— Лежи-лежи... Вона зараз підійде...

І тоді Варвара зрозуміла, що гукає поранений на підводі, і не просто, а в маренні. То це ж міг бути й Микола! За мить вона вже твердо знала, що це він і тільки він! І щодуху кинулась навздогінці. Обоз уже був далеко. Знову виїхавши на бруківку, він громохко дзвякав залізом, і Варварі довго довелося кричати, поки її почули...

Тим часом на підводі справді був Микола, але інший. Мав же трапитись такий збіг, що цього молоденького солдата, який помирав на тряскій підводі польового медсанбату, звали Миколою. Варвара була чи то його дружина,

чи то дівчина, яку він любив... Боець марив. Його мучили і біль, і згага, але найгірше йому було від того, що Варвара обминала його, не звертала на нього уваги.

— Варюшка-а, Варюшка,— доводив він їй,— це ж я, Коля!

Зрідка поранений приходив до пам'яті і просив пити, і тоді вусатий боець, який лежав поруч з ним, підносив до запечених губ товариша баклагу, а їздовий проймався надією, що вдасться довести його живим, і починав дужче нахльостувати зморених коней.

Несподівану появу Варвари обидва — і вусатий, і їздовий — зустріли, як негаданий порятунок. Знали, що немає тепер для хлопця кращих ліків, ніж просто жіночий голос, а медсестра, яка супроводжувала обоз, сама лежала, наспіх обв'язана бинтом, на передній підводі. Її поранило з годину тому, коли німецький літак, нависвши над дорогою «свічок», обстріляв колону з кулемета.

Відтоді, як замовк голос сестри, молодому бійцеві стало значно гірше. Можливо, він у ту хвилину був при пам'яті і чув, як дівчина наостанку над самим його вухом слабо скрикнула. Може, навіть розумів, що сестра прикривала його своїм тілом...

— Я тут, Колю, я тут! — не своїм голосом, з останніх сил гукала Варвара, вже втративши всяку надію перекричати той залізний грім, що котився й котився перед нею. І коли нарешті побачила, що одна з підвід зупинилась, дожидаючись її, вона боялася повірити в своє щастя.

Потім вони довго їхали, і Варвара тримала в своїй руці гарячу руку пораненого. Займався похмурий світанок. Почав накрапати дощ, і їздовий накинув на неї свою плащ-палатку.

— Куди ж це ти, дочко, вибралась у такій благоденській одежині? — дивувався він.

— Я? — Варвара не знала, що відповісти, бо досі просто йшла на схід, навіть не задумуючись, куди саме. Але вирішення вже визрівало в ній, і вона по паузі сказала:

— Візьміть мене до себе... За медсестру...

— За медсестру? А ти вчилася, знаєш це діло?

— Навчусь... Хіба не можна навчитись?

— А як же... тее?..— чомусь зам'явся їздовий.— Чи, може, я того... помиляюсь?

Варвара не одразу зрозуміла, що він натякує на її вагітність: хіба вже так помітно? Вона збоку зиркнула на їздового і несподівано перейняла його допитливий погляд. На

неї з-під світлих кушуватих брів дивилися трохи вицвілі водянисто-карі очі літньої людини, яка все на світі бачила і все розуміє...

За годину підводи вже гримкотіли по безлюдній вулиці невеликого степового селища. Певне, десь близько була станція, бо сюди раз у раз долинали неголосні, наче відвологілі, гудки паровоза. Їздовий тицьнув пужалном у розмитий сірою каламуттю обрій:

— Отам вокзал. Іди, поки не пізно. Чуеш — гука? То чи не останній...

— А як же він? — розгублено спитала Варвара, не випускаючи руки пораненого. З тої хвилини як вона сіла на підводу, боєць помалу почав заспокоюватись і тепер спав.

— Якось уже доведем! — переконано сказав їздовий. — Он-о госпіталь... А ти, дочко, йди.

Варвара ще трохи повагалась: шкода було розлучатися з цими людьми, лякала самотність, яка одразу обступить... Проте нічого іншого не лишалось. Не стала навіть просити, щоб зупинили підводу, бо боялася, що голос зрадить її. Вислизнувши з-під брезентової накидки, скочила на брук і в ту ж мить відчула, як щось ворухнулось у неї під грудьми і забилося тривожно, різко й призивно.

То було непередаване відчуття, і Варвара з несподіванки як стала, так і завмерла, схопившись руками за живіт, наче боялася, що в неї однімуть оце ще не до кінця збагнене щастя. Під самим серцем у неї бився живий тендітний клубочок, малесенький, ще не народжений чоловічок. Йому байдуже було до всього, що чинилось навкруги. Він вимагав одного: жити! жити! жити!

І, може, тому, що поза цим могутнім голосом все інше для неї нічого не значило, Варвара навіть не здивувалась, коли знову побачила їздового. Сполоханий тим, що жінка, зіскочивши з підводи, стала і схопилась за живіт, він кинув віжки й підбіг.

— Чого ж ти, як коза, стрибаєш? Не іграшку ж носиш!

Але він був літньою людиною і все на світі бачив і розумів. І йому досить було тільки трошечки ближче підійти, щоб здогадатись, у чім річ. Тієї ж миті він кинувся назад, до підводи, і невдовзі вернувся з плащ-палаткою.

— Бери! Бачиш же, дощ...

І поки Варвара ошелешено дивилась на нежданий подарунок, їздовий ще раз встиг обернутись і тепер уже совав її у руку прямокутну солдатську хлібину:

— Бери, бери... Її, правда, ненадовго стане...

І вигляд у нього був такий винуватий і розгублений, мовби він колись багато-багато їй наобіцяв, а от тепер — хоч убий — неспроможний того виконати.

Варвара не пригадує, але цілком можливо, що й спасибі сказати забула. Стоячи на узбіччі розбитої шосейки, заворожено дивилась йому в спину, і коли він наздогнав свою підводу, полегшено видихнула, наче то вона сама бігла й наздоганяла.

Але їздовий чомусь не поспішав сідати. Нахилився до пораненого, випростався і ще раз прихилився... І поволі потягнувся рукою до пілотки...

...Буланому ненадовго вистачає батога. Ось він уже й забув і знову ліниво плентається, спроквола обмахуючись куцим хвостом. Стиха порипують колеса, знов конопляна стіна підступає впритул до лінійки і обдає Варвару задушливою терпкуватою хвилею змішаних пахощів... Але ота далека дорога ще не зникла з-перед її очей, і тряска санітарна підвода ще котиться по ній, громохко видзвонюючи кованими колесами... Наче поєдналися, злилися в один — той день і цей...

І Варвара раптом ловить себе на тому, що їй зараз до болю хочеться, щоб на тій підводі лежав таки не чужий, а її Микола. Нелюдським холодом сковує їй тіло, коли це бажання доходить до свідомості: «Що ж це я — божеволію? Може, він десь живий, а я...»

Але вона не сама серед цього млосного степового безгміння. Дві Варвари їдуть на розхитаній лінійці розпеченим вузьким путівцем, і друга, спокійна й сувора, перепиняє першу: «Це краще, ніж те, чого ти боїшся...» — «Але ти ж нічого напевне не знаєш, як же ти смієш?» — гаряче заперече перша. А друга своє: «Це краще, краще, ніж невідомість!.. Ті, з якими все гаразд, давно вернулись. Живими чи мертвими, а вернулись...» — «Так ти гадаєш... — тремтить і завмирає перша, — ти гадаєш, що він...» І знову друга спокійно й жорстоко відказує: «Нічого я не гадаю. Я кажу тільки одне — краще б він помер, ніж...»

Варвара стомлено витирає долонею зрошеного холодним потом лоба. Який довгий тягнеться день! У неї таке відчуття, що час, мов оцей буланій кінь, вибився із сил і ледве ледве плентається. А може, він і зовсім спинився, і значить, ніколи не скінчиться це літо, ніколи не минеться її мука?..

Але Варвара помиляється. Насправді літо, наче хтось його підганяє, летить на всіх парах. Від того йому й жарко, що доводиться гнати щодуху. Дні один за одним збігають, збігають, збігають... Здається, щойно розвиднілось, а вже, дивись, зорі прокльовуються... А що зроблено?

Кожного дня карається літо, обходячи поля й городи, луки й сади, і лічить, лічить... І навіть якщо втішний буває підрахунок, все одно йому мало, бо скільки б не перегорнуло роботи за день, однаково попереду лишилося більше. Од турбот, од безконечної спішки літо пропахло їдким потом і на вугіль зчорніло, та йому ніколи й глянути на себе. Треба будь-що встигнути, будь-що управитись! І воно не присідає ні на мить. Недосипає ночей і встає до схід сонця. Само не просить полегшень, але й людям спокою не дає — гасає безперестанку по степових дорогах, зчиняє тривогу в польових таборах, непосидючим вітром оббігаючи сільські вулиці, стукає вдосвіта у шибки і одно загадує, загадує...

Дівчата ще не впорались на кукурудзі, — закінчувалась друга культивация, і треба було після неї прополоти у гніздах, — а вже їх дожидались помідори. Біля них теж роботи та роботи. Денис Іванович не поскупився: спочатку закріпив за ланкою півтора гектара, а потім ще півгектара накинув.

— Ви, — сказав, — молоді, витягнете!

Ганна й не стала відмовлятися — нехай два. І про коноплі недовго торгувалася з бригадиром: скільки сказав, стільки й взяла.

Денис Іванович навіть був здивувався: що вони за народ, оці прохвесорші? Марті сотку накинй, то вона їй за сто гектарів видається, зачне стогнати та доводити, що в неї самі каліки в ланці. Чи, скажімо, з Жолудьковою побалакай — спробуй! А ці ані пари з уст — що не скажеш — на те й поохотяться.

Спершу, ніде правди діти, дивився на це підозріло: чи не того вони такі згідливі, що не збираються засиджуватись у колгоспі? Добудуть до літа, а там розлізуться: хто знову в інститут — щастя пробувати, хто просто якусь пилсарську роботу знайде собі... Одного разу — то було недовзі після Травневих свят — не втримався і при-Осадчому оце своє припущення висловив. А той на глум його підняв:

— Ой Денисе Івановичу, Денисе Івановичу! Глядіть, щоб вони вам знов консерватора не припечатали! Чи, мо', забули, як вас весною охрестили?

Денис Іванович тоді образивсь — не образивсь, але наспився:

— Конешно... Сміх — не гріх... Проте між людьми мовиться ще й так: правий той, хто сміється останнім.— Потому помовчав, подумав і додав: — Воно, правда, навряд чи до сміху буде, як вони, розпочавши, покинуть печеневарене й дременуть.

Денис Іванович не вважав себе безгрішним (хоч би те взяти, що час від часу піддавався на спокусу зеленого змія) і тому не схильний був дуже строго судити ближніх. Розумів, що кожен має свої більш чи дрібніші слабості і що, буває, як людина не старається, а викоренити їх у собі не може. Але він з діда-прадіда був хліборобом, усім серцем любив землю і нікому не прощав зневаги до неї.

Денис Іванович і не приховував свого настороженого недовір'я до недавніх десятикласниць, які, не доступившись до інституту, збилися в ланку, і перше його запитання було:

— А чи надовго вас стане?

Перед своєю совістю він мав досить ваговиті підстави так запитувати, бо знав десятки парубків і дівчат, котрі, покінчивши школу, тільки й думали, як би швидше вирватися із села. Що їх манило у світи? Навчання? Нехай! Тих, хто йшов далі учитися, можна було ще зрозуміти. Але за яким щастям гналися інші? Легшого хліба шукали?

Людей, які хитрували, вишукуючи, де легший хліб, Денис Іванович ненавидів. Сам він змалку приріс до землі і любив її тією мовчазною, без гучних слів і високопарних клятв любов'ю, яка одна і є справді великою. Всього він зазнав від неї: і щастя, і горя. Проте й у найгірші часи навіть у помислах не мав її кидати. Вона дарувала йому і насолоду праці, і хлібом насущним годувала. Але нерідко виходило й так, що кукіль підносила за все — за щиру працю, за шкарубкі мозолі, за кривавий піт...

Він не поривався у захваті її цілувати, коли бував щедро нагороджений її дарунками (так тільки в п'есах та в кіно показують), і не проклинав, коли прирікала його на голод. Денис Іванович любив і жалів землю, як дорослий син любить і жалів стару матір,— просто, стримано, зате з цілого серця. Шанував її, але хазяїном вважав себе. І який би не був рік, оцінював свої здобутки, ставлячи на чільне місце

власну працю. Говорив про врожай: «доглянув» або «не доглянув», «виплекав» або «не виплекав». А коли й посилався на інші причини, то все-таки не забував, що не земля родить, а руки...

Може, через те, що він з молоком матері всотав оцю одвічну істину, Денис Іванович, до чого б не брався, найперше покладався на самого себе, а в тих людях, з якими мав працювати, над усе цінував надійність.

І була ще одна риса в характері літнього бригадира, яка певною мірою визначала його ставлення до нової ланки: він,— чого б це не торкалось,— ніколи не квапився визнавати або не визнавати, приймати або не приймати. Перш ніж одрізати, мав сім разів відміряти, переконатися, що до чого і який з того буде толк... Зате вже потім не відступав. Переконавшись, геть відкидав найменші вагання і не давав себе збити з пантелику.

Коли молодіжна ланка навесні почала, мов з пожеару, тягати гній на свою ділянку, Денис Іванович витлумачив це по-своєму: то вони надіються, що гній сам по собі вивезе; гадають, певне, що угноїш, кинеш зерно і лягай — спочивай до жнив... Не змінилась його думка й після того, як дівчата за чотири дні завершили посадку кукурудзи, і пізніше, коли вони першими у бригаді впоралися з помідорами... «Посадити штука нехитра,— міркував він,— ось як попруть бур'яни та доведеться сапкою помахать, отоді й видно буде, на що вони здатні й до чого лежить їм душа».

Але «прохвесорші» й сапками махали охоче. Виїде, бувало, Денис Іванович рано-раненько в степ, ніде анікогісінько не видно, а вони вже на роботі. Так само й надвечір: Мартиних молодичь і слід давно запав, а на молодіжній ще білють хустки, ще пісня відтіля долинає. «Звісно, в новину їм та в охотку...» — пробував ще опиратися бригадир, боячись, щоб наслідок усе-таки не довелось пошистись у дурні. «Невідомо ж бо, на скільки того заряду їм вистачить?» Проте вже відчував, що тепліє в нього душа, що от-от — і признає, ще трохи — і здається.

Останньою піщинкою, яка переважила терези, було ось що. В один з тих днів, коли проводили другу тракторну культивуацію, під'їхав він якось до Ганниної ділянки і бачить: Грицько, дідів Максимів приймак (вже на що промітний чоловік!), сидить червоний, мов опшпарений, чухає винувата потилицю, а дівчата, обступивши трактор, то та, то та насакують:

— Іграшки тобі тут, чи що?

— Ганяє, як футболіст, по ділянці...

Грицько пробує виправдатись.

— Коли б же то в мене очі були на тім місці...

— А хоч оці свої баньки вийми та туди перестав!

— В шию шарнірів додав трохи, щоб вільніше поверталась! — не вгавали дівчата.

Забачивши бригадира, гуртом кинулись до нього:

— Дивіться, Денисе Івановичу, якої шкоди наробив! Розвертається, як мастодонт!

Денисові Івановичу не доводилось бачити, як розвертається мастодонт. Не знав навіть, що воно таке і з чим його ідять. Але Грицько й справді розвернувся не дуже вдало і, виходячи з міжрядь, зрізав мало не десяток рослин. Звісно, слід було його полаяти за це. І коли б щось подібне сталося в інший час і на іншій ділянці, Денис Іванович хіба ще таку нотацію прочитав би цьому Грицькові!

Та на цей раз несподівано для самого себе бригадир посміхнувся і, щоб ніхто того не помітив, провів долонею по вусах. «Приросли, приросли! — вдоволено подумав він про дівчат.— Як їм так болить, значить, то факт, що приросли!»

І — мовби камінь відпав йому з пліч.

Зовні небагато що змінилося в його ставленні до «прохвесорш». Був, як і раніш, вимогливий, ані в найменшому не давав спуску. Але Осадчому чесно признався:

— Вважайте, Іване Остаповичу, що я тоді схибив. Приверзлося казна-що... А дівчата стоящі, дарма що десятирічку покінчали...

Іван Остапович, звичайно, і на цей раз не проминув покепкувати з затятого консерватора, бо й дійсно: як накажуть товариш бригадир витлумачити оте «дарма»? Виходить, коли б не кінчали десятирічки, то ще ліпші були б?

— Не скажу, що ліпші,— ухильно відповів Денис Іванович,— проте міркую, що галасувати про їхню освіту теж не дуже-то й треба... Бо нічого такого в цьому нема. Раз їси хліб, то й заробляй його, хоч би ти й дві голови мав!..

Останнім часом бригадира почало непокоїти інше. Бачив, як густо посунули кореспонденти: не минає тижня, щоб якийсь не заявився. І хоч було йому приємно, що то ж не про когось, а про дівчат з першої бригади пишуть скрізь, його все-таки мучило побоювання: коли б же тільки не зазнались «прохвесорші»!

Поки що, правда, жалітися не було на що. Ганна, хоч і

частенько викликали її на всякі засідання та зустрічі, про діло не забувала: як завели з весни дівчата, так і досі виходили на роботу першими, а кінчали останніми. І коли б навіть не знав того, то самі за себе ділянки говорили. Кукурудза піднімалась, як ліс. Листя соковите; здається, пальцем приторкнешся — і потече зелене вино. І широке ж яке! Коли б не вигиналось під власною вагою, то куди тим мечам! Помітно вирізнялися серед інших і «прохвесоршині» помідори, і «прохвесоршині» коноплі. Недавно дививсь ходив, то вже одцвітає матірка. Плоскінь жовкне все дужче і дужче, скоро брать можна буде... Ні, ні, поки що нарікати гріх. Але ока все-таки спускати не слід. Що вже менше від краплини? А коли капає й капає, то, гляди, й перелеться. Щоб не вийшло, бува, так і з тією славою... Недавно навіть спробував заговорити про це:

— Не запаморочилось вам ще, дівчата, од тих статейок? — спитав, мовби жартома. — А то діждетесь, що я кийка візьму...

Нічого, не образились. Навпаки, підхопили. Брилючишина менша кивнула на Ганну:

— Статейки — то її справа... Наше діло — робить!

Та не забарилась — огризнулась:

— Ро-обиш ти! Пообідавши, полуднуть сідаєш!

— А відки ти це знаєш, як у ланці не нагріваєшся?

— По тобі ж ось-о видно. Ледве в шкірі потовпляєшся!

І пішли, й пішли зубоскалити та сміятись.

Дениса Івановича це порадувало. Правильно! Отак, отак! Термосіть одна одну, щоб патока не приставала! Проте пізніше задумався: а чи не гризуться вони там? Треба буде придивитись пильніше...

А час летів і летів. Пройшли дощі — тихі, неквапливі, схожі на осінні, і літо, підперезавшись першим пшеничним перевеслом, помчало ще дужче. Кукурудза невпинно йшла вгору. А кому не відомо, що їй, як дитині, о тій порі, коли вона посилено росте, треба особливо добре харчуватись? Після третього розпушування міжрядь дівчата провели підживлення, і одразу ж підоспіло плоскінь брати. Денис Іванович наполягав, щоб не відкладали й не затягували, бо попереду ще сутужніше буде — стільки діла до купи зіб'ється.

І він мав рацію, бо не встигли з плоскінню управитись, як уже помідори загукали: «Скоріш!» А кукурудза й собі підганяла: бічні пагони прямо на очах відростали, а що

вони, чим більші ставали, тим більш відбирали поживи від основного стебла, то треба було спішити з пасинкуванням.

Невдовзі в «Комуністі» почалася масова косовиця хлібів. Знялися з стоянок комбайни і попливли, ведучи за собою незліченну флотилію безтарок та автомашин з доточеними бортами. Заторохтіли, загули віялками степові токи. Сипучі золоті гори виростали на них, як у казці, і ставали все вищі й вищі... Аж поки не кинулись, що дня, хоч би він удвоє довший був, все одно замало. Денис Іванович недовго й думав, де б йому взяти руц для нічної зміни, знав, що, крім «прохвесорш», ніхто його не виручить.

І вони справді виручили. В теплі липневі ночі тік першої бригади був у степу найголосистішим на десятки кілометрів навкіл. Дзвенів невгамовним завзяттям, сипав жартами, а в короткі години спочинку співав так злагоджено й загарливо, що навряд чи якийсь інший міг би з ним позмагатись.

— І коли ви за тими піснями встигаєте ще й діло робити! — здивовано знизував плечима бригадир, тим часом як у примружених його очах мерехтіли золоті зернятка сміху.

Що ж до Осадчого, то він, навідуючись та подовгу стежачи, як ловко хазяйнують дівчата на току, висловлювався прямише:

— Молодці! Я так і думав, що з вас добрі колгоспниці вийдуть!

Одного разу він під'їхав удвох з Молочаном десь уже після півночі. Дівчата саме довечерювали і запросили їх до компанії.

— А що ви думаєте, ми люди не горді: дають, то берем,— підсів першим Архип Кіндратович, який, до речі, добре-таки зголоднів і даремно силкувався пригадати, обідав він того дня чи ні.

Осадчий і собі примостився на встромленій в купу зерна пудовці і, взявши з Марусиних рук краєць хліба та шмат сала, пожартував:

— Боюсь тільки, що заставите до ранку відроблять... Чи, мо', пожалієте?

— Та вже що з вами зробиш,— удавано зітхнула Маруся,— нагодуємо, а там самі дивіться — що совість підкаже...

— Ох, бачу, не обійдеться нам так просто ця вечерея! — засміявся Осадчий.— Гляди, вручать по лопаті й накажуть ворушити... Зерна он скільки!

— Це ще півбіді, Іване Остаповичу. Мене інше мучить...— Чи то жартома, чи то серйозно заговорив Молочан, коли сміх перекотився й затих.— Я думаю, що ми отак навряд чи розквітаємось. Доведеться якоїсь премії придумати дівчатам за смачну вечерю... Ну, а вже заодно й за ударну роботу... Що ти на це скажеш?

Тепер уже Осадчий удавано зітхнув, ще й потилицю почував:

— А таки не викрутимось... доведеться...

І тут встряла Віра. Вона не могла проминути нагоди дошкулити Ганні, тим більше в присутності голови та парторга!

— Та... чи варто про це турбуватись! — знизала вона плечима.— Сфотографуйте нашу Ганну, пошліть її портрет у яку-небудь редакцію та й одбудетесь...

Віра, коли треба було, уміла приховувати кігтики, а що вона добре володіла своїм голосом, то їй вдалося надати цим словам дружнього, добродушно-глузливого відтінку. Тим-то сказане нею взяли за жарт.

Але Ганна, хоч і вона сміялася разом з усіма, відчула себе ніяково. Справа в тім, що на минулому тижні в одному з столичних журналів з'явилась велика її фотографія. Кореспондент, який наприкінці травня побував у Джерелівці, зробив, мабуть, зніmkів двадцять. Зібрав усю ланку і цілих дві години мучив дівчат, змушуючи їх то так ставати, то так... Хто міг знати, що він з усіх тих зніmkів подасть тільки один, та й той...

Ганна, коли їй показали журнал, почервоніла, наче чимось завинила перед подругами, і одразу ж вирішила написати листа до редакції. Але ось минуло вже скільки часу, а вона так і не збралась.

Мов з-за стіни прислухаючись до подальшої розмови («А може, ми подумаєм та твій портрет пошлемо?» — у тон відповів Вірці Молочан, а вона пхикнула: «Все одно не візьмуть — морда не підійде!»), Ганна думала про те, що завтра треба будь-що урвати годинку і таки написати в редакцію. І тут же поклала — нікому не розказувати, бо як дійде до Вірки, вона й про це що-небудь ляпне або ще, чого доброго, запишається: «Дивіться,— мовляв,— як Ганна мене боїться!»

Ніч була задушлива і густо-темна, така, якими лише в липні бувають ночі. На оксамитно-чорному тлі неба горіло стільки зірок, що, здавалось, з'явився зараз ще одна, їй нікуди буде притулитись. Місцями вони збилися так близько одна біля одної, що майже зливались до купи, створюючи судільні мерехтливі острівки. І Ганні згадалася інша ніч — перша ніч на острові. Вона тоді довго марила, лежачи горілиць і невідривно дивлячись на небо, і душу їй виповнювала трохи чудернацька, але щира сестринська жалість до тих міріад малесеньких зірочок, яких у місячні ночі не видно, хоч і вони світять, стараючись з усіх сил.

Проте чому це все виринуло з пам'яті саме тепер? Чи, бува, не подумала після недавньої розмови Ганна, що вона чимось відокремилась од своїх подруг і, занадто виставившись уперед, усіх їх затьмарила, як більші або ближчі зірки затьмарюють менші і далі розташовані?

Так, подумала. Але тієї ночі, на току, подумала вона про це тільки для того, щоб одразу й заперечити: ні, нічого тут такого нема! Скільки не силкувалась, не могла пригадати жодного випадку, коли б вона виставляла себе на перший план. «Неправда це, неправда!»

Але дивна річ — чим більше вона намагалась переконати себе, тим виразніше мучив її сумнів: «Може, я за собою не помічаю? Може, щось є таке в моїй поведінці, що дає підстави запідозрювати мене в цьому?»

Все починається з малого: з краплини — повільно, від камінця — обвал. І не раз протягом наступних днів і тижнів поставатимуть перед Ганною ці болючі запитання. Вони чигатимуть на неї скрізь і всюди і навмисне вибиратимуть такі хвилини, коли вона найменше готова буде на них відповісти.

Недописаний лист до редакції журналу тим часом лежатиме на столі, лежатиме доти, поки з'явиться потреба написати ще одного, такого ж змісту, листа до редакції одної з газет, і Ганна навіть сяде за нього, щоб разом їх і відправити, але щось переб'є і не дасть закінчити...

А наступного дня Віра викине чергового коника, і Ганна...

Хоча — не варто, мабуть, забігати вперед..

З якогось часу стара Брилючиха люто зненавиділа приїжджих. Забачить де незнайому людину, яка хоч чимось нагадує «приставителя», і в неї самі собою починають сіпатись губи: якесь уже буде «вольнення»! Бо добре, коли такий «приставитель» повештається коло сільради чи контори колгоспу й поїде, а то ж частіш за все на тому не кінчається. Як заявився, так уже й жди, що сюди, на Підгору, поплентається. Мало не щодня когось носить — хоч до воріт не виходь!

Ось і тепер:

— Здрастуйте, бабусю!

«Бабусю»... Став могорич, Секлето: онучка прибудилась! Не бачить сова, яка сама: певне, до копи трьох онуків не хвата, а й собі — «бабусю»...

— Ну й що, як драстуйте?

— Скажіть, будь ласка, де тут...

— Не знаю я нічого! — не дає їй доказати Брилючиха і, щоб пікреслити свою неприступність, царствено схрещує руки під грудьми.

— Але... Ви ж і не дослухали...

— І слухать не хочу! Іди, іди, там питаєш!..

Середніх літ жінка, в легкому сірому пальті та світленькому капелюшку, отетеріло дивиться на неї:

— Пробачте... я... хотіла...

— І не вибачайся, іди собі з богом! — басить Брилючиха й одвертається.

Проте, коли приїжджа, піднявши з землі чемодана, рушає од воріт, стара не витримує і, рвучко розімкнувши руки, починає ними розмахувати, мовби опали її роєм осі:

— Дихнуть через вас нема коли! Чи ж мислимо таке — ідуть, ідуть, як на прощу йдуть, а ти вартуй та дорогу показуй. Звикли по городах, що міліціонер стоїть — паличкою на всі боки тиче. До нужника, прости господи, без тієї палички потрапить не годні. Тьху! І занадились же! Пхаються й пхаються! Та ще кожному «скажіть» та «будь ласка», не так собі! Віником би тебе погладити, щоб під ногами не пленталось, ось тобі й уся ласка! Оце хоч взяло ноги на плечі й пішло. А інше, котре нахабніше, ще в'язне: «Проведіть!» Та чи ти осліпло, що тобі поводити треба? Маєш баньки — дивись і не займай нікого! Не лізь у душу! Думаєш, за те «будь ласка» й купиш? Дзуськи!

І добре, що в Джерелівці, особливо на Підгорі, покручені, звивисті вулиці. Світлий капелюшок, востаннє мигнувши за лісою, зникає з очей, і Брилючиха може якщо не заспокоїтись,— до цього ще далеко,— то хоч принаймні дух перевести.

Ну й літечко видалось! Нема дня, щоб тихо минув — то те, то се, а в душу щось уїсться. А оці «приставителі» вже й ночами почали привертатися. Звалишся, натомившись за день, спиш, і раптом: «Скажіть, будь ласка, бабуся, де...» Бачили таке? «Пропасниця твоя десь забарилась, що ти мені й на печі спокою не даєш!» — прокидається серед ночі Брилючиха. А сон же старечий, звісно, який: порвався, то вже через ніч і то чи зв'яжеться... Лежиш уже, лежиш, лежиш-лежиш... Поки розвидниться, намуляеш боки, і — вставай...

Дивно, як та Вірка може спати, ніякий біс її не бере! Хоч, правда, і вона змарніла. Одне — що робота з ранку до вечора, а друге — так таки досада її гризе. Дарма що не признається, вона, клята, й не признається! Хіба ж і так не видно, що допекло? А не говорить вона про це, бо соромно їй, що дурною була. Прибігла тоді: «Дивіться, мамо, де мій портрет! А ви кепкували — волам хвости крутить найнялась... У газеті про нас пишуть!»

Ну, та про ту пору Брилючисі й самій тепер соромно згадувать, бо й вона ж тією цяцькою тишилась. Але ж і спитать,— як було не тишитись? З ким не стрінешся на вулиці, всі в один голос: «Щаслива ви, Секлето, про дочку вашу ген відкіля пишуть, з самого Києва! На всю ж Україну газета з Києва рідходитьсь. Тепер як посунуть женихи до Вірки, завіси на хвіртці перетрутсь!»

То — люди говорили... А Брилючиха ж і сама не без голови. «Ви,— думала вона,— теревеньте, що хочете; може, котресь із вас язиком паякає, а в душі заздрить та всякої всячини зичить? А я ж таки й без вас знаю, що інакше не буде. Гляди, якийсь інженер у городі чи партійний зазирне в газету та сплесне руками: «Господи! Така дівчина в Джерелівці живе! І не проста собі — при славі! А я й досі нежонатий ходжу». Та одразу за бомагу, та листа: «Так і так, нема мені успокоєнія, відколи побачив вас на картюці в газеті — їсти, пить ось уже три дні не можу, а все дивлюсь, і чувства в мені горять. Отже, прошю на вічні времена, щоб стали ви мені за жону...»

Що й казати, тоді теж не спалось ночами, але ж не порівнять! Було, поки до світанку, сто думок передумаєш, і

так, і так прикидаєш, голова мало не лусне, а однаково — не болить. Видно-таки, не дурний чоловік мовив, що з доброю гадкою — як на перині, а з лихою — мов у домовині...

І досі Брилючисі жаль за тими марними надіями. Мов з золотої куделі прялись вони. Набігалось, думалось, Віри не щастя та нарешті завершило до двору... Бо взять хоч би знову ту газету... Не одному ж вона в руки потрапить — тисячі її читають! То, може, котрийсь сидить уже там і пише?

З Вірою поки що мови про це не заводила, бо вже знала її: фиркне, грюкне — і гайда з хати. Хіба мало було мороки після того пальта та Василевого листа? Але тепер і без Вірки могла обійтись. Надійде лист, то й сама одпише що треба, недаром за калікою-писарем вісімнадцять год прожила!..

Отакими колисанками тішила себе Брилючиха, а пішло ж усе сторч головою!..

В якийсь із вечорів прилетіла з роботи Віра:

— Мамо, вам привіт!

— Від кого ж це?

— З Каховської ГЕС, од бригади монтажниць...

— Що вони за одні, що привіт мені передають?

— Ну, хто... дівчата, такі, як і ми, тільки на будівництві роблять.

— Тьху! — розчаровано сплюнула Брилючиха. Проте, подумавши, подікавилась: — А чому Дмитро того листа в хату не заніс? Забув, може, де ми живемо?

— А чого було його носити сюди, як він усій ланці писаний? — повела плечем Віра.— Ганна одержала і в полі прочитала усім... Там так і сказано: окремий привіт шановній матері Секлеті Власівні, яка, за словами газети, смачні борщі варить...

— Борщі... — пробурчала Брилючиха, невдоволена з того, що перший лист не Вірі, а Одарчиній Ганні прийшов.— Не найшлось писателеві іншого діла, так узявсь за борщі розписувати...

Однак на той час було їй ще, мов тому Гаврилці: хоч дулю покажи, а йому все чорнобривці. І похвала каховських дівчат, що не кажи, а припала до душі. Пригада-лось, як писатель, коли обідав тут, обережненько, щоб не накапати на скатертину, ніс ложку до рота, та за кожним разом: «Ох же який добрий, ну й добрий!»

А потім і в газеті про це написав. Стара дослівно запам'ятала: «Вірина мати Секлета Власівна, гостинно привітавши нас, ставить на стіл миску чудового борщу. Їм його і мовби повертаюся у своє дитинство...» І пішов, і пішов — і про свою матір, і про те, яким борщем годувала його якась тітка Аграфена під Ростовом в час війни... Так сердешний розписався, що й за вареники забув сказати, а частувала ж його Брилючиха й ними, ще молока глечик поставила, та на дорогу вишень дала...

«Ну, та вже бог йому суддя,— думалось тоді,— зате ж про Віру як написав: «Русоволоса, з синіми сяючими очима»,— і щось іще там мудре таке... Хто прочитає — замилюється!

Але все те було давно, на початку літа. Тепер же ніде про Віру й словом не згадується. Одну тільки Ганну знають: ланка Ганни Хмільченко, та знову Ганна Хмільченко, та знову... Скрізь Ганна Хмільченко, а решта мовби й не люди, мовби їх і на світі нема!

Було, ще місяць тому прибігла Віра:

— Ой мамо, яка сила листів прийшла сьогодні!

— Кому ж та сила прийшла?

— Нам! Кому ж іще? Читали-читали в обід, та всіх і не перечитали, на вечір осталося... Один навіть з Далекого Сходу прийшов, з самого Владивостока!

О тій порі Брилючиха вже здогадувалась, що Одарчина Ганна всіх їх, дурних, ошукала. Стоїть, було, слухає, що Віра лопоче, а сама думає: «То-то радість у Миколи, що в Степана штани, а в самого зад голий!..» Але не приведи господь сказати! Не встигнеш і рота розтулити, а вона вже кричить:

— Як же це так? Не до Ганни ж одної звертаються, а до всіх! — Та ще не просто, а об стіл кулаком стукає: — Чого ви не в своє діло мішаєтесь?

Тепер уже мовчить, не хвалиться. Може, таки второпала, що мати їй не ворог, а коли що каже, то до діла. Чи, гляди, й сама розкусила, що то за пташка, ота Ганна? Тут і розкушувать довго нема чого. Хіба що сліпий не побачить та глухий не почує! За два місяці по всіх усядах встигла побувати — то в район їде, то в область, то знову в район... Така начебто краля,— без Гриця й вода не освятиться!.. Але хай би вже тільки їздила, так ні, пруть ще й сюди приставителі! Вже ж та Одарка й не ходить, а павою виступа: «До моєї Ганни знов кіріспідент приїхали!» А бодай тобі з твоїм кіріспідентом!

Зі злості бабі Секлеті все тіло наче вогнем пекельним виспало, аж на лобі піт виступив. А тут ні з сього ні з того вітер здійнявся. Спершу стара й не помічає його. Вона жде, чи не покажеться ще який-небудь приставитель, на крайне, чи не пронесе мимо Молочана або Осадчого? Йї треба виговоритись, викричати все, що накипіло на серці. Але вітер робить своє діло, жене пилюку по вулиці, сухо шелестить зашєрхлим од спеки листям і студить, студить гарячу Брилючишину голову...

Нарешті баба Секлета починає мимоволі пощулюватись: дивно, холоднеча яка! Чи не зима вже вісточку шле?

Згадка про зиму на якийсь час переводить думки її у філософське русло. Ще місяць, а може, й менше, і хлюпне осінь. А там і зазиміє. Дожидайся тоді знову тепла! Ось пролетіло літо, як один день, пролетіло, а чи хоч нагрітись встигла? За оцим клопїттям світу білого не бачила. Мов найнята, коло воріт вистоювала. А чого було тут стовбичити? Та й зараз оце — нашо марнує вона час? Інше діло, коли б доброї вісті якоїсь дожидалась, а так — одне тільки розстройство...

А вітер тим часом не дрїмає. Пригнавши з-за Дніпра хмару, він хутко напинає її над Джерелівкою, вправно чїпляє на гострі піки тополь, розстилає поверх зелених пагорбів клєнів та верб, наче розмотує і розвішує для просушки велетенські сувої набряклої небіленої пряжі. Важкі краплини сочаться з неї. Спочатку вони зриваються зрідка і здаються випадковими, ненароком оброненими. Але ось краплі починають сипатись частіше. Дорога, стежка, ворота — все вкривається округлими темними віспинами, і їх стає більше, більше, більше...

Дощ заганяє Брилючиху в хату, але якби ж то вона могла думки свої за порогом лишити! Роботи непочатий край, однак зайняті коло неї самі тільки руки, а голова — вільна. Тож, пораючись коло печі, перемиваючи миски, підмітаючи долівку, стара в тисячний раз перенизує давні свої й свіжі образи і в тисячний раз приходить до висновку, що в світі анічогісінько не робиться до ладу. Уже й дощ пройшов, уже сонце підсушило дорожню пилюку, а вона все об цїм та все об цїм думає... От хоч би сьогоднішню приставительку взять — не питала ж вона, де Віра Брилюк живе, а туди, туди почвалала... Проте жаль-таки, що не поцікавилась, куди їй треба. Доведеться тепер бігати, рознюхувати. Не може ж того бути, щоб ніхто з сусідів не знав, до кого це сюди, на Підгору, гостя завітала?

Борщ не встиг іще зваритися — саме кипить, тісто підійшло — пора уже пироги викачувати, але є справи важливіші й за борщ, і за пироги.

Кинувши в куток рогача, Брилючиха кулею вилітає з хати і, опинившись за ворітьми, блискавично прикидає: до Ковалихи зайти? Так, мабуть же, з степу ще не прийшла... Приська Бережна — теж... Ану забіжу до...

Але складається все так, що бабі Секлеті нікуди не доводиться забігати. Проминувши Ковалишину садибу, вона одразу помічає гурт дітлахів, і не десь, а коло Хмільченкових воріт. Чого ж іще ходить — питать? Хіба й так не ясно, чого там товпляться діти? Певно ж, що приїжджій витрішки продають. Брилючиха, не шкодуючи ніг, надає ходи і за хвилину опиняється серед галасливої малечі:

— Що там за диво таке?

— Ви со... не бачите хіба? — змірює її здивовано-захопленим поглядом білоголовий, з засмаглим лобом, опеньок. — Тьотя патрет малюють!

Але Брилючиха вже й сама бачить, що діється на Хмільченковім подвір'ї. Ось-о вона і є, та приставительша. Стоїть у штанях. Тьху! Стиду в їй нема!.. А Ганна, мовби панія, розсілась перед нею... Чи ти ба! Патрета з неї малюють! Не обійдуться без Ганьчиного патрета! Хліба не стане, як її патрет не висітима! То чи це не здивательство? Що вони такого найшли в ній, що ото їздять і їздять? Чи, мо', навмисне хтось насилає оцю сарану, щоб з людей познущатися? Уже ж мало не сотня перебувала їх тут за літо, а нема їм упину й нема!

Брилючиха спересердя спльовує собі під ноги і, розштовхавши дітлахів, чимдуж спішить назад. Ну ж і дістанеться сьогодні Вірці! Чого, дурна, мовчить? Чого не скаже при всіх, що це безобразя? Хіба вона гірша за ту Ганну? Хіба менше робить? Чого ж одну і в газетах, і по президіях виставляють, та ще ось на патреті малюють, а інших не бачать? Де ж це чувано, щоб дві сотні приставителів, та всі в одні ворота, а коло других воріт і півприставителя нема! Де таке чувано?

Через годину число «приставителів» виросте до трьох сотень, трохи згодом — до чотирьох, а поки Віра прийде додому, хтозна, чи не ціла тисяча буде їх! І навряд чи хто-небудь з джерелівчан, знаючи Брилючишин характер, позаздрить бідній дівчині на сьогоднішній вечір...

Тим часом художниця, ні сном ні духом не відаючи, яку бурю зчинила вона своїм приїздом, продовжує малювати. Правда, кілька годин тому, коли її серед вулиці ні за що обляяла якась баба, на душі у неї було недобре. Але тепер усе це вже забулося, тим більше, що тих неприємних кілька хвилин доля одразу ж компенсувала їй кількома удачами: і Ганну застала вдома (а думалось же, що доведеться до вечора ждати, поки вона з поля вернеться), і мати Ганнина виявилась гостинною і душевною жінкою...

Найбільшою ж радістю було для художниці те, що підтвердилась безпомилковість її вибору. Місяць тому Ксенія Леонідівна натрапила в одному з журналів на фотографію ланкової, яка прийшла в колгосп після десятирічки, і миттю прикипіла до неї. Це була неймовірна річ, але саме такою, до найменших подробиць такою уявлялась їй героїня давно задуманого твору — молода колгоспниця наших днів. Наскільки можна було судити з фотографії, в цій дівчині просто-таки зразково сполучалися ті риси, які Ксенії Леонідівні хотілось виділити: високий інтелект і загартоване фізичною працею тіло, сила і розум, безтурботність молодості і задума дорослої людини, якій уже відоме почуття відповідальності, обов'язку...

Одне слово, то була справжня знахідка. І все-таки художницю, ні-ні, та брав сумнів. Бо хіба не буває так, що образ, домальований уявою, при першій же зустрічі з живим прототипом безслідно щезає?

І ось, тільки-но зайшла вона в хату, підвелась їй назустріч дівчина, і Ксенія Леонідівна, ще не встигнувши «добрий день» сказати, уже зрозуміла, що приїхала немарно. Перед нею стояла героїня її твору. Чітким оком художниці, а ще більше тим підсвідомим чуттям митця, яке дає змогу в одну-єдину мить схопити у найхарактерніших лініях і барвах глибинну сутність майбутнього образу, Ксенія Леонідівна помітила все: і сповнену стриманої сили поставу, і невимушено впевнений поворот шиї, і доладно округлену голову, і милу смуглисть дівочого обличчя, і блиск чекання в світло-карих розумних очах, хіба що трошечки зосередженіших, ніж вона уявляла собі раніш, та ще з невлвовимою напівтітінню смутку чи затаєного болю.

«Ах, справді ж бо — не смутку, а болю! — тут же уточнила художниця, помітивши під столом обмотану білою ганчіркою ступню дівчини. — Як я могла сплутати?» Вона

одразу ж і запитала з тим невідомим співчуттям, по якому пізнаються щирі й безпосередні люди:

— Що це у вас на нозі? Щось... серйозне?

— Та... бодай йому! — трохи не по-хлоп'ячому махнула рукою Ганна і посмінулася.— Загоїться, поки весілля скоїться!

Ксенії Леонідівні й посмішка сподобалась — відкрита, доброзичлива й разом з тим трішечки забарвлена іронією, і знову — з тією ж самою півтінню болю, а може, й смутку... Може, таки — смутку?

Тепер Ганна сидить на призьбі, коло клумби. Омиті не-давнім дощем квіти лашаються до неї. На фоні білої стіни біла кофта з довгими рукавами трохи скрадає форми її плечей і рук, але це навіть краще, бо так особливо виразно окреслений контур голови з непокірним пасемцем волосся понад вухом, з в'юнкими нетовстими косами, що з-поза шиї стікають на груди...

Художниці дуже важливо у пробному цьому ескізі відтворити своє перше враження. Та ще хочеться вловити ту непередавано тонку гаму рефлекторних барв, що падають на Ганнине обличчя від гарячої клумби, від позелененого променя сонця, що пробився крізь зарослі бузини і ліг на ліве плече... Коли б вдалося усе це передати, було б прекрасно. Тоді кожен, глянувши на портрет, відчув би, що перед дівчиною розквітлий простір стиглого літа, що вона стоїть на порозі змушнння, на початку великої і світлої дороги.

Ксенія Леонідівна, примружившись, відступає на крок, пензлик завмирає в піднятій руці. Ага, ось там, під лівою бровою, ніжний-ніжний блік, він іде знизу, від щоки, отак... І скроню теж трошечки зачіпає... Тепер добре. Здається, добре...

І все-таки очі Ганнині непокоять її. Щось є в них таке, чого вона не може збагнути. То і не біль, і не смуток, як спершу здалося. Це скоріше глибоко сховане невдоволення... Але ж тоді — де причина? Неподілене кохання? Чи за-таений сумнів? Чи звичайна якась неприємність?

— Ви, скажіть правду, не стомилися? — делікатно за-питує художниця.

Дівчина відповідає не одразу. Струснувши головою і мовби розігнавши цим невидимий туман, який оповив її, вона випростується.

— Я? Од чого б я могла стомитись, од сидіння?

І хоч сказано це з усмішкою, в голосі ледь вловима звучить байдужа нотка.

— Значить, працюємо до переможного?

— Дивіться, як на вас...

«Ні, ні, чимось таки збентежена Ганна, щось гнітить її, — уже остаточно вирішує про себе Ксенія Леонідівна. — Але що?» За півтора десятиріччя творчої праці вона навчилася читати людські обличчя, як інші читають повісті й романи, і тепер їй не вистачає, може, одного тільки слова, одного натяку, щоб коли й не відгадати безпосередню причину переживань своєї героїні, — цього в погляді не вичитаєш, — то хоч, принаймні для початку, збагнути їх суть.

Що ж, цілком імовірно, що художниця того дня справді стояла на порозі цього, такого важливого для неї, відкриття. Проте якщо вона хоч якоюсь мірою розраховувала на Ганнину допомогу, то її ждала неминуча поразка.

Ганна й сама старалась якомога менше заглиблюватись у те, що бентежило і гнітило її, бо якби стала вдумуватись, то надто багато відшукалося б причин. Цього краще було не торкатись. На щастя, й літо вдалося таким, що рідко коли випадала година самоти: все на людях та на людях — то в степу, то в конторі, то в клубі... Приходила додому до краю втомлена і рада була з того, бо це значило, що ляжеш і заснеш.

От тільки останніх три дні вимушеного відпочинку вибили її з рівноваги. Мала ж трапитись пригода: ішла тисячу разів ходженою стежкою і — на тобі — оступилася й звинула ногу. І сказати ж — на рівному! Хоча в житті, видно, часто буває, що людина спотикається саме там, де менш за все сподівалася.

Хіба Ганна могла, наприклад, передбачити, що її дружба з Варварою Савівною закінчиться тим, чим вона закінчилась?

Місяць тому перестріла її агрономша біля райкому. Може, навмисне й поїхала слідом, щоб не в Джерелівці, а тут поговорити, може, сиділа в скверику й ждала... Ганна, як завжди, вийшла разом з Настею і раптом почувала:

— Можна вас на хвилиночку?

Вже з самого цього «вас» зрозуміла, що розмова буде неприємною, і не помилилась. Перед нею стояла зовсім інша Варвара Савівна, нітрошки не схожа на ту, яку вона знала: загострене підборіддя, запалі щоки, синці під очима... Дивно, як Ганна раніше не помічала всього цього? Чи вона просто останнім часом не придивлялася? Але якщо

це так, то чому? Може, тому, що уникала її погляду? Тоді — з якої причини уникала?

Тепер Ганна вже може відповісти на ці запитання. Вона певна, що давно передчувала і вгадувала зміст тієї розмови, яка відбулася в занорошеному скверіку біля райкому комсомолу, передчувала, і їй соромно було за Варвару Савівну... Через те й перестала ходити до неї, через те й погляду її уникала... Але все це прийшло пізніше. Тієї ж хвилини, коли агрономша погукала її, Ганна розгубилася і навіть відчула себе в чомусь винуватою перед нею.

— Нам необхідно поговорити віч-на-віч, — сказала Варвара Савівна якимсь непевним, чужим голосом і замовкла, дожидаючись, щоб Настя одійшла якомога далі. — Давай-те сядемо, бо розмова, можливо, буде довга...

Однак їй не довелося довго говорити, бо Ганна дуже швидко збагнула, чого вона хоче від неї, і, може, то було й нечемно, але перебила:

— Ви хочете, щоб я більше не ходила з ним? Що ж...

— Ах, Ганно, Ганно!.. Ти не зрозуміла мене, не зрозуміла! — замотала головою агрономша. — Хто зна, чи й віриш?.. Та вдумайся тільки, хіба про таке... розповідають ради своєї користі, скажи — розповідають?

Ганна не знала: розповідають про таке чи ні. Принаймні їй самій не доводилось такого розповідати, бо й не було в неї нічого подібного... І чомусь в ту мить згадалося, як Варвара мало не кожного разу, коли заходила мова про її загиблого чоловіка, починала плакати, і Ганна з огидою подумала: «Ось тобі й свята святениця! Вір такий!»

Ні, вона не могла повірити в те, що Варвара наговорила на Юрка, не могла й права не мала повірити, бо не тільки кохання, не тільки перше справжнє її кохання нищилося цим, а щось іще більше за нього, таке, для чого не добирала слів, чого не сміла назвати. І коли агрономша заплакала (ті ж самі фальшиві сльози!), Ганна остаточно впевнилась, що вона бреше, що все це вона вигадала навмисне, бо здумала приручити Юрка і хоче, щоб Ганна відступилася.

Їй раптом блиснула здогадка: а що, коли Варвара сама й поголос пустила по селу, і квартиру поміняла з тією лише метою, щоб та плітка скидалась на правду? Недаремно ж Юрко запиячив тоді. Од горя, напевне, запиячив, од того, що розумів, як важко буде йому довести свою непричетність, коли такі хитрі тенета розставлено.

Скільки житиме, Ганна не забуде своєї першої після всіх тих подій зустрічі з Юрком.

— Не вір цьому, не вір! Як перед совістю своєю кажу — не вір! — упрохував він її, і Ганні боляче було, що йому, веселому, сильному, гордому, доводиться так принижено просити.

Певне, Варвара зрозуміла, що карта її бита, бо незабаром втерла сльози і звелася з лавки. Хоч, правда, й на останку ще спробувала схитрувати.

— Я, Ганно, знала, що так воно й буде, — сказала і навіть зітхнула. — Але я мусила виконати свій обов'язок перед вами, мусила вас застерегти... Людина, яка зрадила раз, може зрадити і вдруге...

Ганні нічого не лишалось, як подякувати, а про себе вона подумала: «Недаром, видно, мовиться, що хитрого од лукавого не відрізниш. Що ж, буде наука надалі!»

Але агрономша ще не збиралася йти. Нервово бгала хусточку в руках, то сховає її в кишеню жакета, то знову витягне... Чого їй ще треба було? Може, чекала, щоб Ганна таки зреклась, запряглася, що відступиться?

Була хвилинка, коли гостра жалість здавила Ганні серце; Варвара Савівна стояла згорблена, з похиленою головою. «Що я роблю? — вжахнулася Ганна. — Адже я одбираю останню надію у цієї літньої жінки! Можливо, вона більш ніколи в житті вже не полюбить, а я...» Але одразу нетерпляче, безкомпромісне народилося заперечення: «А я полюблю? Виходить, я теж за те, що можна сьогодні одного, а завтра іншого, як ось вона?» І Ганна знову пригадала, як зовсім недавно плакала Варвара на саму лише згадку про свого чоловіка, і співставила це з тим, що вона вчинила потім, розпустивши ті огидні чутки про себе й Юрка... Хіба ж кохання, справжнє кохання ловлять з допомогою підступної пастки? Ні ж бо, ні! Любов і безчесність не сумісні!

Ганна мало не викрикнула вголос оті слова і стрималась тільки тому, що в кінці алеї помітила Настю: певне, тій набридло чекати, і вона наближалась до них.

— Мені треба йти, — якомога спокійніше сказала Ганна.

І агрономша теж заметушилася:

— Звичайно, звичайно, і мені треба. Тільки ж... — Вона облизала пошерхлі губи і видавила: — Ганно, це мусить лишитись між нами, чуєте? Не тепер, так згодом, але ви зрозумієте, що я...

І тут Ганну знову обійняла жалість. Чи, може, сумнів закрався? І тому, щоб перебороти себе, набагато голосніше, ніж треба було, кинула:

— Мені здається, що якраз вам і не вигідно... Давайте вже чесно — спитаємо в Юрка. Хіба ж я можу за нього вирішувати?

Це прозвучало як виклик помірятися силами, і Ганна, ще не встигнувши довести фразу, зрозуміла, що бовкнула несусвітню дурницю. Та вже пізно було переінакшувати. Варвара Савівна повернулася і пішла, та так поволі, наче ноги їй за кожним кроком приростали до землі. І Ганна полегшено зітхнула й одразу ж за цим, несподівано для себе, заплакала.

Вернувшись того вечора в Джерелівку, Ганна, не навідавшись навіть додому, кинулась шукати Юрка. Вона мала йому сказати, ні, не сказати, а наказати, щоб негайно вертався до Варвари. Годі дурити двох! А якщо він і не дурить, то хай все одно іде до неї, нехай іде!

Але Юрка не було ніде — ні в гаражі, ні в конторі, ні коло буфету. Повагавшись, вирішила піти на Лойків куток, — що буде, те й буде, а вона і в хату до нього зайде! І тільки в останню мить, уже було торкнувшись рукою хвіртки, злякалася Ганна і стрімголов гайнула назад, начебто хто гнався за нею. Що її злякало? Чому не насмілилась ступити на те подвір'я? Може, темні вікна на колишній агрономщині половині зродили в ній страх? Може, вона в ту хвилину невиразно відчула, що Варвара Савівна не збрехала, не вигадала нічого? Майже рік прожили вони з Юрком під одним дахом, двері проти дверей... Хто знає правду, що між ними було?

Ганна не пам'ятає, як добулась до Підгори. Про щось думала, щось згадувала, а певніше всього — і не думала, і не згадувала ні про що. Якась туманна мішанина коливалась в голові — уривки фраз, сплутані клубки звуків.

Зненацька перед нею став Юрко.

— А я вже додому зібрався. Чекав, чекав, та, думаю, не інакше — заночувала ти там...

З несподіванки Ганна здригнулася і оніміла. А він узяв її за руку:

— Дивись-но, прямо як лід! — І, нагнувшись, похукав на отерпілі пальці, ще й ненароком устами приторкнувся до них. — Де ж ти, голубонько, так замерзла? — І обняв, прихилив до грудей і припав гарячими губами до холодної щоки. — Що це, справді, з тобою? Чого ти мовчиш?

Ганна відхилила голову, рятуючись од цілунків, і, напружившись, випручалась з Юркових обіймів.

— Пусти.

— Та розкажи ж мені, що трапилось? — з тривожним співчуттям запитав Юрко і знову обхопив її. — Хтось тебе образив, скривдив? Говори, не мовчи!

Ні, Ганна не могла йому сказати того, що збиралась, може, просто не встигла сказати, бо Юрко впився їй в губи, та так жадібно, жарко, божевільно. «Невже він так само міг і її?..— десь глибоко ворухнувся сумнів, але тут же щез.— Ні, ні, то брехня! Він одну мене любив і любить, одну мене!»

Вона все-таки й вдруге вивільнилась, насилу вивільнилась і розсердилась:

— Ти чи не задушити мене здумав!

Але голос прозвучав зовсім не сердито. І Ганна заспішила.

— Пусти, Юрку, я дуже стомилася...

...І були потім ще зустрічі — у задушливі горобині ночі, коли далекі часті громовини раз за разом одривали від обрію небо, і воно билось і тріпотіло, мов крило велетенського чорного птаха... І були зустрічі в місячні ночі, у залитій туманом леваді. Глянеш довкола, і здається, що ти на дні фантастичного німого моря. Змивши в низині кущі, низькорослі дерева, копички сіна, котяться й котяться просочені місячною голубизною хвилі, і тільки вершини могутніх осокорів не дають себе затопити і то тут, то там бовваніють у зачарованім безбережжі, схожі звіддалік на вітрила...

Ніхто, крім Ганни, не знає, яка в Юрка широка романтична душа! Для всіх інших він — веселий, насмішкуватий витівник, «професор баландистики», як він сам себе називає, трохи навіть легковажний, неглибокий... А насправді Юрко — мрійник, гарячий, захоплений до самозабуття мрійник. Він розповідав їй про далекі небезпечні рейси, про невідомі країни й бачені там дива... Але найбільше говорив про море. То грізне й мстиве, то ласкаве, грайливе, привітне, воно часом уявлялося Ганні живою, розумною істотою, великим, ще не до кінця прирученим звіром, якого не можна не любити, хоч і не завжди з ним легко поладнати... За кожним Юрковим словом чулася невигойна туга за вільним отим простором.

— Ех, Ганно, поїхати б нам туди! — манив він її. — На море один лише раз глянеш, і вже ти довіку його невірник...

Ганні, признатись, дуже хотілося б побачити, що воно, справді, за море, але стати його невірницею? Ні, то вже занадто велика ціна.

— Хіба ж я можу кинути ланку? — відповіла вона.

І Юрко зітхав:

— У тім-то й воно, що не можеш... Через тебе ось і я не можу поїхати звідси... Тепер я твій невірник...

Що ж після цього Юркового признання залишалось від агрономшиної балаканини? «Тепер я твій невірник», — повторювала Ганна подумки, і серце в неї рєсло від тривожного щастя: адже таке говориться неспроста! Каралася тим, що не вмє по-справжньому любити, бо скільки не намагалася, а не могла уявити, як би вона сама сказала щось подібне?.. А тут іще й сумління дошкуляло: «Він найдорожчим жертвує заради мене, а я камінь проти нього тримаю...»

І само собою сталося так, що камінь цей ставав дедалі легшим і легшим, аж поки й зовсім десь не загубила його Ганна — може, на росистій стежці серед луку, може, в воду обронила з заколисаного нічним Дніпром човна... Спершу, бувало, ще ні-ні та й подумає інколи: «Ось сьогодні я йому скажу, будь-що-будь, а скажу!» Та минали дні за днями, і все рідше й рідше приходила на згадку ота розмова з агрономшею, а коли й приходила, то вже часом здавалось, що нічого насправді не було, а все те наснилось у важкому, болісному сні.

Коли б тільки з Варварою Савівною не доводилось стрічатись! У Ганни щось обривалося всередині, тільки-но з'являлася в кінці вулиці знайома худенька постать. Бувало, в степу забачить здалеку агрономшину лівійку, і вже в неї починає нити й тьохкати серце. «Чого б це? — питала себе Ганна.— Невже я боюсь її? Невже почуваю якусь вину перед нею? Чи, може, я все-таки вірю в те, що вона сказала?»

Ні, краще було б не стрічатися тепер з Варварою Савівною! Але от же — доводилось! Як не мізкуй, а агронома не обминеш. До того ж і просто про людське око необхідно було підтримувати нормальні стосунки, бо ще й досі плескали язиками.

Мусили крїпитися обидві — і Ганна, і Варвара Савівна. Здоровкались, розмовляли між собою... Сторонній людині, яка в таку хвилину опинилася б поруч, навряд чи спало б на думку, що то стоять суперниці. Проте найчасті-

ше бачилися вони на степу, в присутності дівчат, а в ланці таких-от сторонніх, на жаль, не було...

В ланці взагалі було не гаразд, і Ганну це також неабияк тривожило.

Можливо, через часті свої від'їзди (бо райком таки не забував її і мало не щотижня викликав то за тим, то за іншим), а найпевніше тому, що, здавна звикши до Віриних вихваток, Ганна довгий час не надавала їм значення, вона якось і не помітила, як у ланці збилася досить міцна, настроєна проти неї групка. Тепер Ганна тільки саму себе і могла звинувачувати, бо мала все те передбачити раніше. Хіба не знала, хто така Віра? Хіба не бачила, що Івга Карась, Маруся Лісовська та ще дехто з дівчат сліпо йдуть за нею? Надто пізно Ганна зрозуміла, якої грубої помилки припустилась вона, коли наполягала, щоб Віру обрали заступницею ланкової.

Чомусь їй тоді здавалося, що це піде на користь, що ланка від того стане міцнішою, монолітнішою. Та воно ж і справді так було напочатку. Звичайно, не без того, що почнуть інколи шпильки пускати, жартома позбиткуються одна з одною... Але Ганна явно прогледіла ту небезпечну грань, за якою жарт перестає бути жартом, а дріб'язкове непорозуміння переростає в конфлікт. І це тим більш було непросто, що Гафія давно попереджала її, а вона й слухати не хотіла. Часом навіть на півслові перебивала:

— Не вигадуй, Гафійко, хіба ти Віри не знаєш? Їй, як за день язика не натомить, уночі не спитья.

Може, Ганна говорила так тому, що при ній Віра тоді ще не наважувалася висловлюватись відверто? Було, правда, одного разу — посеред розмови ні з сього ні з того підхопилася:

— Ех, добра днина, та полаятись ні з ким!

І негайно ж відгукнулася Івга:

— Хіба вже так ні з ким?

— Та.. воно, може, і є з ким,— значливо розтягуючи слова, відповіла Віра,— але ж клопітно...

Про Івгу ще в школі говорили: що у Віри на умі, те в Івги на язичі, і Ганна, знаючи це, мусила б насторожитись. Адже й Гафія, коли твердила, що Віра настроєє проти неї дівчат, посиалася не на когось, а на Івгу, в котрої — це також було відомо всім — нічого в торбі не залежувалось: заший рота — вухами розкаже.

Тепер, перебираючи в пам'яті події останніх місяців, Ганна, мовби зненацька прозрівши, бачила, що тріщина в ланці намітилася давно.

Чого, наприклад, вартий отакий випадок.

Якось ще після першої прополки завітав на ділянку Осадчий. Він був у доброму гуморі, бо всю ніч лив дощ, а його вже давненько виглядали. Сиплячи жартами, пробрався Іван Остапович по міжряддях:

— Йй же право, хоч складай свої повноваження! Хіба потрібен у колгоспі голова, як і без нього так чисто польють!

Нагинався, перевіряючи, як розпушено ґрунт у гніздах, і знову хвалив та хвалив:

— Ну ж і молодці, дівчата! Не знаю тільки, що з женихами робить. Доведеться круг Джерелівки охорону поставити, щоб чужим ви не дістались. А то ж збиток буде для колгоспу, як розхапають вас сомоватські та рудяківські парубки...

І раптом Іван Остапович на півслові замовк, ступив кількa кроків убік і схилився над рядком.

— Е-е-е, беру свої слова назад... Що ж це ти, Ганно, як солдат по першому году служби? Носки для старшини почистила, а задники — ні? Мабуть же, звідси й до кінця не полото?

Вони пройшли в самий край, до тополь, і справді: десь з середини ділянки котрась із дівчат кинула, не довела два рядки.

— Хто ж це в тебе так хитрує? — спохмурнівши, запитав Осадчий. — Погано ти керуєш, ланкова, якщо не знаєш...

Ганна не могла сказати, хто схитрував на тих двох рядках, бо позавчора, коли кінчали прополку, поїхала з півдня на поширене бюро райкому.

Знати це мусила Віра: вона залишалась за старшу. І тільки-но Осадчий пішов з ділянки, Ганна поспішила до неї.

— Куди ж ти, Вірко, дивилася? Отак осоромитись! Ну, хоч тепер признайтесь, дівчата, котра з вас не дополола?

— Як це — котра з нас? — широко здивувалася Віра. — Ти й не дополола!

— Неправда, мої понад межею були рядки...

— Неправда, кажеш?.. Виходить, я брешу? Ви тільки послухайте, дівчата, що діється! — розвела руками Віра і

перейшла у наступ: — Ще й відмовляється! Та ти у кого хочеш спитай, як сама забула. Твої рядки, слово честі, твої!

То була така явна брехня, що Ганна спершу розгубилась. Що ж до Гафії, то вона, видно, навмисне ждала, поки Віра виговориться. Хотіла, щоб Ганна переконалася, з ким має справу. Але нарешті-таки не витримала й Гафія і сплюнула з презирством:

— Тьху! Хоч би вже не чеснословились, безсовісна! Хто ж завтра твоему чесному слову повірить? Бачила ж сама, що я Ганнині рядки зайняла, а скачеш!

І тоді Віра круто змінила тон — розсміялась, аж заточилася:

— Дивись-но, ха-ха-ха, і збрехати не дадуть! Ну й народ підібрався! — І до Гафії: — Ех, голова!.. Вихопилась! Забула я тебе попередити, що жартую, а то ж ти сама не добереш...

Ганна й собі розсміялася, ще й похвалила Віру:

— Скажи, що не артистка! Хоч би губа разок сіпнулась, а то стоїть, у вічі бреше — й не кліпне!

Вона й справді щиро була захоплена Віриним умінням витримувати роль, і коли та, підморгнувши дівчатам, кинула наслідок: «А що ж! Сподобалось ланковій їздити, а ми — роби!» — то й ці слова пустила повз вуха, бо взяла їх за жарт.

Тепер Ганна вже знає, з чим ті жарти їдять. Не вірила, не вірила Гафії, а таки вона раніше розкусила, чого Вірці треба. Ось, наприклад, того дня, коли болгарі приїздили, як було...

Ганні й дідові Максиму — наймолодшій і найстарішому — доручили піднести гостям хліб-сіль. Після обід Молочан послав за ними на степ лінійку, і Ганна поїхала. А увечері прибігає Гафія:

— Чула, якого коника Віра викинула?

Виявляється — ще не встигла курява після Молочанової лінійки осісти, як Віра свиснула та оголосила на всю ділянку:

— Одбой, дівчата! Лягай — спочивай! Чого надриваєтесь?

Звісно, Івга тут як тут, мов луна:

— Правильно, Вірко! Твоїми вустами та мед пити! Он-о й холодок близько, біжим, дівчата! — І кинулась прожогом, а за нею Маруся, Ніна...

Катерина спробувала була їх усовістити:

— Чи ви боків ще не одлежали? Тільки ж но обідали, спочивали!

А Віра їй:

— Тебе, певне, Ганна наглядать оставила?.. Але ти не переживай, не убуде її слави від того, що ми полежимо трохи... Правда, дівчата?

Ті троє вже всілися під кушем, раюють.

— Правда, правда! От тебе б ланкою настановити!

— А що — поганою була б я ланковою? — розцвілася Віра і пішла, й пішла: — Я вас не ганяла б, як Ганна. Вона нашими руками ордена собі заробляє, а я поклала б так: або всім, або жодній!

Ганна, хоч це й дошкульно її зачепило, все ж розсміялась, коли Гафія про орден сказала:

— Віра вже, гляди, й дірочку в жакеті пробила! Ха-ха-ха! Як робить, то мухи обжене — та й вже! А ордена давай!

— Йй-богу, ти, Ганько, сліпа! Чи, може, тільки прикидаєшся? — сердито низала плечима Гафія. — Невже ж ти й досі не второпала, відки те все у Віри береться? Прибігала ж недавно тітка Секлета до нас та ну матір агітувати: «Не мовчи, Прісько! Хіба ж не бачиш, як Ганна наших дівчат ошукала?»

Про це Ганна вже чула: тітка Секлета і Зоїну матір агітувала.

— І охота тобі Брилючишиними теревенями голову забивати! — зневажливо скривилась вона. — Нехай балабонить! Ти ліпше скажи, скільки ви встигли зробити? Нам за два дні треба з пасинкуванням кінчать.

— Ну, от... Я ж так і знала, що перелупаєш і проковтнеш! — озлилась Гафія. — Знати б хоч би, що тобі таке поробилось? Вона тобі дулю під носа, а ти нюхаєш: абрикоса!..

Ганна, похитавши головою, обняла подругу за плечі.

— Ох, Гафійко, Гафійко! Не знала я, який у тобі біс криється! По-твоему, іти мені зараз битися з Віркою? Я ось їй завтра пообіцяю, що як приїде ще якийсь представник з газети, то до неї направлю його, і вона заспокоїться...

— Заспокоїться вона!

— Ні? То я їй і ланкування віддам...

Гафія аж підстрибнула зі стиснутими кулаками:

— Віддаси? Уступиш?

— А що ж тут такого? Уступлю! Хіба не однаково, хто ланкуватиме?

На тому ця розмова й закінчилась, бо Гафія, не дослухавши, вискочила з хати.

І тут сталося несподіване. Тільки-но зачинились за Гафією двері, як Ганна збагнула, що то неправда, ніби їй байдуже. Вона раніше й не підозрювала, що Вірчині домагання так зачеплять її. Тепер усе протестувало в ній: «З якої речі мушу я комусь поступатися своїм місцем? Хай Віра спершу доведе, що я не здатна керувати ланкою, хай докаже, що вона краще вміє! А то хитрує, підлещується: «Лежіть спочивайте, дівчата...» Ач, до чого додумалась! Добра од спочивання кукурудза вродить!»

Другого дня в обід вирішила Ганна поговорити з Вірою. І ось коли вона нарешті пересвідчилась, що Гафія була правда. Не встигла ще Ганна й до суті дійти, як Віра визиралась і напустилася на неї: і така вона, й сяка, і тільки про славу свою дбає вона, а більше ні про що! Хай би послухала, що в селі говорять! Всі кажуть, що вона одну себе виставляє...

— То мати твоя каже! — насилу вкинула Ганна слово. — А ти наслухалась і, як папуга, повторюєш!

А Віра ще голосніше:

— Неправда! Неправда! — Та й знов усе спочатку.

Аж поки Катерина не крикнула:

— Та цитьте ж ви! Чи не соромно вам! Чого ви не поділили, скажіть? Слави? Тьху! Коли ще та косовиця, а ми вже сіно возимо та вже ось і чубимось за нього!

Відтоді минуло трохи більше тижня, і зовні все наче застигло. І робота посувається непогано, і дружба між дівчатами немовбито склеїлась... Але Ганна знає, що це тільки зовні. Вірка, коли треба, краще за вівцю в овечій шкурі ходить. А дай їй тільки час, і вона хіба такі ще пазури покаже!

Ганна простити собі того не може, що саме в ці дні доводиться їй удома відсиджуватись. І придумати ж таке — на рівному ногу звихнути! Вірці тільки й треба, щоб Ганни не було на роботі. До того ж і Катерина на три дні до дядька поїхала, так що повна благодать настала. Теревенить, мабуть, цілими днями про те, що до Хмільченків кореспонденти бігають, та заодно вилежується з своїми підспівувачками під кущами...

Завтра ще й за художницю розмову заведе. Уже ж тітка Секлета прибігала на розвідку. Мов на головешку наступила, так шересудомило її, як побачила. Увечері настроїть Вірку, а та завтра почне... І виставить це діло так, наче

Ганна ту художницю мало не за поли на своє подвір'я зятгла. Йй що? Вона й не таке придумает! І бровою не зморгне!..

...Сива хмара суне навперейми сонцю, і художниця, три-возно позираючи на небо, спішить. Пензлик в її руці літає, мов живий: потопчеться на палітрі, наче бере розгін, і — рраз! — перестрибує на полотно. З полотна назад, на палітру, і за мить знову — стрибок!

— Чого ви так насупились, люба моя дівчино? Мені зовсім ваших очей не видно! — благає Ксенія Леонідівна. — Ще хвилини п'ять потерпїть, і на сьогодні досить.

«Як — на сьогодні досить? — мимоволі ще більше нахму-рюється Ганна. — Виходить, це ще й завтра триватиме? Хай би до вечора кінчала та їхала!»

Вона невиразно відчуває, що присутність художниці зараз недоречна й небажана, саме зараз небажана... Але тут же зі злою впертістю запитує саму себе: «А чому? Того, що я Вірки боюся? Так?»

Дух протиборства прокидається в ній: «Що ж це таке діється зі мною? Скоро дійде до того, що я, обідать сідаючи, думатиму: а чи Вірка дозволяє?»

Ні, Ганна не боїться Вірки! Хай вона там що завгодно плеще, а Ганна її не боїться! І що художниця нагодилася саме тепер, то добре! Добре! Добре!

У Ксенії Леонідівни опускаються руки: як проникнути в таїну оцих очей? Сьогодні це їй явно не вдалось. А чи пощастить завтра, позавтра?..

38

Ксенії Леонідівні треба було добути до кінця тижня, і вона поїхала б з Джерелівки цілком задоволеною, бо зацві-ла кукурудза, і Ганна за радісним своїм збудженням забула про весь дріб'язок, який намулом осїдав на душі.

На ту пору стебла досягли вже двох — двох з полови-ною метрів висоти. Пройдеш два кроки по міжряддю, і вже ти як серед дрімучого лісу. Дебелі качани схожі на спови-тих вмілими руками немовлят. Тільки білі шовковисто-ніж-ні чубчики витикаються з зелених пелюшок. А вгорі роз-крилені золотаві волоті бринять і бринять на свіжому вітерці. Закинеш голову — і здається, що хмарки, пролі-таючи, зачіпають їх. І якась незвідано повна і тиха-тиха

радість обіймає тебе, і хочеться кожен листок, кожне стебло пригорнути до грудей, взяти на руки качан і приголубити, заколисати його, мов дитину...

Штучне доопилення — то остання робота біля кукурудзи. Ще, правда, доведеться кілька разів навідатись та обстежити, чи, бува, не з'явилася де пухирчата головня. Але в основному догляд на цьому завершується, і у дівчат був такий настрій, наче вони долали останні кілометри важкого переходу. Далеко за їхніми спинами зостався довгий-довгий шлях, але втоми не відчували...

І ні про що згадувати не хотілося. Десь там вони через щось хвилювалися, колись їх промочували до кісток дощі і палило гарячим вітром; колись їх у чомусь там зобидив бригадир; колись за щось лаялися з трактористом та й поміж собою сперечались не раз... Хоча й дивно — невже сперечались?

Ні про що не хотілося згадувати. Весело перегукуючись, забідали в зелену гущину, високо тримаючи над головою палицю з прив'язаною до неї вірвовкою. І тільки стежили, як прихилиються і знов пружно випростуються султани, тремтячи й окутуючись золотою летючою хмаркою пилку, і чули, як шурхотить листя, і вдихали на повні груди солодке, просочене теплими випарами соковитої зелені повітря.

— Вірко! Гей, Вірко! Ти чуєш мене?

— Чу-у-ю-у! Чого тобі?

— Руки не болять іще?

— Не-е-е!

— До кінця дійдем?

— Давай!

Вони не бачать одна одну, бо дванадцять рядків розділяє їх, але Ганна знає, що у Віри в цю хвилину вогнем пашать щокі і в очах завзяті поблискують іскорки. Звичайно, Віра швидше впаде, ніж признається, що стомила. І тому Ганна перша пропонує:

— А може, спочинем?

Опустивши вірвовку, вони сходяться й сідають поруч. Віра, важко й часто дихаючи, витирає долонею лоба.

— Запарилась? — співчутливо питає Ганна.

— Та ні, не дуже.

— Над бровою грязь ось-о розмазала...

— Хіба? — Віра слухняно витирає. — Свята землиця, не страшно... — Потім, уважно глянувши на Ганну, додає: — Та й ти, як миша, мокра...

Отак вони хвилин із п'ять сидять спочиваючи. Здалеку співучий долинає Марусин голос:

— Івго, Івго! Тю на тебе! Чого шарпаєш вірвочку?

І за мить Івжин чути, басовитий:

— Тут щось під ногами плутається!

— Може, ти ногою за ногу зачепилась? — сміється десь поблизу Ніна Непийвода.

Ганна заклопотано зводить брови:

— Гляди, чи не стеблину повалила?..

Віра й собі насуплюється:

— А їй хіба довго?.. Дубок трапиться, вона і його, підчепивши, звалить!..

Наче змовившись, вони одночасно схоплюються, ладні бігти дивитись, якої там шкоди заподіяла неповоротка ота Карасиха. Але все вже в порядку.

— Хто сюди дроту натаскав! — чортихається Івга, і Ганна полегшено зітхає:

— Пронесло!..

За хвилину знов напинається через дванадцять рядків вірвочка, і Ганна зліва, а Віра справа уважно стежать, щоб вона зачіпала не верхів'я султанів, а приходилась трохи нижче, бо тоді волоті нагинаються сильніше й дужче бринять... І немає між дівчатами ні заздрості, ні образ... Нічого немає такого, що поділяло б їх. Є спільна праця і спільна радість; і піт на обличчях, і мозолі на долонях, і врожай, який зберуть восени,— все, все в них спільне.

Як же ж добре було б, якби так тривало завжди!

Але... робочий день кінчається, і розвіюються, щезають його чари. По дорозі додому Віра, відставши, довго перешіптується з Марусею. Потім, наздогнавши гурт, відводить убік Івгу, і знов підзиває Марусю, і щось переказує їй, голосно регочучи... Ганна удає, ніби нічого не помічає, весело перемовляється з дівчатами... Проте давня неприязнь до Вірки вже прокинулася в ній і росте, росте... Бо хіба важко здогадатись, про що там шушукається вона із своїми підспівувачками? Ясно, що нову шпичку гострить! Якби не це, то нащо було б їм критися? В ту хвилину Ганні й на думку не спадає, що у Вірки з дівчатами можуть бути якісь інші секрети. Такі вже склалися між нею і Вірою стосунки, що нічого, крім неприємностей, і не ждуть вони одна від одної...

Несподівано на початку серпня на цілий тиждень завзявся дощ. Ніхто не бачив, звідки підступили ті обложні

хмари, не чув, коли заляскали перші краплі, бо трапилося це серед ночі. Але Джерелівка, лігши спати лагідним літнім вечором, прокинулась неждано восени. По вулицях, достоту осінній, метався холодний вітер. То тут, то там, морщачись сердитими брижами, олив'яно тьмяніли калюжі, і по них, не знати з якої далі занесені, пливли сумні осінні кораблики — жовті листки... Важко було повірити, що ще будуть сонячні дні, що ще в степу од спраги шершавітимуть губи, що ще вечорами несила буде всидіти в хаті — так манитиме під високе святкове небо, під шумливі шатри верб у леваді. «Осінь, осінь настала!» — говорили мокрі, почорнілі стріхи й ліси. «Осінь прийшла! — попереджав вітер, жбурляючи пригорщі крапель у шибки... — Осінь!»

Віра, сонна й насуплена, без діла тинялась по хаті. За весну й літо вона начисто одвикла від дому і тепер почувала себе, як у тюрмі. Знати б хоч, на скільки завітала оця розпрекрасна погодка!

Від матері вона теж одвикла, бо тижнями не балакала з нею. Вірніше, мати говорила, але Віра здебільшого відмовчувалась. Було, прийде з степу, помиється, нашвидку повечеряє і — на вулицю, аж до півнів. А вранці само собою — не до розмов. Ганна завела моду, щоб недовго збирались: раз-раз і вилітай! Може, то й було на краще, що не лишалось часу для довгих бесід з матір'ю?..

У ці похмурі дні Віра яку завгодно материну лайку ладна була вислухати, аби тільки не торкалась вона найболючішого. А та, мов на зло, ні про що інше й не говорила. «Ошукали тебе, обдурили...» — з цього починався ранок, і тим кінчався вечір. І, певне, найгірше було те, що в душі Віра давно вже погодилася з цим.

«За яким таким медом погналась я, вступаючи в ланку, — питала вона себе, — на що надіялась?» Десятки разів верталася вона думками до того вечора, коли разом з Ганною йшла на збори, але нічого, крім пекучого бажання насолити матері, пригадати не могла. «Ось на зло візьму й піду волам хвосту крутити!» — з цього все й почалось. Пізніше, на зборах, їй передався загальний настрій, і вона навіть виступила і закликала дівчат створити справді бойову молодіжну ланку. Але чомусь, коли Осадчий сказав, що рекомендує призначити ланковою Ганну, тьохнуло серце і захотілось, щоб скоріше ці збори закінчились. Навіть гукнула через голови Зіні: «Домовились! Закривай!»

І все-таки спершу було ще байдуже. Про нову ланку скрізь говорили й писали, як про диво. На районному зльоті десятикласників секретар райкому партії Павлюк тиснув Вірі руку і поздоровляв з почином... Віра відчувала у себе за спиною широкі крила слави і навіть ладна була примиритися з роллю заступниці ланкової, яка дісталася їй: все ж таки не рядова, а заступниця!

Од райдужних фантазій паморочилось у голові. Уявляла себе на трибуні перед величезним натовпом. Не встигне вона доказати слово, як уже гримлять оплески. Тисячі людей захоплено дивляться на неї, лічать ордени на її жакеті, ловлять золоті зблиски Зірки Героя і одне примовляють:

— Оце да! Оце дівчина!

В гущину натовпу Віра незмінно бачила того цибатого математика, який вліпив їй трійку на вступних екзаменах. Він теж аплодував і задро лічив її ордени! І Віру обіймала зловтішна радість: лічи, лічи! На те тільки твоя математика й годиться, щоб лічити чужі нагороди!

Інколи їй уявлялося інше. Математик, зачувши, якої слави зажила Віра Брилюк, присилає покаянного листа, в якому зізнається, що під час екзамену навмисне намагався її підсікти. Тепер він просить пробачення і обіцяє...

Віра, звичайно, на дрібненькі клаптики розірве математикового листа, бо що означає для неї обіцянка якогось ходячого квадратного кореня! Інша річ, якби сам директор!..

— Хочеш, щоб сам директор написав? — слухняно віструнчувалась перед Вірою її фантазія. — Єсть, щоб сам директор!

І негайно надходив товстий, обліплений сургучевими печатками пакет, точнісінько такий, як той, в якому торік повернули Вірі її документи. Але тепер у пакеті було зовсім інше. Вже один тільки перший рядок чого був вартий: «Вельмишановна Віро Назарівно! Дирекція інституту має честь просити Вас...»

Довгенько тішилась Віра тими листами й пакетами. Уже мати під'юджувала: «Чи тебе засліпило, що не бачиш? Одарчина Ганька в область поїхала, а ти вдома сидиш... Одарчиній Ганьці листи пишуть, а тобі ні», — а Віра все ще в своїх химерах витала. Правда, блякли потроху їх райдужні барви, вицвітали, як дешевий крам на сонці, та ось же — шкода було з ними розлучатися!..

Проте таки довелось. Мати щовечора підносила новину за новиною:

— Сьогодні на машині приїжджала ота, з районного комсомолу...

— В обід якийсь один в окулярах допитувався, де твоя Ганна живе.

Серце розривалось у Віри від тих новин, однак мусила кріпитись. Не могла ж вона, справді, при матері дати собі волю! Та зловтішно зашипіла б одразу:

— Ага! А я що казала?

Ні, ні, вже там проти когось,— та й то ще видно буде, хто кого,— а проти матері Віра мала сили вистояти! Схили перед нею голову, так вона знову якого-небудь лисого жениха підсуне! Ні!

Останнім часом Віра, проте, вислуховувала матір мовчки, і не тільки слухала, але й запам'ятовувала все, що та говорила. У матері було гостре око, та й вухо таке, що дай боже кожному! Десь щось тільки шелесне, а вони вже знають — чорне воно чи сіре, відки й куди біжить, що несе в клунку і яку має думку... Віра щиро дивувалась, як вона раніше не оцінила оцих материних якостей! Бо таки ота щоденна інформація добре прислужилася їй!

Був період, коли Віра вже готувалася святкувати перемогу. Почала прихильніше прислухатись до неї Ніна Непийвода, навіть Зоя інколи підтримувала її. А найголовніше — майже не залишалось сумнівів щодо Катерини. «Вона на моему боці!» — торжествувала Віра. Та й було з чого. Катерина в ланці — то велика сила. Ганна й та прислухається, що комсорг скаже, а решта й поготів.

Але Віра помилилась. Катерина, хоч і помітно відійшла від Ганни, вела, проте, якусь свою незрозумілу лінію. Важко добрати, чого вона домагалась. Хотіла бути справедливою до всіх? Але спитати б її, про яку тут справедливість може йти мова, якщо Ганна одну себе виставляє, а інших за її спиною не видно?

Віра незабаром махнула рукою й на Катерину — нехай собі як хоче! Вона й без Катерини обійдеться. Не обійшлася б, якби не знала, чим можна дошкулити Ганні. Але вона це знає. Треба щодня пускати по шпилечці, щодня по шпилечці! Одзивати дівчат і шушукати, багатозначно переморгуватись, голосно реготати... Треба, щоб Ганна завжди відчувала, що в ланці є справжній, сильніший за неї хазяїн. Похмура, заглиблена в себе й мовчазна удома,

Віра на людях була відчайдушно розхристаною, розбишакуватою, визивно веселою і злоязикою.

«А яка я насправді?» — спитала себе Віра в один із тих похмурих днів, коли несподівано осінь завітала серед літа в Джерелівку. Вона довго прислухалась до своїх думок, сидячи край заплаканого вікна.

«Яка я насправді?»

Відповіді не було.

Мати, чортихаючись, грюкнула дверима і, ставши на порозі, скинула з голови складений башликом мокрий кропив'яний мішок. Босі, порепані її ноги по саму литку були заляпані рідкою, перемішаною з гноем гряззю. З мокрої спідниці сочилися на долівку мутні, важкі краплини.

«Яка ж я насправді?» — ще раз спитала себе Віра і раптом відчула, що їй шкода матері. То було вкрай незвичне почуття. Віра не пам'ятає, щоб коли-небудь до цього траплялося з нею щось подібне. А тепер вона з сумом подумала про матір: «Ось вона, стара, десь ходила — в дощ, в сльоту... Не без діла ж, певне, ходила... День і ніч переживає вона, піклується, клопочеться... А все через кого? Одна ж я у неї, одна... Хіба вона не добра мені хоче? Немає ж у світі ні ближчої, ні ріднішої...»

— Сиділи б ви, мамо, в хаті у таку погоду, — несподівано для самої себе сказала Віра. — Ще вам простудитися треба!..

Мати, розмотуючи хустку, спідлоба глянула:

— Наче тобі жалко?..

— А то ні! — запально і з обидою вигукнула Віра, і в очах у неї зблиснули сльози.

І, видно, щось таке чулось у доччиному голосі, бо стара нічого на ці її слова не сказала. Тільки ще раз уважно окинула Віру допитливим поглядом, і несміла затеплилась у неї надія: «Може, нарешті, одумалась? Дай-то боже, щоб таки за розум взялася дівчина!»

39

З Дошки пошани кудись зник Ганнин портрет.

Приніс ту новину батько. Проходив уранці повз контору, глядь — аж на тому місці, відки щодня йому посміхалася донька, пусто.

Удома, миючи над цебриком руки, начебто між іншим спитав:

— Чи ти, Ганько, вже з ударниць вийшла?

— А що хіба?

— Та от... зняли твого портрета. З рамочкою, з усім...

Ганна почервоніла:

— Не може того бути...

— Ну, вважай, як хочеш,— знизав плечима батько.—

Але я ще очам своїм вірю.

В душі Прокіп Олексійович і сам не знав, радий він чи не радий з того, що сталося. Звичайно, ніж потім знімають, краще було й не вішати того портрета, бо що тепер люди подумують? Але, по правді сказати, його ще з весни тривожила передчасна доччина слава. «Чи вже не могли до осені дождати? — міркував він.— Хай би спочатку народ побачив, що виросло на тій її ділянці. А то зчинили галас, а потім очей у сірка позичай!»

Через те не дуже празнував Прокіп і тих кореспондентів, які роїлися тут все літо. Навіть на Одарку гримав:

— Та не розсипайся ти так перед ними! Зайшов — здоров, пішов — бувай здоров!

Але жінка дотримувалася з цього приводу іншої думки. А що він за всі роки спільного з нею життя так і не навчився її перекрикувати, то поряdkувала вона коло тих приїжджих, як сама вважала за краще. Хоч і з другого боку — не наженеш же, справді, людини, раз вона вже приїхала...

З якогось часу Прокіп поклав не втручатись у ці діла, і витримував — не втручався. Проте і то, виявляється, не слава богу. Одарка певна, що йому таки треба в усе влазити.

— А чого ти не поцікавився, хто таке розпорядження дав? — грізно виросла вона перед ним.— Чого не спитав? Батько ти їй чи ні? Якийсь там буде Ганьчиного портрета знімають, а ти мовчатимеш?

— Мамо, мамо! Ви ж нічого ще не знаєте! — спробувала Ганна спинити її.

— І знати нічого не хочу! А щоб портрет мені був на місці, чуєш?

— Отак його! Так! — ляснувши мокрими долонями об коліна, засміявся Прокіп Олексійович.— Чула, Ганько, якого наказу видала наше гетьманша?

Ганна і без материного наказу побігла б негайно до контори (бо ж таки кривдно зробилось: з якої речі зняли? Які є для цього підстави?), проте виждала, поки батько, поєнідавши, пішов на стайню. Відчувала, що він до цього

ставиться скептично, і не хотіла при ньому показувати, як глибоко вразила її ота новина.

Не заставши в конторі ні Осадчого, ні Молочана (бухгалтер сказав, що їх викликали в райком партії), Ганна розгубилася: в кого ж можна розпитати? У Дениса Івановича? Тільки ж навряд, щоб він був у курсі справи...

Роздумуючи, куди б його зараз податись, Ганна вийшла на ганок, і несподівано погляд її знов упав на те місце, де ще вчора висіла її фотокартка. «Дивись-но, і гвіздок викорчували!» — механічно відзначила вона. І тут блиснула здогадка: а що коли хтось зірвав? Котрась із Віриних могла або й сама Віра... Хіба їм довго?

І, мабуть, так тільки в кіно буває. Не встигла ще Ганна опам'ятатись після приголомшливого цього відкриття, як біля неї опинився дід Максим.

— Чиста робота, га? Я вже в Молочана допитувався... Каже — вітром зірвало... Але чогось мені... той... Чогось мені той вітер не наравиться! Не інакше, як йому хтось показав, який патрет зривать...

Годин через три Ганна вже сиділа в райкомі комсомолу. Кошового десь не було, і добре, що його не було. Ганна приїхала до Насті, і то — не як до інструктора райкому, а як до подруги. Треба було порадитись, що робити далі. Змовчати? Так тоді Вірка ще не таке придумає. Обговорити на комсомольських зборах? Спитають — де докази...

Настя щонайперше подзвонила в райком партії і розшукала Молочана. Але той, вислухавши її, роздратовано буркнув:

— Чорті-що! З мухи слона робите! Вітер же який цієї ночі був! Хіба не могло зірвать? Розхитало гвіздок — і все тут.

— А може, хтось навмисне той гвіздок розхитав? Ви певні, що без чийось рук обійшлося? — недовірливо перепитала Настя і ехидно примружилась.

Потім з розмаху кинула трубку на важілець:

— Бреше він, от що! Але... — Прикусивши нижню губу білими, дрібними зубками, вона на хвилю задумалась. — Але якщо він твердо на цьому стоїть, ми з тобою нічого не вдіємо... Доведеться прийняти його слова за істину, хоч я й на йоту йому не вірю.

Ганна мовчала. Вона вже встигла охолонути, і в душі картала себе, що отак зопалу підхопилась і поїхала. Не треба було й затівати цієї справи. Подумаєш, похуліга-

нила Вірка! А як вона язиком плеще, що заманеться, то це краще? До того ж хто знає, може, Молочан і правий? Вночі справді страшний вітер був...

Що ж до Насті, то вона, навпаки, щодалі більше розпалювалась:

— Ти тільки не вішай носа, Ганно! — гаряче, з урочи-стою ноткою в голосі, говорила вона їй. — Без боротьби не буває. Так навіть цікавіше. Скажеш — ні? Тим, хто йде попереду, завжди важко! Тобі заздять? Що ж, це нор-мально. Пережитки капіталізму ще не викорчовані до кін-ця. А заздрість — то типовий пережиток. Але ти йди впе-ред і ні на що не зважай, чуєш — ні на що!

Ганна, думаючи про своє, блукала відсутнім поглядом по кабінету, і Настя мусила схопити її за руку.

— Що? Не згодна зі мною? Ось послухай та вдумайся. Я, можна сказати, філософську базу підвела під твій по-чин. У наш час, поки ще не досягнуто фактичної рівності між містом і селом, кожна більш-менш освічена людина розуміє, що в місті легше жити, ніж на селі. Та це всім видно! В місті — електрика, телевізори, кіно, театри, цент-ральне опалення, газ — всього й не перелічиш! А в селах що? Звичайно, не в усіх, але в багатьох... От хоч би в ва-шій Джерелівці: грязюка по коліна, ночами темно, глуши-на... У вас же й радіо тільки тоді говорить, коли сомоват-ський механік тверезий. А вип'є — і одразу відключає: «Мені джерелівський голова сто рублів не доплатив!..» Звичайно ж, молодь, здобувши яку-небудь освіту, рвалася туди, де більша культура. А ти встаєш і кажеш... — Настя, захопившись, підвелась з-за столу і вийшла на середину кімнати: — «Ні, товариші, — кажеш ти, — так не годиться! Тільки комунізм знищить фактичну різницю між містом і селом. А хто той комунізм у нас в селі будуватиме, як ми тікатимемо з нього? Я залишаюсь тут!» І разом з тобою застаються ще десять чоловік у Джерелівці, і ще кілька сотень в районі, і тисяча в області, і так далі, і так далі! Так чи це не героїзм? Ех ти, голова! Ціни ти собі не зна-єш! Ясно, що тобі заздять. І нехай! Ти плюй на них! Вперед і тільки вперед!

Ганна, коли Настя замовкла, схопилась за голову:

— Ну й наговорила ж ти! Можна справді подумати, що таке я цабе велике!

— А ти як гадаєш? — засміялася Настя. — Стала б я даремно голосові зв'язки надривати, доводячи тобі оці істини!

Вже згодом, сівши на місце, Настя сказала серйозно, навіть з докором:

— Жарти жартами, але ти таки недооцінюєш себе. В цьому ніякої нескромності не було б. Зрештою, це питання власної гідності.

І все-таки Ганна тоді, в райкомі, поставилась до Настиних слів скептично: «Це вона, щоб заспокоїти і підбадьорити мене... І придумала ж!.. До таких високих матерій добралась, що ну!»

Потім вона довго тинялась по базару та біля чайної у пошуках попутної машини. (З Молочаном та Осадчим Ганні стрічатися не хотілось, і тому вона до райкому партії, де стояла джерелівська машина, не підходила). Вже коли втратила всяку надію, підскачив нарешті обшарпаний газон. Він ішов не в Джерелівку, а на Гайківську цукроварню, до того ж не селами, де зараз не так грузько, а роз'їждженим трактовим грейдером, від якого Ганна мала ще кілометрів чотири добуватись пішки. Проте вирішила іншої не дожидатися, бо хто зна, чи буде пізніше хоч така okazія?..

І ось коли Ганна дістала нагоду добренько подумати над Настиними словами.

Перший раз газон, оглушливо стрельнувши заднім скаотом, з'їхав у кювет за п'ять кілометрів від райцентру. З годину повозившись, шофер — безвусий білявий хлопчаина — змінив скат і гордовито гукнув пасажирам:

— А ви боялись! Бачите — раз-раз, і готово!

Проте оптимістичного цього «раз-раз» вистачило, на жаль, ненадовго. Через кілометр-півтора машина знову зупинилась, забуксувавши в баюрі. Тепер уже й пасажирам довелось включитися в роботу. Кинулись обламувати придорожні кущі, зв'язаними з гілок горетками заходились вистеляти баюру...

Спершу людей гріла віра. Думалось: от-от, от-от машина рушить. Мотор ревів, як розлючений звір, скати крутились на шалених обертах... Але рідка твань знов і знов поглинала з трудом вимудруваний зелений міст, і все починалося спочатку.

Так проминула майже ціла година. Заниділа мжичка, почало сутеніти. Ганна підносила до баюри черговий оберемок зелені, коли раптом чмихнув і замовк мотор.

— То нічого! Це ми раз-раз, і готово! — заспокоїв пасажирів шофер, чий оптимізм один тільки й виявився безвідказним. — Вся штука в тім, що списати її мають, уже

їй комісія була... А завгар наш глянув, яка дорога, і пожалів нову випускати... У нас два МАЗи нових є, а він каже: їдь на цій, все одно вже їй каюк...

Не можна сказати, щоб пасажирам це пояснення вдалось втішним. Але іншого виходу не було. Мусили запасатись терпінням. Поки капризував мотор, вимостили під скатами дві величенькі зелені копички.

— Ну, тепер ми вже точно двинем! — ще раз бадьоро запевнив шофер, натискаючи на педаль. І — несподівано для самого себе вгадав. Важко перевалюючись з боку на бік і натужно поскрипуючи, машина випливла з баюри і навіть набрала досить пристойної швидкості. Принаймні вітерець подув навстріч такий, що Ганна затремтіла од холоду. Тільки тепер вона збагнула, що ота непомітна мжичка встигла наскрізь промочити жакет і добратись до кофти. В чоботях у неї теж було мокро, бо, підносячи до машини гілки, кілька разів оступалась в баюру і набрала через халяви води.

Чорна холодна темрява стіною стояла попереду. І від того, що німічні, підсліпуваті фари старого грузовика намагалися з нею сперечатись, вона здавалася ще непроникнішою.

І мимоволі згадала Ганна недавню розмову з Настею, згадала і замислилась. Їй уявилося вечірне місто таким, яким вона його бачила два місяці тому, приїхавши на обласну нараду: рівні асфальтовані вулиці, яскраві ліхтарі, акуратно підстрижені дерева... Десь за рогом ніжно й мелодійно дзвенить трамвай, автобус здалеку світить різнокольоровими вічками... Хіба ж таки в місті не краще?

«Краще! Краще! — кивнула їй з темряви Настя. — Там щодня кіно, там телевізор...»

«Цікаво, що воно за телевізор? — подумала Ганна. — По газетах стільки пишуть про нього. Хоч би разок побачити!» А Настя тим часом перелічувала далі: театри, великі крамниці, центральне опалення, газ, електрика. «Ти розумієш, Ганно, що значить електрика?..»

«Справді, електрика... — повторила Ганна майже вголос, — сюди б її тепер, оту електрику!..» Вона розплющила очі. Темрява драглисто коливалася за два кроки попереду, а по боках та позаду і зовсім впритул підступала, звивалася безформною масою, тяглася до обличчя холодними, мокримися лапами... «Сюди б тепер електрику!» — тоскно подумала Ганна. Але вже наростав у душі упертий, гордий виклик: «Нехай так, нехай! Я не злякаюся, не втечу!

Своїми руками я засвічу отут ліхтарі, вистелю шляхи, поставлю світлі, високі будинки... Комунізм не прийде відкілясь, його своїми руками треба робити...»

Ганна наче забула і про різкий вітер, і про те, що на ній наскрізь промокла одежа. Коли машина знову забуксувала, вона, не роздумуючи, першою перемахнула через борт і, загрузаючи по коліна, підійшла до шофера, готова робити все, що їй накажуть. Незвідане досі почуття відчайдушного безстрашся виповнювало все її ество. Здавалось, скажи він: «Впряжися й тягни» — вона, й слова не мовивши, впряглася б і потягла. Їй треба було негайно довести оцьому шоферові, оцим людям, і не тільки їм — усьому світові мала довести, що вона на все і до всього готова, що не існує такої роботи, від якої вона б відмовилась, яку вважала б для себе заважкою чи недостойною.

Потім знову бив навстріч вітер, і зуби цокотіли од холоду, і темрява м'якими мокрими лапами стискала їй тіло. Спершись на дах кабіни, Ганна напружено дивилася вперед, боячись пропустити той непримітний вузький путівець, що відгалужується в бік Джерелівки. Було вже далеко за північ, і в степу на десятки кілометрів окіл не виднілось ніде ані жодної цяточки світла...

Потім Ганна зіскочила з машини і мовби опинилась на дні безмежного чорного океану. Подаленів і затих кашляючий звук старенького мотора, і тиша, ще гущіша й липкіша за темряву, затопила її. На мить підкрався страх: «Одна ж ти тут!» — шепнув. Але знову недавня озвалася в ній уперта гордість: «Дурниці! Нікого і нічого я не боюсь!»

А потім вона йшла і йшла, і вітер, з присвистом дихаючи від втоми, перевертав над її головою важку багатOVERSTU хмару, і дощик захльостував їй в лице, і грязь пожаб'ячому квакала під її чобітками. І Ганна думала про те, що вона дуже вірно зробила, лишившись у селі. Нехай десь легше! Обов'язок велить їй працювати тут, і вона працюватиме, не шкодуючи сил. І то дарма, що немає тут телевізора, що кіно не щодня, що навіть електрики нема... Буде, все буде!.. Ось побудуємо Нову Джерелівку, і все, все буде! І ще вона подумала, згадавши про будівництво: «Коли людина ставить хату, вона багато від чого відмовляється, свідомо відмовляється, бо інакше не побудуєш... І комунізм теж отак будеється, не інакше... В цьому й

героїзм, що треба вміти свідомо жертвувати чимось дуже необхідним, жертвувати для більшого...»

І знову Настя спливла в уяві, наче тільки й чекала цієї миті. Вона посміхнулась до Ганни і завзято схитнула головою: «Чудна ти! Я ж казала тобі, що це і є справжній героїзм, що ти — героїня!..»

Ганна з подивом глянула на неї, мовби не розчула, але Настя і вдруге, і втретє повторила ці слова...

— А що ж... і справді, хіба це не героїзм? — вголос сказала Ганна і прислухалась, як звучить це слово. І негайно озвалось, затьохкало радісно серце: «Так-так, так-так, героїзм! Так, так!»

Давно вже в Ганни не було такого чудового настрою. І ніч, і дощ, і сльота — все шезло. Їй захотілося співати, на повен голос заспівати, щоб прокинувся нічний степ. Могутня весела сила кипіла в ній. Спалахни десь зараз пожежа, і вона з піснею побіжить у вогонь. Гукни тхось на допомогу, і вона стрімголов кинеться, не питаючи, небезпечно там чи ні...

І якою, справді, мізерною здавалася тепер уся ця історія з портретом!.. Ясно, що то Вірчиних рук діло. Вірчиних або котроїсь із її підспівувачок. Заздрять вони. Що ж, і це байдуже! Видно, інакше й не буває. Настя вірно сказала: героям завжди заздять!

* * *

*

— Ганно! Зажди хвилину, Ганно!

Вона не чує, іде...

— Ганно! Стій! Стій!

Не чує, не чує...

А втім, ніхто не гукає і не спиняє її, бо вона одна серед нічного степу...

Ах, як жаль, що вона в цю мить одна в степу, що нікому отак гукнути й спинити її! «Дівчино,— треба сказати їй,— все прекрасно в твоїх думках, в твоїх почуттях і пориваннях, все, все прекрасно, окрім останнього. Не протиставляй себе подругам. Навіть якщо дехто з них і заздрить, вони все-таки хороші дівчата і роблять одну справу з тобою, і їх з таким же правом, як і тебе, можна назвати героїнями... Навіть Віру, яка справді ненавидить тебе,

навіть її ще не пізно виправити. Треба тільки вміти це зробити, і від тебе тут теж багато залежить...»

Шкода, шкода, що Ганна в цю мить одна в степу, що нікому сказати й ці слова, нікому застерегти... Завтра?

Так, завтра це їй скажуть. Але до того «завтра» ще далеченько. А важить же кожна хвилина!

40

Все в Джерелівці йде добре. Вернулося літо і ніжить, голубить землю вже не жарким, та лагідним промінням. По правді кажучи, воно вернулося, щоб попроситись. За тою шаленою гонитвою, що була на початку, не мало коли й угору глянути. А тепер захотілося поблукати неквадно по вулицях, поласувати в садах яблуками, грушами, сливами; посидіти-погомоніти з старими на призьбі, а то й — чого не зробиш під хороший настрій! — походити назирці за молодими, коли вони увечері, мов зачаровані, бродять там, де темніше...

Ходить літо — милується, прощається... Десь уже й осінь не за горами, вже шле йому жовті депеші, розвішує їх на гілках: «Проходь, давай!» А воно не спішить... Хіба не заслужило цього спочинку? Кожному видно, яку гору роботи перевернуло воно. Комори ломляться від зерна, віти гнуться під плодами, стоги, мов океанські кораблі, бовваніють, в який бік не глянь, у степу...

Нема для хліборобів радісніших днів, ніж оці передосінні — теплі, сумирні, щедрі... І тільки Варвара їх не помічає, тільки Варвара не радіє їм. Поки вирувала коловерть, поки робота наздоганяла роботу, їздила вона, бігала, поспішала — то там її ока треба, то там, то сюди її викликають, то туди... І ось усе кінчається і — мовби схлинула повінь, оголивши гостроребре каміння, — знов перед нею її біль, її тривоги.

Якогось дня, ще в розпал літа, вирвала Варвара часину і написала Самусеві листа. Все, що накіпїло в неї на душі, виклала вона: «Не думай, що коли заплямуєш Миколу, я полюблю тебе! Але якщо в тобі лишилася хоч краплина совісті, напиши правду...»

І він написав. Знову повторив слово в слово те, що сповіщав раніш, і нічого нового не додав: «Оце і все, що я знаю».

А через місяць прибув лист на ім'я секретаря парторга-

нізації колгоспу. В ньому сповіщалося, що чоловік колгоспного агронома і син голови колгоспу Микола Макарович Раменний під час війни був поліцаєм в одному з донецьких селищ... «Якщо партійним органам це невідомо, то тільки тому, що батько й дружина обдурюють партію».

Підпису під листом не було, і Молочан, напевне, не показав би його Варварі, якби, перш ніж до нього, він не потрапив у руки бухгалтерові... Якось той не догледів і розпечатав, а прочитавши, не міг не сказати Варварі.

Вона прийшла до Молочана:

— Покажіть, Архипе Кіндратовичу, мені вже сказали.

В неї жевріла надія, що вона впізнає Самусів почерк, і тоді само собою все викриється...

Та анонімка була написана не Самусевою рукою, і значить...

Але що це значить, що? Невже то правда? Анонімка, звичайно, не заслуговує на довір'я... Але все-таки, що стоїть за нею?...

І ще більше стемнів Варварі світ. Що їй до літа, до сумирних одих теплих днів? Нічого їй не треба, ніщо їй не миле! Якось навіть Ігорьок підійшов:

— Мамо, що з тобою?

Вона з несподіванки стрепенулася і ошелешено глянула на нього:

— Чого тобі, сину?

А він так уважно зазирнув їй у вічі:

— Щось же трапилось, правда? Ну, не крийся.

Та що Варвара могла йому сказати? Пригорнула до грудей і здивувалася, що вже він головою до підборіддя їй дістає. І защеміло серце: «Сину мій, сину! Хоч би ж у тебе доля була щаслива, бо мені вже нема на що сподіватись...».

...Ходить літо, милується, прощається...

Проте в осені по горло всіляких справ, і їй ніколи. Ділепеші її стають все настійливішими й настійливішими, все більше й більше з'являється їх у Джерелівці...

І настає нарешті день, коли не зважати на них уже неможливо. «Що ж, мабуть, справді час рушати...» — сумно погоджується літо, а щоб довше пам'ятали про нього, щоб сильніше шкодували за ним, розплітає наостанку свою одіжку і, хоч по нитці, та роздаровує кожній гілці, кожній лісі, кожній стеблині в степу. Бринять ті білі шовкові нитки, стеляться за вітром, зриваються і летять... Але вже літо далеко — не наздогнати...

Зате осені, коли вона входить у Джерелівку, приємно: ось як мене стрічають! Біле викинули — значить, здаються! Добровільно! Йй невтямки, що білі оці сумні пасма не для зустрічі вивішені, а залишилися після проводів. Вона святкує свою легку перемогу, торжествує і з цієї нагоди — що зовсім уже на неї не схоже — благодушествує. Дні стоять погідні, теплі й тихі. Небо навіть вищим зробилося, ніж було раніш, глибшим і синішим. І повітря стало смачнішим, прохолодним і прозорим, як вода в джерелі.

І наче розступився обрій круг Джерелівки. Бувало, влітку глянеш — висить доокіл мутнувато-біла завіса. Пилюка це чи випари, що здіймаються від землі, від сповненої соками зелені, — невідомо. Але вона висить і висить, маревно колихається, часом осідає, часом зводиться вище, але не зникає.

Тепер же в степу видно далеко-далеко... Уранці, йдучи на роботу, дівчата спиняються на краю узвозу, в тому місці, де дорога, вибравшись на гору, розгалужується на три путівці. Звідси така широчінь відкривається, що забиває дух. Одразу під горою — хати, сади, плетиво стежок... Далі — ще хати й сади, ще і ще... Онде сільрада, онде, праворуч, контора, колгоспу, двір першої бригади, клуб... Підгородські хати з такої відстані здаються вже білими цяточками на зеленаво-жовтому тлі. А далі — лисуваті пагорби і золота смуга прибережного піску, а ще далі — сине, злегка оббризане червоними білками ранкового сонця Дніпрове плесо... Навіть звідси видно, яке воно широке й могутнє... Здається, бачиш, як ваговито й розмірено котяться хвилі, здається, чуєш їх кришталевий плескіт...

Золотим ланцюжком найтоншої роботи оздоблений полтавський берег. Він то випинається, відтіснивши ріку, то сам відтіснений нею, відступає далеко назад, туди, де безбережна просторінь Задніпров'я сизіє чи то буйними лісами, чи то просто згущеним надмірною відстанню повітрям...

Яка несходима даль попереду, який широкий світ!

Ділянка стрічає дівчат настороженим шепотом: «Шу-шу, шу-шу...» Вона — мов золотий ліс. Високий, густий, казковий ліс. Так і дивись — заблудишся. Тільки над головою клаптик синього неба, а навкруги — золота гущина. Стрімкі золоті стовбурці, широке золоте листя і золотий, таємничий шерхіт: «Шу-шу, шу-шу...»

Часом здається, що хтось крізь зарослі пробирається до тебе, біжить, спішить з доброю вістю. «Шу-шу, шу-шу», — перешіптується за спиною кукурудза, яка першою вивідала її. І мусиш озирнутись: хто там?

Але нікого не видно, ніхто не біжить. То вітер-пустун бешкетує, йому одному нема чого робити в цей день.

А в дівчат діла й діла. Вони поспішають. Осінь тільки на взір благодюшна. Ніхто не знає, що в неї на думці. Ось візьме й ліне дощами, і що ти їй скажеш? Треба встигнути обламати пшінку, поки погода стоїть. До того ж не тільки погода підганяє, навіть менш за все погода!

Сто тридцять днів минуло відтоді, як Гафія зарівняла останню лунку, сто тридцять днів хвилювання й роботи, чекання й роботи, мрій і роботи, роботи, роботи. Чим же віддячила земля за все це? Не терпиться взнати, скільки вродило, по скільки на гектар вийшло? Справились зі своїм завданням чи ні, перемогли чи ні? Хочеться якомога скоріше з'ясувати оце — найважливіше...

Качани вже не немовлята — вирости, налилися й виповнилися. Давно і кіски їхні потемніли, як темніє з часом волосся на дитячих голівках... А от з материних пелюшок самим їм не вибратись. Надійно закутала кукурудза своїх дитинчат, цупко тримає їх в обіймах висхлого, та все ще міцного, для певності у кілька шарів нарощеного листа.

Тож дівчата сьогодні — хірурги. І дарма, що в руках у них тільки шила, а то й звичайні гвіздки. Діють вони ними незгірше, ніж досвідчений лікар скальпелем. Рраз! — і біля верхечка зроблено надріз; тепер спритні пальці захоплюють з обох боків краї: трісь-трісь! — і до самого низу. Аж ось він, качанчик, нарешті визволився! Тепер відламай його від стебла і бери на руки, він твій, не чийсь, а твій!

Важкими злитками золота лягають качани на натружені дівочі долоні, з дзвоном падають у відра, з відер — на купу... І все вище й вище здіймаються на ділянці золоті гори, все вище й вище...

Ніколи дівчатам. Вони спішать упоратись і не відриваються від роботи. Одно тільки, що час від часу то з того, то з іншого кінця ділянки чути захоплені вигуки:

— Дивіться, яке чудо, дивіться!

— А мені який попався качанчик!

Але буває так, що слова видаються безсилими. Ось Ганна тримає в руках качан. Далєбі, такому місце на вистав-

ці! І треба, щоб усі його побачили, всі! Піднявши качан над головою, вона пробирається крізь золоті зарослі.

— Гей, хто тут? Ти, Ніно? Глянь, який кабанчик виріс!

А від Ніни до Гафії — вона трохи позаду, через два рядки.

— Дивись, Гафійко! Якого я сома впіймала!

— Вірко! Віро! Зажди хвилину!

Віра, тримаючи перед собою наповнене качанами відро, йде його висипати на купу і, зачувши Ганнин голос, знехотя повертає голову.

— Чого тобі?

— Ось глянь-но, що я тобі покажу!

Ганна підбігає задихана, спітніла, очі проміняться радістю.

— Візьми виваж, скільки в ньому?

— Подумаєш! — зневажливо знизує плечима Віра. — У мене тут, у відрі, куди кращі е!

— А хоч би не брехала! — виростає за її спиною Маруся Лісовська, котра з порожнім кошиком повертається від купи. — Дай-но, Ганно, я проведу експертизу. — Вона бере качан у руки. — Ух ти ж, і справді! Слухай, Ганно, отакі треба складати окремо. Може, виставка буде в районі...

— Ждуть тебе на виставці, якже!.. Ночей не сплять — виглядають, — оскірюється Віра. Їй уже байдуже до Ганниного качана; обидно, що Маруся перед оцією задавакою розпустила губи. Забула вона, чи що?

А Маруся таки забула. Вона, відтоді, як почали ламати пшінку, про все забула, бо хто в свято згадає давні чвари? Ціле літо гнули отут спини, старались, душею вболівали... Ану, як приморозки, ану, як посуха, ану, як сажка яка-небудь накинеться — страхались. А скільки поту пролито, скільки поту! І щоб тепер, коли вже маєш в руках урожай, не радуватись? Якись там старі рахунки зводити та гріти камінь за пазухою? Дурна вона, та Вірка! Дарма, що краща її подруга, а дурна! Хіба ж оце качан? То ж перемогу, саму перемогу тримає Маруся в своїх руках!

Перемога! Перемога!..

В якийсь із днів це слово блискавкою облітає всю ділянку. Ганна прибігає, розмахуючи пучком квитанцій. Голубі й синюваті, вони здалека схожі на букет пролісків.

— Дівчатовька-а-а! По шістдесят три вже, по шістдесят три! — Ії миттю обступають. Обнімають, цілують. Але тут же навперобій недовірливо допитуються:

— Ні, правду скажи! Не дуриш?

— Чудні! Чого ж би я вас обманювати стала, який мені інтерес!

Та й справді, як подумать, який їй інтерес? До того ж і по очах видно, що Ганна не жартує. З такими речами не жартують. А раз так, то це ж таки перемога! По шістдесят три з гектара вже є! А скільки ще в купах лежить! А скільки ще недолаmano!

Дівчата наче й ходить розучились — літають. Втома? Хто її взагалі вигадав, ту втому? Ану, подайте сюди того дурисвіта, хай прилюдно скаже, де він бачив утому?

Ось ще одну машину по самісінькі краї бортів виповнено золотими качанами. Під'їжджає друга. Мишко Сердюк висовує голову з кабіни:

— Навались, дівчата! Ніколи стоять...

— А нам, думаєш, є коли?

І вже стугонить кузов, приймаючи вантаж, лунко видзвонюють спороженні відра, потріскують переповнені кошики.

— Подавай-подавай! Не барись!

Кошики з свистом перелітають через голови на золоту купу, але, здається, не встигають і впасти на неї, як уже вони, знову наповнені, натужно порипують, видираючись на кузов...

— Не барись — давай!

Сердюк виходить з кабіни: не гріх між двома рейсами кості розім'яти. Але він не встигає й сигарету докурити, як уже гукають: «Заводь!»

— Чи ти, Мишко, заснув? Заводь, кажуть тобі.

Він озирається. Катерина дивиться на нього й сміється... Ох, оця ще Катерина! Вогонь, а не Катерина! Сердюк насилу відриває очі від її обличчя і переводить погляд на кузов.

— Та коли ж ви встигли натоптати стільки? Чи вам якісь невидимки допомагають? — дивується він, розводячи руками.

А Катерина знов:

— Рушай, не допитуйся! Баранка кругла, дорога рівна — паняй!

Днів через кілька дівчата надвечір остаточно підраховують свої скарби. Відправлено останні три машини. Маруся добилася честі одержати останню квитанцію і поїхала в заготзерно. Але поки вона вернеться, не терпить знати, а по скільки вже є? Посідавши на обніжку, дівчата гуртом заходжуються лічити: по квитанції 08696 — шістдесят

дев'ять центнерів, по квитанції 08855 — сто сімдесят один центнер, по квитанції 09081 — дев'яносто цілих вісім десятих...

— Пиши дев'яносто один, — підказує хтось.

— Ні, ні, пиши з десятими! — заперечують інші. — Щоб як в аптеці!

І виходить справді, як в аптеці. Коли одержану суму ділять на десять і тридцять чотири сотих гектара (раз точно, так хай в усьому!), на папері з'являється число з п'яти цифр: 86,845.

— Не може того бути! — вигукує Катерина, котра дуже боїться, щоб у цій радісній колотнечі не припустились якоїсь помилки. — Давайте ще раз перевіримо, бо раптом, як Омелян Омелянович прикине на рахівниці, вийде пшик?..

Ганну Катеринина підозрілість дратує.

— Чого тут іще перевірять? — запально заперече вона. — Начебто арифметику всі вчили потроху!

Але Катерина вже вирвала з Ганниного блокнота чистий аркуш.

— Треба, треба! Диктуй по порядку!

Вечір синить небо. За спиною шелестить, шушукається кукурудзиння. Наче допитується стеблина у стеблини: «Шо-шо? Шо-шо-шо?»

— Ну що? — затамувавши подих, запитує й Ганна. Катерина зосереджено ворухить губами, підраховує. Олівець тонким пташиним дзьобиком переключує цифри. Нарешті вона підводить голову.

— Точно, дівчата, точно! Вісімдесят шість цілих, вісімсот сорок п'ять тисячних центнера з га! — розмахнувшись, Катерина жбурнула кудись через дорогу олівця, бо ж треба у щось вкласти ту силу, що клекоче в ній. — Точно, голу-б'ята! А ще ж наших три машини пішло!

В село ланка повертається вже поночі, повертається з піснями, з веселим перегукуванням, дзвінким сміхом. Шкода, що Маруся поїхала, треба було її не пускати. А проте хіба без неї пісня — не пісня? Дзвенить же, дзвенить!

За Козачою балкою сходить великий-великий червоний місяць, і від того дорога, по якій дівчата йдуть, слабо жевріє, наче остигає після багатомісячної літньої спекоти.

А воно ж і справді так — степ остигає. Уже холодний дме навстріч вітерець, вже пахне близьким осіннім непогіддям, а земля ще ледь чутно дихає теплом — останнім і тому особливо дорогим і хвилюючим...

Все, що могла, віддала земля своїм дітям. Породила і виколисала цілі океани хлібів, моря отави, ліси кукурудзи... Споїла гори червонощоких яблук, налила медами мільйони довгастих келихів-груш, віддала свою гарячу кров висячим хмаркам вишень і вогненным розсипам помідорів; смугасті поросята — кавуни, товстопузі вгодовані гарбузи так насалались, лежачи на її грудях, що їх і підняти несила — повгрузали... Тепер вона хоче спочити, бо таки стомилась, бо треба нової набиратися сили. Вже ось-о лащиться, тулиться до її лона озимина... Скільки клопоту набереться земля, захищаючи тендітні оці пагінці від лютої стужи! А там же, попереду, знову весна і знову — роді, роді, роді!

Дівчата співають, сміються і, здається, ні до чого не прислухаються, нічого не помічають. Але то тільки здається. Насправді ж голос великої матері бринить у кожній в грудях, будячи нездоланної сили любов. У світі нема дорожчого й прекраснішого над породіллю. Давно-давно захолола б остання кровинка в столітніх, звужених склерозом жилах останньої людини і вимерло б людство, якби не було породіль. А земля — то ж мати матерів, породіль породіль!..

Ланка вертається в село з піснями, з веселим перегукуванням, з лунким сміхом і — з палкою дочірньою любов'ю в серцях. Спасибі тобі, земле-мати, за все. Ми щиро віддавали тобі свою працю, але ж і ти щедро нагородила нас. Тепер спочивай, набирайся нового здоров'я. Ми не кажемо тобі «прощавай», а говоримо «до побачення». Ми прийдемо, коли ти лежатимеш під білою ковдрою, тепліше тебе вкृतувать, прийдемо годувати тебе добримом, тільки-но прокинешся, голодна після зимового сну.. А з весни знову принесем сюди нове зерно і нові надії... Спасибі тобі, земле-мати!

41

На районній комсомольській конференції, яка відбулася напередодні Жовтневих свят, Кошовий з гордістю оголосив, що ланка Ганни Хмільченко майже вдвоє перевиконала своє зобов'язання, здавши по дев'яности одному центнеру кукурудзи з гектара. Ганна сиділа в президії, і коли сто двадцять пар очей схрестились на ній, знітилася й зайнялась, як мак. Але ще дужче змусила її почервоні-

ти Настя. Та всю промову присвятила джерелівській ланці. Говорила гаряче, запально, і їй часто плескали. А вона візьми й гукни:

— Не мені, товариші, а їй ці оплески належать! — і обернулася до Ганни: — Встань, встань!

Довелося підвестись... В залі заплескали ще лункіше, і в Ганни все попливло перед очима. Спасибі Анатолієві, що здогадався подзеленчати олівцем об графин, і аплодисменти почали стихати, а то в неї від хвилювання, від того непередаваного почуття торжества, що розпирало груди, зненацька пішла обертом голова. Відчувала себе легкою-легкою, наче невагомою. От-от її, мов пір'їнку кульбаби, підхопить з-за столу президії і винесе з залу в безмежний розвихрений простір.

Але і сівши на місце, Ганна довго ще не могла заспокоїтись, бо оцей незвично бентежний стан невагомості не минав.

Настя ще не кінчила промови, і над головою раз по раз дзвеніло: «Хмільченко, Хмільченко, Хмільченко...» І тукало ненастанно серце: «Ось вона, перемога, отака вона, отака!»

В одну якусь мить перейняла здивований Катеринин погляд: «Що це, мовляв, за новина?» Настя саме розповідала про випадок з портретом і громила носіїв всіляких пережитків, зокрема тих, які піддаються почуттю заздрості. Навряд чи слід було про це говорити, засумнівалась Ганна, нічого ж толком не вияснено... Та й фотографію другого дня вивісили знов... Дід Максим чотирма товстеними гвіздками прибив. «Це вже навічно!» — сказав...

Але по збудженому залу прокотилася сердита хвиля. «Ганьба! Ганьба!» — почулось кілька голосів. І в Ганни аж сльози виступили на очах, до того розчулила її готовність оцієї великої громади захистити свою товаришку, котру більшість уперше бачить, від несправедливості від підступів, від заздрості, від усього, що заважає їй жити.

«Треба буде під час перерви запитати в Катерини, чого вона так скривилась? — подумала Ганна. — Зрештою, ніхто ж не довів, що не чиймись руками, а саме вітром зірвало портрет!»

Але чомусь не випало зустрітись з Катериною ні в першу, ні в другу, ні в третю перерву. І навіть додому їхати після закінчення конференції їм не випало разом, бо Ганна, обрана членом пленуму райкому, мала залишитись на

організаційне засідання, а Катерина за компанію з сомоватськими та тополівськими делегатами поспішала на грейдер, щоб хоч до півночі дістатися домівки.

Ганна переночувала ту ніч у Насті, вірніше, не ночувала, а перебувала, бо спати не довелося.

Вийшло так, що просто з порога дівчат всадовили за святковий стіл. Настин батько Сидір Абакумович підніс їм по чарчині (заздалегідь налиті, вони чекали на них біля тарілок з закусками):

— Ну, орлиці, за вашу дорогу! Щоб угору та вгору!

Видно, Настя подзвонила, що її обрано другим секретарем райкому, бо батько одразу ж про це заговорив:

— Значить, другим, га? Коли ж ти першим станеш?..— І засміявся.— Я вже матері казав — не затівай ти банкет, бо хіба другий секретар — начальство? Другий — це так собі... Перший — ось хто зверху!

Настя по цих словах знітилась. Знизавши плечима, прохально глянула на матір, і та миттю смикнула старого за рукав:

— Не набридай, не набридай своєю філософією! Дівчата голодні, дай їм поїсти!

— А нехай їдять і слухають, що ж тут такого? — заперечив той і налив собі ще чарку.— Я кажу те, що є. Як уже бути секретарем, то неодмінно першим, бо він поганяє. Хіба ж буває, щоб другий сказав, а перший виконував? Не буває! Так що ти це, доцюню, пам'ятай — не забувай!..

Настя від того ще дужче зникла. Шоки їй запалали густим вишневим рум'янцем.

— Тату, тату! — і кивнула на Ганну.— Незручно ж!

Але він той натяк по-своєму зрозумів — і до Ганни:

— Оце правильно мені дочка підсуфлірувала, бо в дійсності-таки ви, Ганно Прокопівно, начало всіх начал! Я людина об'єктивна і люблю справедливість. Без вас Настя й гроша не варта була б! Дозвольте випити за ваше здоров'ячко!

Ганна розгубилася: що вона за начало таке? Та тут і Настина мати приєдналася:

— І я за вас вип'ю, бо що правда, то правда...

І незчулася Ганна, як неждано-негадано стала іменинницею, бо пили потім за неї ще і ще раз, і окремо за її почин, і окремо за її кукурудзу, і Настя, сп'янівши, підійшла й пригорнулася:

— Спасибі тобі, Ганночко, за все, за все!

В Ганни од вина, а ще більше од похвал, тостів і відданих поглядів запаморочилась голова, але вона все-таки спитала здивовано:

— За що спасибі?

— Ти знаєш, не прибіднюйся, знаєш! — плеснула її по плечу Настя.— Хочеш, давай навіки побратаємося з тобою, вірніше — посестримось! Ха-ха-ха! Посестримось!.. Згодна чи ні?

...Удома на Ганну чекала ціла купа листів. Зверху лежала телеграма від Килини Якимівни: «Поздоровляю високим урожаем. Відстала три центнери. Пропоную продовжити змагання. Лобода». В неї чомусь тьохнуло серце: хто ж від кого відстав? Кинулась передивлятися конверти — чи не написала Килина Якимівна листа? Не може ж того бути, щоб вона обмежилась самою тільки телеграмою!

Лише потім збагнула, що лист, якщо Килина його й послала, не міг ще так швидко надійти. Телеграму і ту лише вчора ввечері принесли...

Та вже спокій не вертався: раптом відстала таки не Килина, а вона, Ганна? Доведеться тоді визнати свою поразку... Але який вона матиме вигляд після всього, що було, після всіх промов, оплесків, після тих палких тостів, які ще досі звучали у вухах?..

А тут ще й Гафія прибігла і принесла новину:

— Чула — Федір приїхав! — І ну цвірінкати та підстрибувать.— Позавчора ще заявився! Такий поважний! У новому костюмі, в смугастій сорочці, при галстуку... Чистий тобі інженер!

Ганна не знала чому, але Гафіїні слова боляче зачіпали її. Щоб приховати своє роздратування, глузливо зауважила:

— Уже й інженер! За шість місяців — і інженер!

— А то хіба ні? Його над всією Новою Джерелівкою старшим настановляють!

— Хто ж він тепер — начальник будівельного тресту? — розсміялася Ганна.

Але Гафію важко було збити з пантелику.

— При чім тут трест? Трест сам по собі, а Федір при колгоспі! Ось сьогодні представник з города приїхав відносно будівництва, то, думаєш, по кого — одразу по Федора і послали! А ти кажеш...

Ганна ледве діждалась, щоб Гафія пішла, і, не роздягаючись, лягла на ліжко. Після вчорашнього вина голова була важка, мовби чавунна, і щось там безперестанку

гуло й гуло. Коли б хоч на годинку заснути, а то ж пропав увесь день! Але сон не йшов. Думки — то одна, то друга — налітали й вертали її з напівзабуття. Гляди, виявиться, що Килина переважила, і в райкомі скажуть: «Теж мені героїня!» Ганна одверталась до стінки і міцно стуляла повіки: заснути б! Та невдовзі відкілясь виринав Федір, загадково мружився, як тоді, коли підходив прощатись... «Яке мені до нього діло? Приїхав — і нехай! — сердилась на себе Ганна. — Мало хто їде й приїжджає!»

Проте на Федора це не діяло — стояв, не йшов з-перед очей. Раптом згадала, що за всі ці півроку він ні разу й привіту їй не передав, хоч, напевне, комусь же писав. «Значить, усе те скінчилось, розвіялось... А я ж йому вірила... Думала, що він любить по-справжньому». В серці дедалі більша росла образа. Аж поки не кинулась Ганна: «Що це зі мною таке? Невже мені справді не байдуже?» Виходило, що — ні. «А як же Юрко? — вже зовсім розгубилась вона. — Хіба ж я не люблю його?»

42

Зустрілася Ганна з Федором того ж дня надвечір. Зібралась була піти куди-небудь, де люди, — в контору чи в клуб, — і на вулиці, тільки-но встигла проминути Довгалеву садибу, зіткнулася з ним. Федір ішов додому. Був у забрюханих по самі краї халяв чоботях, у залапаній присохлим вапном ватянці й в старому кашкеті, одне слово — зовсім не такий, яким малювала його Гафія. Та й на обличчі Федоровім Ганна ніякої «поважності» не помітила. Забачивши її, спинивсь як укопаний: заніс ногу, щоб переступити через баюру, та, розгубившись, поплюхав прямо по воді.

— Ганно! Здрастуй! Ось кого я вже сто років не бачив!

Вона простягла йому руку і насмішкувато зауважила, кивнувши на його чоботи:

— Видать, ти багатьох по сто років не бачив... Певне, цілий день отак по калюжах льотаєш...

Федір, не знаходячи, що сказати, переступав з ноги на ногу, тоді нарешті почав розгублено, могло здатись — виправдуючись:

— Та ні, що ти... То ми в степу були, на Новій Джерелівці... Архітектор приїхав — автор проекту...

Ганна навмисне не зводила з нього очей, а він все більше й більше ніяковів. «Таке ж воно теля, як і було!» — з якоюсь затамованою радістю відзначила вона про себе і відчула полегшення, наче тільки цього їй бракувало для повного щастя.

Навіть не вірилось, що був час, коли її бентежив Федорів погляд. Чогось їй влітку здавалось, ніби він вичитує в її душі саме те, що вона хотіла б приховати від усіх... Особливо, як прощався перед від'їздом на навчання, було в його очах щось зухвале, рішуче, мало не вороже... Тепер нічого цього нема. «Так ось що зникло, що розвіялось! — зраділа Ганна, згадавши недавні свої думки. — Награна його зухвалість зникла, а не оте...»

Щасливий сміх бринів у неї в грудях. І знову прокинулася жалість до Федора: «Він, бідний, і досі любить... та мучиться... Але що я можу вдіяти з собою?..»

Була хвилинка, коли їй захотілось, як торік, обняти цього неповороткого і чимось до болю рідного велетня, обпекти, ошелешити його несподіваним поцілунком. За що? Та ні за що! За те, що він є на світі, отакий простакуватий, смішний, по-телячому незлобивий і лагідний, за те, що не вміє сердитись і не вміє забувати... Та й чого тут довго мудрувати — за те, що він любить її! Ганні тепер над усе потрібно було, щоб її любили...

Та, видно, ще не закінчився цей недоладний день, і не все ще з тієї строкатої мішанини радощів і печалей, яку він приготував для неї, встигла звідати Ганна. Попрощавшись з Федором, вона пішла до клубу, а там на неї чекала новина.

Була та непевна передвечірня пора, коли ще начебто рано засвічувати лампи, а без вогню вже погано видно. Довгий клубний коридор, де, дожидаючись гармоніста, юрмилася молодь, нагадував вузьку, по вінця налиту сіривато-синім туманом ущелину. Зайшовши з вулиці, Ганна мусила спинитись біля дверей, щоб дати звикнути очам. І тут до неї долинув збуджений Вірин смішок.

— А руку, руку куди? Ха-ха-ха-ха! Брись, кажу, брись!

Коли Вірі весело, Ганні робиться сумно. Так уже повелось останнім часом. Так сталося й тепер. У неї нараз зів'яла охота і до танців, і до всього. І, може, вона, поки ніхто її не помітив, вийшла б і подалася б додому, та, як на зло, погукав Сердюк:

— Чого ж ти, ланкова, досі півлітри не поставиш? Чи я задаром твою рекордну кукурудзу возив?

Ганна знехотя обернулась на голос і першою побачила Катерину. «Ну, ясно, біля кого Мишка й шукати, як не біля неї!» Але тут знову докотився Вірин смішок. Мимоволі пошукала поглядом: де ж вона є, що не видно її? Певне, в залі... Йй, де темніше, там і ліпше...

Сердюк тим часом ехидно допитувався:

— Ти, голубонько, завжди одвертаєшся, коли кажуть «дай»?..— І засміявся:— Ха-ха-ха! Не бійся, я непитущий!..

«Чого це йому так весело?» — Ганна пошулилась од різкого його голосу. Він заважав їй, не давав зосередитись. А може, прислухатися заважав? До того ж і Катерина — чи не навмисне — заходила розпитувати, кого обрали в бюро, кого секретарями, і вона нічого не могла вдіяти — мусила відповідати...

Але вже в душу закрадалося тоскне передчуття чогось недоброго. Наче здогадувалась Ганна — більше того, точно знала, з ким ото борюкається в темному залі її приятелька.

І вийшло, що не помилилась. Невдовзі й Юрків почувся веселий вигук:

— Ох же ж біда мені з тобою! Куди ногу ставиш, безголова? Хіба я так тобі показував?

І негайно ж Віра, мов заведена, зацокотіла:

— Біс тебе знає, що ти там у темноті показував! — Потім знову, як і перший раз, грайливо заверещала: — Ой-ой, не займай, Юрку! Брись, брись!

В Ганни мовби щось обірвалося біля серця. На півслові замовкла, і губи в неї похололи й затерпли. І добре, що саме тієї хвилини нагодився гармоніст. Катерина, тількино він прочинив двері, кинулась до нього:

— Ну, де ти так довго ходиш?

І одразу загуло, як у вулику:

— Запанів Данько!

— Зазнався!

— У нас уже чоботи на ногах зайнялись — так танцювать охота!

Сторожиха, для якої цей гармидер здавна служить своєрідним сигналом, негайно впливла з своєї комірчини з двома лампами в руках, і всі рушили в зал. Проте Ганна, ступивши кілька кроків, завагалась: заходити чи ні? Якийсь упертий голос владно наказував: «Не треба, не треба! Хіба можна йому простити таке?» — «Але мене вже тут бачили, — пробувала вона захищатись, — що ж тепер

скажуть, як я зникну? Вірка, коли дізнається, ще, чого доброго, задерє носа...» — «І нехай! — ще гучніше наполягав голос.— А ти будь гордою! Гордою! Гордою!»

Юрко перепинив її вже за хвірткою. Чи йому хтось шепнув, що Ганна тут, чи сам, випадково визирнувши в коридор, побачив, як вона вихопилась за двері, але він миттю кинувся навздогінці.

— Ти... чи щось забула вдома? — спитав підкреслено спокійно, наче ніякої за собою провини не відчував.

— Забула... А тобі що до цього? Не забула, а не знала, який ти є!

Юрко здивовано і дещо глузливо хмикнув:

— От тобі й на! Що це на тебе напало? — Та раптом, ляснувши себе по лобі, зареготав: — Тю-у-у! Он воно що! А я й не здогадаюсь! Це ти через те, що я ото з Вірою балакав? Дурниця, їй-бо! Ну, причепилась вона — покажи, як по-моряцькому танцюють, — і край. Од неї, ти ж сама знаєш, як одбитися...

— От і не одбивайся! Іди доучуй її! — зі злістю перебила Ганна, відчуваючи, що зараз заплаче од пекучої образи. За хвилину перед тим, як Юрко заговорив, вона навіть була завагалась: «Може, я погарячилась? Може, не слід було так?» Але тепер її наче підкинуло. Не роздумуючи, метнулась од хвіртки й побігла, не розбираючи дороги. Куди? Та байдуже куди!

Вона чула, як він гукав, просив, щоб спинилась, чула, як наздоганяв, важко хлюпаючи чобітьми по баюрах, та якась нелюдська сила гнала й гнала її уперед. Образа, ревності, вражена гордість — все скипілося в один тугий клубок...

Не помітила, як опинилась на своїй вулиці. Мчала навмання по грязі, стрибала через калюжі. Намоклий край спідниці боляче хльоскав по ногах. На хвилюку стала, щоб звести дух, та, зачувши, що Юрко настигає, кинулась ще дужче.

Він все-таки наздогнав її. Якраз біля Федорової хати, де Ганна з годину тому стояла, наздогнав і грубо схопив за плече.

— Та стій же ти... стій! — вигукнув, важко віддихуючись.— Зірвалась, як коза з вірвовки!

Голос його був скоріше страдницький, ніж злий, і Ганна майже готова була його пожаліти. Заставила хлопця виганяти півсела... Диви, як хрипить у нього в грудях... Проте наступної хвилини це почуття безслідно щезло, бо

раптом виявилось, що разом з Юрком гнався від клубу й Вірчин уїдливий смішок. Ганна почула його так виразно, наче її приятелька не далі як за Довгалевою лісою стояла: «Не займай, Юрку, брись, брись!» Дивно, як вона раніше не подумалась, чого Вірка так налягала на горло. Це ж навмисне, щоб звернули увагу, щоб усі знали, хто до неї залицяється!

Ганна, нахиливши голову, рукавом пальта витерла обличчя. А Юркові з презирством кинула:

— Хекаєш... Хто тебе силував? Казала ж, вертайся до своєї учениці...

Вона певна була, що Юрко зараз проситиме прощення, доведитиме, що йому на ту Віру й дивитися бридко. «А оце... — заметься він. — Біс його знає, як вийшло... Ну, не докумекав я, ну...» — «Ну й продовжуй, як почав!» — у думці мстиво уривала його Ганна, а сама тішилась: «Ще ти побігаєш за мною, ще навибачаєшся!»

Але Юрко мовчав, надто довго мовчав, і це ставало дедалі нестерпнішим. Чи, бува, не гадає він, що так легко й одбувся? Не вийде! Ось вона долічить до п'яти і тоді як кине́ться знов, то вже до самої хати не зупиниться — нехай гарцює слідом!

— А я тобі ось що скажу, — несподівано жорстко й рішуче заговорив Юрко, коли Ганна вже напружила м'язи, щоб таки гайнути. — Мені, може, теж не подобається, що ти їздиш та їздиш... За якусь дурничку ось що вчиняєш, а сама цілими тижнями гуляєш десь... Ти ж не розказуєш, хто там до тебе залицяється!..

Ганна завмерла ошелешена: що він меле? Оце замість того, щоб просити вибачення?

— Ну, знаєш...

Але сердиті слова, що недавно кипіли в ній, зненацька розлетілись, як сполохані горобці, і Ганна, марно намагаючись пригадати бодай одне з них, відчула себе розгубленою і беспорядною. Одразу забула і про клуб, і про Вірку — про все. Скидалося на те, що вони от-от поміняються місцями, і Юрко з винуватого обернеться на правого. Незчулась, як він схопив її за руку. Тримав владно, міцно, ніби стверджував своє недавно втрачене право.

— Чого ж ти мовчиш, не відповідаєш?

В голосі його не прохання — вимога звучала твердо, навіть грубо. А втім, може, то було нетерпіння? Він все ближче й ближче прихилився до неї, наче хотів, перш ніж почує, прочитати ту відповідь у її очах. І тут Ганна зро-

зуміла: це через ревності! Все через ревності! Щось йому, певне, приверзлось, можливо, хто й наговорив казна-чого...

Тепер в ній знову прокинулась, заговорила гордість: так він, виходить, повірив? Не подобається, що часто їжджу... Гляди, чого доброго, заборонить? Сміх!

Йй раптом стало весело. Побачила себе знову сильною і незалежною. Глузливо примружившись, відповіла з неприхованим викликом:

— Ти чи не звіту від мене вимагаєш? Зажди — напишу, в письмовому виді подам...

На цей раз Юрко й не намагається її затримати чи надогнати. Іде кроків за п'ять позаду і мовчить. Звичайно ж, шкодує, що ляпнув оту дурницю... Але хто його за язик тягнув? Було б подумати, перш ніж говорити! Тепер ось карається... Та нічого! Зате знатиме надалі!..

Ганна перед самим його носом зачинає хвіртку. Сказати йому «до побачення»? Але тоді він подумає, що простила... Ні, нехай попоходить!

Поріг хати переступає вона з таким відчуттям, ніби щойно здобула велику перемогу. Як вдуматись, то це ніскільки не в'яжеться з тим, що скоїлося в клубі та ось недавно, на вулиці. Але мовби веселе срібне калатальце опинилось у грудях і дзвенить, дзвенить, дзвенить... Ганна навіть лампу боїться світити, щоб воно, бува, не замовкло. Швиденько роздягнувшись, навпомацки добирається до ліжка і з розгону плюхається на подушку. Ні, таки що не кажи, а це — перемога! Тепер Юрко мов по струнці ходитиме! Сам же ось показав, як любить... Вже одне те, що за її поїздки переживає, хіба то не доказ? А найбільше, як наздоганяв: «Зажди хвилиночку! Ну, прошу тебе, спи-ни!»

Ганні страх як хочеться зараз хоч одним оком подивитися на нього. Десь він бреде похмуро пустельною темною вулицею... Сама вона на його місці розревлася б і тому тепер щиро співчуває йому. Яка то ще попереду буде в нього ніч! Але, з другого боку, коли б не це, що інше так явно засвідчило б її торжество?

Срібне калатальце дзвенить у грудях, дзвенить... Біда тільки, що сплять усі. Ганна заспівала б, так хороше в неї на душі. Юрко, напевне, завтра прибіжить... Не може не прибігти! А до Вірки він віднині і в свята не підходитиме. А то зраділа: «Брись!» Дурна вона була і е! Цікаво, чи хто-небудь за нею погнався б отак? Навряд! Хіба що сторож з дрючком поженеться... Ха-ха-ха!

Ні, гарно, їй-право, гарно! Здається, нічого більше для щастя їй не треба. Хоча ні, з Килиною не все ще з'ясовано. Одержати б завтра від неї листа, та щоб у ньому чітко, чорним по білому підтверджувалось: за тобою, за тобою першість!

Втім, у цю хвилину Ганна майже певна, що вона даремно тривожилась. Треба просто тверезо подумати: Килина, якби її ланка опинилась попереду, не стала б посилати телеграми. Не такий у неї характер, щоб хвалитись, значить... Значить, все гаразд?..

Неждане це відкриття таку народжує радість, що Ганна навіть боїться одразу віддатися їй і на мить завмирає в нерішучості: невже так воно і є? Вона робить спробу перевірити себе, ще раз обдумати, та срібне калатальце вже випередило її. «Все! Дінь-дінь... все! Дзелень!» — заливається воно. І негайно ж подушка починає жарко й лоскотно нашіптувати: «Дурненька, чого ж ти собі не віриш? Усе гаразд!»

— Все — дзелень! Все — дінь-дінь! — сміється калатальце.

Раптом хата виповнюється густими тривожними звуками:

— Бам! Бам! Бам!

Ганна сполохано схоплюється: що це? Але вона даремно злякалась: то ж її давні знайомі.

— Бам! Бам! Бам! Бам! — мечеться над ліжком рваний залізний відгомін.— Бам! Бам! Бам!

На хвилину напливає спогад: ніч... завірюха... А вона, Ганна, самотня, нікому не потрібна, лежить і плаче...

«Як давно це було! Давно-давно нема вже тієї Ганни! Тепер ти її не впізнаєш, бо вона зовсім інша... Зовсім, зовсім інша!..»

Легка, щемливо тепла млість огортає тіло. Сон і ява дивним чином переплітаються, стираючи межі між маренням, дійсністю, мріями... «Цікаво все-таки, яка вона є, ця Ганна?»

«Яка? А ти дивись... до-обре дивись! Та вище голову задирай, ще вище, ще!.. Бо інакше ти її й не побачиш!»

«Ні, так можна з глузду з'їхати! — перепиняє себе Ганна. Просунувши руки під подушку, вона розніжено пригортається до неї.— Та й спати ж, спати пора!»

І все-таки дослухається: де те калатальце? Ага, ось воно! «Спи, спи, щаслива моя... Вище, вище!.. Спи...»

Скільки Ганна проспала? Місяць? Два? Три? Тоді починався листопад, а тепер кінець грудня... Значить, промайнуло чимало!

Якийсь туман стояв перед очима. Що не згадай — в тумані, в тумані, в тумані...

Сиділа здебільшого вдома — читала, а то й так тинялася, аби день до вечора... Забігала Гафія, приносила новини... Настя заїжджала, і вона до Насті їздила... Кілька днів ланку збивала — вигадувала, перекроювала... І все наче в тумані чи вві сні... А щось же, крім цього, діялось навкруги, щось же діялось! Хіба ж би так просто змінилося б усе?

Іх трое в степу: вона, Гафія й Катерина. З усієї ланки — трое. Колючий морозний вітер вогнем обпалює щоки. А Катерина в благодійній літній хустинці... Як вона в такій і вибралась? «Не інакше — здурила! — думає Ганна, крадькома позираючи на неї.— Хоча... хто зна, чи не навмисне вирядилась вона у ту ж саму хустку, що й тоді? Могла й навмисне, щоб як не словами, то хоч хусткою нагадати».

Але невже Катерина до такого дійшла? Всерйоз Ганна в це не вірить. Схоже скоріш на те, що вона, виходячи з дому, й гадки не мала, що опиниться в степу. Проте, як подумати, то й це ж упирається в те ж саме тоді.

Тоді, тоді!.. Учора... То був викреслений з пам'яті, забутий день. Один-єдиний неприємний серед десятків райдужно щасливих, він, здавалось, назавжди потонув... Якби ж то Ганна знала, що попереду чекає на неї оцей ранок!

Грудневий засніжений степ жене за обрій білі примарні хвилі. Часом вони зовсім дрібні — з молочне ягнятко завбільшки. З горбка на горбок, з горбка на горбок перекочується та малеча густою отарою. Вітер, мов зморений чабан, підганяє її...

Але раптом чабанові уривається терпець: кошара далеко, а отак і за рік до неї не добудешся. Тоді він випростується і, змахнувши в повітрі невидимою гирлигою, заходжується висвистувати на всякі лади: «Агей, веселіш ворухись, агей, веселіш!»

І зчиняється чудо: дрібнота на очах починає рости, рости... Ану, глянь тепер — хіба ж то ягнята? Дебелі, пухнасті вівці біжать, з шурхотом підмітаючи обвислою вовною

наст. Їх стає все більше, більше... Та чабанові й того не досить. Йому коней захотілось — щоб аж стелилися в шаленім галопі, або ще краще — щоб летіли, так, так, летіли, як велетенські птахи!

І він знаходить таких коней, знаходить чи зліплює сам, хто знає що змішавши докупи — степ і хмари, небо і землю, а може, й щось інше, таке, чого зроду ніхто не бачив?.. Все одно в нього не довідаєшся, не допитаєшся. Та й питати нема коли, бо вже ось скачуть ті білі гривуни, здичавілим табуном летять навмання через стоги, горби, яри... Наздожени їх, спробуй, спробуй — зупини!..

Ганна, підставивши вітрові спину, вбирає голову в плечі. Робить вона це механічно, бо насправді зовсім не відчуває холоду. Може, через те їй іноді здається, що це все-таки сон? Фантастичні білі гривуни з свистом перелітають через неї і, не торкаючись землі, ошаліло мчать у безвість... Ах, коли б то був сон! А це ж, навпаки,— пробудження!

Учора Ганні цілий вечір дзвеніла в голові одна фраза. Хтозна-відки й взялась вона, настільки виразно сформульована, але хтось немовби вичитував над вухом: «Ланка Ганни Хмільченко, вступаючи в боротьбу за високий урожай наступного року, вийшла в степ провадити снігоза-тримання...» Слова звучали значуще й урочисто, і раз за разом знайома тепла хвиля огортала серце. Чітко уявляла кожну літеру, кожну кому. Знала навіть, де стоятиме той допис — під рубрикою «Вісті з колгоспів», на самім верху...

Ось тепер і вмістять... Аякже! «Чвари в прославленій ланці» — такий буде заголовок. А то й ще гірший придумують: «Чому розпалась прославлена ланка?» Та й матимуть рацію. Хоч плач, хоч смійся, а їх тільки троє в степу: вона, Гафія й Катерина...

І то ще добре, що Катерина прийшла! А могла й не прийти... Спитати б, хто їй сказав? Може, Гафія встигла забігти? Проте навряд. Гафія не стала б приховувати — з якої б речі? Та й послано ж було її зовсім в інший кінець села. Коли б здумала відтіль на Лойків куток повернути, то ще й досі б ходила. Хто ж міг повідомити Катерину? Невже само собою докотилось через усе село?

В душі Ганна майже певна, що так воно і є. Вірка, та мати її, та підспівувачки... Хіба не було кому рознести? Гафія сама бачила, як Вірка в Ладейків завулоч шмигнула. Мабуть же, до Марусі помчала!.. А Маруся до Іви

забійить, а сама Вірка ще до котроїсь... Не мине й години, і вже горобці цвірінчатимуть між собою про ту новину.

Але вірити в це не хочеться, як не хочеться смерті. Це ж, виходить, скрізь тільки про це й мова — в сільраді, в конторі, по хатах,— скрізь!.. Могли вже по телефону й у район передать... Ану таки спитати в Катерини, від кого вона довідалась? Чого раптом заявила? Адже вчора переказувала, що пратиме білизну і через те на степ не піде.

Та Ганна мовчить. Легше оту зав'язану скирту зрушити з місця, ніж заговорити з Катериною про це. Втім, можна ж і не розпитуючи до подробиць уявити, як усе було. Певне, Катерина до крамниці йшла або ще куди... (Не напнула б же цієї хустки, якби на роботу збиралась). Але по дорозі від когось почула, що в ланці зчинилось... Ось їй і закортіло подивитись на власні очі та познущатись: ага, мовляв, бачиш? Чи я тебе не попереджала?

Ні, про це краще не заводити мови. Досить того, що вона тоді наговорила! Хіба що останній дурень якийсь захотів би ще раз таке вислухати!

Прийшла того дня... З вигляду начебто весела, усмінена.

— Чого це ти, Ганно, носа з хати не витикаєш? Уже я за тобою скучила!

А Ганні й справді нікуди виходити не хотілось. Якраз за тиждень перед тим прибув давно очікуваний Кишинин лист, і він остаточно підтвердив її перемогу. «Е, хіба ж ми так домовлялись? — у жартівливому тоні писала командирша. — Я думала: ти — ввіймаю не ввіймаю, а тільки погнатися спробуєш, аж виходить — ні! Ну, зажди ж тепер! Стрінемось у Веслівці, я тобі за це шмат носа відкушу і скажу, що так було... І Катерину попередь, і Марусю, і всіх ваших, бо дуже ви мені смачними зробились...»

І далі все в тому ж дусі — по-молодечому грайливо й весело. Ганна спершу читала з недовірою: як можна отак писати про свою поразку? Сама вона, коли б її навіть примушували, не зуміла б! Але то ж Килина Якимівна!

За кілька днів Ганна напам'ять завчила командиршиного листа і все одно раз у раз бралась його перечитувати. А начитавшись, бродила по хаті, мов п'яна. А тут ще й Юрко, підсилюючи її торжество, никав і никав під вікнами. То вранці пройде, то вдень... Умудрився навіть запісочку переслать — попросив сусідчиного Стьопу занести.

«Годі тобі сердитись,— написав,— скільки можна! Я щовчора...» Ганна ту бумажчину, і не дочитавши, в піч кинула: побігаєш іще трохи! І поклала: не виходитиму! Хіба вже після десятої записки.

До того ж була в Ганни й серйозніша причина, щоб сидіти вдома. Килина нагадала їй про Веслівку, про техникум. Уже ж не за горами сесія! А Катерина питає: «Чого не гуляєш...» Хіба в неї в самої більше часу?

Ганна так і сказала їй:

— Наче ти десь на зайвий місяць розжилася... Може, й мені позичиш трохи?..

Але Катерина на ці слова чомусь образилась. Крутнула носом, наче тертого хріну понюхала:

— Гостинно ти мене стрічаєш, нічого не скажеш! Я вже ось навмисне жду, коли в тобі нарешті совість заговорить? Останній раз, ще як кукурудзу пасинкували, забігала, і то — тільки на роботу загадувати.

— Ой, дивлюсь я, тобі сваритись охота! — спробувала пожартувати Ганна.— А мені ж ані на стілечки!

Але Катерина жарту не прийняла. Видно, іншого наміру їй не мала — прийшла сваритись. Посмішка, з якою переступила поріг, зникла. Очі звузились і стали колючими. А тут наче біс підказав їй взяти з стола книжку. А саме під нею лежав Килинин лист...

— Свіжий чи маринований? — відверто глузуючи, поцікавилась вона.

Аж Ганну, незважаючи на ту мрійливу благодушність, що вщерть виповнювала її, пересмикнуло:

— Чого ж маринований? Читай!

З того листа все й почалося. Катерина швиденько перебігла його очима і докірливо схитнула головою:

— Знаєш, що я тобі скажу... Таки ти зазналась! Не хотілось мені вірити, а тепер бачу, що так воно і є...

— Ну, а ще що ти вигидаєш?

— Більш нічого. Хіба цього мало?

— Ні, досить. Спасибі. Я думала, одна тільки Вірка не спить — шукає, в чому б мене звинуватити... Аж, бачу, й ти зі сну вибилася! Це навіть цікаво!

Ганна намагалась іронізувати, але відчувала, що в неї не виходить. Чи не тому, що Катеринині слова влучили в ціль? Справді ж бо, десять днів лежить оцей лист, а вона нікому ні слова не сказала. А що буде, як Катерина потягнеться рукою до тієї он купки? Там і нерозпечатаних листів штук п'ятнадцять... У Ганни нараз неприємно, як

перед бідою, замлоїло під серцем. Ах, коли б за одну мить та настало завтра і щоб нічого цього не було!

Та розмова вже почалась, і про відступ пізно було думати.

— Ну, чого ти розходилась, як самовар? Сядь ось-о, сядь. Чи я цей лист з'їла б? Або він за тиждень зачерствів? Не сьогодні, так завтра показала б його...

В тоні, яким це було сказано, явно вчувалася нотка запобігання, і Ганна озлилася на себе:

«Невже я так злякалась її? Нащо викручуюсь?»

— Кажеш, завтра показала б? — тим часом спитала Катерина і примружилась, наче хотіла краще її розгледіти.— Не вірю я тобі — ось у чому заковика. Я давно стежу за твоєю поведінкою і ніяк не можу збагнути, відки це в тебе взялось... Ну, наче підмінили тебе!

— Ото новина!..— розвела руками Ганна.— Ну що це значить — «підмінили»? Вже як на те пішло, факти викладай!

— Факти? Будь ласка, можна й факти назвать — ось хоч би поїздки твої згадати. Хіба то не факт?

— А що в тих поїздках поганого?

— Я не кажу, що в них щось погане було. Але от їздила ти, скажімо, на обласну нараду. Приїхала — розкажи дівчатам, що бачила, куди вас ввели... А ти вицідиш троє слів, та й годі.

— Йй же богу, дурниці ти плетеш! Ну, не вмю розповідати, що я можу з собою зробити? — Ганна навіть засміялась.— От дивачка! — А в душі відчула полегкість: оце і все? Сказано — з великої хмари та малий дощ...

Але вона помилялась, бо і хмара, і дощ ще були попереду. Катерину її відповідь, а ще більше оцей самовпевнений сміх, тільки розпалили.

— Неправда! Вмієш ти розказувати! — вигукнула вона.— Наче я перший день з тобою знайома! Або по собі не знаю... Буває, часом пристане Лесик. «Почитай книжечку, казку розкажи...» А мені — хоч убий — не хочеться в ту хвилину з ним возитися. Я і відбиваюся від нього: «Не вмю, відчепись!..» Отак і ти. Нецікаво тобі «пережовувати» перед нами. Ось у чім причина!

— Ну, гаразд! А ще?

Схопившись з табуретки, Ганна рвучко пройшлася від стола до дверей і знову спинилась перед Катериною. Відчула, як жарко пашить обличчя. Катерина ж, навпаки,

немовби заспокоїлась. Тільки випросталася ще більше і ще в'їдливіше примружилася.

— Мало тобі... Що ж, якщо це тобі приємно, я можу ще дещо нагадати. Ну, хоч би отой випадок з фотографією... Ти певна була, що не вітром її зірвало? А одразу куди подалась? В райком! Скаржитись! Як накажеш таку поведінку оцінити?

— Там без вітру обійшлося! Руками зірвали, руками! — скрикнула Ганна, але Катерина спокійно перебила:

— Припустимо, що навіть так. То хіба ми тут, на місці, не змогли б розібратись? Чи ти нас і за людей не маєш? Та певно, що ні!

— Вигадка це! Вигадка! — крикнула Ганна. — Ти...

Але Катерина не дала їй доказати. Знов узяла зі столу Килининого листа.

— Ну, нехай то вигадка. А це? Це про що свідчить? Хто з ким змагався, скажи, — Хмільченко з Лободою чи ланки змагалися? А ти цього листа навіть Гафії не показала, хоч вона в тебе днює й ночує. Не показувала ж? Гафія, якби знала, розказала б. Я мало не щодня бачу її.

Що ж, видно, розмова підходила до кінця. В усякому разі, попереду нічого кращого чекати не доводилось. Все що завгодно могла Ганна припустити, але щоб найкраща подруга та отаку каменюку тримала проти неї за пазухою?

— Заздриш ти, от що я зрозуміла, — стиха, наче присилюючи себе, видушила Ганна і одвернулась. — Заздриш...

Вона не одразу й збагнула, що не слід було цього казати. Кинулась тільки тоді, коли Катерина вже стояла біля дверей, схвильована, бліда, як крейда, і зовсім-зовсім чужа.

— Вважай, як хочеш, — сказала вона, старанно відчеканюючи кожне слово. — Тільки я зараз як секретар комсомольської організації приходила. І раджу тобі: посидь, подумай. А то, знаєш... давай поставимо твій звіт на комсомольських зборах, та хай члени ланки виступлять... Може, тебе й похвалять?..

На тому і розійшлись вони. Ворогами розстались. Та як могло бути інакше?

І ось сьогодні Катерина прибігла на степ... Певне ж, що поспішила натішитись! Ще б пак! Ганна зосталася без ланки... Прославлена Ганна — і без ланки!

Але як це все-таки сталось? Хто в цьому винен? Може, справді, сама вона й схибила? Тоді дошукатися б —

у чому? Де? Де та межа, після якої почалося невірне?

Вітер потроху слабшає. Скажені дикі гривуни пролетіли й зникли за обрієм, і тепер по білому степовому безмежжю, як і перше, котиться й котиться примарна овеча отара.

Ганна знову береться за лопату. Від недавно нагорнутої купи снігу навряд чи хоч третина залишилась — розвіяло її. Те ж саме і в Гафії, і в Катерини. В Гафії ось з лопати, поки піднесла, геть усе здмухнуло... Треба, мабуть, спочатку утоптувать, а потім кубиками обкопувати і брать. Але чи допоможе? Була б тут зараз уся ланка, Ганна сказала б: «Годі, ходімте додому!» Бо хіба під таку погоду вибудуєш оті сніжні вали? У відлигу треба це робити, а не тоді, коли сніг сухий, як порошок, та ще коли вітер скажений...

На мить несміла прохоплюється думка: «Що, як дівчата через те сьогодні й відмовилися виходити на роботу? Таке ж осьо крутить!»

Але саму себе не обдуриш...

Одне що погода змінилася зовсім недавно: зранку значно тепліше було, вітерець ледве-ледве дихав... А друге, друге ще важче приховати або інакше витлумачити...

До одинадцятої години бігала Ганна од хати до хати. Потім Гафію послала. Все ще сподівалась, що одумаються. Адже учора, окрім Катерини, жодна не відпричинювалась. Що ж сталося за вечір і ніч? Чого нині й у вічі не дивляться — одвертаються? Ось тобі й нова ланка!..

Ганна довіку не простить собі того глупства, що не поговорила з дівчатами перед тим, як мали переукомплектовуватись. Уже ж начебто остаточно вирішили — поділити стару ланку порівну, щоб у кожній з новоутворених з самого початку було ядро з більш досвідчених... А вона гордість свою здумала показати: «Ось я, на зло всім, нікого, крім Гафії, з торішньої ланки не візьму, а побачите, як у нас справи підуть!» Ледве умовила Осадчого та Молдочана. А коли Катерина сказала, щоб і її записала до себе, то навіть скривилась:

— Не інакше — в контрольори націляєшся!..

Дурна вона була! Образила дівчат... Невже ж то всім їм хотілося обов'язково під Вірчину руку ставати? Та й про те подумати — хіба погана була торік ланка? Чого тільки не траплялося за літо, скільки разів сварилися, а

ні разу ж ні одна не підвела! Навіть Маруся. Навіть Івга Карась! А ці... Чужі вони, чужі, чужі!..

Ганна не помічає, що вона вже хвилин із п'ять механічно тиче лопатою в одне й те ж місце. Думки заповнили її... Ніколи досі не клубочилося в голові стільки думок, і ніколи не були вони такими болючими.

Ланка розпалась. Розпалась, не встигши й зліпитись! Але найгірше те, що невідомо навіть, чи стане хто-небудь дошукуватися причини. Скажуть: не виявили довір'я ланкової, і все. Простіше простого! А тут же явно без сторонніх не обійшлося! Хіба, скажімо, Вірка не могла намовити? Особливо тепер, як сама стала ланковою... Та вона ж, напевне, із шкури пнеться, аби чимось дошкулити Ганні, осоромити її... Мабуть, не день, не два ходила, підбурювала. А тим — що? Порозпускали вуха... Знати б хоч, якими плітками затуманювала вона їх, що всі восьмеро так одноставно перекинулися до неї! Невже вони такі легковірні, що одразу й піддалися? Ось же Олена Корольчук. Розумна начебто дівчина, вдумлива, серйозна... Або Ліда Остапенко... Чи інших взяти — Наталку Нечиталюк, Тамару Зубко... Тамара на випускному вечорі виступила:

— Я, товариші, твердо вирішила наслідувати приклад Ганни Хмільченко та її подруг...

«Тож наслідуй, коли вирішила! — мало вголос не вигукує Ганна. — Чого задкувати здумала? Чи, може, тобі приклад перестав подобатись? — Вона з силою встромила лопату в невисоку, вже по краях залізану сніжну купу. — Тоді чесно признайся, прилюдно скажи!»

Ганна випростується і з хвилину стоїть з заплющеними очима. Рої колючих сніжинок боляче впиваються в щоки, в лоб, шмагають, жалять, печуть... «Чи я й цих образила чимось? Але ж чим саме? Може, таки треба було тоді вислухати Катерину? Або другого дня прийти: «Давай розберемось як слід. Якщо я в чомусь схибала, розтолкуй». А вона до Насті поїхала...

Що ж, Настя не завагалась — підтримала. Тільки-но Ганна почала розповідати, перебила:

— Бачиш, бачиш! А не вірила мені... Тепер допекло, га? Заздрість — то такий клятий пережиток, що нам з ним ще й при комунізмі воювати доведеться!.. Але ти не падай духом. Хай-но я ось навідаюсь до вас — вмить усіх втверезу!

І навідалась. Прочитала в клубі лекцію про моральне обличчя молодії радянської людини і хоч не називала

імен, а добренько пропісочила Вірку й усю її компанію. А тут ще — наче під руку — хтось записочку підсунув: «Чи до лица комсомольцеві зазнайство?» Настя підвелась, обвела поглядом зал та й припечатала:

— Ні, не до лица. Але з того, що автор записки побоявся своє прізвище підписати, я роблю висновок, що наміри в нього були не зовсім чисті. Таке можна написати і з заздрості!..

Ганна потім шкодувала, що тоді не озирнулась: мабуть же, в котроїсь вуха зайнялись після Настиних слів!

А що було далі? Та все те ж саме — туман, туман, туман...

Катерина тричі скликала й відкладала збори. Казала, без Кошового не проведемо. Але Ганна певна була, що ніхто, крім неї, справжньої причини не знає. Катерина просто боїться тих зборів, оце і все. Дивувалася з її хитрості: ач, і знайшла ж на кого звернути! Кошовий лежить у лікарні, і невідомо, коли випишеться, бо на нозі рана відкрилась. Звісно, що на нього найлегше зараз посилається!..

І знову йшли і йшли дні. Гафія щовечора приносила свіжі вісті:

— Ганно! Вірчина ланка хор організує.

— Ганно! Вірчина ланка чогось з агрономшею на степ сьогодні ходила!

А Ганна на все одмахувалась: нехай організують, нехай ходять! Ось я їм покажу, усім покажу!

Відки воно бралось оте все? Відки йшла оця сліпа впевненість, що вона, хай би там що, а все одно переважить? І чому їй ні разу й на думку не спало хоч би поговорити по-людському з тими дівчатами, котрих, не спитавши, намітила в свою ланку? Може, в цьому й полягає зазнайство?

За думками Ганна майже забула, де вона й що робить. Руки наче відділились від неї і самі шурхають лопатою, нагортаючи й нагортаючи сніг. Треба б його утрामбувати, щоб тримався, бо ось війне — і знову все пропаде намарно. Але їй байдуже...

— Ганно! Чуєш, Ганно?

Вона поволі підводить голову. Катерина стоїть перед нею біла-біла вся — од валянців до хустки, — наче з снігу виліплена.

— Ходім додому, Ганно... Все одно нічого ж не виходить...

— Хочеш — іди... Я не піду...

Це перша їхня розмова за весь день. Катерина, коли з годину тому підійшла, тільки «здрасстуй» сказала і одразу до роботи взялась. Тепер вона стоїть насуплена й рішуча:

— Кидай, Ганно, послухай мене. Отак хіба що з відчаю можна...

Дужий порив вітру підхоплює її слова і, віднісши, гасить, мов слабкі іскорки. З боку Козачої балки накочується густа біла хмара. Вона летить низько над землею, стираючи все на своєму шляху. А втім, то зовсім і не хмара. То новий табун білих гривунів. Ось їх скількись шугонуло з-за скирти, перестрибнуло через лісосмугу. А он іще, ще, ще... Скачуть, летять, підбадьорені безшабашними посьвістами, стеляться над розбурханою землею — роз'ярені, страшні, неспинні.

Катерина щось іще намагається сказати. Повернувшись спиною до вітру, вона щосили кричить, але до Ганни долітають тільки обрубки слів, якісь пошматовані звуки. А може, то й не Катерина, а Гафія кричить? Онде вона біжить, низько пригинаючись і ховаючи голову в плечі, наче боїться, щоб не затоптали її копитами оці скажені коні.

— Дивіться-но, дівчата,— підбігає вона захекана,— хтось заблудився... Бачите — сіре щось...

— Де? — кидається їй навстріч Катерина.

Гафія, мовби стоїть біля палаючої печі, затуляється зігнутою в лікті лівою рукою, а правою показує кудись у кипляче біле місиво.— Та он же, он, коло скирти!

Тепер уже й Ганна помітила якусь наче розмиту постать, а Катерина ще видивляється:

— Не то стовпець якийсь...

— Та де там стовп! Дивись, рухається ж! — аж сердиться Гафія і, склавши рупором долоні, викрикує: — Аго-го-ов! Хто там е-е-е! Сюди-и-и! Сюди-и-и!

За мить уже всі троє кричать, до краю напружуючи груди й горла:

— Аго-го-ов! Сюди-и-и!

Сіра постать то наближається, то знову віддаляється, пропадає у білій коловерті. Певне, за вітром не чує. А може, чує, та не розбере, з якого боку гукають?

— Ходіте, дівчата, та перейmemo, поки з очей не впустили! — рішуче пропонує Катерина.— Може, той чоловік очманів од страху!

Насунувши по самі брови хустки, вони рушають. До скирти од сили метрів двісті, але хвилинами вона геть зовсім щезає за суцільною рухливою завісою. Здається — не снігом мете, а товченим склом — так нестерпно ріже обличчя й сліпить очі. Проте дівчатам зараз байдуже до цього. Що то за людина заблудилася в степу? Може, вона давно вже блукає? Може, навіть, замерзла і залякла непорушно біля скирти, а їм тільки здається, що вона рухається?

І раптом перед ними виростає Маруся. І зовсім вона не залякла, вона біжить навстріч:

— Ох, дівчатонька, насилу я вас розшукала! Думала — пропаду!

Ці троє спиняються, приголомшені несподіванкою. Що їй сюди занесло? Чого вона їх розшукує?

— Ти кого, нас шукала? — здивовано запитує Гафія.

— А кого ж іще?

Ганна одвергається. Їй нічого допитуватись. Вона, і не питаючи, знає, що принесло сюди Марусю. Вірці треба було переконатись, упевнитись, чи повністю домоглася вона свого... От і підслала... Дивно тільки, як це Маруся про голос свій забула! Чи, може, заради такого празника і вдавитись не шкода?

— Я й до Ганни забігала, і ось до Гафії, — тим часом розповідає Маруся. — Та потім стала й думаю — невже вони удвох та таки на степ вийшли?

— Торжеством своїм упитись поспішила? — не обертаючись, запитує Ганна до невідомого хрипким, чужим голосом.

Але Маруся, певне не дочувши, продовжує:

— Такий мене жаль узяв!.. Щоб через чийсь витребеньки та пропала наша ланка!..

— А що їй заподіється, вашій ланці? — нараз вибухає Ганна. Вона й не пам'ятає, як опинилась біля Марусі. Рук, немовби судомою, звело в кулаки. Ще одна мить — і не стане більше сили їх стримувати. — Що загрожує вашій ланці?

Тільки тепер вона по-справжньому осягнула всю глибину своєї поразки. В горлі закипали якісь кострубаті, жорстокі слова, але видушити їх із себе не вдавалось. Можливо, це йшло від того, що Ганна ніяк не могла вибрати з-між них те найуразливіше, в якому б вмістилося все? Їй то хотілось турнути звідси оцю Вірчину тіль: «Геть з-перед очей!» — гукнути; то, навпаки, кортіло ехидно й

презирливо запитати: «Чого ж не танцюєш?» — або ще щось таке спитати чи сказати — і познущатись, якомога довше знущатись.

І все-таки Ганна мовчала. Мовчала тому, що чим далі тривала ця напружена — довша за рік — хвилина, тим менше вона розуміла, що привело сюди Марусю. Надто відвертим і надто схвильованим був її погляд. Надто прямо дивилась вона у вічі їй, своїй супротивниці, чию поразку прийшла засвідчити. Ганна дедалі більше розгублювалась: що це — остання межа безсоромності чи, може...

І тут знов заговорила Маруся.

— Я все розумію... — сказала і шумно передихнула, наче їй гостро забракло повітря, — все, Ганно, розумію... Того й прийшла... Вона давно нахвалялась, а сьогодні прибігла... Я тільки глянула на неї і одразу здогадалась...

Ганна од несподіванки відступила на крок.

— Ні, ні, ти зажди, — ошелешено прошепотіла.

Неможливо було за одну мить обійняти все, що сталося. Маруся в хурделицю прийшла на степ. І з чим, з чим прийшла!

Ні, цього Ганна не могла збагнути. Спантеличена, вона, як стояла по коліна в снігу, так непорушно й застигла. Вітер без жалю палив щоки, жбурляв у вічі пригорщі товченого скла, а їй і на думку не спадало, що можна одвернутись чи затулитись. «Все розумію — того й прийшла, — сказала Маруся. — Того й прийшла!»

Не чула, коли й бризнули сльози. Та якби й почула, то все одно не стала б їх приховувати, бо хіба соромно плакати, коли тобі повертають втрачену дружбу?

Можливо, з цього починалось одужання — повільне, не менш болюче, ніж сама хвороба, але — одужання. У кожному разі, в ту хвилину Ганна забула й думати про свою поразку, забула думати й про те, як хто поставиться до сьогоднішньої події і наскільки в чиїх очах знизиться її слава... Та й яке воно мало значення, оце все, поряд з тим, що вона тепер переживала? До неї поверталася віра, віра в товаришів і в себе. Що, справді, могло б зрівнятися з оцим уже було загубленим і так щасливо віднайденим скарбом?

Днів за два чи за три перед цим по Джерелівці прокотилася приголомшлива чутка: до агрономші повернувся чоловік.

На Підгорі, де питаннями інформації здавна відала Брилючиха, у перші ж години стало відомо, що Микола, переступивши поріг, почав з того, що ретельно перелічив ребра своїй вірній дружині (це він, і не розпитуючи, zarazом за всі її шури-мури) і тільки по тому сказав:

— Ну, а тепер давай побалакаємо.

Жінки не дуже в те вірили: хоч і був Микола свого часу парубком одчайдушним, проте кулаків не розпускав. Хіба, може, зіпсувався за ці гола?..

Втім, під натиском більш вірогідної інформації самій же бабі Секлеті довелося невдовзі розповсюдити спростування: не Микола Раменний приїхав, а інший її чоловік — чи то перший, з яким вона жила до нього, чи то другий — з яким після нього жила.

Переказували, начебто з уст людей, котрі їхали разом з ним від станції, що він донбасівський (гляди — схоже! Вона теж відтіль!) і що в роки війни вони одне одного загубили (і це могло бути!). Передавали й інші не менш правдиві подробиці. На тій же, наприклад, Підгорі, де недремно стояла на посту баба Брилючиха, скоро дізналися, що в агрономші було ще двоє дітей, і вона їх оцьому небораці накинула, а сама втекла...

І все-таки бабиним підопічним того дня явно не щастило. Варто було їм, проминувши останні підгорянські хати, дістатися до крамниці, як картина докорінно змінювалась. Бо виявлялось, що були ще якісь очевидці (котрі теж їхали з ним від станції!), а ось того, що вони розповідали, Брилючиха або не знала, або з якоїсь причини до уваги не взяла. За твердженням цих останніх, приїжджий отой, правда-таки, донбасівський, однак ніякий не агрономшин чоловік, а родич, і приїхав він з наміром умовити її вернутись назад, бо там буцімто хтось помер і залишив їй у спадщину великий кам'яний будинок...

Цілий день точилася боротьба між двома оцими версіями (першу героїчно відстоювала баба Секлета, але і в другій були не менш достойні оборонці), коли ж це раптом третя чутка і зовсім збила з пантелику любителів свіжих новин. Стало відомо, що Варвара Савівна, не довго думавши, того свого родича чи чоловіка і на поріг не

пустила. Попросила хазяйку — бабу Мехтодиху — нагодувати його та спровадити, а сама кімнату свою на замок — і з дому подалась.

Це вже виходило за всякі межі! Бо хай він навіть і не чоловік, і не родич, а просто чужий подорожній, то хіба можна виганяти його з хати? Ні, ні, тут цахло чимось непростим!

Брилючиха другого дня як схопилась уранці на ноги, то й не присідала; навіть і обідала не вдома, а в другім кінці села — на Підгородах. І ось надвечір старій нарешті підвалило щастя: вона сама на власні очі («От щоб я на цьому місці крізь землю пішла, коли брешу!») бачила того агрономшиного гостя.

Він стояв біля сільради, де спиняються рейсові грузовики, з чемоданом в одній та мішком у другій руці, з виду похмурий, насуплений... Брилючиха спершу побоялась і близько підійти, проте згодом таки наважилась — цікавість взяла гору.

— Ви, чоловіче, чи не в Рудяки зібрались? — хитро підступила вона, удаючи, ніби шукає okazji щось у ті Рудяки переказати чи переслати.

Той здивовано подивився на неї і, бридливо відкопиривши губу, перепитав:

— Куди?

— Кажу, чи не в Рудяки часом?..

— Не знаю я тут ніяких Рудяків! — байдуже буркнув гість і повернувся спиною, стверджуючи цим, що вважає розмову закінченою.

Але другого дня ця сцена в устах щасливої очевидиці виглядала так:

— Стоїть він, і хоч вірте, хоч ні, отакими-о сльозами плаче... Я питаю: «Чого ви, чоловіче, плачете?», а він: «Тут не те що заплачеш, тут заревеш... Як вона мені, почитай, всю жисть спортила!»

Слухачки (а їх чималенько збилось на ту пору біля крамниці) охали і ахали, і стара, захочена такою увагою, розходилась все більше й більше:

— От хоч вірте, хоч ні,— живописала Брилючиха за наступним заходом для тих, котрі припізнались.— Стоїть і ридає, як сирота...

Навряд чи й найправедніша душа, забравшись на сьоме небо, упивається так своїм щастям, як упивалась вона цією картиною і своєю обізнаністю. І тільки одного баба Секлета не знала: не знала, що буквально через кілька

хвилин таємничий агрономшин гість опиниться поза порядком денним.

Клин вибивають клином, новину ж — новиною. І її, ту нову новину, принесла Марта Горобко, яка підійшла до гурту останньою.

— Чули? Ганни Хмільченкової ланка забастувала! Аніжоднісінька на роботу не вийшла! — сповістила вона, сяючи лисніючими помідоринами щік, і, осміхнувшись, додала з виглядом пророчиці, яка давно знала, що тим воно й скінчиться: — А що ж!.. Кому охота для когось славу зароблять?

Для баби Секлети то було мов грім з ясного неба. Це ж тільки подумати: якась Марта та поперед неї отакий скарб розкопала! Не інакше — світ догори дном перекинувся!

— А не брешеш ти, молодице? — зопалу заперечила стара, щоб хоч трохи збити пиху цій Горобчисі. І хоч вона тут же схаменулась («Стривай-но! То ж не про когось, а про Ганьку сказано!»), було вже пізно. Марту, як, втім, і всякого оповідача, таке ехидство не могло не дійняти до живого, і вона негайно огризнулась, на цей раз не без умислу націлюючись в саме бабине серце:

— Ви, як не вірите, у Вірки своєї спитайте! То ж вона й підстроїла...

Брилючиха аж заточилась:

— От-та-кої! — тільки й спромоглась вона вигукнути, бо всередині все в ній закипіло. «Ну ж і дам я їй! Скритничать здумала! Хто її навчив скритничать!»

І однак-таки, незалежно ні від чого, то була новина. Добру штуку зіграли дівчата з цією кралею! Цікаво, чи й тепер іще бігатиме Одарка хвалитись, що до її Ганни кіріспідент приїхали?

Тим часом, як і водиться в таких випадках, зчинився галас. Жінки заговорили всі разом, перебиваючи й перекрикуючи одна одну:

— А ловко придумали!

— Неподобство це, от що.

— За зрив роботи по голівці не поглядять!

— Нічого! Провчити разок не гріх! Знатиме надалі, як з людьми поводитись!

— Вона ж так носа задерла, що кочергою не достанеш!

— А про мене, язиком балакай скільки хочеш, а роботі не шкодь!

— Вона вже тим носом за стріхи чіпляла!

— По праву почуваючи себе причетною до цієї події (бо ж таки Вірка все це затіяла — не хтось!), Брилючиха спершу в розмову не втручалась. Чому не дозволити собі таку розкіш — послухати, що люди кажуть? Тим паче, що більшість явно проти Ганьки!..

Але, як виявилось, Марта ще не все сказала. Терпляче виждавши, поки баби почали потроху заспокоюватись, вона піднесла їм закуску:

— Тільки ж ви, ма'ть, думаєте, що на неї подіяло? Туди к бісу! Удвох з Прісьчиною Гафією пішли! Ха-ха-ха! Вони з цією Гафією увесь, який є, сніг на степу затримують! — І ще дужче залилась: — Ха-ха-ха! Ви вже завтра хоч і не шукайте — не буде снігу ніде!

Деякі з жінок і собі спочатку заусміхалися, але наче хтось невидимий з'явився відкілясь і заходився одну по одній гасити ці посмішки. Брилючиха навіть озирнулась: що вони там такого побачили? На вулиці, крім них — анікогісінько. Поземка в'юниться понад лісами, вітер висвистує в голім верховітті. Може, на дурних бабів так вплинув грізний вигляд Ковалихи? Та й до цього кричала, що то, мовляв, безобразія, а тепер ще лютіше нахмурилась, аж лицем потемніла. Так нехай собі! Теж мені начальство вишукалось! Бач, недовольне воно!..

Марта ще тряслась, наче в лихоманці: «Ой, держіть, ой, держіть мене!» — вигукувала. А стара вже не на жарт стривожилась: що це вони, справді, як води в рот набрали? Чи їм ту Ганьку жалко зробилось? От іще! Пожалів дурний вовка, як тому хвоста прищемило! А хто вовкові винен? Було б тій Ганьці не зобижать дівчат, то не кинули б одну, всі вийшли б!

Схопивши за рукав Меланку Довгалеу (це — своя: хвалила, що ловко придумано), Брилючиха дещо запобігливо заговорила, залучаючи її в спільниці:

— Ти таке бачила, га? Пожаліли...

Але перебила та ж таки Ковалиха:

— Е, ні! За це по голівці не поглядять! — заявила вона переконано. — Хіба ж то мислимо!

І ще котрась підтримала:

— Сказано: нема ума, щитай — каліка! Як вони тепер і в вічі їй глянуть?

Але що найбільше вразило Брилючиху, так це Меланчине віроломство. Тільки ж вона говорила одне, а тепер — на тобі! — перекинулась до цих.

— Не бійсь, погані очі все перелупають! — втрутилась вона.— А Ганька, як собі хочете, а добре вчинила, що сама пішла на степ. Нехай знають, безсовісні!

По цих словах і Марта схаменулась. Підскочила, як ужалена:

— Бач! Хто кого, а Довгалиха свою невістку захищає.

Але та спокійненько відказала:

— Та-ака вона мені невістка, як і ти! А от що правда, то не кривда. Куди ж це годиться! Хіба робота — іграшки? Ви там собі сваріться — хоч коси одна одній повидирайте, а ділу не шкодь!

Було не більше як годин дві чи три по обіді, а здавалось — вечоріє. Брудне шмаття хмар стелилось понад самими стріхами. Безперестанку крутило сніжком. Навіть у затишку, біля крамниці, курілися, мовби парували, кучугури. Вітер раз за разом сердито гримів одв'язаною віконницею, наче бив на сполох. І, мабуть же, кожна про себе подумала, що в степу тепер мете ще й не так. Там чи не справжня хвижа розгулялась!

— Гляди, пропадуть вони там...— ні до кого не звертаючись, сказала Ковалиха.— Треба піти Іванові Остаповичу сказати, хай кого пошле... Може, в конторі ще не знають?..

Брилючиха того вечора повернулась додому пізніше, ніж у дні найбільших новин, і прийшла з розбитим серцем: як тепер Вірка вибереться з цієї халепи? У селі скрізь, куди не підеш, тільки й розмов, що про неї, і здебільша ж гудять, гудять! Та ще кажуть — самі дівчата передумали. Як зачули, що Ганна з Гафією удвох пішли на степ, то й собі подались. По одній, по двоє, та всі й зійшлись... Тепер же вони, мабуть, зізнаються, хто їх намовив. Що ж тоді буде?

Віра, вислухавши матір, зневажливо махнула рукою.

— Нехай мелють! Благо, язики без кісток — не ламаються...— А сама, проте, похнюпилась.

Відверто кажучи, вона ще в ту хвилину, коли Маруся, урвавши її на півслові, одяглася й вибігла з хати, відчула, що витівка може не витанцюватись. Якщо найкраща подруга та отак поставилась до неї, то чого було чекати від інших?

І все-таки вона ще сподівалась. Невже, думалось, не знайдеться в селі таких, що підтримають? То в Марусі заскок якийсь. З нею нерідко таке трапляється. Раптом скипить: «Нечесно, нечесно!»,— а нічого нечесного насправді й близько не видно. Чи не сама вона говорила (і зов-

сім же недавно!): «Зазналася Ганна, треба б її провчити!»
Чого ж тепер задкувать?

Ні, о тій годині Віра ще не думала відступати. Надто довго дожидалась вона цього дня, щоб отак одразу й зневіритись. Ще з літа чекала Віра: от-от Ганна оступиться, от-от... Бачила, як дедалі більше й більше віддалялась вона від дівчат. І треба було тільки набратись терпіння і влучити момент, коли в неї остаточно запаморочиться в голові.

І ось цей момент настав. Вже ж тільки, хто не хотів, той не бачив, якою та Ганна павою виступала останнім часом. На що рідний батько, а й той якось їй при Вірі сказав: «Дивишся, дівко, високо, та щоб не запорошила око!»

Було, прийде в клуб,— куди тій королеві! Тому: «Не смали!» — накаже, того покартає, що кашкета в залі не скинув. На зборах чи на лекції раз по раз обертається: «Тихше! Не цвірінкайте!» Та не просто, а згорда, наче вона над усіма тут командир.

Віра так і сказала її дівчатам:

— Один раз поставте себе, що й ви люди, і вона миттю як шовкова зробиться! То ми були дурні — своїми руками славу їй заробили, а самі — в тінь... Тепер вона й вас скористає, як не зумієте провчити!

Ще ж скільки з тими бовдурками поморочитись довелось! Втовкмачуєш, товчеш, а воно глипає баньками:

— Як же це — на роботу не вийти? А ланка ж...

Віру хіть бере останніми словами вилаяти її, а переборює себе, терпляче пояснює:

— Нічого тій ланці не зробиться! І вам нічого не буде. Осадчий і сам уже помітив за нею оте зазнайство. Може, він навіть радий буде, що така йому нагода випала. Зніме її і котрусь із вас настановить, раз вона у ланці авторитетом не користується.

І отак цілий тиждень — від одної до другої, від одної до другої. Все, здавалось, було передбачено. Уже уявлялось, як передаватимуть від хати до хати: «Чули? Сказано — що посієш, те й пожнеш!» І сміятимуться: «Остався командир без війська!» І хвалитимуть: «Молодці, правильно! Давно їй гарбуза слід було підсунуть!»

Хто б міг подумати, що та вискочка й на цей раз обернеться на героїню! Адже, якщо вірити матері, то так воно й вийшло!..

Втім, тепер Віра вже зрозуміла, що однієї і дуже важливої обставини вона так і не врахувала: їй просто не спа-

дало на думку, що Ганна, незважаючи ні на що, піде в степ. В людських очах такий вчинок хоч би кого обілить. Як же, мовляв! Вона не подивилась, що дівчата відмовились,— сама пішла, бо над усе роботу ставить. А тут ще й хвижа розгулялась... Героїня — й край!

Другого дня Віру викликали в контору. Нервово смикаючи торочки хустки та старанно ховаючи очі, стояла вона перед Осадчим, а він говорив, розпикав...

Самий виклик, зрештою, не дуже її налякав. Ще вчора вона знала, що без цього не обійдеться. Вирішила не зізнаватись і заздалегідь приготувала відповіді на всі можливі запитання. Але тільки-но зайшла в кабінет, як одразу стало ясно, що готувалась вона даремно. Осадчий усе вже знав і навіть не збирався її допитувати. Не відповівши на «добридень», зміряв її поглядом з голови до ніг:

— Так оце ти, виходить, така? Не сподівався, не думав...

Потім він довго мовчав, наче забув про її існування. Запалив цигарку, пройшовся по кабінету і, спинившись біля вікна, замислився. У Віри чомусь затеплилась надія, що все минеться. Йй почало раптом здаватись, що в тоні, яким Іван Остапович сказав: «Так оце ти, виходить, така?»,— було більше подиву, ніж осуду. «Може, він і справді чекав нагоди, щоб хтось провчив ту Ганну,— несмілива майнула думка.— Певне ж, сам бачив...»

Алесь ось Осадчий заговорив, і надія її розвіялась. Він не кричав, не грюкав об стіл, він навіть і не з Вірою говорив, а сам з собою:

— Цікаво, що в таких випадках править людиною? Яке в неї бажання? Яку вона мету ставить перед собою? — почав Іван Остапович і знизав плечима.— Не розумію. Не доходить до мене!

І знову запала довга мовчанка. За дверима гомоніли люди, приглушено дзеленькав телефон у бухгалтерії... Хтось басовито сміявся, крекчучи: «Ох! Ох! Ох!» Віра жадібно ловила ті звуки; йй вчувалася в них підтримка: «Може, не така вже й страшна моя провина, якщо в цю хвилину там гомонять, сміються?»

— Ти коли-небудь думала про таке,— нарешті повернувся Іван Остапович до неї.— Якби з цієї ось, на майдані, братської могили... Якби підняти тих, хто там лежить, і спитати: «Чого вам дати, товариші? Яке ваше найбільше бажання? Яка ваша мрія найвища?...» Що б вони відповіли, як ти гадаєш?

Віра ще нижче нахилила голову, ще дужче засмикала торочки хустки, але Осадчий і не дождався, поки вона збереться щось сказати, і сам продовжував:

— «Жити ми хочемо!» Ось які були б їхні слова! Жити! Бачити щодня сонце, дихати, говорити, сміятись, плакати... І — робити! Працювати дні і ночі, не розгинаючись, не відпочиваючи, за ковток повітря, за краплину дощу, за те, що очі — бачать, що вуха — чують, що в грудях серце б'ється!

Іван Остапович скривився, наче од болю, і досадливо махнув рукою: що, мовляв, з тобою говоришь!

— Над оцим треба думати, оце пам'ятати,— стиха сказав він по хвилі,— пам'ятати, що вони за тебе, за всіх нас... А ти подрузі позаздрила... Слави тобі не вистачає... Працуй — за народом не пропаде! Ось тебе ланковою призначено... Чи ти на себе не покладаєшся? А знаєш що... я тобі зараз ересь одну скажу...

Він замовк і потер долонею лоба, начеб нараз завагався — говорити чи ні, тоді звів очі на Віру:

— Як на мене, то взагалі ніякої слави не повинно бути. Нащо вона живому? Мертвим це потрібно, щоб про них не забували, а живим... Кожен мусить чесно робити свою справу — оце й усе. Як — їсти, як — дихати... Хіба чесна праця не те ж саме, що дихати? Чого без неї варте життя?

Осадчий рвучким рухом скуйовдив собі чуба. В світлих його очах спалахнуло щось молодецьке, завзяте.

— Ти уявляєш, якби кожен чесно виконував те, що йому доручається, де б ми вже зараз були? Уже ж би, може, повний комунізм побудували! А то люди трудяться, сил не шкодують, а серед них — ні-ні та найдеться такий, котрий шкодить. Один полінувався щось зробити, а через нього сто чоловік, а то й тисяча простоюють! Другий, замість допомогти — ніжку товаришеві підставляє. А копни — у чім причина? І виявляється — заздрість. Той на гроші заздрить, той на славу, на посаду, на дідька лисого і на того заздрять! А коли б кожен про діло думав, перш ніж про себе, га? Ти саме оце слово збагни — кожен!

Віра любила, коли Іван Остапович виступав на зборах. Ніхто не вмів, як він, присоромити або підбадьорити — до серця добратись. У такі хвилини від нього наче жаром пашило. Камінь поклади перед ним — розплавиться... Але тоді він говорив про інше й про інших. Тепер же це стосувалось її, і весь вогонь його слів був скерований проти

неї. Віра зіщулилась, дожидаючись наступного речення. Що зараз буде сказано? З ким іще він її порівняє?

Але Іван Остапович несподівано замовк і, відійшовши од вікна, сів на свій стілець перед письмовим столом.

— Так от що, товаришко Брилюк...— заговорив стримано й сухувато.— Щодо адміністративного стягнення, то ми ще подумаємо... Може, ніякого стягнення і не треба... Хіба в тім річ, щоб догану винести або оштрафувати? Післязавтра відбудуться комсомольські збори — ось ти товаришам своїм усе й розповіси. Я одне тільки тобі скажу: з совістю порадься перед тим...

На зборах Віра каялась. Власне, то був єдиний вихід, бо дівчата з Ганниної ланки розповіли все. Йї лишилося тільки вийти й сказати, що вона зрозуміла свою провину і більше такого не повторить...

Настя Добросват, сидючи за її спиною, в президії, іронічно зауважила на це:

— Хм! Бракувало, щоб ти ще раз таке учворила! — І всі засміялись.

Це й зовсім збило Віру з пантелику. Коли в залі замовкли, вона, зіпивши зуби, обернулась до Насті:

— А що ж я маю обіцяти? Сказала, що визнаю... Чого ж іще?

І все-таки, якщо говорити про серце, з яким Віра теж мусила порадитись (бо совість совістю, а в нього й свій голос є), то серце не погоджувалось.

Два дні палало і мучилось Вірине серце і, поки дїждалося зборів, обвуглилось і скам'яніло. Хіба могло воно примиритися з тим, що Ганна знов, як і була, зверху? Знов її хвалитимуть, знов виставлятимуть, та ще ж вона тепер і «постраждала», і геройство проявила, що в завірюху на роботу вийшла, аби довести іншим!..

Вернувшись на своє місце, Віра тяжко задумалась і невдовзі так занурилась у свою печаль, що немовбито опинилась поза межами залу. Прокинулась на хвилику, коли з'явився Кошовий. Важко спираючись на костур, він дійшов до крайньої заселеної лави й сів. Віра приречено подумала: «Ось цей ще додасть!» І знову, відгородившись від усього, заглибилась у своє. Вряди-годи долинали до неї слова промовців. Деякі з них навіть дивували її. Ось, скажімо, Маруся для чогось сказала, що й Ганна де в чім винна... «Крутить! Хоче і нашим, і вашим!» — відзначила про себе Віра, хоча й зацікавилась: ану, що далі буде? Але

вона, видно, пізно кинулась, бо Маруся тими словами закінчила свій виступ і відійшла від стола.

Щось таке про Ганну говорила й Катерина — за якісь листи картала. Потім ще хтось обережненько натякнув, ніби Ганна й справді почала зазнаватися трохи... Але яке це тепер мало значення для Віри? Про Ганну кажуть «трохи» (подумати тільки — трохи!), а її, хто не вийде до стола, ганять на всі заставки.

Під кінець узяв слово Кошовий і теж почав з того, що вчинок Віри Брилюк вартий найсуворішого осуду. Віра, впершись ліктями в коліна, поклала голову на долоні, а потім, непомітно для сторонніх, затулила пальцями вуха. Бо скільки можна вислуховувати? Залізне терпіння й те лусне!

Потім вона, правда, шкодувала. Івга переказувала, ніби Кошовий до того розчухрав Ганну, що з неї одне що пір'я не полетіло. Але до ладу розповісти, що саме він говорив, Івга так і не змогла. Віра тільки зрозуміла, що й він звинувачував Ганну в зазнайстві. Але в такому разі, чого ж про неї ніякого рішення не ухвалили? Догану, ще й сувору, Вірі вліпили, а не Ганні!

Видно, декому після зборів дуже весело зробилось, бо котресь крикнуло:

— Танці влаштувать!

І одразу голосів з десять відгукнулось:

— Танці! Танці!

Кинулись шукати Данька, а тим часом принесли від сторожихи недавно куплену для самодіяльності гармошку.

— Ану, охочі, налітай! Хто вміє краще за всіх?

Несподівано визвався Кошовий. Примостив за плечима ремені, пробіг пальцями по гудзиках — і заграв. Мишко Сердюк вихором підбіг до Катерини, клацнув закаблукками.

— Ударимо, чи що?..

За ними ще кілька пар закружляло. Почали сходитись «позаспількові», котрі, дожидаючись закінчення закритих комсомольських зборів, нудились — хто за шашками, хто в читальні. Віра вирішила піти додому. Ще тільки танців їй не вистачало! Добре в неї було сьогодні весілля — на танцювалась на місяць наперед. А сидіти й дивитись — ще болючіше. Осьо зараз Ганна піде одкаблучувать... Ні, додому, додому!

Тугіше стягнувши хустку, вона попрямувала до дверей, та так стрімливо, що ледве не збила з ніг Юрка, який саме з'явився на порозі.

І тут — наче блискавка сяйнула Вірі: не піду! На зло всім їм — не піду! Щоб оце вони бачили, як я переживаю? Дзуськи!

Не встиг ще Юрко й порога переступити, як вона схопила його за руку:

— Ану, візьми мене!

Юрко, удаючи переляк, баламутно схопився за серце.

— О, не вбивай! — а тим часом пильно окинув зеленкуватими очима зал, намагаючись відгадати причину аж надто помітного Віриного збентеження. «Ага, он воно що! Певне, знов поцапались...» — здогадався він, перейнявши насуплений Ганнин погляд. І в нього миттю визрів маневр. Виставивши бубликом ліву руку, а правою хвацько насунувши шапку, Юрко голосно вигукнув:

— Узять тебе, кажеш? З превеликим задоволенням!

Юрко останнім часом люто картав себе, що дозволив Ганні забрати над ним владу. Не міг собі простити того вечора, коли, мов хлопчисько, погнався слідом. Та й потім — чого було на Підгору щодня лазити та ще й записочки посилять? Тримайся він того ж курсу ще один тиждень, Ганна його вже на недоуздку селом водила б. І добре, що хоч і пізенько, та все ж пригадав Юрко святу оту заповідь, яка застерігає дурнів: «Не показуй дівці, що ти її любиш, а жінці — що жалієш!» Бо ось же днями не він на Підгору, а Ганна на Лойків куток завітала. Правда, проходячи повз його хату, й не глянула. Удала, ніби їй слішно до Катерини треба. Але Юрка не обдуриш! Півроку не ходила до Катерини, якось обходилась, а тепер помчала!..

І все-таки, хоч як був певен Юрко, що Ганна скорилася, його часом брав острах: а раптом він помиляється? Ганна дівчина з характером, переграєш — всю справу зіпсуєш. Втратити Ганну йому б не хотілося. Думав навіть не сьогодні-завтра підійти помиритись...

Але ось сьогодні він упевнився, що нічого ще не втрачено. Уже ж вона таким обпекла його поглядом, що мальований йолоп і той зрозумів би. Йому захотілось наостанку подразнити її, останній раз показати, що більш він голови не пригинатиме. І то навіть краще, що підвернулася саме Вірка, адже з неї все й почалось.

Кошовий, як виявилось, був неабияким гармоністом. Хоч і не вихилявся, як інші, не присвистував і не підгейкував, а все одно — наче жар розсипав. Віра одчайдушно вистукувала каблуками, відкидалась усім тілом назад — аж Юрко лякався: «Впадеш!» Раз по раз пролітаючи повз Ганну, бачила її розчервоніле (певне ж, злістю розпалене!) обличчя, і тоді груди розпирало од мстивої радості: «Ні, ні, таки я здорово придумала, що залишилась! Диви, як вона нервує, якими очима проводить! Ще вона, чого доброго, й лусне тут сьогодні!»

Віра не пам'ятала себе такою щасливою, як у цей вечір. Серце завмирало од незвіданої насолоди мучити, завдавати болю. Щоб якомога дужче дошкулити Ганні, вона то обнімала Юрка за шию, то пустотливо насувала йому ще нижче на очі шапку. І озиралась: «Ну, як, товаришко Хмільченко? Подобається?»

І ще одне радувало Віру. Вона не могла не помітити, що й Юрко сьогодні зовсім не такий, як завжди. Якось він по-особливому значуще мружиться; і подморгує, мовби заохочує: давай-давай! Часом Вірі здавалось, що він дивиться на неї новими — зачудованими, а може, й закоханими — очима, і від того починало приємно паморочитись у голові. «А що, як у них з Ганною все скінчилось? І тоді, тоді...»

Втім, обманювати себе Віра не хотіла. Вона знала, що до цього ще далеко. Надто часто поглядав Юрко у той куток, де стояла Ганна. Більше того, Віра навіть здогадувалась, що він задля неї і грає всю цю комедію, і лютилась: «Здумав її подразнити, а мене за іграшку обрав, за ляльку!» Хвилинами зринало пекуче бажання крикнути: «Куди ти, дурню, дивишся? Що ти в ній побачив? Хіба нема в Джерелівці краших?»

Чимось ці слова віддалено перегукувалися з тим, що вона кілька днів тому говорила дівчатам з її ланки, коли бігала-намовляла, бо хоч і зовсім з іншого боку, а вели вони до тієї ж самої мети: щоб од Ганни всі одвернулись. Може, через те Вірі з кожною секундою все важче й важче ставало перебороти в собі спокусу сказати їх? «Чи ти боїшся ще одну догану заробити? — збиткувалась вона сама над собою. — Не тремти! Такі питання на комсомольських зборах не розглядаються!»

Раптом її охопив напад шаленого реготу. Відкинулася всім тілом назад, та так, що й справді мало не впала. Юрко міцніше обхопив її за стан і притиснув до себе.

— Що з тобою?
— Ха-ха-ха! — звивалася, корчилась Віра.— Ха-ха-ха!
Влучивши хвилину, вона шепнула йому на вухо:
— Дурний ти, Юрку!
— Чого це ти?
— А того! — І знову засміявшись, грайливо повела очима.— Сам здогадайся!..
У неї визрівав план. План справжньої помсти. Якби ж він тільки вдався, якби вдався! Ганна тоді довіку її запам'ятала б!..

45

І ось джерелівські дівчата знов у Веслівці. Машина спиняється біля самого технікуму, і вони одна по одній зіскакують з кузова. Цим разом їх приїхало п'ятеро. Віра перед самим від'їздом захворіла і лишилась удома.

Небо над Веслівкою до неправдоподібності весняне, хоч стоїть іще січень. Може, воно тут завжди таке? Ганні пригадалось, як торік, виїжджаючи звідси, вона наче повезла з собою весну, і чомусь одразу потягло до командирші: прибула вже чи ні?

В госпчастині технікуму вона щонайперше про це й запитала, а почувши відповідь секретарки, навіть злякалась.

— Як же це — поїхала?

Секретарка пояснила ще раз:

— Я ж не сказала вам, що поїхала. Я сказала: може, поїхала. Товаришка Лобода уже два тижні тут — складала разом з стаціонарними. Її обрали делегатом на обласну партконференцію, і вона спішить управитись...

Ганна недаремно так схвилювалася, почувши, що Қилина Якимівна поїхала або скоро поїде: надто багато мала вона їй розповісти! Останні півтора місяця були чи не найважчими в її житті. І отой день на степу, що, розпочавшись з гіркої поразки, закінчився майже цілковитою перемогою (бо ж уся ланка зібралась!), і оті збори, на яких, навпаки, все обернулось набагато гірше, ніж гадалося напередодні... Та й після зборів... Скільки не намагалась Ганна, а самій розібратися в усьому цьому було понад силу. Хіба, скажімо, могла вона хоч на мить припустити, що Настя (не хтось, а Настя) скаже їй того вечора:

— Ти, дівчино, й справді, виходить, зазналась... Мені не хотілося виступати, але дружба дружбою, а я мушу бути

принциповою. Кошовий має рацію. Відверто кажучи, він давно вже наполягав, щоб я краще придивилась. Навіть лаяв мене...

Ганна не дивувалася з Кошового — він людина нова. Прийшов у самий розпал зборів, наслухався. Але що сталося з Настею? Адже три години тому, удома, сьорбаючи з одної миски з нею борщ, вона говорила зовсім інше... Значить, і її переконали? Ні, треба було поговорити докладніше, пояснити, а може, й порадитись, як бути далі, що робити? «Сама сьогодні не спатиму, але ж і їй не дам!» — вирішила вона, з нетерпінням дожидаючись тієї хвилини, коли Настя нарешті скаже — ходім.

Та Настя не залишилась ночувати. Забула навіть, що теллу дорожню хустку свою покинула у Хмільченків.

Через два дні Ганна не всиділа — поїхала в райком: може ж таки вдасться поговорити по ширості? Кошового не було. Виявилось, він на один тільки вечір відпросився у лікаря і знову повернувся в лікарню. І хоч не годиться радіти з такого приводу, Ганна зраділа. Тепер Настя одна. Значить, поговоримо.

За ті два дні, що минули після зборів, вона не раз обдумувала поспішну Настину втечу і прийшла до висновку, що, може, їй і справді незручно було залишатись на ніч у Джерелівці. З якої речі? Адже Кошовий приїхав на машині. До того ж він хворий — раптом щось трапиться в дорозі?.. Не завадило б, звичайно, Насті так і пояснити їй та запросити в райком або сказати, коли знову приїде. Але що ж, забула... З усяким трапляється...

Настя начебто теж зраділа, побачивши Ганну. Схопила з-за столу:

— От молодець, що здогадалась хустку привезти! Мені через годину у відрядження виїжджать! — І одразу забідкалась: — Уявити не можеш, скільки роботи! Він одно — хворіє й хворіє, відлежується, а все — я роби!

Вона тут же метнулась до телефону:

— Альо, альо! Станція! — і, притискуючи трубку плечем до вуха, розвела руками: бачиш, мовляв, — розриваютьсь...

І Ганна все зрозуміла. Не так з тієї тиради, як з оцього жеста. Чи треба було ще чекати, поки словами скажуть?

Відтоді вона знову на цілий місяць замурувалася. Днів з п'ять ходила з дівчатами на снігозатримання, а то все удома та вдома. Втім, і роботи вистачало: перед сесією, якби навіть і не хотіла, то мусила б удома сидіти.

І ось тепер її тягло до Килини Якимівни. Що вона скаже, як розтлумачить? Чи, може, теж відцурається? Не зуміла, скаже, себе поставити, так про що з тобою й балакати?

Довідавшись, що командирша оселилась там же, де й торік, Ганна залишила свої речі дівчатам, а сама побігла на стару квартиру. Та, видно, таки остаточно зрадило її щастя за ці півтора місяця, бо Килини Якимівни вже не було.

Зустрілись вони лише через п'ять днів посеред галасливого технікумівського коридора. Килина тільки-но зіскочила з машини і забігла глянути, які там за розкладом заняття, і біля дошки для об'яв побачила Ганну.

— Ні, слухай, це чудо! — ще здалеку радісно вигукнула вона. — Іду й думаю: десь тут мої кирпаті ходять... Аж ти — ось!

Вони обнялись, поцілувались, і командирша, не давши Ганні й дихнути, засипала її запитаннями: де Катя? де Маруся, Івга, Віра? По скільки екзаменів вони вже склали? Як влаштувались? Що удома чути? «А ти не на старій квартируеш? Чого? Я думала — ти здогадаєшся...»

Ганна ледве встигала відповідати, та все дивилась, дивилась на свою Килину Якимівну. Помолоділа чи постаріла вона? Трохи наче схудла... А втім, і не схудла... Якась тільки рухливіша, а біля очей промінців побільшало...

— А як же ви, Килино Якимівно? Що у вас нового?

— Та що я? Я як була. Ти про себе розкажуй... Чогось ти на мій лист не відповіла!... — насварилась пальцем. — Чи ти, бува, не задерла носа? Ой, гляди мені!

Ганна миттю почервоніла, а Килина Якимівна засміялась:

— Зажди, зажди! Ось я цього року візьму по сто двадцять — ти мені по два рази на тиждень писатимеш!

Як з тим листом вийшло, Ганна й сама не знала. Невже вона тоді не відповіла на нього? Ії пік сором. Але Килина, чи не помітивши, чи вдаючи, що не помічає Ганниного збентеження, заговорила про сесію: ой же ж роботи цього року! Цілих шість екзаменів! Це тобі не жарт!

— Що там на завтра призначено? — підійшла вона ближче до дошки, де висів розклад. — Оглядова з агрохімії? Гаразд! Оглядова з історії — теж добре... А оце вже не дуже — іспит... Скільки до нього? Три дні?

Тим часом Ганна встигла трохи оговтатись. «Зрештою, я і про це розповім їй, — подумала вона. — Все одно не похвалить». І доторкнулась до командиршиного рукава:

— А я, Килино Якимівно, признатись, виглядала вас, виглядала... Дуже мені з вами побалакати треба.

— Певне, секрет якийсь? — хитро примружилась та.— Ну що ж, давай викладай, бо я скоро поїду.

— Куди ж це знов?

— В Москву, на з'їзд!

— На з'їзд? — з заздрісним захопленням вигукнула Ганна.— Оце я розумію! Візьміть і мене з собою, га?

Годин через дві вони сиділи на старій квартирі — в тій непоказній, врослій в землю, але милій-милій хатинці на околиці Веслівки, яка — був час — мало не щоночі снилася Ганні. Тут нічого не змінилося за рік. Ті ж розшиті фіранки, ті ж квіти на підвіконнях... І Килинине ліжко стоїть на тому ж місці, що й тоді, і так само, як тоді, падає на нього тремтливий рожевий одсвіт з розчинених дверцят грубки...

Тільки Ганна вже не та, що була торік. Інші думки рояться у неї в голові, інша печаль виповнює їй серце. І розмова, яка точиться між нею і Килиною, зовсім не схожа на ту, давню, незабутню...

— Щось тут, дівчино, і справді не так... — заклопотано похитавши головою, проказує Килина Якимівна і замислюється.

Ганна чекає. Вона розповіла усе, як було, нічого, здається-таки, нічого не приховавши. Може, якби весь час пам'ятала, що хтось її слухає, вона принаймні деякі події виклала б трохи інакше. Але Килина на ту годину наче щезла з хати. Зіпершись ліктем на подушку, напівлежала з заплющеними очима. Могло здатись, дрімає або марить про щось своє... З усіх Ганниних знайомих так одна тільки Килина вміє слухати. Знаєш, що ловить кожне твоє слово, і разом з тим забуваєш, що вона тут, і говориш, мовби сама з собою...

Усе розповіла Ганна, все як було, і тепер чекає: що ж на це скаже Килина Якимівна?

За вікнами гуснуть сутінки, а в хаті й зовсім було б уже темно, якби не грубка. З її квадратної паші ллється гаряче, червоне сяйво, від якого віє дитинством і материними казками. Та Ганні тепер не до казок. Надто довго мовчить Килина Якимівна. Може, вона й сама не знає, що сказати?

Але Килині все ясно. Треба тільки підшукати слова, щоб Ганна вірно її зрозуміла, а так усе їй ясно. Запаморочилося трохи дівчині в голові... Запаморочилось, аж тут виявляється, що люди кругом зрячі... З Килиною теж у свій час

трапилося подібне, хоч вона тоді була набагато старша за неї, а отже й досвідченіша... Може, про це їй розповісти?

— То хвороба дуже поширена — зазнайство оце... — нарешті починає Килина Якимівна, краєм ока уважно стежачи за Ганною.

Їй видно, як дівчина, ривком змінивши позу, закусує губу. В цю хвилину вона схожа на ображену дитину, яка з усіх сил стримується, щоб не заплакати. В Килини до неї материнська жалість прокидається.

— Тільки ти не ображайся на мене, — додає вона по паузі, — я ж пообіцяла тобі, що скажу чисту правду.

— А я не ображаюсь.

— Правду кажеш?

— Кажу ж, що ні! — голос у Ганни бринить од хвилювання, і це тим помітніше, що їй дуже хочеться удати байдужу. Килина посміхається: «Ах ти, кирпата моя! Не вмій же ти, не вмій кривити душею!» Тепер вона розуміє, що починати слід було не з цього. Треба якось інакше підійти, обережніше. Адже й ліки, коли вони дуже гіркі, чимось підсолоджують, особливо для дітей...

Раптом вона заливається сміхом:

— Слухай-но, Ганно! А знаєш, у нас в районі теж така Настя була! Одна різниця — що в штанях, та що лисина на голові з добре блюдце, та під носом вуса... У нього й прізвище було Вусань... А в усьому іншому — ну точнісінько твоя Настя!

Ганна ще не збагнула, до чого йдеться, але те, що Килина так смачно сміється, трохи заспокоює. Губи, за мить до того щільно ступені, мимоволі розтягуються в посмішці. Ото ж іще командирша! Вона як скаже!.. Настя в штанях та з вусами!..

Втім, Килина Якимівна вже мовби забула про Настю.

— Ти, Ганно, в скількох должностях ходиш? — весело запитує вона і, не чекаючи відповіді, вигукує: — На мені, щоб не збрехати, штук із десять було! Окрім правління колгоспу, в правлінні сільпо засідала — раз, в райспоживспілці — два, в товаристві по поширенню знань — три, в районному Червоному Хресті — чотири, в районній колгоспній раді — п'ять. Йй-бо, всіх і не пам'ятаю!.. Було, голова перекаже з кимось: «Дзвонили з району, щоб ти їхала», а я стою й думаю: «Який же мені мундир одягать? Чи, може, два взяти?» Бо ж нерідко і так складалось: одне засідання скінчилось, на друге кличуть... А ще ж додай

до цього, що за один рік я вісімнадцять разів з делегаціями їздила!

— Ого! Вісімнадцять разів! — несподівано виривається в Ганни.

Килина ще дужче заходиться сміхом.

— Ти, бачу, заздриш!..— Проте за хвилину вона продовжує цілком серйозно.— Сказати тобі правду, то мені по тій порі ланка якоюсь нагрузкою стала: за сидінням у президіях нема коли і в поле вийти. Одно тільки вряди-годи вказівки даю... Та Хому свого прохаю: «Ти б хоч днинку за мене пополов там, бо, гляди, під осінь підрахують, то й трудоднів не виявиться...»

— Я й то матір свою кілька разів посилала замість себе,— вставляє Ганна, знов не помітивши, як це в неї вишло.

— Ото ж то й воно! — Килина Якимівна схвильовано схоплюється з місця.— Ото ж то й воно! І наче ж сама розумію, що недобре це, а полуда з очей не спадає. Бо як же! Шанують мене в районі, раз у президії саджають і посилають в усі делегації! Почну перелічувати свої должности — хоч роззувайся: пальців не вистачає. А тут знову дзвінок. На проводі, як завжди, товариш Вусань (він вищу в районі посаду займав, ніж твоя Настя): «Яка ваша думка, Килино Якимівно, ми вас на перевірку соцзмагання з Селищанським районом посилаємо, поїдете?». Сказати б йому: «Не можу, на мене жінки в ланці ображаються, що я на роботу не ходжу. Та от же — гірко ковтати, та шкода вертати,— погоджуюсь».

На хвильку Ганну обіймає сумнів: «Це вона навмисне вигадала! Уявила себе на моєму місці й фантазує. Немислимо ж бо, щоб так уже збігалось!» А Килина Якимівна веде далі:

— Опам'яталась я, коли прийшов указ про нагородження. Розумієш, зійшлися всі до мене, читаєм-перечитуєм... Молодиці мої радіють, обнімають одна одну, цілуються, а я все не можу второпать: як же так вийшло, що мені ордена дали, а їм медалі? Воно, звичайно, й те, і те — нагорода висока, але орден таки ж вищий за медаль, це кожному відомо! Приніс мій Хома дві пляшки, випили по троху, веселились. І все ще нічого, поки на свої руки не гляну. Та вони ж, думаю, за цей рік виніжились в мене, побіліли! Протягом літа як було якихось півмісяця, що я підряд кожного дня на роботу виходила, то добре! Хто ж

ті рекордні буряки викохував? — питаю себе.— Не я ж, а вони, дівчата мої!

Ганна по цих словах мимоволі наперед подалась. Тепер вона вже не сумнівалася, що командирша говорить про себе: такого не вгадаєш!

В хаті тим часом уже зовсім стемніло. Лише дверцята грубки ледь-ледь видніються, а все інше розпливлося безформними чорними плямами.

Килина Якимівна, сівши навпочіпки, підкидає дрова.

— Замерзну я сьогодні через тебе... Бач, як забалакалась...

Ганна здогадується, чого командирша перевела мову на стороннє: надто розхвилювалась вона. Але так же ж не терпиться знати, що було далі...

— А далі, далі? — підганяє Ганна.

— Далі? — Килина заклопотано орудує коцюбкою і чи то мугиче якусь пісеньку, чи то стиха сміється; по хвили вона повертає голову і весело відказує: — Буде й далі, Ганно, тільки ти зажди, тут ось жар увесь майже вичах, хай-но хоч одне полінце займеться.

Нахилившись до чорної пащі, вона заходжується щосили дмухати, за кожним разом, у короткі перерви, докидаючи по слову:

— Ану... чи ще... хлопці... люблять... мене?..

З пащі чути сердите сичання сирої деревини. Тягне їдким димком, і Килина раз по раз рукавом витирає сльози. Тепер вона вже не відступиться — це ясно. Прихилилась ще ближче і дмухає, дмухає... Нарешті в грубці — мовби світанок займається — починає рожевіти. Сильніш, сильніш... Ось і полум'я сяйнуло, проте за мить згасло.

— Дайте я ще спробую, — підхоплюється з місця Ганна. Але Килина не чує. Віддихавшись, знов набирає повні груди повітря, і знов, і знов...

Аж коли вогонь весело загоготів, звелась вона на рівні ноги і засміялась.

— Ага-га! Ану, ще дужче, ану! — голос її звучав молодод, щось задержувате, щасливе бриніло в ньому.— Хочеш знати, що було далі? — Сіла вона біля Ганни.— А було ось що. Через кілька днів дзвінок: щоб завтра Лобода виступила на нараді передовиків. Переказують мені це. А я стою — думаю: невже так воно і йтиме по тій же колії? То ж у корені невірно! Та бігом до контори: «У мене пропозиція є,— дзвоню по телефону,— хай не Лобода, а Михайличенко Христина виступить».— «А ви? — питає басом

Вусань — Настя наша, — не можете?» — «Чого ж, — кажу, — можу, тільки годі вже!» — та й повісила трубку. Наступним разом викликають на зустріч знатних людей двох районів. Я знову до телефону: «Поїде Наталка Ярошенко», — кажу. «Так то ж зустріч знатних!» — кричить Вусань. А я йому: «Вона, як придивитесь, знатніша за мене, у неї мозолі більші».

Ганна аж підскочила:

— Ну й грім!

А командирша вхопилась руками за голову:

— Що тоді в районі заварилося! Зазналась, кричать, Лобода, носа задерла! Найбільше Настя наша вусата репетує. А я мовчу. Заждїть, думаю... Нарешті настав день — вручають нам в облвиконкомі нагороду... Хвилююся страх як! Наче вві сні чую — викликають мое прїзвище, встаю. А «Настя» й тут виростає біля мене (прїїхав же з нами, щоб ми, бува, не заблудились): «Ви ж не забудьте, — шепоче, — скажіть кілька слів!» Ну... — Килина Якимівна зітхнула й посміхнулась. — Я й сказала. Взяла я ордена з рук Омеляна Олександровича — голови облвиконкому — і кажу: «Сердечне спасибі за нагороду, дуже щедрі й уважливі до нас, колгоспників, партія і уряд, і за це низький їм уклїн. Та тільки ж неодмінно передайте, що беру я цей орден як аванс. На той рік постараюсь якомога менше в президїях возсїдять, а більше в полі бувати. От тоді й відроблю за нього».

— Отак і сказали? — скрикнула Ганна, ще й руками з подиву сплеснула.

— А що ж тут такого? Од правди лиха не буває!

По паузі Килина знову заговорила — тихо і якимось поособливому зворушено:

— Багато я того вечора зрозумїла, ба-агато! Влаштували тоді банкет... І ось, уже як повставали ми з-за столів, підходить до мене голова облвиконкому — а був він чоловік кремезний, сивий-сивий увесь, хоч з лиця і не старий ще. «Ви, — каже, — товаришко Лобода, скромничаєте! — та посміхається й пальцем насварюється. — Скромність — то, звичайно, річ хороша, але...» А я подумала: «Ану викладуно йому все, як є!» Саме перед тим Вусань шепнув мені, що, мовляв, не так я виступила, як йому хотїлось... «А цей же, — мислю собі, — старший і віком, і взагалї...» Він по нашому округу в Верховну Ряду балотувався, так я добре його біографію знала. В сімнадцять років полком у Будьонного командував... Дніпрогес, Харківський тракторний

будував... Цікаво почуть, що він про це думає? Та й мало сказати — цікаво, мені просто необхідно було знати!

Килина зручніше вмостилася на ліжку і обняла Ганну за плечі:

— А мучило мене... як тобі й пояснити точніше... Ну, ось як Вусань мені зауважив, що не гаразд, мовляв, виступила, я була завагалася: може, й справді? А тоді глянула, як він походжає та пишається, і виникло в мене запитання: а чи є йому чим величатися, що така в нього самовпевненість на лиці написана? Район наш — середнячок з середнячків, урожайність нижча за всі норми. Є в кількох ланках рекорди, а то все так собі. Чим же він пишається — вусами своїми? Чи, може, нашою славою живиться?.. А, певне ж, думаю; до нашої слави присусідився!.. Того й трубив в усі труби, що ми йому як золоті гудзики на приношеному піджаку!.. Од роботи одривав та скрізь виставляв напоказ: ось, мовляв, які в нас герої!.. Уже ж було в мене в голові запаморочилось од цієї слави... Ще б трохи, і стала б я штатною парадною ланковою для президентів та делегацій!.. А голова облвиконкому каже — скромничаєш... І ось сіли ми з ним на дивані. Омелян Олександрович жартома вухо прихилив: «Давайте, шепчіть, що у вас за секрет такий?» Ну, я й почала. Дивлюсь, пригасла його посмішка; очі примружив, а губами ворухить — от-от переб'є. Може, покартає? Але, гадаю собі, нехай! Знатиму хоч, що помилялась!

Ганна теж чекає: що відповідь Омелян Олександрович? Вона з ним ні разу не бачилась, — його ще позаторік перевели в іншу область, — але яке це має значення? Важливо, як він поставився до Килининих слів. Адже вони гостріше гострого зачіпають і її! Ганна затамувала подих, а Килина, мовби навмисне, замовкла — замислилась...

— Так от... — починає вона нарешті, — тільки-но я закінчила, а він і каже: «Признатись вам, Килино Якимівно, я оце слухав вас та все шкодував, що не вмію на ходу записувати. Я ж би потім слово в слово повторював за вами»... Чула таке?! — Килина, з силою трусонувши Ганну, голосно засміялась, потім махнула рукою: — Ну, та це вже він справді що од скромності... А от його слова таки слід запам'ятати. Дуже він про славу влучно сказав! Слава, каже, як ота віялка. Поки лежить зерно купую — усе немовби зерно. А пропусти через віялку... Отоді й побачиш, де справжнє, а де — ні... І ще я запам'ятала, може, не зовсім дослівно передам, але смисл такий: людина стає

героєм не тоді, коли приходить перша слава. Справжнім героєм вона тоді тільки стає, коли навчиться героїчно оту свою славу переносити — не дасть себе заколисати, не за-дере носа і, головне, од людей не одірветься. Бо що таке ланкова без ланки чи бригадир без бригади? Ніщо! — Килина міцніше обхопила Ганну і додала проникливо й схви-льовано: — Ось так, дівчино моя! Людей треба триматися. З людьми і піт, і хліб, і славу ділити... А більше я нічого тобі й не скажу...

Через тиждень командирша, склавши два екзамени, по-спішила в Зелений Діл, бо хотіла перед тим, як виїздити в Москву, побути кілька днів удома. А Ганна все ще жила під враженням цієї розмови. Начебто нічого особливо но-вого їй не сказала їй Килина. «Не відриватись від людей... Ланкова без ланки — ніщо...» То були незаперечні істини, відомі Ганні та й усім у нас відомі з дитинства. Настя теж скрізь, де б не виступала, говорила: «дружна ланка», «дружна робота», — значить, і вона розуміла, що працюва-ти треба так... Але ось же виходить, що можна знати і по-вторювати істину і, не задумуючись, нехтувати нею. Саме — не задумуючись!

Ганна в ці дні не просила пощади у своєї совісті. Часом ставила собі за вину таке, що й виною не було. Але й те-пер не могла б вона визнати, ніби нехтувала тими істина-ми свідомо... Просто — не думала, просто — не звіяряла сво-їх вчинків по них... Просто — була сліпою... Чи, може, за-сліпленою?..

І відразу поставала перед очима Настя. Яка в неї була мета? Чи не потрібен був і їй золотий гудзик? Було схоже, що так воно і є. Пригадувався вечір після пленуму райко-му... Настин батько тоді й секрету з цього не робив. Та й сама Настя обіймала її: «Все — ти! Все — ти!» «Де ж моя була голова? — питала себе Ганна. — Чому я дозволяла їй та й собі отаке? А ще до того, коли їздила за портрет скаржитись? А пізніше, як прибув Кишинин лист? І ще пізніше — коли Катерина у вічі кинула: «Ти зазналася, Ганно!» — де була тоді моя голова?» Це було щось більше за прозріння. Без жалю, без знижок переоцінювала Ганна кожную подію, кожне колись сказане слово, кожен свій крок. Ішов лютий тисяча дев'ятсот п'ятдесят шостого ро-ку — місяць Двадцятого з'їзду.

У технікумі тривала сесія: семінари, оглядові лекції, іспити... Вільного часу не залишалося й хвилини. І все-таки Ганна щоранку, йдучи на заняття, забігала на пошту по

свіжу газету, а вечорами перечитувала все, що писалося про з'їзд, ані рядка не проминала. Чи говорилось про нові будівничі накреслення, про успіхи й хиби в сільському господарстві, чи йшлося про питання ідеології,— все знаходило відгук в її душі, бо мало безпосереднє відношення до власної її долі.

Знов і знов верталася думками до Килина Якимівни: було так природно, що Килина Лобода там, у Кремлі, що, можливо, в цю саму хвилину, коли Ганна сидить отут над газетою, вона виходить на трибуну... Звичайно ж, Килині є що сказати на з'їзді.

І вийшло так, що Ганна на один тільки день і помилилась, бо Килина й справді виступила, але наступного вечора.

І, читаючи в газеті виклад її промови, Ганна якомсь поновому відчула, що таке партія. Вона вивчала: партія — передовий загін, авангард; читала: «воля партії», «колективна мудрість партії», і все, здавалось, було їй зрозуміло. Але тільки тепер осягнула вона по-справжньому, що стоїть за цими словами, яка незмірна глибочінь змісту криється в них. Мужня правда партії, перед тим як пролунати на всю країну, прозвучала з уст Ганниної однокашниці по технікуму у непримітній, звичайній хатині на околиці Веслівки. Ганна могла пишатися, що чула її одною з перших...

І вона, до краю схвильована тією майже неймовірною наочністю, з якою те все їй відкрилося, збагнула, що воля партії, її мудрість, її правда народжуються, складаються і гартуються з волі, мудрості й правди тисяч і тисяч таких, як Килина Якимівна,— з Зеленого Долу, з Джерелівки, Києва, Сибіру, Москви,— як виростає велетенське дерево, чие коріння густо розгалужене в землі, як розливаються весняні ріки, живлячись з безлічі струмків і глибинних джерел.

Був пізній вечір, коли Ганна, відклавши газету, звелася з-за стола. Катерина, лежачи в ліжку, гортала конспект.

— Дочитала? — поцікавилась вона. — Дай і мені глянути... А то жду-жду...

— На, дивись, — передала їй Ганна газету, а сама подумала, що Катерина в Килининім виступі й свої слова впізнає. На отих комсомольських зборах вона, по суті, говорила про це ж, і Кошовий про це говорив... Чого ж було одразу тоді не встати й не сказати: «Спасибі, товариші,

все визнаю і клянусь вам — виправлюсь!» А вона промовчала... Виходить, була ще надія, що якось обійдеться?

Ганна в ті дні не просила пощади у своєї совісті.

46

Коли він устиг так засмагнути, цей Федір? Можна подумати, що їздив до південного моря стрічати весну... У Джерелівці ще тільки березень починається, а він уже чорний-чорний,— самі зуби біліють. Ганна розширеними з подиву очима дивиться на нього.

— Ти десь їздив, Федоре?

— Та ні...

— Загорів так, наче цілу зиму в Африці літував...

Федір, як і завжди, уникає її погляду:

— Ого! Далеко ти мене заслала!..— Проте по паузі додає не без гордості: — У нас тут як морозом та вітерцем присмажить, то ліпше, ніж у Африці буде...

Ганні в його словах чується докір. Справді ж бо, всю осінь і зиму не вилазить Федір з Нової Джерелівки,— дивись, скільки будинків уже набудовано! А вона ж ні разу не поцікавилась, як йому живеться-працюється... Може, хоч зараз спитать? Але Федір випередив її:

— Чогось ти від гурту відбилась... Ті дівчата ще уранці приїхали... Чи ти, може, пішки йшла?

— Еге, пройдеш тепер пішки! Хіба що вплав по грязі!.. До Кошового я заходила, в райком...

— А-а...

Вони стоять посеред розгрузлого степового путівця, який через рік-два зватиметься Шкільною вулицею. Праворуч од них уже зведена до середини другого поверху будівля школи, ліворуч — рядочок хат: одні вже зовсім викінчені, другі — під кроквами, треті — тільки-но позначені підмурками. Пахне талим снігом, розкашеним на дорозі суглинком, і сонцем пахне — ярим, омолодженим, щедрим.

— Федоре, який з тебе в біса кавалер, що ти ось стоїш, а нічого не розказуєш! — весело вигукує Ганна.— Розповів би яку-небудь новину, а я — тобі, а тим часом ти мене й до села провів би, га?

Щось виграє, виспіває у неї в грудях, і просто неможливо стримати себе. Але Федір, як і раніш, одводить очі вбік, а коли ненароком і гляне, то так сумно-сумно... Ще

він, виходить, не забув... Бідний хлопець!.. Ну, переміг би себе, закохався б, оженився б!

Йй хочеться розвеселити його.

— Федю! Я ж умерти можу од цікавості! Чи в Джерелівці, може, новин ніяких нема?

— Чого ж нема... Дещо є,— ухильно відказує хлопець, і Ганна знову ловить на собі його сумний погляд, і навіть не сумний, а якийсь наче співчутливий. Та й справді ж бо — співчутливий! Федір, як би не намагався, а приховати того, що в нього на серці, йому не вдається: все у нього кризь очі просвічується.

Тільки ж Ганна не бачить причин, щоб їй треба було співчувати. Може, за ті збори згадав? Так він одстав від життя, одстав! Саме сьогодні й скинула Ганна того каменя з душі. Недаремно ж вона по дорозі з Веслівки в райком поспішила. Кошовий зібрався був кудись їхати і уже спускався, накульгуючи, по східцях. А Ганна відчувала, що відкласти цю розмову і на один день не можна. Завернула його:

— Мусиш вислухати!

І він вислухав — уважно, не перебиваючи. Тоді посміхнувся, хитрувато примружившись, і сказав з щирою теплотою:

— А я, Ганно, інакше й не думав. Чого б ти стала на критику ображатись?

Дивак! Нічого він не знав, бо Ганна ж таки ображалась! А втім, може, знав, та навмисне вдав, ніби не помічає? Може, перевіряв її, придивлявся: ану, яка вона насправді, оця Ганна Хмільченко?

Ні, то просто-таки чудово, що не відклала цієї розмови на після! Не жаль, що довелося, одбившись од гурту, протьопати ось чотири кілометри по грязюці від тракту сюди. І заclinить же, буває! Цілу годину простояла Ганна біля цукроварні, і щоб хоч одна машина йшла в бік Джерелівки! Всі по тракту, всі мимо. Довелось уже на таку, на мимойдучу, сідять... Добре хоч, що здогадалася чемодана свого Катерині припоручити, а то натягалась би!

— Ну, Федоре, видобуду я з тебе слово чи ні? — Ганна бере його за руку. Зараз вона йому перекаже, яка в неї була сьогодні розмова з Кошовим — нехай не переживає, нехай, навпаки, порадіє разом з нею. Адже вона, вважай, видужала після такої хвороби! Чого ж їй співчувать?..

Але тут Федір і зовсім приголомшує її:

— Ти, Ганно, краще в дівчат розпитаєш,— якось розгублено знизує він плечима і одвертається.— А то... ну, що я тобі скажу? Тут ось Гафія близько... Ти ж, певне, не знаєш іще — вони на тім тижні переселилися.

Від Гафії Ганна й почула ту новину: Юрко жениться на Вірі. Спершу здалося — Гафія жартує. Так треба ж і видумать отаке! Мабуть, ще в неї після входин хміль не вивітрився з голови. Але зайшла тітка Приська і те ж саме каже...

— Що ж вони — подурили? — заточившись, мимоволі скрикнула Ганна.

Гафія, глядячи на неї, і сама злякалась та кинулась заспокоювати:

— І я не вірю. Може, то й брехня? Мати вчора в крамниці чули, а я... — Вона на мить зам'ялась, але вже пізно було відступати.— Мені сьогодні Вірка хвалилась... Спирила серед вулиці і почала цокотіти... У неї ж, як і в її матері, завжди хвальби повні торби...

— Але що вона говорила? Конкретно — що? — нетерпляче перебила Ганна.

— Так у тім-то й річ, що нічого конкретного. Я питаю, як це у вас вийшло, а вона сміється-пишається: «Отак,— каже,— просто...» Та хіба в неї допитаєшся!

Ганна з гострою недовірою глянула на Гафію, мовби кажучи: «Ех ти! А ще подруга!» — і одвернулась. А Гафія ж тим часом виклала їй усе, що знала. Віра й справді не спішила розповідати, як це в них вийшло і нікому ніких подробиць не переказувала. Вже на що тітка Секлетка і та, хоча й раділа, а не розписувала, як вона вміє. Постався — і все.

А було це так.

Віра перед від'їздом у Веслівку захворіла не без умислу. Вона, власне, й хворою не була, а тільки прикинулась. Для годиться висиділа днів зо три в хаті — і гайда. Останнім часом Юрко підкреслено сторонився її, обминав, — певне, вислужувався перед Ганною, — і це ще дужче Віру розпалило: чи вона таки справді краща за мене? Ось же доведу, що — ні! Забула й про підготовку до сесії, про ланку, про все на світі. Стовбичить цілими днями в конторі. Може ж, він загляне? Або сама в гараж зайде — вигадає якусь причину й зайде — попросити чого-небудь або спитать. Але Юрко — наче вони й незнайомі — кине кілька слів у відповідь і далі своїми справами клопочеться.

Вечорами, в клубі, ще досадніше бувало. Юрко неодмінно заходив, не було й разу, щоб не зазирнув. Та от тільки гляне, що Ганни нема,— і назад...

Того дня, коли Віра вперше після хитрої своєї хвороби вийшла з дому, до Джерелівки приїхали артисти і вона поклала: або сьогодні, або... Втім, сумніватися, чи буде Юрко сьогодні в клубі, не доводилось. Не так уже й часто показують у Джерелівці вистави, щоб він не прийшов. А там Віра вже щось вимудрує.

З тим вона й прийшла до клубу. І тут одразу помітила: Юрко підсипається до театральної касирші. Ну, простотаки прилип, не відходить від столика! Баришня спершу хмурилась, та згодом і собі почала очима пострілювати. Ще б пак! Стоїть перед нею красень у морському бушлаті — широкоплечий, смуглявий, з іскристими зеленими очима! Вірі й самій ніколи досі Юрко не здавався таким гарним. Навіть в останній цей місяць, коли день у день чигала на нього, вона якось і не задумувалась над тим, що він хоч кому сподобатись може. Було одне бажання — допекти Ганні, та й усе! А тепер...

Поки йшла вистава (ну й довга ж яка!), Віра встигла забути, як п'єса називається, бо хоч і дивилась на сцену, але нічого не бачила і не чула. Юрко сидів позад неї на передостанній лаві, і вона раз по раз озиралась: чи, бува, не пішов ще? Чому її мучило побоювання, що він, не дочекавшись кінця, піде, Віра не знала. Може, тому, що їй самій зовсім не цікаво було дивитись?

Ще не встигла закритись завіса, а вона вже була на вулиці. Стала недалеко від дверей, сповнена рішучості будь що буде, а таки поговорити з ним. Гарячково придумувала, з чого почати, та, як на зло, нічого підходящого не знаходилося. Люди ж тим часом ішли і йшли, і їй починало здаватися, що вона його вже прогледіла.

Та воно, по правді, так і було, бо давно вийшли останні глядачі, а Юрка нема й нема. Віра заглянула в коридор — нікогісінько. Пройшла далі, в зал — порожньо. Сторожиха лампи гасить. Куди ж він дівся? Як вона могла його прогавити?

Сторожиха гасила лампу за лампою, а у Віринім серці гасла й гасла надія... Та буває ж так — в останню мить, коли, по суті, лишалось одне — похнюпившись, чвалати додому, доля змилювалась над нею. Тільки-но Віра завершила за ріг клубу, аж Юрко — ось він, стоїть. Видно, теж когось дожидається. А кого?.. Чи не з касиркою змовились

вони зустрінуться? Цілком можливо... Але Віра вирішила: ні, годі! То перед Ганною поступалася, тепер перед цією фарбованою лялькою... Годі! В ту хвилину вона вже певна була, що давно-давно кохає Юрка, а злі люди весь час перешкоджають, не дають їм зійтись.

— Юрку! — рішуче підійшла вона до нього. — Ти...

Він байдуже обернувся на її голос.

— А-а, Вірка... Що — я?

— Ти... — раптом пересохло в неї в горлі. — Та то я... — і бовкнула перше, що спало на думку: — Мати моя твоїй просила привіт передати, то я...

Більшого глупства Віра, й місяць думавши, не придумала б, і вона аж потемніла — так залилася краскою. Звичайно, Юрко зараз як зареоче!.. Хіба ж він не здогадався? Певне, наскрізь бачить її — не дурний...

Але Юрко — нічого, мовчить. Вірі при місяці видно, як він неквапливо дістав з кишені ляльку і наче завагався: припалювать чи ні? Тоді спокійно так:

— Спасибі, передам твій привіт... — і по хвилі мовчання знову: — Ти чи не виглядаєш когось?

— Я?... — стрепенулася Віра і ще більше розгубилася. — Ні, так... начебто нікого.

— Ну, і я нікого... Ходім, чи що?..

І вони пішли затихлою голубою вулицею. Порипував сніг під ногами. В місячній сьйві мерехтів летючими іскорками іній. Віра од збентеження то затамовувала подих, то дихала жадібно й часто і все боялася глянути на Юрка. Він же, навпаки, попихкуючи лялькою, не зводив з неї очей, і на губах у нього бриніла посмішка.

Звичайно ж, він усе зрозумів. Надто вже помітне було Вірине хвилювання. І те, як вона підбігла: «Юрку!» — мовби хтозна-яку новину мала йому сповістити; і потім, як одразу знітилась і ні з сього ні з того передала привіт... Ні, ні, тут і думать довго нема чого! Але що Юркові з того? Коли б Ганна та отак підбігла: «Юрку!»

Юрко давно вже подумував, чи не час вибирати якорі. Досить, нагулявся на суходолі! Якщо в Чорноморському пароплавстві не здали ще в архів рішення того товариського суду, то можна на Балтику поїхать чи в Мурманськ, не стануть же там допитуватись, чого та як! Міг би одразу тоді гайнути на Північ, навіть і не заїжджаючи в Джерелівку. А то майже два роки пустив за вітром... Бо хіба ж він тут жив? Животів, а не жив! З ранку до ночі — гараж,

гараж, гараж... Удома — хвора мама... А що ще? Ні дозвілля, ні радості...

Була, правда, Варвара... Гнучка, гаряча, сильна... Та ось же — недовго... Потім Ганна. Юрко любив її. Навіть не вірив, що з ним коли-небудь трапиться щось подібне, а полюбив. Може, тому, що, сп'янілий од легких своїх перемог, раптом наткнувся на тендітне, але на диво неламке деревце? Спочатку говорила в ньому гордість: «Як же це так, що мені та не скориться?» Згодом впертість з'явилася: «Ану, хто кого?»

Але за тією трепетною сором'язливістю, яка дражнила й вабила його, прогледів Юрко в дівчині її владний характер і мало-помалу відступав, підкорявся, поки непомітно для самого себе здався, прикипів...

Пізно він кинувся виправляти становище, надто пізно. Навряд чи варто було затівати оцю дитячу гру, бо все одно ж не допомогло. На Ганну не вплинув ні гордий його вигляд, ні те, що він на її очах викаблучував з Вірою та з іншими... Перед від'їздом у Веслівку навіть не попрощалася.

Тепер залишалось одне — чекати, поки повернеться, і поговорити начистоту — так або ні. Треба було вирішити раз назавжди, а тоді...

І Юркові сумно-сумно зробилось на душі, наче він уже знав наперед, що буде за оцим «тоді»...

Під ногами нудно порипував сніг. Нудно й одноманітно коливалися дві видовжені, кострубаті тіні на дорозі. Юрко раптом згадав: «Я ж не один!» — і збоку зирнув на Віру. Вона йшла, як уві сні,— наструнена й серйозна. Оступалась у вибоїни, спотикалась, але ні разу й не глянула, об що спіткнулася. Схоже було, вона боїться бодай на мить відстати, щоб він не покинув її серед вулиці. «Еге, оця — тільки пальцем помани, куди скажеш — побіжить за тобою,— з презирством, хоч і беззлобно, подумав Юрко,— бач, як летить — і під ноги не дивиться». Йому тут же захотілось пересвідчитись, чи насправді воно так, і він прискорив кроки.

Віра не відставала. Тільки зсунула хустку, бо їй, певне, жарко зробилось, але йшла і йшла, не питаючи, куди він прямує і куди її веде. Може, вона все ще намагалась придумати, з чого почати оту, таку важливу для неї розмову, і тому не могла контролювати своєї поведінки? Юркові було до цього байдуже, він і не пробував догадатися, чого треба од нього Вірі. Бачив її поруч себе затуманеною, по-

кірливою, згідною на все, і його все дужче й дужче огортало бажання перевірити, до якої межі дійде її згідливість. Наче ненароком узяв її за руку. Холодні, сухуваті пальці злегка тремтять. Спинився, обняв — мовчить. Мовби й не дише... Поцілував — не пручається...

Потім він провів її додому і біля воріт цілував, цілував, цілував... А вона дивилась на нього покірними й вдячними очима і все ще наче боялась дихнути.

Було морозно й тихо. Тільки десь далеко, за бригадним двором, валували пси. Потім почали півні перегукуватись — хтозна чи не треті... Але Віра й словом не захопила, що вже пізно. За кожним поцілунком все міцніше пригорталась і то шепотіла, то стогнала:

— Юрку!.. Юрку!.. Юрку!..

І він упивався своєю несподіваною і такою безмежною владою над її серцем.

Тієї ночі Віра й очей не стулила. Вставала, бродила, мов сновида, по хаті і знову лягала... Часом її обіймав страх: може, все це тільки привиділось, а в дійсності нічого й не було? В інші хвилини їй, навпаки, з неправдоподібною ясністю пригадувався кожен Юрків рух, відчувала його подих на своєму обличчі, і тоді її мучило побоювання, що більше такого не буде... Картала себе, що так слухняно підкорялась йому. Що він подумає про неї? І знову вставала й міряла, міряла хату з кутка в кутку... Десь уже під самий ранок згадала про Ганну та про свій план помсти. І — дивна річ — не відчула ні образи на неї, ні злості до неї. Може, тому, що в душі вважала свою противницю переможеною? В усякому разі, з тим вона й заснула міцним, спокійним сном.

І почалося для Віри нове життя. Проминув день, і другий, і тиждень пролетів, як у казці. Світ перемінився у Віриних очах. Заквітчалось барвистими райдугами сіре зимове небо, обернулися коштовними самоцвітами довгасті бурульки попід стріхами... І наче люди зробилися добрішими й сердечнішими, і сама вона — теж.

І не скоро Віра збагнула, що не все йде так добре, як їй здається...

З Юрком вони стрічалися щовечора, але де? То на однім кінці села призначить побачення, то на другім... Якось Віра сказала йому: «Сьогодні кіно буде, підем?» А він: «Нащо тобі те кіно? Хіба вже набридло зі мною гуляти?» Вона витлумачила це так: йому хочеться бути тільки удвох, і щоб нікто не заважав...

І дні йшли за днями, і вони все блукали то там, то тут, і тільки пізнім-пізнім вечором, коли в селі гасли вогні, одводив Юрко її додому. «То він випробує, наскільки вірною й терплячою дружиною буду я йому»,— втішала себе Віра, відкидаючи й найменші підозри.

Але одного разу сталося таке. Проходили вони вночі повз сільраду, і в ту мить, коли порівнялися з ганком, рипнули двері й визирнув заспаний виконавець. Юрко всю дорогу захоплено розповідав веселу історію про якогось знайомого, а може, й вигаданого матроса, а тут на півслові замовк і сіпнув Віру за рукав:

— Давай скоріш!

— Чого це ти? — здивувалась вона.

— Кажу, давай пройдем, потім допитуватимешся!

І тоді Віра зрозуміла все. Зрозуміла, чому водить він її поза селом, чому ні в кіно, ні на танці ні разу з нею не пішов... Боїться, щоб Ганні не переказали, як приїде, Ганниної тіні боїться він!

І зникли барвисті райдуги, і померкли коштовні самоцвіти... Люди, недавно добрі й сердечні, знову зробились недобррозичливими, жорстокими, і Віра теж стала такою ж...

Ганна, про яку вона вже встигла забути, як і раніш, твердо стояла на її шляху, і — спитати де? — в Юрковім серці, яке вона ще вчора вважала завойованим!..

Два дні не виходила Віра з дому і два дні про одне тільки й думала: як би остаточно поквитатися з Ганною? Те, що вчора мета здавалась досягнутою, ще більше розпалювало її. До того ж вона тільки тепер по-справжньому відчула, що без Юрка не буде їй віднині життя, не буде!

А Юрко? Що думав у ці дні Юрко?

Того вечора, коли Віра не вийшла на побачення, він також усе зрозумів, і його до краю обурила зарозумілість цього дівчиська: «Диви-но, ще й воно кирпу гнутиме!» Другого вечора він зайшов у клуб, прождав півгодини, годину — ні, не йде. В ньому заговорила вражена гордість: що ж вона, посміятися з мене надумала? І він поклав: ще день чекати, і ще день, і ще — скільки доведеться, стільки ждати, та вже як з'явиться вона, так її висміяти, так поглумитися, щоб...

Але він несподівано зустрів її на третій день, як уже вечоріло, серед вулиці розпронарядженою, з підведеними бровами і злегка підфарбованими губами і миттю здогадався, що все це намальовано для нього. Юрко ледве стри-

мався, щоб не зареготати, такою кумедною здалася йому Віра. Проте чоловіча його гордість могла святкувати перемогу. Щоб обома ногами утвердитись на зайнятій позиції, він насмішкувато запитав:

— Чи не мене ти оце зачаровувати направилась?

Віра, наскільки вистачило її сил, прибрала незалежного вигляду і презирливо стрельнула очима:

— По-отрібний ти мені дуже!

— А може, трохи й потрібний, га?

— Анітрішки!

— Ну, якщо так, ходім сьогодні в кіно! — зненацька запропонував Юрко. — Чи, може, ти з кимось іншим домовилась?

— А то ні? Домовилась!

— Так де ж ви з ним стрінетесь?

— Десь уже стрінемось! Як не на Підгородським картоплищі, — вколола Віра, — то десь ближче...

— Може, ти його додому запросила? — допитливо приржувився Юрко.

Вірі захотілося ще дужче йому допекти, і вона, грайливо повівши плечем, відказала:

— Чого ж, може, й додому! — А щоб ще сильніше подіяло, додала, значливо посміхнувшись: — Якраз мати в гості до Кирила поїхали...

Отак вони поговорили ще хвилин з десять і розійшлися — кожне задоволене з себе. Віра була певна, що справила на Юрка саме таке враження, яке їй хотілося справити. Довела йому, що й вона не ликом шита, і дала зрозуміти, що поза вуглами він більше її не водитиме. Хочеш гулять зі мною (а видно ж, що хочє!), то давай відкрито, не ховаючись!..

Що ж до Юрка, то він набагато менше роздумував як над своїми, так і над Віриними словами. Зрозумів одне: його запрошують, і, виждавши, поки в селі почали гасити вогні, прийшов.

Віра тільки-но встигла влягтися, коли почула, що хтось торгає шибку, і її нараз мовби в окріп кинуло: він! У першу мить вона так розгубилась, що не придумала нічого ліпшого, як сховатися з головою під ковдру. Але Юрко все настійливіше й настійливіше тарабанив пальцем по склу, і з кожною секундою все грізніше й грізніше нависала катастрофа. Мати, як зачують, не на нього — на неї накинуться. «Отак ти, — скажуть, — шануеш себе, що до тебе парубки на ніч просяться?» І що ти їй відповіси?

А раптом ще й він підтвердить, що натякала?.. Ні, не дай боже!

Вона підбігла до вікна і замахала руками, показуючи, щоб ішов звідси, негайно йшов! Та Юрко чи не зрозумів, чи не хотів її зрозуміти — затарабанив ще дужче, навіть крикнув:

— Чого ти злякалась, дурненька? Ніхто ж не знатиме!..

Треба було його умовити, упросити, ублагати, щоб пожалів, не накликав на неї матиного гніву! Але як заговориш у хаті, та ще так, щоб він там, за вікном, почув? Тоді вона, як стояла — боса, в одній сорочці вибігла в сіни і на ниточку прочинила двері:

— Ну, чого ти, Юрку, прийшов? Безсовісний який! Негайно йди геть! — докоряючи, гаряче зашепотіла Віра. — Видумав таке! Чи тобі дня нема?

— Вірко, Вірко, одну хвилиночку, — Юрко просунув руку в щілину і розширив її, — щось ти таке говориш, не збагну... Вірко!

— Не треба, Юрку, йди, мати прокінуться... Прошу тебе, ну?.. — вже лагідніше повторила вона; од холоду, що хлинув знадвору, а ще більш од переляку у неї зацокотіли зуби. — Не треба, Юрочко, прошу тебе, не треба...

Та в тім-то й річ, що Юрка ніколи не спиняли подібні умовляння. Навпаки, вони уявлялись йому свого роду неминучим акомпанементом. У цих дівчаток у всіх, видно, одна вдача: в останню хвилину на них нападає страх... Але то нічого, минається...

— Дурненька, чи я тебе з'їм? Ти ж сама сказала, що чекатимеш.. Хіба я тобі лихе що заподію? Ну, пусти, Вірко, пусти! Ти ж хороша, правда? — не задумуючись, плів він і плів здавна завчені, звичні фрази, тим часом протискаючись у двері.

Що було Вірі робити? Коли Юрко обхопив її за стан, вона з відчайдушною рішучістю рвонулася через поріг — на сніг, на мороз, та хоч би й в пекло, аби втекти. Але він уже міцно тримав її, і тільки тріснула сорочка, розпахавшись на грудях. У холоднім місячнім промінні сянуло Юркові оголене дівоче плече і засліпило його.

Віра й скрикнути не встигла, як він, прихилившись, просунув руку попід коліна і підняв її. Мимоволі обхопила його за шию.

— Юрку, Юрку!.. Мати вдома, мати... — тремтіла вона й билась, мов у пропасниці. — Я збрехала, вони удома... Опам'ятайся, бо пізно буде!

Втім, уже й тепер було пізно, бо Юрко й не чув цих слів. Нічого він не чув. Гарячково шарив вільною рукою по дверях:

— Де ж клямка? Біс би її!.. Де клямка?

І тут — наче грім ударив — упало з лави порожнє відро, і тієї ж миті виросла на порозі стара Брилючиха. Чи міг Юрко знати, що протягом дальших кількох хвилин відбудеться все: і сватання, і заручини, і саме його весілля?..

— Ах, трясця ж твоїй матері! — привітала нежданого зятя баба Секлета. — Так ти оце дочку мою безчестити, га? Ах ти ж, цапище блудливий! Та я ж тебе зараз!.. Я ось-но людей зараз гукну, та в сільраду тебе, та ні — в суд, собачого сина! Бачили таке, га? Прикрий хоч цицьку, суко, — крикнула на Вірку і знов до Юрка: — Лупаєш баньками, безсовісний? Так ось же, знай — не минеться тобі на цей раз, кістками ляжу, а не випущу тебе звідси!

Юрко й забув, що Вірка в нього на руках, — так і закачався з нею перед дверима. На коротку хвилюк промайнуло в голові: «Ганна! Що буде, як Ганна приїде?» Але краще б він про неї не згадував, бо одразу, наче в сьайві блискавки, відкрилась перед ним та незмірна безодня, що чигала на нього. Якщо навіть і не дійде справа до суду, то Брилючиха сама його покарає. Вона й Вірки не пожаліє. Ще й не розвидниться, а все село вже знатиме. «Пропа! Пропа!» — дзвеніло у вухах, тим часом як Брилючиха кричала, не вгаваючи:

— Ач, мугир мордатий! Стоїть — сопе... Та одпусти ж ти її, псяюго триклятий! Диви, як уцупив! Ти, може, вкрасти її надумав? Так неси бери, неси, матері своїй похвались, як чужу дитину збезчестив, похвались!

І в цю мить у баби Секлети виник геніальний стратегічний план. В два стрибки опинившись біля розчахнутих сінешніх дверей, вона загородила їх собою і твердо, мовби читаючи вирок, прорекла:

— От що. Або ж ти, падло, женишся на ній, або ж зараз людей скликать побіжу, чуєш? Усе село підніму на ноги, мітіг скличу і розкажу, як ти дівчину згвалтував, як ось сорочку на ній пошматував! Щоб при Совецькій власті та отаке допускать? Ввік же такого не було й не буде! Хіба закону на тебе не знайдеться?

І Юрко зрозумів, що порятунку нема. Надто добре знав він Брилючиху, щоб на щось іще сподіватись. Під грудьми заворушився той ненависний крижаний черв'ячок, який

Ділянки обох ланок розташовані поруч,— степовий шлях розмежує їх,— і нема дня, щоб не прибігали одні до одних дивитися:

— А в нас кукурудза краща!

— Ні, в нас краща!

Пронесе вітром заблукану хмару, і вона мимохідь покропить трохи цю, трохи ту ділянку,— бідкаються і ті, й другі:

— Їхньої більше захопило!

— У них глибше промочило!

Був один тільки випадок, коли Віра не позаздрила. Це як пройшов смугою град і зачепив у вибалку Ганнину кукурудзу...

Якось ще весною, повернувшись після двомісячного семінару й придивившись до всього свіжими очима, Молочан сказав Осадчому:

— Здається мені, не так вони змагаються, як старі рахунки зводять...

— А що ти вдієш? — розвів руками Іван Остапович.— Я й так уже пробував, і так,— нічого не виходить. Сказати тобі щиро, то я з ними замучився... І хочеться, щоб поладили вони,— а спробуй помири їх...

Осадчий і справді вже пробував і так, і так, бо йому од тих ревнощів, мабуть, більш ніж усім діставалося. Часом доходило до анекдотів, і коли б, як кажуть, не своє лихо, то й сам би сміявся. Скажімо, як возили торф на добриво, був такий випадок. Занарядив він одного разу машину — Віриній ланці на першу половину дня, а Ганниній — на другу. Що тут, спитати, несправедливого? Аж ні, вривається Віра, ображена донікуди: «Це ви навмисне так поділили, бо вранці торф мерзлий, його ломом треба довбати!..» Другого дня, само собою ясно, довелось поміняти — нехай уже по-справедливому буде, хай і ці один день без лома вантажать... Проте, виходить, і тепер не вгадав. Мало не вдосвіта знову прибігає Віра: «Неправильно ви поділили! Сьогодні в клубі співанка, коли ж ми управимось? А в нашій же ланці найкращі голоси!»

Ганна, правда, рідше приходила зі скаргами. Взагалі її з весни мовби підмінили: стала скупюю на слово, на нарядах здебільшого мовчить, не втручається. Проте й вона, як дізналась, що Вірині коноплі посіяні будуть на чотири дні раніше, не витримала — прийшла:

— Раз ми змагаємось, то хай і умови будуть однакові у нас!

Осадчому на той час уже через верх перейшло:

— Та чи ви в різних державах живете, що отак стежите одна за одною? — скипів він. — Чи, може, я посагу нерівно вам виділив та ворогами вас зробив?

Але він тут же осікся, бо помітив, як у Ганни затремтіли губи. Воно й дійсно, не до місця було при Ганні про посагу згадувати, коли осьо днями Віра весілля з її коханим гулятиме.

Ганна, однак, встигла вже опанувати себе і спокійно відказала, наче другої фрази і не почувала:

— У тім і річ, що в одній державі живемо: змагання мусить бути чесним. Ви ж самі колись говорили — ніяких пільг!

Треба було, щоб одна з них подала приклад і простягнула другій руку, але як цього домогтись? Катерина, якій розкол ще з зими краяв серце, кілька разів поривалась поставити питання на комсомольських зборах, та Молочан поки що стримував її. Надто делікатним був предмет розмови, щоб вносити його на широке обговорення. Може, краще напрямоту поговорити з кожною зокрема, і не раз, не двічі; а то навіть і не напрямоту, а пошукати ключа, підходу... До біса ж таки складна вона штука — ота любов!

Та після перших же спроб стало ясно, що на Віру розраховувати не доводиться. Віра і Молочанові, і Осадчому, і Катерині коротко й категорично відповіла одними й тими ж словами:

— Ми з нею не сварились, так і миритися нічого.

Що ж до Ганни, то з нею на цю тему ще важче було говорити. Вона й сама ненавиділа себе за те, що хоч як намагається, а не в силі побороти в собі неприязнь до своєї суперниці. Розуміла, що то принизливо, не гідно людини, і все-таки нічого вдіяти з собою не могла. Катерина якось було спробувала завести мову про це, та одразу ж і пожаліла, збагнувши, що тільки роз'ятрить ще не загоєну рану та завдасть ще більшого болю подрузї.

За весну Ганна помітно змарніла, а тепер під гарячим степовим сонцем ще й почорніла з лица. Нікому, навіть Гафії, не розповідала вона, що в неї на серці. У гурті намагалася бути, як усі, — посміхалася, коли дівчата сміялись, підтягувала, коли вони співали. Але ось ланка, побідавши, розбрєдається по ділянці. Кожна займає свої рядки, і Ганна займає свої. І тут, на самоті, знов підкрадаються до неї гіркі її думки. Якби хоч не так знеацька сталося оте все! Коли б перед тим хоч раз зустріла їх на

вулиці вдвох, коли б хтось хоч одним словом натякнув, що він ходить до неї, все ж не так боляче було б. Мала б час зненавидіти його, вирвати з душі. А то — наче сніг на голову...

І знову пригадувалось, як співчутливо дививсь на неї Федір того дня, коли вона, вертаючись з Веслівки, зустрілася з ним на Новій Джерелівці. Федір, який любить чи принаймні любив її колись, співчував їй, зрадженій, покинутій іншим!.. Чи потім у селі... Куди, було, не зайде вона — в контору, до клубу, в сільраду — скрізь люди на хвилину розгублено замовкали, наче вшановували тим мовчанням її загибле кохання.

Але найтяжче буває Ганні при зустрічах з Юрком. Як він ховає очі, проходячи, як старанно обминає, де забачить! В один із перших днів, ще тоді, в березні, здумав він виправдатись перед нею. Перестрів увечері:

— Ганно, то не з моєї волі. Так і знай — не з моєї.

Вона, звичайно, пройшла й не озирнулася.

А пізніше шкодувала. Треба було хоч би цікавості ради розпитати, як же це все-таки вийшло у них? Як зрозуміти оте «не з моєї волі», що воно означає? На аркані його привели? Погрозами заставили? Чи, може, він просто змушений був прикрити гріх?

І кожного разу, коли доходила до цього, поставав в уяві день, про який вона ще зовсім недавно намагалася не згадувати, не думати. І знову бачила себе Ганна в огороженому зеленим парканом скверику біля райкому комсомолу, на отій пам'ятній, вритій в землю лавці під зав'юженою сірою пилюкою акацією... Варвара Савівна тоді попереджала її. Сиділа, убита горем, схудла, з припухлими од сліз очима... А вона... Вона самовпевнено запропонувала їй помірятися силами... Яке непоправне глупство! Яка ганебна душевна черствість! Сказати таке, і кому — Варварі Савівні!

Багато віддала б тепер Ганна за те, щоб вернули їй той день і щоб можна було його переінакшити! У неї й досі, як згадає, спалахують вуха від сорому. А, бува, стрінеться з агрономшею, то й зовсім нестерпно стає. Варвара Савівна вдає, ніби все вже забула. І, може, воно й справді так: досить же в неї власного клопоту, щоб ще цей тримати в голові. Але хіба від того Ганні легше?

Літо поспішало, гнало щодуху, летіло... Дні жадібно вивирали у ночі по хвилині, по три, по п'ять — і росли, росли... Мало не по півгодини щотижня доточували собі, і все їм було не досить. Вже смеркалось о дев'ятій, о пів на десяту, вже розвиднялось о четвертій, о пів на четверту... Тепер ніч і влягтись як слід не встигала, а вже її термосили: вставай!.. В Джерелівці сутужно стало закоханим. Ім часом і взимку ночі не вистачає, а тут таке... Тьохне два рази соловейко і — світанок...

І, певне, тільки Ганні байдуже до того, бо нинішнім літом ночі її не ваблять. Ганна торік виглядала їх, торік шкодувала, що надто вони короткі. Ах, оті торішні ночі! Бувало, у леваді Юрко обніме за плечі, пригорне... Тиша така, що мимоволі затамовуєш подих. Здається, зітхнеш — і на тім краю світу буде чути... І лише зорі у темному небі ворожать, ворожать... Стільки щастя наворожать за коротку годину до світанку, що сто віків живи — і ще на сто віків стане...

Але не треба згадувати про це. Було — й минулось. Цього літа Ганні часом і вечорами з хати не хочеться виходити. Коли б не дівчата, сиділа б собі, книжку читала. Тільки ж од них не відіб'єшся. Прилетять, наваляться всією ланкою — ходім! І мусиш іти.

Ланка, Ганна й сама не сподівалась, що так швидко це станеться, здружилась — водою не розлить. Звичайно, воно не просто зробилось — чимало довелось докласти сил, щоб згуртувати її, налагодити дисципліну. Багато допомогла й Катерина. В ній раптом відкрився дивовижний талант — запалювати своєю енергією, вести. Справжнім комсомольським вожаком зробилась Катерина! Хоча цілком можливо, що такою вона була й раніш. Просто Ганна цього не помічала...

Та тут уже Килина наука прислужилась: протверезіла, розкрила очі на товаришів, поруч з якими живеш, працюєш. Адже дивна річ: треба лише захотіти, треба лише викинути з голови, що тобі заздять, і все інше в цьому роді, і побачиш в людях стільки щирої приязні, уважливості, готовності виручити й підтримати, що серце, які б тяжкі переживання не гнітили його, потепліє, заб'ється од непередавано радісного хвилювання.

За кілька місяців ланка для кожної стала справжньою родиною. Зріднила спільна праця, спільні вболівання за

кожен паросток, спільні труднощі й радості... Але Ганна розуміє: немало їхній дружбі сприяла, як не дивно, й історія з Юрком. Віра наче всім їм кинула виклик, і Юрко, зрадивши Ганну, скривдив тим усю ланку... І мало сказати, що дівчата співчують Ганні, то щось більше, то — солідарність. Висловлюють вони це кожна, як уміє. Вірніше, кожна, як уміє, приховує, щоб не образити її. Та нерідко трапляється — не стримуються, виказують. В самому тому, що дівчата, певне ж таки, змовившись, вечір у вечір уперто витягують її на вулицю, є щось до сліз зворушливе.

Чи взяти таке: більшість із них дружить з хлопцями. І за інших обставин, зібравшись гуртом, неодмінно завели б про це мову — з одного посміялись би, за другого порадили б... Та при Ганні, за неписаним законом, подібні теми обминаються. Мовби й немає хлопців у селі. Мовби не домовились Наталка з Ничипором чи Катерина з Мишком Сердюком трохи пізніше зустрітись... Завтра вранці Ганна тільки гляне на свою команду і одразу побачить: котра у три години спати лягла, а котра й до ранку простояла... Та гляди-но, як мовчать! Вимерли хлопці, та й годі! Іноді ця наївна делікатність навіть завдає Ганні болю: «Схоже, наче я каліка, і мені з жалоців не хочуть про те нагадувати».

А Вірка торжествує. Десь чи не коло самого сонця літає вона, бо таки ж свого домоглась! Ганна ходить сама не своя, а Юрко... Та він уже й не Юрко! Брилючишин приймак — так і звать його скрізь у селі... Крім того, до Вірки й слава прийшла. Звичайно, не така, як мріялось. З інституту шанобливого запрошення не надійшло. Навіть цибатий математик і той не прислав ще покаянного листа. Але у Віри поки що вистачить терпіння — вона почекає до осені. Уже ж пішло по газетах: Віра Брилюк, Віра Брилюк... В кінці травня районна нарис надрукувала, у червні — обласна... Правда, в цій про обидві ланки писалось. Але то дарма! Скоро Ганні вервечка уріжеться! Недавно на районному активі Настя прямо заявила, що годі з неї культ робити. Ясніше ясного припечатала:

— Самі ми з неї ідола створили, самі й розвінчаємо!

Не збагнула тільки Віра, чого Кошовий з Настею не погодився? Узяв слово для довідки, а цілу промову виголосив, мовбито товаришка Добросват перемудрила...

Нічого товаришка Добросват не перемудрила! То ви, товаришу Кошовий, чогось надто Ганну захищаєте! Не завадило б ще придивитись, яка за цим причина криється!

Може, Ганна встигла вас приворожити? Звісно, уже ж вона тепер начебто й не зайнята... Допомогли їй добрі люди звільнитись. Ха-ха! Чогось тільки подякувати не прийшла,— видно, не до того, бідоласі! Але ж і вам скоро не до того буде, як попросять вас крісло секретарське звільнити!

Про те, що Кошового найближчим часом «попросять», натякнула недавно Настя, і Віра страшенно зраділа, бо таки ображалась на нього. Подумати тільки, яку політику завів! Настя, приїжджаючи в Джерелівку, одразу до неї біжить, в Ганнину ланку коли-не-коли для годиться навідається (та й то, мабуть, тому, що там Катерина — як-не-як комсорг!) і одразу назад. А цей «справедливість» свою показує, йому, бач, байдуже, він і за цих, і за тих... Лібералізм це, а не справедливість!

Втім, у нього все одно нічого не виходить. Як би не намагався, а не обілити йому Ганни! Та, певне, він і сам це розуміє, бо ось же в квітні на нараду в область Віру Брилюк послав, а не Ганну Хмільченко, і в травні на зліт десятикласників у сусідній, Білозірський, район знову ж таки Віру, а не Ганну відрядив! Коли б Юрко не супився за ті її поїздки, Віра й в хаті не нагрівалась би. А Ганні — зась! Ганні вдома сидіти та слізки низати!

Вечорами, коли ланки вертаються з степу, а то й в обід, якщо Ганна з дівчатами сидять недалеко, Віра, хоч, бува, і ні з чого сміятись, регочеться так, що аж луна гуде. Це — навмисне: знай, мовляв, як мені весело! Іншим разом почне вона про що-небудь розповідати, і після кожного слова: «мій Юрко сказав», «мій Юрко ходив», «ми з Юрком рішили» — і знову ж таки на повний голос, щоб чули й ті. А останнім часом особливо сподобалась Вірі одна пісня. Разів по три, по чотири на день просить Марусю:

— Давай «Попливла любов»!

Маруся, поки не здогадалась, що Вірка цією піснею в Ганну цілить, охоче зачинала:

Попливла любов
Тихесенько за водою...
Ой болить серденько,
Козаче, за тобою...

В голосі її дзвеніла непідробна туга. Вірилося, слухаючи, що серце болить, страждає... Така вже у Марусі душа. Маруся, як про щось сумне в пісні говориться, і заплакати може...

Та другий куплет Вірка заспівувала сама, підкреслено глумливо, з презирством:

— Що в тебе болять,
А у мене — байдуже...
Ой було б не любити
З першого разу дуже!..

Для Марусі спів — священнодійство, і їй аж ніяк не подобається Вірчин тон. Звісно, співати треба з почуттям і слова вимовляти виразно, та нащо оце кривляння?

Однак пісня є пісня, і уривать її посередині не можна, і тому Маруся, одвернувшись від Вірки, вела далі, вкладаючи в слова всю теплоту свого доброго серця:

— Дівчино моя,
Ти запашнее зілля,
Не взяв я тебе,
То прошу на весілля...

Тоді знову озивалася Вірка. Дразнячи Ганну, зображувала покинуту:

— Не проси ти мене,
А проси свого роду,—

і, затуливши долонями зловтішно усміхнене обличчя, переходила на вереск, проклинала:

Щоб ти женився
Щомісяця й щогоду!
Щоб ти женився —
В селі дівок не стало,
Щоб над тобою
Сонечко не сіяло!

— От баламутка! — сердилась Маруся.— Хіба ж так співають? Більш і не проси — не заспівуватиму!

Проте Вірці до пісні вже байдуже: спектакль закінчено, а до наступного разу Маруся забуде. Та й як не забуде, біда не велика. Вірка й сама може зіграти усю виставу від початку до кінця. Іноді, як уже дуже захочеться, вона так і робить.

Проте часом буває й інакше. Випадають години, коли Віра, мовби враз витверезівши, жахається: «Нащо це я? Хіба їй без того не гірко?» І тоді виникає цекуче бажання — підійти до Ганни, пожалити її, поплакати разом з нею. Що не кажи, а таки ж вона нещасна!.. Разів кілька навіть слово собі давала Віра: віднині — край, більш не буду! І, мабуть, тільки клятий її характер тому виною, що не вдається їй дотримати слова. Варто лише забачити Ганну, і наче біс вселяється в неї. Так на слизькому сани заносить: ти правиш на дорогу, а вони — в канаву, в канаву!

Тоді Віра готова півжиття віддати за те, щоб на власні очі побачити, як Ганна побивається: «Це ж вона на людях держиться, а вдома, певне, тільки те й робить, що голосить!..»

І як би Вірка здивувалась, ба ні — засмутилась, коли б довідалася, що Ганна не плаче! Правда, було... Було, сльози не раз закипали. Якось навіть у клубі заплакала, та вчасно вихопилась із залу, щоб ніхто не помітив. Саме сходились на вечір, присвячений Першому травню, і Вірка всілася з Юрком на першій лаві, ще й пригорнулась до нього, безсовісна: дивіться, мовляв, усі!

Та відтоді Ганна сказала собі: «Годі, більш ані сльозини не зрону!» І хай то нелегко було, і хай не завжди вдавалось, а все-таки перемагала і перемогла себе.

До того ж і час іде та йде... В квітні за проліском зацвітає сон; в прозорі травневі ранки горить, не згоряючи, мак, а в червні прокльовуються під вікнами веселі жовтоголові півники... І надходить липень, і степ з зеленого стає золотим, і що не день, золотіший він і золотіший...

Час іде та йде — підмиває річкові береги і протоптує стежки по свіжій стерні... Все підвладне йому, все змінюється, переінакшується з його плином — ліс і пахощі вітру, русло Дніпра і барви небесного плеса... І серце людське теж підкоряється — недовірливо, часто неохоче, та підкоряється. І все менше дошкуляють вчорашні образи, і все рідше згадуються втрати, і душевний біль, нехай потроху, а все-таки гоїться...

Ганна ще нічого не забула. Згадки ще болючі: торкнись — опечуть, як вогнем. Та вже одшуміла повинь жалю, невисловлених образ і неутішних сліз. Тепер її сум — як улітку ранкова ріка — прозорий, спокійний і задумливий...

На ніч Ганна забирається на горище. В хаті мати раз по раз прокидається: «Чого не спиш, донько? Рипить під тобою ліжко й рипить». Часом батько — Ганні в нічному безгомінні чути кожне слово — зітхне і пошепки скаже матері: «Не догледіли ми з тобою, Одарко, коли б не занеслася так наша Ганька, то, може, й раніше розкусила б, що то за фрукт, отой Юрко!» Ганна тільки зуби зціпить, бо мусить мовчати. Та й що б вона сказала? Все — правда, гірка правда! Але ж досить вона й сама передумала, переболіла — нащо знову про те згадувати?

А тут, на горищі, нікому до неї діла нема! Сіно пахне луговою далиною, полуденним сонячним маревом і безтур-

ботною вольницею шкільних канікул. І від того Ганні сняться якісь дивовижно бентежні сни. Все наче йде вона широкою, обсаженою тополями дорогою, в обличчя віє ніжною солодкою прохолодою, а тополі кивають вершинами, підбадьорюють: «Спіши, дівчино, спіши!» І щось вони ще говорять. Ганна знає: радісну якусь новину переказують їй, але серце так шалено б'ється, що нічого вона розібрати не може.

А то ще снився їй одного разу острів. Як стояла вона по коліна в воді, і від джерелівського берега на човні підпливав Федір... Вона тоді одразу прокинулась, і вже до ранку не стуляла очей, і думала, думала...

Іноді Ганні здається, що то був найщасливіший день в її житті. Та й вечір той... Тривожний шепіт осокорів над головою... Прохолодний подих близької ріки... І пісні круг веселого багаття, і задушевні розмови допізна... Може, отаким милим, звабливим, мало не казковим з роками стає усе, що лишилось позаду?..

Та варто було Ганні згадати, що йшло за тим, уявити себе знов на туманнім роздоріжжі позаминулої осені, і острів починав блякнути. Там вона жила в невіданні, а невідання не є щастям. Справжнє щастя — знати, мати перед собою мету, бачити свою дорогу і йти, не спиняючись, іти...

Але в такому разі виходило, що саме тепер для Ганни настала найщасливіша пора. Нині, як ніколи, ясно бачить вона свою мету і, як ніколи, твердо знає дорогу до неї. Чого ж тепер бракує Ганні? Невже самої тільки любові? Невже, якби Юрко вернувся, стала б вона зовсім щасливою?

І Ганна пробувала уявити поруч себе Юрка. Пригадувалось торішнє літо. Вони сидять у човні. Юрко поклав весла, і їх зносить течією навстріч пароплаву. Все ближче й ближче його вогні, все ближче й ближче... Та Ганні це байдуже. Вона певна, що в останню хвилину Юрко ударить веслами, заволодіє човном і виведе його куди слід... І раптом вона перепиняла себе. «А відки бралась оця певність? — виникало запитання. — Що я знала про Юрка, крім того, що він уміє весело розповідати смішні казочки? Що було б, якби човен перекинувся? Допоміг би він мені добратись до берега? Чи, може, повівся б, як тоді, коли нас льодоходом одрізало на острові?.. Адже дівчата не раз про те говорили, я тільки вірити не хотіла...»

І Ганна знову (вкотре вже за цих півроку!) дивувалася: як же вона жила? Ну, Насті за рожевою полудою не розгледіла, Вірчиної справжньої суті не розгадала... Але ж Юрка! Юрка вона любила! То, виходить, і любила з зав'язаними очима!

І знову спочатку (і за кожним разом прискіпливіша й болісніша) починалась переоцінка усталених уявлень про близьких людей, переоцінка свого ставлення до них і до себе. Перевірці піддавався кожен крок товариша і кожен власний крок. І як то нерідко буває, коли зір до нещадності загострено, коли думка уперто прагне, прорвавши зовнішні, зіткані з слів покрови, добратись до суті людських вчинків, Ганну часом обіймав сумнів: а чи маю я справжніх друзів? У ті хвилини забувалося, що є на світі Килина Якимівна, що не на святковій вечірці, а у найважчу хвилину життя з'явились поруч неї Гафія, Катерина й Маруся, що, зрештою, ті ж самі дівчата, які тоді так ганебно підвели її, нині стали близькими, відданими подругами... «Чи існують взагалі безкорислива, віддана дружба і вірність?» — мучилась Ганна.

49

А тим часом десь там мучилася й Настя.

Ні, вона не переживала за те, що так негідно повелася з Ганною; не було в неї і ніяких любовних катастроф. Настя просто розгубилася, і збила її з пантелику кричуща непослідовність Кошового.

Настя не вважала його нерозумним або недосвідченим. Знала, що й досвіду, й розуму в нього вистачає. Але треба мати десять голів, щоб добрати, куди він гне.

Взяти хоч би джерелівські справи... Тоді, на зборах, критикував і Віру, і Ганну. А по дорозі додому думав-думав і прорік:

— Ми, Насте, в тому, що накоїла Брилюк, самі винні. Захопилися Ганною Хмільченко, піднесли її до небес, а про інших забули... З того маємо подвійну шкоду — і Ганна зазнаватись почала, і ланка мало не розвалилась...

Настя, зачувши те, ще раз в душі подякувала своїй безпомилковій інтуїції, яка підказала їй не залишатися на ніч у Ганни, і приготувалася слухати далі. А Кошовий і справді невдовзі заговорив знов:

— З цієї Віри Брилюк, як її підтримати, могла б добра ланкова вийти. Правда, честолюбива вона дуже... Але є в ній бойовитість, настирливість... У неї, я чув, мати — суцзя старорежимна свекруха... Так нам би вирвати дівчину з-під її впливу... Давно вже треба було про це подбати, а ми ось доганами виправляємо становище. По суті кажучи, нам би ту догану, що їй винесли, на трьох поділити не завадило б...

Який з цієї розмови висновок мала зробити для себе Настя? Вона при першій же нагоді дала зрозуміти Ганні, що більше з нею панькатись не будуть, якщо вона зазналась, і заходилась коло Віри. Чи треба було ще чекати, поки в рішення бюро запишуть?

Настя ніколи не мислила себе бездушною виконавицею і ніколи не дожидалась, поки «спустять вказівки». Навпаки, намагалась на льоту підхопити цінну ідею і заходитись втілювати її в життя, хай на годину, але все-таки раніше, ніж вона стане вказівкою. В цьому був своєрідний спортивний азарт. З одної фрази, кинуті кимось із більш обізнаних товаришів, вловити суть майбутнього рішення — і випередити його. Але тут, як ніде, необхідна була певність, що ти правильно зрозуміла того більш обізнаного товариша, що ти принаймні уявляєш, чого він хоче!

З Кошовим же в таких випадках важко було кашу зварити. Не відкладаючи в довгий ящик, Настя приїхала в Джерелівку, як слід, по душах, поговорила з Вірою, сказала, що райком її підтримає, коротше кажучи, діяла в дусі тієї розмови. Аж виявляється, Кошовий, поки відлежував боки в лікарні, про все забув... Вернувся на роботу і одразу — за стару політику. Правда, Вірою цікавиться, стежить за нею... Але ж у тім-то й річ, що Ганна в нього як була, так і залишилась зачинателькою, ще й «молодчагою» та «розумницею» стала, бо, бач, усвідомила свої помилки!.. Що вже їй залишалося, як не усвідомити?

Але ж знову і не в тім справа. Де він раніше був? Настя за цей час встигла по коліна загрузнути коло Віри, бо тоді послухала його, а як тепер бути? Повертати назад? А що люди скажуть? Ті ж самі джерелівські комсомольці що скажуть? Йому добре — він і за ту, і за цю... А Настя авторитетом своїм поплатитися може. Приліплять ярличок: «безпринципна», — і ходи здорова, живи!

Розгубилася Настя, сон і спокій втратила. Було б хоч на активі не випихатися на трибуну з отим «культот Ганни»! А то Кошовий одразу ж слідом виступив і відшмагав,

а оце недавно на пленумі райкому партії Павлюк, кажуть, висміяв... Невже ж таки доведеться знову Ганні в ніжки впасти? В якого ж тоді сірка очей позичати?

А тут іще Кошовий нового коника викинув. Подзвонили з обкому, щоб виділив у делегацію, яка поїде до Севастополя, найкращого комсомольця, а він, недовго думаючи, пропонує:

— Пошлемо Ганну Хмільченко.

Настя вже не витримала:

— Хіба у нас в районі, крім Джерелівки, сіл нема? Одно з Джерелівки посилаємо!

Та, видно, краще було й не затівати цієї розмови. Бо Кошовий насмішувато почухав потилицю і пильно глянув на Настю:

— Чогось ти підозріло проти Джерелівки настроена... Чи не тому, що саме там ти найбільше дров наламала? — А тоді вже серйозно почав «розбирати»: — Неправильно ти повелася з Ганною. Хіба ж так роблять? Піднімала-піднімала і раптом — бах об землю! Ти б хоч поцікавилась, як вона зараз живе, ти ж дівчина! Мені вона того не скаже, що тобі... А її ось коханий зрадив... Ти уявляєш, що це таке, чи не уявляєш? Підтримати її треба, підбадьорити... Вона свої торішні помилки усвідомила глибше, ніж ти думаєш, — серцем переболіла вона їх. А ми й досі наче караємо її. Там Віра проти неї мало не організовану кампанію повела... Скільки разів тобі Катерина говорила про це, а ти відмахуєшся — дурниці!.. Я вже жду-жду, коли ж таки, думаю, в тобі совість прокинеться і ти, приїхавши з Джерелівки, чисту правду викладеш? Просто хотілося сумлінність твою перевірити! А відносно того, ніби ми з одної тільки Джерелівки посилаємо, то хіба ти сама не знаєш, кого й куди посилали ми останнім часом? Нащо ця демагогія?

Всякі бували в Насті розмови з Кошовим. Не раз він і критикував її (чого вартий один тільки виступ його на активі!), але стільки, як цього разу, вислухала вона від нього вперше. І Настя збагнула, що іншого виходу нема — треба думати, як повернути руля... Та ще ж чи вдасться його повернути? Може, поїхати до Ганни й попросити в неї пробачення? Вона зрозуміє... До того ж і серце в неї відхідливе... А Вірі треба буде сказати — годі, як вона така. «Не вміла себе шанувати, то хай не жде, щоб хтось за неї...»

Але цієї миті, мимоволі зиркнувши на Кошового, наткнулась Настя на його погляд, і всі оці плани вихором вилетіли їй з голови. Не одразу й збагнула, що скоїлось. Та щось таке було в його очах, від чого заскімлило під серцем: «Не вдасться, не вдасться!» Раптом з'явилося відчуття, ніби він читає в її душі, бачить її наскрізь, і Настя заспішила до дверей. А на порозі не знати чому подумалось: «Стривай-но, а скільки до районної конференції?» До неї залишалося мало, катастрофічно мало.

* *
*

Наша повість наближається до кінця, а ще стільки треба було б розповісти! Слід було б повідомити, що в Катерини скоро весілля. Давно вже завоював її серце Мишко Сердюк, а тепер вона просто-таки певна, що кращого хлопця навряд чи в світі де знайдеш!

Варт було б навідатись і в Нову Джерелівку... Кажуть, там будинків близько двохсот уже заселено, а до Жовтневих свят ще сто буде готових. Кажуть також, що Новий рік джерелівчани не в старому, а в новому клубі зустрічатимуть — представник будівельного тресту тверде слово дав. Та воно так і буде, бо той клуб на очах росте — коло нього й ночами працюють.

Що ж до Федора, то хоч йому припали не такі великі об'єкти (колгоспна будівельна бригада ставить гараж, будинок правління та комори), однак і він днює й ночує на Новій Джерелівці. За літо Федір ще більш почорнів, схуд, з виду якийсь сухуватий став... Але не забув він ще Ганни, не забув... Передавали, ніби комусь сказав, що якби Ганна вийшла заміж, то йому легше стало б... Може, це так, а може, й не так... Треба було б нам самим побалакати з Федором та розпитати. Ми ж таки давненько з ним не бачились...

Але ще давніше не бачили ми Варвари Савівни. От зустріти б її зараз! Вона, ясно, в степу, бо де ж їй іще бути, як такі гарячі стоять дні. В «Комуністі» завершуються жнива... Степ гуде не стільки вже комбайнами, як віялками. Під нещадним липневим сонцем вилискує, наче плавиться, стерня... Над розпеченими путівцями навіть уночі не осідає курява, бо зерно возять цілу добу...

Ходімте, пошукаємо Варвару Савівну. Оно, чуєте, лінійка за лісосмугою торохтить. Чи не її то часом лінійка? Але ні, то Молочанова. На другу бригаду помчав... Щось, видно, у Петра Свиридовича не ладиться... Може, і Варвара Савівна там? Зараз ми точно знатимемо, бо ось дід Максим — комендант степу — наздоганяє нас. Глухо перепліскується вода в його вибіленій сонцем «питейній» бочці. З гідністю похвицькує хвостом невмируща, міцна, як сталь, сива кобилка...

— Діду! Діду Максиме!

— Чого вам?

— Драстуйте, діду! Чи не бачили де агрономші?

— Кого-кого?

— Агрономші, агрономші не бачили?

— А-а-а, то так би й сказали! А то наче з телефона говорите... Агрономшу, значить, розшукуєте.— На дідове зморшкувате обличчя немовби якась тінь наповзла.— Та-ак... Але ж її, щитай, що вже з тиждень ніде тут не видно... Кудись вона, кажуть, поїхала...

— А куди саме, не скажете?

— Чого не знаю, того не скажу,— заперечливо хитає головою дід.— Від самої Варвари Савівни не чув, а що люди подекують... то я, бачте, на вуха трохи того... Боюсь набрехать...

Але куди все-таки поїхала Варвара Савівна? Коли б на нараду в район чи на семінар, дід би сказав. Тут він завжди в курсі... До того ж які тепер, у жнива, наради чи семінари скликаються, щоб на цілий тиждень? Може, Варвара Савівна ні з сього ні з того знялася та й зовсім покинула Джерелівку?

Ми розсталися з нею одного лагідного передосіннього дня після розмови з Молочаном, коли Архип Кіндратович показав їй того анонімного листа, який начебто підтверджував Самусеву підозру. Пізніше ми чули, що приїздив Самусь і що вона, попросивши хазяйку нагодувати його, сама пішла з хати, не бажаючи з ним і півгодини пробути під одним дахом...

А що було далі? Як жила Варвара усі ці місяці? Може, вона заспокоїлась, вирішивши, що анонімка, хоч і написана не Самусевим почерком, все одно — справа його рук?.. А може, навпаки, може, Варвара повірила? Кажуть же, що не буває диму без огню... А вона так мало знала Миколу — неповних два місяці. Що, як Варвара справді повірила? Тоді цілком імовірно, що давнє бажання покинути

Джерелівку опанувало її з новою силою і вона нарешті здійснила його...

— Діду, га, діду! Невже ж ви так нічогосінько й не знаєте?

Старий, скрушно схитнувши головою, зітхає:

— Ну що я вам скажу? Кудись її викликано. Телеграма була, буцімто десь Микола Макарів знайшовся... Вона одразу й полетіла. А вже які чутки по селу ходять, то, звиняйте, не люблю я цього. Ось приїде вона, тоді розпитаю. Думаєте, мені не болить?

50

Вони зустрілись неждано-негадано посеред залитої сонцем вулиці, недалеко від моря. Була середина дня — пора, коли спека гонить з тротуарів перехожих, і, певне, тільки завдяки цьому помітили вони одна одну.

В Ганни до урочистих зборів у флотському екіпажі залишалося кілька вільних годин. Після недавньої прогулянки на морському катері — красивому, швидкому, мов птиця, але, як їй здалося, надто хисткому, — під ногами ще й досі вчувалось безперервне коливання моря. Молодий офіцер, секретар комсомольської організації одного з кораблів, допомагаючи їй зійти по трапу, не дарма пожартував:

— Не думайте, що ви з катерком прощаєтесь... Ви до самого вечора на його палубі будете...

Ганна вийшла з готелю без якогось певного наміру. Думалось походити трохи по місту, а заодно, може, накупити гостинців дівчатам. Але вона блукала й блукала, минаючи вивіски, а чомусь заходити у крамниці не хотілось. Зрештою, у неї попереду ще досить часу. Завтра перед вечором самодіяльності знову буде годин зо три... Та післязавтра стільки ж, та перед від'їздом цілих півдня. Можна всього накупити...

А сьогодні Ганна п'яна. П'яна од морської синяви, од неозорого манливого простору, од цього солонуватого, насиченого незвичними пахощами повітря, яке вона п'є не нап'ється ось уже третій день.

Власне, сп'яніла Ганна у першу мить, тільки-но побачила море. Воно ошелешило її неймовірним своїм безбережжям, немовним гомоном хвиль, таємничою величчю і силою. Ганна дивилась на нього з берега і з палуби службового катера, з вікна готелю і з рубки бойового корабля, і щоразу воно видавалось їй іншим. Але що найдивніше —

десь у самих глибинах її уяви жило ще одне море — море, яке вона колись намалювала собі зі слів Юрка, і воно — варт було на хвилику зажмуритись — розстилось перед нею.

По правді кажучи, Ганна передчувала, що саме так і трапиться, і тому трохи навіть побоювалася цієї поїздки. Удома, в Джерелівці, Юрко вже майже не існував для неї. За весну й літо вона, хай через біль і муки, а помалу почала звикати, що він — чужий, що він — Брилючишин приймак і не більш. Але тут, біля моря, інакше бути не могло. Тут він мусив ожити таким, яким був торік, бо цей незорий синій простір тоді манив його, бо в оці запінені хвилі, у цей солонуватий вітер він був закоханий до нестями, бо коло того маяка, коло отих он чайок, витала його душа.

Тільки тепер Ганна збагнула, що найбільше любила вона в Юркові те казкове море, яке він носив у собі... То був цілий світ — захоплююче-барвистий, неспокійний і радісний світ небачених див і непосидючих мандрів — звабливий і кличний, як дитяча мрія...

Вона й самій собі не наважувалась зізнатись, що оце — справжнє — море, яким би прекрасним воно не було, виглядає після Юркових розповідей немовбито трохи простішим, буденнішим. П'яна од нього, зачудована і заворожена його мінливою красою, вона все-таки чекала ще чогось, ще більш яскравого і незвичного. Надто багато чула вона про море, щоб одразу повірити, що перед нею наяву та сама казка, про яку розповідав їй Юрко!..

Делегацію шефів — представників комсомолу України — гостинно запрошували на кораблі. Декотрі з моряків чимось скидалися на Юрка. То постаттю нагадували його, то веселою вдачею, то манерою говорити... Але жоден з них так не захоплювався морем, як він, ніхто так гаряче не розповідав про нього. Може, це пояснювалось тим, що воно не було для них мрією, а вирувало поруч, за бортом, і в їхніх словах не відчувалося тієї туги, яка, обарвивши недосяжне, оздоблює й прикрашає його? А може... Може, Ганні просто Юрка не вистачало отут, біля моря, до якого він так прагнув?..

Блукаючи тепер по місту, Ганна раз по раз верталась думками до Джерелівки і печалилась, що скоро їй знову доведеться звикати до того, що Юрко чужий, що треба буде знов виганяти його з серця, забувати... То й раніш вдавалось нелегко, а після цієї поїздки ще ж важче буде...

І раптом перед очима знайома джерелівська постать, рідне джерелівське обличчя...

— Варваро Савівно! Якими вітрами?

Варвара Савівна якось розгублено озирається. Але Ганна вже підбігла до неї.

— Здрастуйте, Варваро Савівно!

— А-а-а, Ганна...

В її голосі ні радості, ні подиву. Наче не за сотні кілометрів від Джерелівки, а там, біля контори «Комуніста», зустрілись вони.

— Як ви сюди потрапили, Варваро Савівно, що ви тут робите?

— Я?.. Та ось... До Миколи приїхала... Тобто не до Миколи, а... не знаю навіть, як сказати... Тут ось...

Тепер уже Ганна дивиться на неї розгублено й злякано: чи не збожеволіла вона? Якись у неї очі нетутешні... Обличчя набрякло від сліз... Губи покусані, пошерхлі... І щось вона сказала таке... До Миколи приїхала... До якого Миколи? До чоловіка? Та той же давно-давно...

— Варваро Савівно! — схопивши її за руку, з тривогою вигукнула Ганна.— Що з вами, Варваро Савівно? Щось ви таке говорите...

Але та знову відповідає неприродно спокійно, задумливо, а скоріше — втомлено:

— Ти цього не знаєш, Ганно... Нічого ти ще не знаєш...

Потім вони сиділи на широкій зеленій лаві біля Графської пристані, і за три кроки від них гомоніло море, плюхаючись і плюхаючись хвилями об гранітну стінку причалу. Варвара Савівна довго мовчала, тоді раптом заговорила, але схоже було — вона марить, а не розповідає.

Та й почала вона якось не спочатку, а немовби докінчувала раніш не доказану фразу:

— Макара Петровича виклика́ли... Розумієш, не мене, а його... Та він і не знав, де я... Відки він міг те знати?.. А човен з сорок другого року... лежав під водою... і всі вони сиділи в ньому... Декотрі лежали... А більшість сиділи... У парадних мундирах... Кажуть, у моряків так положено... Перед смертю одягати парадні мундири... Хоча, може, й не положено, може, вони самі...

Видно, у неї плутались думки, і вона струснула головою.

— Щось я не те говорю... І взагалі... що я тобі своїми словами розкажу?.. На ось сама прочитай... Тільки обережно, дуже обережно!..

Варвара Савівна якусь хвилину ще наче вагалась, та на-решті, зважившись, дістала з сумочки невеликий пакет. Крізь прозорий целофан, яким він був обгорнутий, Ганна побачила кілька пожовклих, мовби підсушених на вогні, аркушів паперу...

— Тільки прошу тебе, обережно! — ще раз попередила Варвара Савівна і навіть подих затамувала.

І Ганна, беручи до рук ті аркуші, теж затамувала подих, а за мить...

То були листи з таємничої даліни небуття, листи від мертвого, які, пробившись крізь роки і подолавши смерть, промовляли живими, гарячими словами.

«Тату! Мамо! — читала Ганна і, здавалось, чула давно вже занімілий голос, і давно захолоде серце забилося поруч з її власним.— Брати мої, Павлушко, Панасе, Васю! Пишу вам цього листа, не знаючи, чи дійде він до вас. Але якщо він і не дійде, то я все одно хоч отак попрощаюся з вами».

Ганна забула про море: воно чи відступило на сотні кілометрів, чи зовсім щезло. Вітер, який досі шарудів над головою шершавим, задубілим од спеки листям, стих і завмер. Відкотився й подаленів гомін Приморського бульвару, який в цю пору ставав дедалі люднішим... І навіть Варвара Савівна, чий лікоть Ганна відчувала своїм, теж віддалилася й розтанула.

Іх було двоє тепер у світі — Ганна й Микола Раменний, якого вона ніколи в житті не бачила, може, колись, у дитинстві, але про якого стільки чула і доброго, і лихого... Втім, більше лихого, ніж доброго, доводилось їй чути про нього, особливо в останні місяці... А він чотирнадцять років мовчав, чотирнадцять років пробивався до людей, щоб сказати правду про себе... І ось він нарешті пробився, і Ганна чує живий його голос.

«Наш човен лежить на великій глибині на півдорозі між Одесою і Севастополем. Від самої Одеси переслідували нас фашисти, орали й орали глибинними бомбами дно, а ми йшли — і нічого. Але нарешті-таки вони намацали нас. Дві бомби упали зовсім близько, і, хоч корпус човна в основному вцілів, доля його вирішена. Пошкодження такі, що ні рухатись далі, ні впливати на поверхню, щоб поповнити запаси повітря, неможливо.

Одне тільки могло б нас зараз врятувати — це якби наші нас розшукали. Але сподіватись на чудо не доводиться. Маневруючи під бомбощкою, ми різко змінили курс,

і свої нас не знайдуть. А німці весь час поблизу. Гідроакустик раз у раз доповідає, що чути шум їхніх гвинтів — чатують, стерв'ятники, на здобич... Та даремно вони дожидаються!

Ми не одразу примирилися з тим, що це кінець. Був оголошений аврал. Пробували своїми силами чимось зарадити, але все марно. Тепер аврал закінчено. Нам залишається одне з двох: або виказати себе і, здавши фашистам човна, самим здатись на їхню милість, або залишитись під водою і вмерти. Ми прийняли останнє.

Якщо цей лист коли-небудь потрапить на берег і люди, які читатимуть його, будуть радянськими людьми, вони все зрозуміють. А що скажуть про нас фашисти, то нам нецікаво. Про фашистів ми хотіли б знати одне: скільки їхніх кораблів підірветься на тих мінах, що ми учора розставили біля Одеси? І ще хочеться знати, коли вони зникнуть з землі?

Якби ви бачили, рідні мої, як вони, гади, пошматували Севастополь! Саме тільки каміння лишилось... За таке і кари ще не придумано, щоб відплатити... Але Севастополь їм не взяти! Сто поколінь фріців битиметься об нього головою, а все одно вони його не візьмуть! І коли думаєш про це, то і смерті не страшно!

А ще більше жити хочеться... Так жити хочеться, щоб пащити, як вони конатимуть!.. Якби можна було до того тільки дня у смерті відстрочку взяти, а там уже — нехай!..

Однак часу залишається мало; дихати стає все важче. А мені ще так багато треба вам сказати.

Перше, що я прошу вас, тату й мамо, і вас, брати мої,— розшукайте мою дружину Варвару Савівну Раменну і майте її за рідну. Каюсь, неохочий я був до писання і тоді одразу не сповістив, що оженився. Все думалось, візьму відпустку та неждано нагрянемо удвох. А вийшло ось як...

Тепер я й адреси її не знаю, бо одержав від неї одного тільки листа, а потім скільки не писав, відповіді не надходило. Але ви шукайте її там, де я працював, на шахті «Смуглянка», там і батько її робить — Кремінь Сава Сидорівич.

Може, Варка і заміж вийшла вдруге, все одно полюбіть її. А якщо народила вона дитя від мене, то допоможіть виховати та вивести в люди. Жаль, не знаю навіть — син чи дочка... Та то вже байдуже... Виросло б воно щасливе та людиною стало б справжньою...

І ще я прошу, особливо вас, мамо, щоб не тужили ви й не побивалися... Ви на мене, знаю, гнівалися, що рано я з дому пішов... Але то дарма. Пригадайте, як люди кажуть: не навчиться пташка літати, поки в гнізді сидить...

Так що помиріться вже з батьком, що на таку він мене путь направив.

І ще вам, тату, хочу я сказати останнє своє слово. Я знаю, вам ще важче буде, ніж матері, читати цього листа, бо ви заплакати не зумієте. Але тільки одним я можу вас утішити: я жив чесно, як ви мене вчили, і вмираю комуністом — без страху і з чистою совістю.

Не оплакуйте мене. Прощайте.

Ваш син і брат *Микола*»

Нараз озвалося море. Вдарило хвилею об гранітний причал, відкотилось і знов ударило... Ганна одірвала очі від пожовклого аркуша і здивувалася, що над головою, як і раніш, сяє позолочена сонцем блакить, що по обсаджений квітами алеї ходять люди, що діти бігають, бавляться біля клумби... Це скидалось на марення, бо сама вона ще була там, під непроникною товщею води, в тім приреченім на смерть човні, де писався цей лист...

«Не оплакуйте мене. Прощайте...»

Але Ганна не могла не плакати. Сльози здушили їй горло, і хвилинами здавалось, що от-от і вона задихнеться од нестачі повітря.

А Варвара Савівна за весь той час і не зворухнулася. Сиділа з відкинутою назад головою, і погляд її, мертвий і застиглий, прикипів до чогось одній тільки їй видимого в цім до прикрасі святковому світі живих, яскравих, торжествуючих барв гарячого літнього дня.

Нарешті вона поволі, наче знехотя, обернулась до Ганни: — Дочитала?..

Та Ганна вже знову була далеко-далеко... «Дорога моя, рідна дружинонько!» — сьйнули Варварі з-за її схиленого плеча слова на пожовклому аркуші... І промайнула думка: «Може, одібрать?» А втім, які могли бути подружні таємниці між ним, мертвим, і нею, — живою?

Варвара впала головою на руки і міцно стулила повіки. Лист тепер ще виразніше вирізьбився в її уяві. Вона бачила кожне слово, кожну літеру і читала, читала, отак, з запліснутими очима... Він був скрізь перед нею. Він був у ній, в кожній клітинці її тіла, в кожній кровинці, оцей другий і останній Миколин лист.

З ним кінчалося все: і віра її, і зневіра. З ним кінчався біль сумнівів, посіяних Самусем та Юрком, і починався новий, стократ пекучіший біль остаточно збагненої утрати.

То був останній і остаточний вирок, почесний, та безжальний вирок, який в одну і ту ж мить і повертав, і навіки відбирав у неї Миколу... І Варвара розгубилась. Було понад силу одразу обійняти ту жорстоку непослідовність, яка крилася в цьому. Надто тісно поєдналися смерть і торжество правди, щоб звичайне людське серце могло одночасно вмістити і те, й те. А в неї ж було звичайне, ще й згорьоване, змучене жіноче серце...

Це прийде потім. Може, через тиждень, а може, й наступної години щастя пишатися своїм загиблим чоловіком поселиться поруч з удовиним горем, братньо обніметься з ним, підтримуючи і втішаючи... Але в цю хвилину сльози заслали перед Варварою світ. І посмертне Миколіне торжество, як і ці квіти, як море, як небо,— все вдалині, за сльозами... Вперше за довгих чотирнадцять літ дано їй гірко право плакати, напевне знаючи, кого вона оплакує, і Варвара не стримує себе.

«Дорога моя, рідна дружинонько! Єдине моє кохання — Варваро!

Я не відаю, де тебе застане цей лист. Може, він ніколи й не дійде до тебе — надто нерегулярно приходять пошта з морського дна... Але якщо трапилось чудо і ти читаєш ці рядки, знай, що поки билось моє серце, ти була в ньому».

Варвара розплющує очі. Ганна схилилась ще нижче, і тепер тільки гострий ріжечок аркуша видніється з-за її плеча. Море глухо бухає об причал, і в його ударах чується одвічна скорботна безвихідь. За чим воно тужить, кого оплакує? Кострубаті, розшурпані хвилі стинаються сивими од піни гребенями і котяться, котяться до берега, і б'ються в розпуці об каміння, і падають у знеможі... Але, може, то не піна на гребенях? Може, то біліють листи? Листи, листи, листи... Од чоловіків, од коханих, од синів, листи од усіх, хто похований у цих незмірних глибинах?..

Ганна схилилась над Миколиним листом, прикрила його собою, мовби сховала від неї, але Варвара і так бачить кожен рядок, кожне слово.

«Якби я міг хоч за мить до смерті вирвати тебе з душі! Так виразно бачу тебе перед собою, так ясно чую твій голос, що мені аж страшно стає, бо починає здаватись, ніби й ти тут, ніби й ти маєш загинути разом з нами! А я не

хочу цього, не хочу! Я любив тебе більше за саме життя, і моя любов мусить мене пережити.

Знати б тільки, що з тобою нічого не трапилось! Учора минув рік відтоді, як я одержав твого першого і останнього листа... Що з нашою дитиною, і чи взагалі народилась вона? Мені часто сниться: підходить до мене мале, білоброве, з шовковистим білим волоссячком і синіми, такими, як у тебе, очима: «Тату!..» Це навіть уві сні так хороше, що можна збожеволіти од щастя, а як же то наяву!

Та про це зараз думати заборонено. Скажи нашій дитині, що я любив її, як тільки може любити батько, і що мені дуже важко було лишати її сиротою.

Я не хотів вас знедолити. Ми помираємо тут, зробивши все, що в людських силах, аби вирватись звідси живими. Один-єдиний лише вихід ми відкинули — капітуляцію. Але ти сама розумієш, і наш син чи дочка, виріши, зрозуміє, що життя ціною зради — не життя.

Тож наберися мужності, рідна моя. Згадує і пам'ятай мене живого. Живою рукою пишу я цього листа, живе серце підказує слова — хай же так буде завжди...»

...Чогось плаче Ганна. Чого вона плаче? Хіба ж то її любов залишилась навіки недоказаною — заповітним скарбом, до якого не дано доторкнутися, голосом, якого не дано почути, рукою, яка не обніме, очима, що не посміються, устами, що не заговорять?.. Чого Ганна плаче? Ось вона перегорнула аркуш... Це — остання, вже неповна сторінка... Останні хвилини його життя...

Варвара відчуває, що зараз закричить, заголосить, і до болю стискує кулаки. Вона щільно стуляє повіки, але ось ця сторінка перед нею. Вона розплющує очі і жадібно дивиться на море, але й там — на кожній хвилі, на кожній хмаринці у небі важко, мов стомлені подорожні, бредуть слова — то вгору, то вниз, то вгору, то вниз...

«Ти пробач, Варваро, я начебто марив чи дрімав і прогав стільки часу!.. Важкувато стає дихати... Але то нічого... Боюсь, що я проминув щось дуже важливе. Ага, ось що...

Розшукай моїх старих. Батько у мене кремінний чоловік, справжній комуніст. І мати — теж хороша, дуже хороша в мене мати... Вони тобі допоможуть. І ще одне. Знайди в собі силу й зроби так, щоб наша дитина не почувала себе сиротою. Ти цим не зрадиш мене. Моя любов завжди буде з вами. Чуєш, завжди!

А зараз прощайте. Прощай, дитино моя! Прощай, Варваро!

Я хочу, щоб ти...»

І — все.

Сонце мандрує по небу, хвилі довбають берег, чайки змагаються з вітром,— як було і як буде ще, буде і буде. І тільки цей лист навіки залишиться недописаним.

Варвара плаче. А Ганна... Ганна, дочитавши листа, в скорботній задумі задивилась на море. Брови в неї рішуче зведені, губи міцно стулені... А очі — сухі.

Нове, не знане досі море шумить перед нею — море Миколи Раменного.

Цьому морю не потрібні красиві слова — воно й без них прекрасне. Ні захоплених вигуків, ні зітхань у розлуці — нічого не треба йому. Залізна, сувора вірність — такий його закон.

Залізна, сувора вірність... Тепер Ганна знає: без вірності — все безцінь. Без вірності море не море, краса не краса, і людина без вірності — не людина...

Епілог

Я не люблю епілогів. Епілог — це прощання. А я не люблю прощань.

Мені шкода розставатися з Ганною та її подругами, з Варварою Савівною, Федором, дідом Максимом, Осадчим, Молочаном... Шкода розлучатися з тихими джерелівськими вулицями, з зеленою Підгорою і піщаними Підгородами, з Новою Джерелівкою, що виросла на древньому високому березі Дніпра, який незабаром стане берегом моря, і з розкритим простором степу, якому нема ні кінця ні краю... На порозі юності я так прощався з рідним селом на Поліссі, де народився і виростав і де все навек прикипіло до серця...

Два роки писалась ця книга, і ти, читачу, сам того не знаючи, два роки день у день сидів зі мною за столом. Незримого, я бачив тебе перед собою, розповідав тобі, як умів... Тепер ось і нам розставатись пора, а мені шкода...

Давай наостанку ще раз обійдемо Джерелівку, попомоно з людьми, послухаємо дівочих пісень, намилюємось на Дніпро, на степ, на високе джерелівське небо... Я люблю передсвяткові дні, коли скрізь панує та трохи гарячкова, піднесена й радісна метушня підготовки, без якої, здається, й свято не було б таким жаданим і хвилюючим... А сьогодні якраз переддень Першого травня...

Квітень цього року видався напрочуд теплим, і вже в садах одцвіли вишні й зацвітають яблуні... Сизі бузкові грона то тут, то там перевисають через ліси на дорогу...

Ми на Підгорі, на тихій, милій Підгорі, де вулиці й завулки в'ються, в'юняться, мов ручаї на скелястому ґрунті... Тут починалася перша сторінка нашої книги. Пригадуеш, як Ганнина мати, Одарка Гнатівна, одного задушного серпневого дня вибігала за ворота стрічати поштаря, а його все не було й не було. А Ганна в цей час за три кілометри від Джерелівки сиділа у засідці в лісосмузі, а потім городами прокрадалась до хати... Он-о видніється та крислата сусідчина груша, з-за якої вона визирнула, перш ніж ступити на рідне подвір'я...

Але що це? На подвір'ї ні хати, ні хліва — нічого. Навіть Дибина будка шезла... Куди ж ділась Хмільченкова хата? Та й не тільки Хмільченкова! Зникли й Брилючишина, й Довгалева, і ще понад десяток хат...

А втім... ми просто давно не були тут. В Джерелівці ніхто не дивується з того, що день у день зникають і зникають старі хати. Шезла хата — значить, господарі її живуть уже на горі, у новій хаті, на новій вулиці, у новому селі... Туди вже й контора «Комуніста» переселилась, там уже й корівники, і стайні, і комори... І сільрада там, і колгоспний гараж, і клуб... Ходіте й ми туди...

Ось вулиця Шкільна, де торішньою весною зустрілися Ганна з Федором. Школа, біля якої вони тоді стояли, вже майже закінчена, тільки двері ще не пофарбовані. А скільки нових будинків виросло на Шкільній вулиці! Де чорніли з підталого снігу підмурки, де й зовсім рівне місце було, — скрізь, скрізь будинки.

Ось садиба Приськи Бережної. Тут ми вже були. Того самого березневого дня торік заходили ми сюди. Тут Ганна вперше почула про загадкові оті Юркові заручини...

Як же тепер живе Ганна? Що поробляє Віра? Де Катерина? Маруся? Гафія? Івга Карась? Тут, у Новій Джерелівці, не так-то й просто буде їх знайти! Вулиці, вулиці, вулиці... Партизанська... Колгоспна... Імені Двадцятого з'їзду... А деякі й без назв. Як, скажімо, оця зватиметься?

Втім, про це ми дізнаємось завтра. Завтра, у день Першотравневого свята, цій вулиці буде присвоєно ім'я...

Що ж до дівчат, то марно їх шукати зараз у селі. День у розпалі — значить, вони в степу. Там хліборобська весна гуде тракторами, скрипить підводами, що возять зерно й добриво, пальне і запчастини, глухо плеще водою в «питей-

ній» бочці діда Максима і дзвенить — по самий обрій — дзвенить піснями...

Ой у Тані край воріток
Там зелений дуб стояв.
Під тим дубом зелененьким
Ваня з Танею гуляв...

Та стривай-но, стривай! Чи не Маруся виводить цю пісню?

Таня косу розчесала,
Жовту ленту заплела...

То Маруся! Маруся! Серед тисячі голосів я пізнаю її голос, чистий, глибокий, зігрітий сердечною теплотою. Десь тут, видно, близько Вірина ділянка. Чи не за отими он то полями? Пісня начебто звідти долинає...

Але нема вже ні за тими, ні за іншими тополями Віриної ділянки — ніде в степу такої немає. Є ділянка Марії Лісовської, і ланка Марії Лісовської є... Але коли, як і з якої причини сталась ця зміна?

То почалося ще з минулого літа — чи не з тої Ганниної поїздки до Севастополя...

По правді сказати, Віра й до того вже кинула сподіватись, що Ганну в скорім часі випхнуть з усіх усюд: бачила ж бо, як повів себе Кошовий — і нашим, і вашим... Але, зрештою, це могла вона ще стерпіти. З неї досить було й того, що хай і не зовсім, а таки ж та вискочка присіла! Ходила, як з-за вугла пририта. Вечорами коли-не-коли на вулицю висунеться, а то все вдома сидить та вдома... В клубі раніше як верховодила! А тепер мовчить, ні пари з вуст.

І раптом приїздить Ганна з Севастополя, і наче хто підмінив її там. Віра надто ревниво стежила за нею, щоб не помітити цього. Якось було підійшла:

— Здрастуй, Віро! Давно я тебе не бачила...— І руку подає.— Як живеш, розкажуй...

Віра навіть розгубилася: «Чого це їй ні з сього ні з того забаглося знать, як я живу? Та ще ось руку простягла... Чи їй в тім Севастополі пам'ять одбило, що вона про все забула?» Віра на її місці зроду-віку першою руки б не подала! Треба вже останньої крихітки гордості позбутися, щоб отак підійти: «Як живеш, розкажуй».

— Та отак... твоїми молитвами перебиваюсь...— зневажливо посміхнулась вона в одвіт і таки не пересилила себе: — Признатись, мені трохи дивно, що ти...

І тут сталося неймовірне. Біс її знає, ту Ганну, але в останню мить, глянувши на неї, Віра чогось запнулась. Сказати — передумала, так ні. Кортіло ж, страх як кортіло вколоти, шпигнути, висміяти: тут дівчата поблизу стояли, хай би послушали! Та ось же наче мову нараз одібрало — не змогла. Щось таке майнуло в Ганнинім погляді, що змусило прикусити язика. А що?

Мов пригорщу жару, проковтнула Віра свої вже наготовлені їжакуваті слова і чомусь відчула себе скривдженою, навіть приниженою: «Диви-но, чи не жаліє вона мене? Наче не її, а мене жаліти треба!» І одразу ж, мовби хто в найболючіше місце вдарив: «Стривай, може, Ганна дізналась, як тоді вийшло з Юрком? Гляди, мати десь бовкнули знічев'я, похвастали... А то, може, Ганна щось інше таке знає, про що я й не здогадуюсь... Адже нічого не буває без причин! Щось же мусить жити оцю її впевненість!»

І Віра вперше за всі ці місяці засумнівалась: «Може, ніякої моєї перемоги й не було? Раптом виявиться, що то просто самообман?» І прокинулась у Віринім серці стара, вже, здавалось, забута заздрість. Спершу глуха, невиразна, вона день у день наростала, аж поки не заволоділа всім її еством. І спротивилась їй відтоді й кукурудза, й ланка, і все в Джерелівці. Навіть слава спротивилась Вірі, бо що та слава? Однаково ж Ганна переважила, перемогла і ось торжествує!

...Того року кукурудза довго стояла зелена, бо було тепло й все йшли та йшли дощі. Глянеш на качан — пір'я соковите, кіски білі, як у липні чи в серпні... Тому й зі збиранням не поспішали, хоч уже кінчався жовтень. В степу й так роботи ставало: картопля, буряк, помідори, а кукурудзу на зерно і в листопаді ламати не пізно!..

Проте погода милувала-милувала, та нараз і помстилася. Одного ранку — це трапилось у перших числах листопада — Джерелівка неждано-негадано прокинулась під білими стріхами... Ні в кого й гадки не було, що так рано зазиміє. Певні були, що до обід і розтане. Та ось же — години з десятої, як на зло, посипало знов, і мело, й мело до самого вечора, а увечері запахло морозцем.

— Доведеться, товариші ланкові, з-під снігу кукурудзу брати, — сказав на наряді Осадчий. — Небагато в цім радості, але... іншого виходу не бачу.

Такого ще в Джерелівці ніхто не робив. І, звичайно ж, Марта Горобко одразу відмовилась:

— Та запались вона мені, та кукурудза! Мало я коло неї попріла, а тепер іти мерзнути!

І ще почувся чийсь невпевнений голос: «Може, ще день-два зачекаємо?» А тоді й Вірин:

— Гляди, сніг завтра чи позавтра розтане... Чого ж поспішати?

— А як не розтане він ні через два дні, ні через десять, що тоді робитимемо? — підвівся з-за стола Осадчий.

Ганна після наряду й додому не пішла: кинулась від хати до хати — загадувати своїм дівчатам на завтра. Необхідно було добитись, щоб вийшли всі, і якомога раніше. За тиждень треба упоратись, бо як ударить мороз (всього ж можна чекати), пропаде праця цілого року!

А сніг таки не станув ні другого, ні третього дня. Врешті-решт і Віра змушена була вивести свою ланку на степ. Переказували, що Ганнина вже от-от і завершить роботу, але її це, як не дивно, зовсім не стривожило. Якась на неї байдужість напала. І коли б не наполягав бригадир та коли б не напосідали дівчата (а прибігали ж і Маруся, і Ніна, і Івга), то вона й тепер іще не поквапилася б. На який їй біс ота кукурудза? Хай би там і стояла!

В степу було холодно. Здавалось, і мороз невеликий — три-п'ять градусів, але вітер, вітер! Що за чортів вітер у степу!

Як не ставай, а він все одно в обличчя дме, обпікає, сльози з очей видушує. Як не підперезуй фуфайку, а він крізь неї до самих кісток пробирається... Добре дівчатам — у них весело на душі! Вони попрацюють-попрацюють, тоді побігають трохи, поборюкаються, і знов — за роботу. Та ще пащекують, та співають — ротів не стуляють! Вірі не те що приєднуватись до цього безголовства, їй і дивитись на нього тоскно було. З самого ранку трималась вона осторонь. Раз по раз хукала на руки, люто біла чоботом об чобіт і з якоюсь уже ненавистю ламала й ламала ті остогидлі качани.

А тут іще Ганнині дівчата багаття запалили на дорозі! Навмисне ж і місце вибрали на межі між ланками — щоб подразнитись! Не могла котрась із своїх здогадатись! Але що їм! Бігають до чужого багаття грітись...

Віра поклала: не піду, ось задубію тут, а не піду, вже через одне те, що Ганна разів кілька гукала-запрошувала.

Ах, коли б хоч на мить згадалось Вірі багаття Макара Петровича! Може, вона тоді передумала б. Підійшла б,

стала рядом з подругами, як два роки тому в ту далеку ніч... Але Віра забула про те багаття, давно-давно забула...

Так проминув цей день, і Віра ледве діждалась, поки нарешті почало сутеніти... А удома Юрко з матір'ю удвох накиннулись на неї.

— Чого ти на степ попхалась? З голоду ми помремо без твоєї кукурудзи? — Це — мати. А Юрко скривився:

— Глянь, на кого ти схожа! Лице червоне, мовби тебе обварило десь. Прямо ж таки краса ненаглядна! — і сплюнув наостанку. — Дивитися гидко!

І вийшло, що то була остання крапля, яка переповнила чашу Віриного терпіння. Бо ще бракувало, щоб Юрко почав через чужі ліси плигати! Ось він сьогодні плюнув, а завтра, чого доброго, десь на іншу накинє оком. Водилося ж за ним усяке, коли парубкував, то чи довго од нього ждять, щоб знову почав?.. Ні, ні, тільки не це! Тоді вже ж і зовсім хоч з моста та в воду!

І Віра, тамуючи своє роздратування, незвично тихо, навіть винувато огризнулась:

— Ну, от... напались... — Але за мить не стрималась, вибухнула: — Та не піду я більше! Чого ви до мене присікались! Наче мене туди тягне так!.. — І вже не до Юрка, і не до матері, а до когось невидимого звертаючись, крикнула: — Ось не піду, і не муркайте! Потрібні ви мені дуже, щоб коло вас здоров'я своє покласти! Шана однакова! Хай уже Ганна пнетесь — за славою гониться, а мені — плювати! Подумаєш, щастя велике!..

І вона ще довго говорила й кричала, доводячи комусь, а може, й самій собі, що досить вона намучилась, що не для того вона вчилася десять років, що давно слід було кинути цю ланку, ще торік, а краще, якби й зовсім не записувалась та вступила в інститут...

Мати безперестанку кивала головою, погоджуючись з кожним її словом. Юрко мовчав. Невидимий Вірин співрозмовник теж не заперечував...

І Віра другого дня на роботу не вийшла...

Тим часом Ганнина ланка за тиждень упоралась на своїй ділянці і, окрилена успіхом (адже вийшло по сто п'ятнадцять центнерів з гектара — рекорд на всю область!), вирішила допомогти сусідкам. Ті радо на це погодились і висунули своєрідний зустрічний план: після їхньої — гуртом перейти на Мартину ділянку, а далі й іншим ланкам, котрі до того часу не встигнуть упоратись, підсобити, щоб у колгоспі жоден качан не пропав!

Але тут уже Марта Горобко вдарилась в амбіцію.

— Та чи ми хворі, що вони за нас робитимуть! — насупилась вона, почувши від Молочана ту новину.— Обійдемо без них, у самих руки є!..

Дід Максим, який присутній був при цій розмові, аж підскочив:

— Ну й молодці дівчата! Я б їх ото всіх підряд перецілував! Пам'ятника поставив би їм! Як вони вже Марту розворушили, то я по два ордени кожній би видав! Чуеш, Архипе Кіндратовичу, ось доручи мені, я їм хоч по чарчині піднесу! За свій шот!

Тут і Денис Іванович підійшов:

— То таки правильно. Дівчат би нагородити треба. По сто п'ятнадцять центнерів!.. Коли ж у нас такий урожай бачили?.. Та й у тієї ланки, кажуть, не менше буде... А може, й більше...

Навіть Марта й та погодилась:

— Що правда, то правда. Заробили дівчата.

Так народилась ідея урочисто відзначити успіх молодіжних ланок. Її гаряче підтримала й школа, яка по праву вважала дівчат своїми. Було вирішено: у день, коли Марусина (тепер уже Марусина) ланка одвезе останню машину качанів, провести в клубі збори, вручити дівчатам премії, а ввечері зібратися всім у школі на товариську вечерю...

І ось коли Ганна мала скласти ще один важливий екзамен.

Цілий рік снила вона майбутньою своєю перемогою, звикла думати, що першість неодмінно дістанеться їй, а вийшло так, що переважила та ланка: у них по сто вісімнадцять набралось... З цим важко було примиритися. Вже хоч би тому важко, що той по-справжньому й не змагається, хто не прагне бути першим. Але в Ганни була ще одна причина вважати цьогорічну перемогу конче необхідною. Після всього, що з нею трапилось, вона мусила довести, що не похитнулась і не опустила рук, що не убуло її завзяття і що врешті-решт вона нічого не втратила. А це могла засвідчити тільки здобута перемога. Як же тепер бути? Скільки не присилювала себе, а ніяк не могла уявити, що вона відчуватиме, коли зал зааплодує Марусі? Маруса стоятиме, радісно збуджена, щаслива. А в Ганнин бік ніхто й не гляне...

І раптом Ганна піймала себе на думці, що вона заздрить! То було неждане відкриття, бо досі вона вважала, що остаточно викоренила з душі все не гідне справжньої лю-

дини. «Тепер я вже не схиблю,— переконано говорила вона собі, вдячно згадуючи Макара Петровича, Килину, Варвару Савівну та й всіх, всіх, хто наставив її на нову путь,— ніколи більш не схиблю!»

І ось цей новий іспит... Життя не питало в неї: «Як ти зрозуміла своїх учителів?» Воно не ждало від неї переказу засвоєного. Життя хотіло бачити, як вона діятиме самотійно. Бо ж таки пора!

Ганна зрозуміла й інше. Як і на всякому екзамені, першим ставиться не найважче запитання. Ті, важчі, ще будуть попереду, коли вона відповість на це. І тим необхідніше відповіді на нього правильно, що кожному ясно: хто безсилий скинути з дороги камінця, той напевне не зрушить скелі.

І, мабуть, то було природно, що в ту хвилину Ганна й не здогадувалась, що самими оцими думками, оцією щирою стривоженістю перед новим екзаменом вона вже майже склала його...

Так, Ганна знайшла в собі сили зійти й на цей щабель. І, вітаючи подруг з перемогою, вона ні крихітки не кривила душею. Стояла на трибуні схвильована, як ніколи, і не добирала, не вимучувала слів — вони самі лилися з її серця. Бо що означає, коли друзі, з якими ти змагаєшся, з самих твоїх рук вирвали першість? То означає, що не одна твоя ланка вклала всю душу в роботу, а що вас було удвоє більше, а раз так — ти удвоє сильніша, удвоє багатша, вдвоє щасливіша!

Потім — як завжди, гаряче й запально — говорив Осадчий:

— Признаюсь, дівчата, я колись обізвав вас маминими доньками. Але гнівайтесь чи не гнівайтесь на мене, а тоді я мав рацію, і тому не вибачаюсь. Та воно ж ясно: людиною не родяться, людиною — хорошою, справжньою людиною — стають! І з тим більшою радістю я кажу вам сьогодні: молодці, дівчата! Від усього колгоспу спасібі вам, що такі ви в нас гарні трудівниці! В народі кажуть: хто хоче більше й даліше пройти, той виходить в дорогу на світанку. Ось ви й вийшли раненько і більше й даліше пройдете за життя.

...Віри на тих зборах не було, хоч її й запрошували. Вже перед самим початком забігала до неї Катерина: «Одумайся!» А вона ні та ні!

А через тиждень і зовсім поїхала з Джерелівки. Може б, другого дня втекла, та мусила ждати, поки Юрко гаража

передасть Сердюкові. У вечір перед від'їздом згадала Віра про своє модне зелене пальто, вперше, відтоді як купила його, одягла й вийшла на вулицю: «Ось вам, мовляв! Ви в своїх фуфайках, як ті погорільці; певне, од вас і димом ще тхне, а я ось яка! Дивіться та заздріть!»

Але ніхто їй не позаздрив. З жалем дивились на неї. Та й досі ще, як згадають, жаліють її: не зуміла дівчина пошанувати себе — пішла манівцями... А з якої дороги збочила, з якої чудової дороги!

...Ми — серед весняного степу в переддень Першотравневого свята. Високе небо над нами, неозора даль перед нами; до самого обрію — то рілля, то озиме, то знов рілля, до самого обрію — гул машин і гук пісень, і до самого обрію — люди, люди, люди...

Йде сівба, а в дні сівби усе в степу — надія, все — чекання нового щастя. Адже з кожної малої зернинки має вирости ваговитий колос!.. Через кілька днів зернинка стане паростком, через кілька тижнів — високим стеблом...

Та епілог — це все-таки розставання, і нам пора прощатися з степом, з Джерелівкою і джерелівчанами... Єдине, що в нашій волі, то самим призначити час, і ми оберемо для останньої зустрічі світлий день свята, оберемо ту урочисту годину, коли одній з найкращих вулиць Нової Джерелівки присвоювалось ім'я Макара Петровича Раменного.

Ось стоять наші герої — Ганна, Катерина, Гафія, Маруся Лісовська... Дівчата схвильовані, настільки схвильовані, що навіть не перешіптуються, не перемовляються. У кожній в руках жерстяна табличка, молоток, гвіздки... Біля них і Федір стоїть — з такою ж табличкою, молотком і гвіздками.

А ось Варвара Савівна... Зрадливе срібло сивини злегка торкнулось її волосся, зрадливі промінці зморщок простяглися до скронь... Але очі в неї ще молоді. Може, тільки задумливішими, глибшими стали, бо за печаллю приходиться мудрість, бо мертві заповідають живим не лише оплакувати їх, а й жити за них, діяти за них, пишатися їхньою мужністю і самим бути мужніми...

Варвара теж сьогодні до краю схвильована. Навряд чи вона хоч півгодини спала цієї ночі. Та й Ігорьок — вона чула — не спав. Адже він — Раменний! Ігор Раменний! Затуманеними слізьми очима дивиться Варвара на нього: «Ще рік, ще рік, і стане він зовсім дорослий... Хай же ця

вулиця завжди нагадує йому про діда, про батька, хай вказує напрямок, веде в життя...»

Вулиця Макара Раменного!.. Варварі уявляється: через сто, через двісті років білоголове дитинча питає: «Тату, а хто такий був Макар Раменний?» І тато розкаже, що чув від свого батька, від діда, від прадіда...

За думками їй важко зосередитись, і слова промовців то падають у серце, бентежать, то пролітають повз неї. Павлюка змінює Осадчий, Осадчого — Кошовий... Ось надали слово Катерині.

— Вулиця Макара Петровича завжди нагадуватиме молодим, що треба жити для народу, всі сили віддавати народові, адже в цьому найбільше щастя, найвища слава комуніста!

Голос у неї високий, свіжий, міцний. І сама вона — ставна, міцна, з обличчям, обпаленим спевою смуглистю, — втілення свіжості, здоров'я, сили.

Потім на ганок сільради піднімається Молочан. Тиша западає, така глибока тиша, що чути, як звільна на слабкому вітерці шерхотить шовк прапора над його головою, а удари молотка відлунюють, мов гарматні постріли.

Прибивається перша табличка з назвою вулиці і Маруся, набравши повні груди терпкого степового повітря, зачинає:

Повстаньте, гнані і голодні...

І десятки, сотні голосів — молодих і старих, прозорих, як джерельна вода, і глухуватих, прокурених, хрипких — підхоплюють слова і мотив. І немає в світі кращого хору. Найзнаменитіші, найакадемічніші капели не зрівняються з ним, бо то співає народ.

— Чуєш, сурми заграли? —

питає в усього світу вулиця Макара Раменного, і звучить в її співі мужній заклик, і готовність, і незламна сила — те суворе натхнення, з яким на всій планеті співається цей великий Гімн борців.

А вже удари молотків долинають звідусіль. Вони — як залпи святкового салюту — виповнюють громохким дзвоном небо над Новою Джерелівкою. «Вулиця Макара Раменного», «Вулиця Макара Раменного»... Кожен будинок промовляє, нагадує, пишається, що це — вулиця Макара Раменного.

А вона ж починається з степу і виливається в степ, ця вулиця, вона безконечна, як саме безсмертя. Сьогодні на ній вирує свято, завтра на світанку по ній заклопотано поспішатимуть на роботу... І так буде завжди. Буде праця кипіти, і лунатимуть пісні, гучно дзвенітимуть весілля, і народжуватимуться діти... І кожні працьовиті руки здобудуть собі шану й славу. І кожне закохане серце знайде тут своє щастя.

І, хто скаже, може, серед перших зустрине його Ганна? Багато чого зрозуміла вона — бо виросла, бо змужніла — і тепер не схибить. Ганна знає, всім серцем відчула вона, що найдорожче в людині — вірність. Вірність завжди й в усьому, вірність в малому і великому, вірність на все життя.

Був же той день на березі Чорного моря, день, коли став безплотною тінню і щез з її душі Юрко... О, яким жалюгідним виявилось тоді розцяцьковане Юркове море поряд з суворим і мужнім морем Миколи Раменного!

Але не будемо зараз згадувати про це, бо й Ганна воліла б забути той час, коли вона, мов нерозумне дівчисько, прийняла барвисте пір'я за справжню красу...

Свято, свято на вулиці Макара Раменного, і наші молоді герої ідуть, побравшись за руки, серед співучого, веселого виру. Давай підійдемо до них, читачу, попрощаємось...

А втім... Втім, не треба. Ми просто, перш ніж закрити цю книгу, в душі побажаємо їм щастя. Їм і всім нашим добрим друзям у Джерелівці...

НАУМ МИРОНОВИЧ ТИХИЙ
В ДОРОГУ ВЫХОДИ НА РАССВЕТЕ

Роман

Киев, издательство художественной
литературы «Дніпро», 1985

(На украинском языке)

Редактор *В. М. Камінська*
Художник *В. А. Євдокименко*
Художній редактор *Я. М. Яковенко*
Технічний редактор *С. М. Величко*
Коректори *А. Л. Алейникова,*
Н. І. Харчук

Информ. бланк № 2800

Здано до складання 31.07.84.

Підписано до друку 18.04.85.

Формат 84 × 108^{1/32}.

Папір друкарський № 3.

Гарнітура літературна.

Друк високий.

Ум. друк. арк. 23,52.

Ум. фарб. відб. 23,836

Обл.-вид. арк. 26,494.

Тираж 65 000 пр.

Зам. 4—2348.

Ціна 1 крб. 80 к.

Видавництво
художньої літератури
«Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Головне підприємство
республіканського виробничого
об'єднання «Поліграфкнига».
252057, Київ, вул. Довженка, 3.

Тихий Н. М.

Т46 В дорогу виходь на світанні: Роман / Передм.
Ю. Мушкетика.— К. : Дніпро, 1985.— с 442.

Твір відомого українського радянського письменника — про нашу сільську молодь, про її перші самостійні кроки у житті. У нелегких колізіях, в протиборстві характерів і устремлінь, у наполегливій праці осягають молоді герої висоту істинних моральних цінностей, красу Людини і людських взаємин.

Т 4702590200—072
М205(04)—85—72.85.

У2

НАУМ ТИХИЊ • В ДОРОВУ ВМХОДБ НА СВІТАННІ

1 крб. 80 к.